

РОМАН ЧУМАК

Великий
Луг

РОМАН

КНИГ
ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1979

У/2
Ч.90

«Великий Луг» — продовження роману «Бране Поле». В гостросюжетній формі автор подає в ньому соціально-політичну картину життя України в 50—70-х роках XVII століття, розповідає про найгостріші моменти класової боротьби в царській Росії: Селянську війну під проводом О. І. Пугачова, народне повстання на Правобережжі України — Коліївщину, гайдамацький рух, повстання козацької бідноти на Запоріжжі. Твір пронятий ідеями дружби народів, спільної боротьби трудящих проти гнобителів.

70303-032
М228(04)-79 БЗ-20-36-78.

4702590200

© Видавництво «Молодь», 1979

Кілька днів не виходив із старої дідової хати-ни парубок. Мати його, Секлетина Туриха, і їсти йому туди носила. Прийде, поставить на стіл і назад мовчки поверне. Зітхне тільки — щоб то внук та за дідом так побивався!

Шепотілася з Ничипором:

— Занидіє дитина! Розрадити якось треба... — А чоловік і сам по цьому світу ледве ноги волочить.

Недуге і Секлетина... Але не виказує хворості на людях, хоч відчуває — пора їй у найдальшу дорогу збиратися. Пора! Недарма не раз церкву уві сні бачила, а це не інак, як на смерть. Секлетина не боїться за себе — хай! Як бог дасть. Данила тільки шкода. Спадає з тіла, не ходить нікуди. Степаниду навіть забув, а любив же, любив... Наслання якесь. Дід Петро з уст не сходить, усе він. Куди податися, хто слово помірковане скаже? Нагукали Павла Повела, побратима Данилового, з яким у чумачку їздив не раз і не два. А той прийшов, приніс карафу оковитої, сказав:

— Це гемонське зілля ураз журботу з голови проганяє...

Та не схотів Данило пити. Покликали отця Танасія.

— Чадо нерозумне! Слова господні більше йому поможуть, аніж оковита, — заспокоював Секлетину добродушний чоловік. А Данилові сказав: — Що се ти, отроче, аки мніх сльозоточивий, мокрості розводиш? Купив я огира, Ісусу Христу на такому дияволі їздити не доводилося. Та не пускає мене твар безсловесна на хребтину. То чи не допоміг би ти мені, вівця господня, огира того на Євлампію послушну, дружину мою вірну, обернути?

Данило всміхнувся.

— А може, краще на вдовицю Варку?

— Принадна видом вельми, та я не прелюбодію. Звідки ти взяв?

— Примічав — частенько ви очі на ній забуваєте, а вона свої у бороді вашій пасе... А ващо вам кінь? Ви ж піп, то й поуйте на здоров'я. А то мшчаєте церкву на

сліпого, з сусіднього села священника, а самі в дорогу, як чумаки нужденні... Чого вам не сидиться? Ніякого коня вам не треба...

— Е-е, не скажи! А коли глаголом трубним архангел Гавриїл на антихристів мене покличе?.. На чому я тоді полечу, коли крил не матиму? Твій дід Петро міцний чоловік був, усе життя привілею ангельського шукав, а знайшов царствіє, небесне. А ти на діда свого, як дві краплі води, схожий, то й перебирай діло його на свої руки... Борись, допоки вольності людям не доможешся...

— Голими руками й жак не вхопиш. Та й не тільки дід мей в голову запав. На світі діється щось таке... А куди податися, де правду знайти — і не придумую.

— Може, до гетьмана, віця господня? Цілий рік гетьманує вже, та й ровесник твій. Може, й домовитися до чого...

— Ровесник? То це йому двадцять три вже? — похитав головою Данило. — Засидівся я в парубках, пора б і кубло своє звивати... — І ніби прокинувся. — А знаєте, що мати нашого гетьмана, коли він ще пастушком був, до нас приходила, казала, що я на сина її Кирила Розума схожий... А тепер граф, гетьман...

— І президент Академії...

Розмова отця Танасія з Данилом скінчилася тим, що через кілька днів разом з іншими бранопільчанами виїхали вони на Дін по рибу. Але і в дорозі не покидала чумака дума про діда Петра та про людську нещасливу долю. Глибока зморшка перекрала чоло, болючі рани ятрили душу. Дід Петро, думав Данило, людиною був уже літньою, та не роки зістарили його, не хворість причаєна покладала чоловіка в корсту, а нагаї полковника Божича. О, зустріти б отих лакуз, які виконували загал полковників! Не вбивав би він їх, ні, а так провчив би, щоб і прагнути їх боялися збиткуватися над чесними людьми, такими, як покійний дід Петро Тур.

Ніч темна. Отаман чумацької валки Данило Тур (його вже вдруге обирають отаманом) не спить, перевертається з боку на бік, аж стогне під ним стара дерев'яна мажа: скрип-скрип, скрип-скрип!

Міцно сплять чумаки. І тільки Данило вдивляється в далечинь — місячна стежечка вибігла на стару козацьку могилу, заискрилася в росі. Прислухався парубок, і вухо

його вловило далекий приглушений кінський тупіт. Хто б то міг бути? Обережно сповз з чумацької мажі і, збиваючи росу, попрямував срібною стежечкою на стару козацьку могилу... Почув пісню:

Гей, гук, мати, гук,
Де козаки п'ють,
І веселая та доріженька,
Куди вони йдуть!..

А потім замріли і самі вершники. Невеликий кінний загін пройшов мимо чумацької валки і зник вдалині.

— Хто то? Куди вони гупої ночі? — спитав Данило бувало у бувальцях Карпа Півторалиха, батька Степанидиного, що також проснувся і також вийшов на могилу.

— Гайдамаки, мабуть... А куди — та панів же бити, мабуть... Співають же, чуєш? — позіхнув Карпо.

Не спали вже до ранку обидва. Карпо Півторалиха розповідав про скривджених козаків, які йдуть на Запоріжжя за правдою, маючи надію, що січова старшина, дізнавшись, якого вони лиха зазнали від своїх державців, одразу пошле загін і покарає знахабнілих панів. Одначе проходить час, а допомогти їм ніхто не збирається, і тоді, втративши віру в старшину, молоді козаки тайкома тікають із Запоріжжя і пристають до гайдамаків... Часто поодинокі, але буває, що й цілими групами.

— Ото, мабуть, і пройшли гайдамаки... А ти на Запоріжжя не збираєшся? Добрий з тебе козак вийшов би...

— Ні, батьку, не збираюся...

— Батьку? Який це я тобі в біса батько? — здивувався Карпо.

— Дочку вашу брати хочу, Степанидку... Віддасте?

— За тебе віддам...

— Восени весілля хочу справити... Так що готуйтеся!.. Карпо схвально захитав головою, очі радісно всміхнулися.

— Дочку тобі віддам і на Запоріжжя подамся. Нудно мені на хуторі, Даниле. А про брата Феофана нічого не чути? Давно щось звісток немає, може, хоч на весілля приїде?

— Ще б пак, брат!

Цього самого ранку, глухо стукаючи грушевою патерицею, ішов степом старий кобзар Грицько Оберемок. Через одне плече в нього перекинута велика, з сирового пональцями мишок з кобзою. В старій торбині — сухарі, надщерблений череп'яний кухлик, дерев'яна, з березини, ложка і зав'язана в шматину пучка червоної солі. Та ще чисті сорочка й штани, що їх сліпий кобзар не одягав і не одягав, поки й житиме. То припасено на той час, коли немічні ноги ступають останній крок по життю, коли назавжди перестануть гучати струни душі кобзареві. Отоді знайдуть люди чоловіка де-небудь у степу, розв'яжуть торбину, вичають добру людину, зронивши скупу сльозу на закутану жалобою землю.

Стукає патерицею кобзар, поспішає, щоб оповістити посполитому людові, що діється на білому світі. А діється таке, бодай не чути та й не розказувати. Вздовж Дніпра Славутича іде кобзар кілька днів, прислухається до розпачливого зойку людського, і серце його береться тугою. А серце кобзаря — то його нерозлучна кобза. Доторкнися лишень у годину тяжкую до неї, і вона стогнати почне, другим голосом кликатиме уярмлений, затурканий, нуждою пригломшений люд православний до помсти, до боротьби в поневолювачах. Ворухить губами кобзар, зупиняється серед степу, ледь-ледь посміхається — сама собою починає складатися в його припорошеній сивиною голові дума. Величавна і неповторна, безмежна, як степ, і прозора, мов струмок степовий. Скидає кобзар із плеча шкіряного мішка, витягає кобзу і сідає, де стояв.

— Гайдамаки, діти мої, сироти ви безрідні та бездомні!

Поцілуйте своїх діток дрібних.

Обніміте своїх матерів своїх.

Вітер жвавим кроком пройшовся по степу, зашуміла тирса приглушено-сумно, загуркав у піднебессі грім. «На дощ, либонь, кладеться», — вкрався здогад, і старий важко й натужно зводиться на тремтячі ноги. Треба поспішати. Десь тут має бути обійстя покійного Зосима Казки. І знову стукає сліпий кобзар Грицько Оберемок патерицею, безпомилково нащупує стежку до причілкового вікна. Тут і зупиняється.

— Хто там? — На стук у віконну раму з дверей вилетіло одразу троє. — А, чоловіче божий, заходь!

Левантина — внучка покійного Зосима Казки, привітна, щаслива. В білому фартуху поверх запаски і білій вишитій по берегах червоною і чорною заплочкою хустці. Вродлива. Припросила прибульця до столу.

— Хто такі? — укладав бережно кобзу на покуті, а торбину під стіл Грицько Оберемок.

— Я — хто який? — озивається Саливон. — Я, чоловіче добрий, приймак! У Левантини під закаблуком ходжу.

— Такого під закаблуком утримаєш, — крутнула головою і звернулася до Саливона: — Чого ж не наливаєш? Людця з дороги, а ти її сухими словами запиляєш.

Саливон потягся до карафи, зачепив ліктем велику череп'яну миску з варениками, вона впала на долівку, розбилася.

— Ведмідь! — тільки й сказала, усміхаючись, Левантина. І налила сама. — Випийте, дідусю! Налити вам, Гарасиме? — звернулася до побратима Саливонного.

— Я сам! — підхопився на ноги козак, підняв барило з вишнівкою, довго пив, потім брязнув ним об землю так, що обручі позскакували, а долівка закривавилася пахучою рідиною. — Гуляй, душа! — видихнув і надсадно вдарив посеред калюжі тропака. Саливон зареготав.

— Погуляєш, коли всю наливку чортам у пельку вилити. Ха-ха-ха!

— Та вгомонися, Гарасиме! — вговтувала підпилого козака Левантина, але спинити його було годі. З барила тільки тріски летіли, так вимолочував з нього душу козак.

— Ще погуляємо на панському пожарищі, що чортам у пеклі заціпить! — вигукнув Гарасим.

Запорізький козак Гарасим Небаба людиною був примітною: високий, широкоплечий, з кулачищами, що з одного удару, як про нього казали, вола повалити міг. Козаком він був вільним, хотів бути, як сам говорив, незалежним і від жіночих, і від панських пут. Швидко сходився з людьми, але так само швидко міг покинути недавнього друга, коли той виявляв нещирість. Боялась і ненавиділа січова старшина Гарасима Небабу, а рядові козаки любили і шукали його товариства.

Гарасим натурою був непосидющою, без справжнього діла спокійно сидіти не міг. І тому пятайма від січової старшини не раз і не два збирав такий самий одчайдухів, як і сам, втікав із Січі, нападав на панські маєтки, забирав

цінності і проші, роздавав посполитим і знову повертався на Січ. Дізнавшись про таке свавілля козака, за наказом самого кошового Січі Запорізької, Гарасима Небабу посаджено в пушкарню, але скоро йому з допомогою вірних побратимів пощастило втекти. І от Гарасим заявився до Саливона, щоб перечасувати та до діла братися.

Вранці кобзар Грицько Оберемок поспішив у дорогу. І у нього діло, і йому не сидиться. Побувати в багатьох селах і містах треба, з добрими людьми погомоніти, що на білому світі діється, розказати.

Гей, на березі моря Чорного,
На камені білому,
Гей, та сидить сокіл ясенський,
Гайдамака молоденький,
Та й на хвилі на бурхливій
Пильно поглядає,
Та на свого товариша вірного
З турецької неволі дожидає,
Ге-ей!

Ранок по прозі видався свіжий, запахущо-п'яний. Кобзар збирався скоріше вирушити в дорогу. Левантина зримала старого.

— Поснідаєте, тоді вже!.. А так я не відпущу вас.

Нагукала Гарасима і Саливона, що по пояс голі обливали біля журавля один одного прохолодною водою. Гарасим підійшов до Левантини.

— Вибач, господине, що я ото вчора... Здалося, ніби ми вібралися в шинку після походу на панство уродzone... Чого там.— Жінка махнула рукою.— Давно я все поприбрала.

— Посідали до столу.

— Куди ж звідси помандруете? Гайдамаків поокруг нема?— спитав Грицько Оберемок.

— Чому нема?.. Не од божого ж духу маєток п... Бжеського загорівся...
— Ваша робота?

— Вам про це не питати, а нам не розказувати.

— Та то так, але поодинокими нападами ділу не зарадиш. От якби з цілої округи кривдників повиганяти...
— Не повиганяти, а випагубити до ноги! Та й не з цілої округи, а з усієї України! За всенього світу!— хвилювався Гарасим Небаба. Перегода звернувся до сліпого

кобзаря:— Ходімо з нами, діду, гайдамаків розважати будете, щоб веселіше на душі велосся...

Грицько Оберемок підвівся з-за столу, хапливо почав засовувати у мішок стареньку кобзу.

— По голосу чую, що не дитина вже, а говориш казна-що. Де ж це чувано, щоб кобзар за розважальника слугував. Він повинен попереду війська бути, марші та бойові пісні співати, на битву праведний люд хрещений ісклика-ти...

Закинув кобзу за спину, розгладив вуса, присів на лаву перед дорогою.

— Від п'ятого по чотирнадцяте літо поводитарем був я в сліпого кобзаря, а потім захорував на щось таке, що і сам перестав бачити... Ані батька в мене, ні матері... Куди? До людей пішов, попросив кусник— не одмовили... Невдовзі до братства прибився, старцювати почав... Співача був я добрий, пісень знав чимало— слухали люди, давали... А одного разу старий і немічний дідусь, послушавши спів мій, кобзу мені ось цю подарував... І навчився я грати на ній, та й досі граю. Отак!.. Чимало по нашому краю старців є, що добувають шматок випрохуванням. Сі люди разом тримаються, обирають цехмістра та касієра, раз на рік збираються на раду, розказують одне одному, хто де що чув, хто що вчинив доброго чи лихого, чи не збирається хто одружуватися, то щоб приготуватися... Мирно собі отак розмовляємо, аж десь під вечір приїжджає козак, спішився та до вогнища нашого убогого і підійшов. Розбалакався з нами, із сіромою, а небавом послушати забажав, хто на чому грати тямить. А опісля до трапези ми його припросили— не погребував нашим хлібом-сіллю.— На цих словах кобзар примовк, одкашлявся.— Вподобалася козакові тому гра моя та ще одного. І тому на прощання одвів нас од гурту, напоумляти почав, щор годилося б нам до справнього діла пристати— ходити по селах та пісень про правду і кривду співати, научати, щоб не корилися люди кривдникам своїм, а сміливо супроти них виступали... І коли поїхав козак, не загаялися ми. Розпрощалися з товаришами та й розійшлися у два кінці.

Кобзар скінчив оповідь про немудре своє життя, підняв з долівки торбу. В цей час голосно застонала хвіртка,— хтось негаданий нагодився до них. Левантина вийшла з хати. Побачивши незнайомих діда і хлопця в порваних штаненятах, нагукала Саливона.

— Чого тобі, діду? — виріс перед нещасними козак.

— Знову церкву православну ляхота закрити поровить, побий її сила божа! Рятунку од неї нема...

— Ще ж не закрила?

— Закрити не закрила, а отцю Феофану проходу не дає, на ксьондаа обернути хоче... От я й прийшов...

— Дорогу вам хтось показав сюди, чи як?..

— Отець Феофан звелів, щоб переказати живущим у сьому домі, аби якимось побитом у Бране Поле передали... Турам. Залякують отця Феофана, у льох за непослух закрити погрожують. Пробощ та пан Вінцентій... Цей Вінцентій така звірюка, що не приведи господи. — Очі в старого зволожився.

— Убити гадюку! — вигукнув Саливон. Гарасим Небаба підійшов до побратима, поклав руку на плече.

— Не гарячкуй! — і почав діда розпитувати. — Турам, кажеш? А чи нема в цього отця Феофана брата, Данилом звати?

— Є, Данилом-таки, я й забув сказати...

— Зустрічався я з Данилом, справжня людина, вірна... Треба допомогти Феофанові. А цей Вінцентій може ще нам у пригоді стати...

— У якій там пригоді! Голову йому геть! — обурився Саливон. — Чоловік, он бачиш, плаче...

— Та ти послужай тільки. У цього пана Вінцентія знайомий мені козак служив, то розказував, що він надбав було б, аби ти, Саливоне, пішов до цього Вінцентія служити, прикинувся б до часу покірною ягницею, втерся в домір'я та вивідав, де саме та зброя схована... Згодиться Саливон. Почухмарив Саливон Вовнига п'ятірнею потилицю, плаюнув перед собою.

— Ягницею прикидатися мені важко. А ти не зміг а?

— Знає мене пан Вінцентій, не візьме...

— Гарязд, піду! Мабуть-таки, зараз і вирушу.

— І я з тобою, — сказав кобзар. — Дізнаюся про Феофана та до Браного Поля добиватися буду. Може, на поводатара там розживуся, бо важко самому стає... До Турів, значить?

— Я вас поведу, діду! З вами, коли хочете, буду... Все одно нікого в мене нема.

Грицько Обережок повернувся на голос.

— Ти? А підійди-но сюди! — Обмацав дитяче обличчя руками. — Як же тебе звать?

— Гаврило.

— Гаврило? — повторив задоволений кобзар. — Такий малий, а вже Гаврило. Ну, та дасть бог милосердний, виростеш. То як отець Феофан передавав — до Турів у Бране Поле?

— Казав — Данилові сповістити...

— Еге, Данилові... Бране Поле — це Ніжинського полку... Бував там, бував... А по дорозі у Васильків заверну... То ходім, Гаврилку, чи що!..

Коли натомлені чумаки відпочивали в степу на Слобожанській Україні, до них трьома паровицями прибився заможний запорізький козак Ярохтей Легкоступ із сином.

— Прийміть, братове, до гурту! — гукнув до вартового чумака.

— Кашу їсти? То не наварили ще, — відповів, добродушно посміхаючись, Павло Повело і пішов будити отамана Данила Тура.

Ярохтей розказав, що побратими, з якими він добувся аж сюди, зненацька покинули його, попродавши проїжджому багатому чумакові воли і мажі, а самі у роменські ліси подалися до отамана якогось.

— До якого ще отамана? — заглянув Данило у мажу, погладив кучеряву голівку хлопця, що сидів, підбгавши під себе ноги. Він і відповів, блискаючи гострими оченятами.

— Отаман той у панів г'оші одбигає, а бідним гоздає. — Хлопець не вимовляв звук «р».

— Ти диви, — розсміявся Данило, — все знає... Син?

— Син! Семеном називають, — відповів Легкоступ.

— Пгийомний, — уточнив хлопець.

— Ого!.. А де ж батько рідний?..

— У Білогусії, в селі Бегезані Мозитського повіту...

— Хто ж твій батько та як він міг одпустити од себе такого малого? — поплескав по плечу дитину.

— Іван Миколаєнко мій батько... Відпустив, бо бідні... А я школу кинув та на Запогіжжя...

— На Запоріжжя... А школу ж чого покинув?
— Били! — нагнув голову Семен.
— Ну-ну, спи! Бо розбуджу я тебе, чумаче, дуже рано, — сказав лагідно Данило і пішов до своєї мажі.

Ярохтей Легкоступ — чоловік немолодий, одинокий. У нього табун коней, вівці, корови, а рідні нема. От Семен і прибився до його берега, як знахідка. Помре Ярохтей — господарем Семен Миколаєнко стане. Взяв, у дорогу хлопця, хай привчається. Треба б уже й на Запоріжжя у зимівників, а хіба вони доглянуть худобу як слід, коли очі хазяйські не назиркуватимуть за ними. Треба б... Та на Слобожанщині, куди привозив Ярохтей сіль, спостигла його невдача. Пшениці хотів узяти — не вдалось, вивезли мало, та й та дорога... З такими цінами не заробіток, а одробіток матимеш. Недорід. І щоб торохтія не везти назад, вирішив старий запорожець іншого, вигіднішого товару дочекатися та й тоді вже додому... Отож, не вагаючись, і пристав Ярохтей на Данилову пропозицію — їхати разом з усіма на Дін по рибу.

Шинок стояв неподалік ярмаркового майдану — заночували просто неба. Вирішили й випити, бо в дорозі про це й думати забули. Іноколи, щоправда, прикладався до келиха Матвій, але то з горя. Не міг же справді сподіватися чумак на милість секунд-майора Кульнева, якому око з лоба, мов квасолину із стручка, вилуцив. Поки їхали на Дін, Матвій був сам собою, купували рибу — не виказував горя, а як вивершив мажі — зів'яв одразу. Куди йому тепер? Дома на нього чекає вовківня, а не мати рідна. Для чого ж і їхати було?

Риба виявилася дешевшою, аніж сподівалися, а чумак валилися в Матвія сякі-такі грошенята. Куди з ними? І чумак подався в шинок. За вечір вивернув кишені, щедро пригощаючи ласих випити на марничку, і не шкодував. Сталося, як у тій пісні: прокинувся чумак вранці, нема грошей у карманці... Воли й занози zostалися цілі, а грошей катма. Похитав головою Данило, порадився з чумакми і повів навантажену рибою валку на Курщину, як нараїв навантажену рибою валку на Курщину, як нараїв підпалій донський козак, бо там, мовляв, і тарань можна вигідно продати, і Матвія десь до часу пристроїти.

А тоді знову на Дін вернутися і, накупивши риби, до Бравого Поля правитися.

Прокинулися чумаки разом із сонцем, рушили в дорогу, не гаючись. Їхали в такій густій куряві, що навіть воли крутили головами, одмахуючись, немов од комашні. Їхали рівним полем, та от вискрипіли на пагорб, придержали рогатих. Курява поволі вляглася, і тоді лиш побачили здалека — село! Поспішили, бо ніби на грозу клалося, то не хотілося зустрічати її у відкритому полі.

Як тільки чумацька валка вималювалася на околиці села, з убогих крайніх хат висипали його жителі, все більше старі й діти.

— А де ж ваїші парубки й молодичі? — спитав Данило в босоногого дідка з козячою борідкою.

— На роботі в пана, де ж їм зараз бути!..

— А пан де?

— Хто й зна. Може, в маєтку своєму.

— Це далеко?

— Аж ген-ген коло лісу, — показав рукою. — А ви хто такі будете?

— Купці ми, рибу продаємо, воблу...

— Воблу? Це добре. Тільки нема за що купувати. До пана їдьте. А то в нас на трьох одні штани, та й ті латані.

«Воно й видно», — хотів було пожартувати Павло Повело, одначе стримався, щоб не образити нужденних людей, бо що вони винні, коли злидота така, хоч вовком вий.

Зупинилися біля панської садиби, обнесеної дерев'яним пакіллям. Данило, Павло Повело, отець Танасій і малий Семен Миколаєнко зайшли у відчинену хвіртку й отеріли: до широкого ослона було прив'язано худючого з довгою сивою бородою мужика; якийсь низькорослий кремезний чоловік бив його по голій спині лозою, старанно, розмірено; неначе сире жито молотив.

— За яку ото провину колошматять нещасного? — не стримався Павло.

— Антихристи! — засопів отець Танасій.

— А коли той, кого духопелять, та людину вбив? — молодим півником, подав голосок Семен Миколаєнко.

— Ну, коли так, святе діло сотворюють!

Чумаків побачили. Той, що бив мужика, випростався.

— Хто такі? — І до гайдуків: — Тягніть Єгора! — Підійшов до незнайомих йому людей.

— За що ти його? — набурмосився Данило.

— За діло!
 — Та хто ти такий?
 — Економ панський. Волю панську справляю.
 — У чому ж його провина?
 — Мужика цього пан череду пасти послав, а він недогледів, дві телички на картопляне поле забрели... А ви що за одні?
 — Послав царські! — здивував Павло. Повело своїх побратимів, а ще більше панських посіпак. — А де пан?
 — Верхи поїхав... Надвечір буде...
 Два здоровенних гайдужки тримали за руки Єгора. Отець Танасій запитав:
 — А сюю візцю господню за вішо до ослона тягнете?
 — За панською дівкою впадає. Ось за що...
 — Акулька не панська дівка, — вло вигукнув молодий дужий парубійко, розкидав урізнобіч двох своїх мучителів.
 — Іди сюди, Єгоре! — підкайвав Данило парубка. — То правда, що економ каже?
 — Брехня! — посміливішав Єгор. — Акулька — наречена моя!
 Підійшла струнка, в довгою косю дівчина.
 — Правду каже Єгор, одружуватися зо мною хоче.
 — Такі тут порядки, — вітхнув Павло і покосував на Данила. — Тебе це не хвилює, отамане?
 Данило зблід, на щоках заходили жовна, люто просичав на економа:
 — Ану, знімай штани! Єгоре, бери різки та всип йому по саме пікуди, щоб пам'ятав послів царських! Н-ну!
 Мужикам, коли на такє зайшлося, двічі загадувати не треба. Економа роздягли, прив'язали до лави.
 — Куди не повернись — то сіль в очу, то скабка в п'ятці! — лютував Данило. Підійшов до ослона. — Ану дай мені першому почастувати лакузу панського! — Вибрав за нашного дубця, опустив з виляском на жирну економову спину.
 — Ово згола! — перехрестився отець Танасій. — За віру православну, за честь людську! — І також не промачався, хотів передати дубця Павлові, та малий Семен Миколаєнко викопав у нього з рук і одразу опустив на економову спину. Завдав болю чи ні, а зробити це намагався.
 По цьому чумаки покинули панський двір, повернули мажі і щодуху загейкали на волів.

Така свавільна витівка чумаків не минулася б для них безкарно, коли б економ не був простакуватим панським лакузою та якби пан повернувся в маєток, поки чумаки не встигли переїхати на донські землі. Безперечно, з поверненням пана, міркували чумаки, мужикам не поздоровиться, і найбільше Єгору і Акульці перепеде. Шкода їх, але що могли вдіяти чумаки, аби зарадити лихові?
 Одначе, на велике здивування і радість чумаків, на Дону вони зустріли Єгора. Він сам розшукував їх. Розповів, як пан, дізнавшись про все, розгнівався, кинув парубка в лях, наказавши почастувати різками, а потім віддати в солдати. Акулька допомогла Єгору втекти.
 Розмовляли вони біля будинку багатого донського козака. Чумакам нікого було остерігатися, тому й не зважали на чужі вуха, які зненацька могли опинитися поруч. Одначе помилилися. З нешироких дверей вийшло два чоловіки — знайомий уже Данилові козак, що порадив подіватися на Курщину, де життя, мовляв, сите і привільне, і високий, широкоплечий, ледь не Данилового зросту чолов'яга, з гладко зачесаним чубом, в'сорочці навипуск. Обидва були майже одного віку, розмовляли голосно, не зважаючи на чумаків.
 — Приїду, приїду, Іване, в твою Зимовейську. За пруссака, говориш, дочка виходить? Як його — Сямон Павлов? То це ж російські ім'я та прізвище...
 — Іваном вас звати? — підійшов Данило.
 — Іваном, а що? Заборонено донцям імена такі мати?..
 — Подякувати хочу за добру раду — на Курщину по мед їхати...
 — А-а, чумаче!.. І в Курщині, і в Брянщині — скрізь каторга на панщині. Вибач, я пожартував. Хильнув на радощах, що дочку заміж віддаю, тому й бовкнув. Не гнівайся на Івана Пугачова, бо в нього і без тебе ворогів достобіса. — І повернувся до знайомого донця. — То я жду! — кивнув головою, пішов своєю дорогою.
 Господар дому, біля якого зупинилися бранопільчани, підійшов до чумаків.
 — Об чім гуторите, землячки?
 — Таких «землячків» по всьому світу видимо-невидимо, хоч греблю ними гати, — глузливо відповів Павло, якому не сподобався солоденький тон донця.
 — Звідкіля такий?
 — З України, хазяїне, хіба не бачиш?

— З України? То й я звідти, Ніжинського полку, може, чув...

Чумаки, що дослухалися до розмови, раптом розреготалися.

— Ані слухом не слухали, ані видом не видали, — зупоскалив Павло Повело. — Що, може, полковника обікрава та світ за очі втік?

— Справжній хохол, — розсміявся і донський козак. — Люблю жартівників. — Підійшов до Єгора, поклав йому руку на плече. — Чув я гутірку вашу, добродію чумаки. Нічого ви йому доброго не нараяли, а я таке скажу: залишайся, парубче, в мене. Обзову тебе хохлом, то ніхто й не зачепить. Працюватимеш...

— Чому не зачепить? — поцікавився Матвій, маючи своє на гадці.

— Тільки хохлам та вільним людям дозволяється тут, на Дону, оселятися. То що скажеш, Єгоре?

— Наречена в мене є, Акулька, як же вона?

— Ти за себе спершу подумай, а потім уже й про Акульку...

— Вивми й мене, — спохопився Матвій, — в одній супрязі з Єгором твою мажу везти будемо. — І розповів донцеві, що вибив секунд-майору око і що за ним полюють і рано чи пізно, а не мине він панської кари.

— Ні, — замахав руками донський козак, — таких я не беру. Шукай дурніших за себе... Ач, моду взяли очі видряпувати! Ходім, Єгоре!

Матвій похнюпився, одійшов набік, нишпорив у бездонних кишенях шароварів, чи не знайдеться шеляга, щоб закропити душу оковитою.

Накупили риби, покривали мажі шкурами. Все, пора й до Браного Поля вертатися. Пішли на ярмарок, може, гостинці для рідних набачать. Веселі, збуджені, скільки вдома будуть. Один тільки Матвій Рослий журно дивився на важниці, думу тяжкою думав. Не знав, сердега, що Данило з Карпом вирішили доправити його до Запоріжжя і вже без нього повертатися в Бране Поле.

До Матвія підійшов кремезний, добре вдягнутий чоловік з банькуватими очима і припухлим носом. Вклонився чемно, скинув картузика.

— Добридень вам, пане добродію! Матвій від несподіванки аж здригнувся. Починається,

подумав, і тут знайшли. Для годиться відповів на привітання.

— Чого це ви такий сумний та невеселий? Скоїлося щось?

«Ні, це не за мною полюють».

— Довго балакати, а мало слухати.

— Ну чого журитися, парубче!..

Розмова з невідомим панком скінчилася врешті тим, що нещасний чумак зголосився піти замість панського сина в солдати, а поки не погодили лоба, може пити й гуляти за панський рахунок. Свою домову пан і чумак — як і слід — примочили. Потім удвох розшукали отамана чумацької валки. Матвій сказав:

— Прошу тебе, Данило, отамане-батьку ти наш, — на передній мажі я поклав чоботи, кожуха і шапку... Більше вони мені не потрібні. Допровадьте, соколи мої, воли і мажі до Браного Поля, віддайте все Марійці... Хай живе... Та мене згадає. А я, дасть бог милосердний, вернуся. — Поклонився у пояс спантеличеному вкрай отаманові, пішов до базару. В шароварах і сорочці, босий і без шапки.

— Матвію! — гукнув Данило, не розуміючи, що діється з чумаком.

— А-а-а!.. Я й забув! Іди сюди, отамане! Хочеш, я куплю тобі оцей ширітвас дьогтю?

— А нащо він мені? Та й не купиш ти — грошей чортма!

— Ну, коли не хочеш, то нікому хай не дістається. — Підійшов до ширітваса, штовхнув ногою і вивернув густу лискучу рідину на землю.

— Злодюга, капосник! Ось я тобі... — зарепетував на весь ярмарок господар дьогтю і кинувся з кулаками на Матвія.

Але до продавця підійшов панок і розплатився за повернутий у багнюку дьоготь. А Матвій витанцьовував серед баюри. Дівчата і жінки з виском тікали геть, аби не забризкав. Практичніші чоловіки залазили чобітьми в баюру, щоб вимазати на дурняк забучавілу юхту. Один чоловік у сивій смушевій шапці нагнувся навіть, набирав долонею дьоготь і вимазував ним не лише переди, а й халляви... Матвій схопив його шапку, квакнув ногою в бочку з медом, ще й замазюканими в дьоготь руками утиснув на саме дно. Чоловік кинувся до бочки, струшувачи з рук дьоготь. На нього сичали, його штовхали, а він ліз, як бугай,

уперед. Матвій витяг шапку незнайомця сам, але вона вже скидалася на брудну ганчірку. Зібралася юрба.

— Бери та плати гроші, — зареготав Матвій.

— За що гроші?

— За мед!

— Іж, бо капає! — крикнув хтось із юрби.

— Га-га-га! — ревів ярмарок.

— Хто він такий?

— Чумак!

— Чумак? Ти можуть!.. Вони такі...
Продається горіака.

— Пий! Підходи! — кричить Матвій. А назустріч йому Павло, отець Танасій, Момот, Данило. Кожний із паляницею під пахвою. Похавав Матвій хліб і в бочку з медом!..

— Що ти робиш, куме? Що з тобою?
Данило одвів Павла вбік, він збагнув нарешті, що й до чого.

— Треба виручати...
Диви он який ридван! — захоплено вигукнув Яків Момот. — Та це ж графині Аспазії.

— Графиня Аспазія тут? — зрадів Павло Повело і, підморгнувши, легенько штовхнув Данила в бік.

— Ти гадаєш? — завагався Данило.

— Треба спробувати, адже ми її від смерті порятували... Невже не допоможе? — поспішив Павло до ридвана, сміливо підійшов до графині, скинув шапку для привітання.

— Ваша світлість! — мовив Данило, підійшовши до ридвана і собі.

— А-а-а, кого я бачу! — сказала обом, а посміхалася, здається, одному лише Данилові. — Рятівники мої. — Графиня спиралася на руку якогось високого пана, довго щось йому пояснювала незрозумілою для чумаків мовою. Потім Павло розказав, що трапилось з їхнім побратимом Матвійем... Обое, графиня і її супутник, дослухавши Павлу розповідь, голосно розреготалися. Графиня звеліла покликати до неї пана і чумака. Все закінчилось простіше, ніж гадали. Другий чоловік графині, гофур'єр її імператорської величності Ігнатій Кирилович Полтавцев (нещодавно він залишився удівцем і одружився вдруге), написав графу Гендрикову листа, щоб той заборонив переслідувати чумака Матвія Рослого. Розгублений панок, що хотів оддати в рекрути Матвія замість свого сина, принишк, неохоче скорився долі. Коли справу було полагоджено і Мат-

вій вертів у руках рятівний папір, графиня Аспазія звернулася до Данила:

— Як там мій дім?

— Ваш дім? — здивувався Данило. — А його вже віддали полковникові Дарагану, зятеві гетьмана Розумовського.

— Віддали? Як це?.. — розгублено обернулася до чоловіка. Ігнатій Полтавцев заспокоїв дружину. Знову звернулася до Данила: — А давно віддали? — Парубок розповів, що знав. — Тому й економ нічого мені не пише. Ну-га-разд. Зараз ми ідемо в Петербург, але сподіваюсь, що скоро і надовго приїду в Бране Поле...
На світанку чумаки лагодилися в дорогу. Матвій радий, аж підтанцьовує біля мажі.

«В рот більше не візьму гидоти проклятої».

Витяг папір, ще раз перечитав, сховав за пазуху, потім роздумав, переклав у шапку.

— Ангели Христові оберігають тебе, анцибола господнього. Ану налий цівочку, щоб гостинець добрий попід ногами стелився.

— Це можна, тепер можна, святий отче... — збадьорився чумак.

— Ти ж не п'єш більше, — зареготав Павло Повело.

— І не питиму! — шваргонув шапкою перед волами, перехилив посудину. Половий віл тим часом притяг шершавим язиком до губів завітний папір, повільно почав жувати. Слина сукалася з губів, падала голубою цівкою на пахучу росяну землю. Отець Танасій примітив, кинувся до вола, та було вже пізно.

Саливон потрапив до пана Вінцентія напередодні великого ярмарку в Чигирині. На цей ярмарок один раз на рік з'їжджалася усе окружне панство, неначе на свято яке. Не відставав од інших і пан Вінцентій. Ближче познайомившись із статками пана, Саливон переконався, що ніякої зброї в нього нема, і, скориставшись із того, що їхав з паном на ярмарок сам на сам, спитав:

— А чому б вам, вельмишановний пане, не мати елорони? Шастають гайдамаки поокруг, не дає більше нещастя якого!.. А маючи озброєну охорону, можна спати безпеч-

но... Може, ви думаєте, що зброю дістати важко, то я допоможу.

— Спасибі тобі, Саливоне, за турботу,— розчулився пан Вінцентій.— Добра ти людина! І сам я так міркував, зброю навіть придбав на двадцять чоловік охорони, а потім коли дізнався, що від одного пана уся озброєна охорона втекла в гайдамаки, то продав ту зброю панові Стефану Концовському.

— Ще тому, що біля костюлу живе? — розмахнувся батогом звеселений Саливон.

— Тому, але найжджає він сюди рідко, бо маєток має під Уманню.— І почав докладно розповідати, де саме його маєток та які він має статки. Саливон спохмурнів, зброя, подумав, з рук вислизнула. Спитав:

— Отець Феофан у вашій каплиці ксьондзом став? Феофан бидло, тунцво! — заторохтів пан Вінцентій і вже не міг заспокоїтись до самого ярмарку.

По закінченні духовної семінарії священник Феофан одержав парафію у Василькові, невзбарі його переведено в Богуслав, а згодом у Суботів. Одного разу по закінченні літургії отець Феофан ішов до своєї господи. Дорогу йому заступило двоє — пан Вінцентій і пробош Вацлав. Не привітавшись, говорити почав пробош:

— А що, отче Феофане, як паства? Чи великий маєток приход?

— Паства сумирна, церкву одвідує справно.

— Кажуть, отче Феофане, що з того часу, як ви посіли суботівську парафію, навіть уродзоні католики почали ачачати до вас...

— Церква суботівська мала, не збільшилася, одначе парафіянам місця вистачає,— збагнувши, про що йдеться, намагався ухилитися од прямої відповіді Феофан.

— Кажуть, е-е, ваша милість, що ви наворачаете католиків на православну віру... А багатьох уже й наворачули...

— Усе в руках божих... А коли ми запропонуємо вам костюл?..

Отець Феофан заперечливо похитав головою, покинув спантелечених панів, рушив своєю дорогою. Пробош Вацлав і пан Вінцентій стояли розгублені, обличчя їх покритіся багровими плямами. Пізніше кілька разів ще навідувалися різні люди до отця Феофана, довго розмовляли з ним, переконували, пропонували чималий бариш, нарешті почали загрозувати — нічого не допомогло. Отець Феофан інтересів православної церкви не зрадив. Тоді, за

наказом пробоша, отця Феофана схопили і силоміць спровадили до Чигирина. Польські жовніри не забарилися вигнали з хати і попадю Леванду з малим дитям на руках. Знайшли в льоху вино — зраділи.

Була ніч. Вікна яскраво освітлені. Леванда тремтіла у саду під крилатим деревом, ніжно пригортаючи до грудей немовля, а з очей лилися непрохані сльози. Час від часу заглядала у вікна — бачила, що діялося всередині. Пили вино, викидали зі скринь усякі добра, шукали, мабуть, золота. Відчинили вікно — її і Феофанів одяг повикидали як непотріб. Чула — вигукував п'яним голосом один жовнір:

— Псякреві!.. Хто з вас випустив з рук попадю? Така гарна...

— Вона з малим діточком,— заперечив розважливий, очевидно, не зовсім п'яний. Серед жовнірів був і Саливон Вовнига. Кілька разів послав Саливона пан Вінцентій до отця Феофана, аби той наворачував священника до унії, та не про це говорив той Феофанові. Поїхав Саливон і цього разу, маючи намір допомогти людям, коли можна буде.

— Ей, лайдаче,— крикнув п'яний жовнір, звертаючись до Саливона.— Знайди господиню та приведи сюди!

Саливон вийшов з попівської хати. Леванда усе чула, причаїлася. Вовнига вийшов неквапом, побрів у сад, зіркі його очі намацали у темряві жіночу постать. Леванда шелеснула вітами, подалася навтіки. Саливон не побіг нагітці, боявся, щоб не наробила лементу, тоді вже він нічим допомогти їй не зможе. Повернувся в кімнати отця Феофана, почав набивати мішки його добрами, оголосивши, що попаді Леванди ніде нема.

— Бидло! — зовсім сп'янів жовнір, забувши і про попадю. Не звертав уваги і на те, як старанно хлоп «грабував» попівські пожитки. Інші жовніри взагалі забули, куди і з якою метою виходив, як вони вважали, лакей пана Вінцентія: Пам'ятав про це лиш Янек Заліський. Він один серед жовнірів не був п'яним і за порогом будинку, коли всі інші всідалися на коней, щоб вирушати до Чигирина, підійшов до Саливона, поллескав його по плечу.

— Молодець, пане козак, що відпустив жінку, а не привів до п'яних жовнірів...

— Та я її не знайшов...

— Бардзо добже, що не знайшов. Занеси оцеї мішок до сусідів, бо не для себе ж ти старався, та й рушимо... Саливон так і збирався зробити.

Буває, засяде якась мелодія в голову людині і довго її не залишає. Отак і з Данилом. Хоч би що робив, а з язика пісня проситься: «Гей гук, мати, гук!» От-от заспить. Сказав Карпові.

— Роз'ятрила пісня душу і мені. Поїду я, мабуть, звідси долі кращої шукати... Дочку заміж оддам, та й... Що тільки з Арзулою робити, не збагну.

— Який же ти в біса запорожець, коли про татарку турбуєшся? Бити треба це басурманське зілля, а не цілуватися з ним, — подав голос Яків Момот.

— Бити, кажеш? — насупився Карпо. — Бити насильників треба, а бідоту за що? Давай от помізькуємо, звідки у тебе синадпять паровиць? Не сам же ти їх надбав...

— У мене наймити є...
— Звісно, вони спину на тебе гнуть, грошики тобі добувають, ти волки на них купуєш, а батраки голими стегнами світять. Так?

— Не зовсім так. Я їм плачу більше, ніж інші. Тому їйдуть до мене охочіше. А те, що вони пропивають, то я не винен.

— От-от, — брав на глузи багатого чумака Півторалиха — А ти шинок завів... Чого б не почастувати п'яник замість горілки водою?.. Також на волики...

— Нехай не ходять до шинку, то й не дуритиме ніхто. А горілка там звичайна...

— Доведеться самому перевірити, яка горілка в шинку, — підморгнув Карпо Данилові, — і яку ти сам п'єш. Їди мене в гості, Якове! А про Арзулу от що я тобі скажу: не має вона ні кола ні двора. У неї тільки й багатства, що я...

Відчувала себе татарка на Карповому хуторі не як господиня, а як бідна родичка. Залишаючи Крим, жінка сподівалася, що Карпо буде весь час біля неї, а вона, Арзула, по хазяйству обертається та хлопчиків Карпо народжує.

А цей самий Карпо залишив її серед чужих людей, а сам повівся в широкий світ. Моторошно стало на душі, неначе хто обікрав жінку. Щоправда, була коло татарки Степанида, пісень співала, вдавалася до витівок різних, аби розвеселити мачуху. Не журилася, адже вона чекала нареченого, якого любить і який любить її. Арзула жартувала інколи:

— Приїхав Карпо — два весілля справимо.

Поряд із безтурботною дівчиною Арзула не відчувала самотності, а коли залишалася наодинці — о аллах! — така тоді журбота налягала на серце, що хоч тікай назад у Крим. Татарка любила гори, стрімкі, здавалося, і неприступні, дикою кізкою видиралася вона на самий верх, милувалася синім безкрайнім степом, високим голубим небом. Казка там, у Криму. А на Карповому хуторі не було того простору, не вистачало повітря. Як не засумувати! Одначе тут було інше — любов!..

Одного вечора сиділи дві жінки — Степанида і Арзула — на призьбі і милувалися вечірньою загравою. Неподалеку шумів ліс, за парканом сріблилася білокора береза, що досі нагадує Степаниді про безжурні місячні ночі та п'янки Данилові поцілунки. Мирно текла бесіда, немов тиха ріка, та зненацька її наполохав наглий цокіт копит. І не встигли жінки здивуватися, як біля воріт з'явився вершник на білому дженджуристу жеребчику.

— Добридень, дівчата-курчата! — скочив з коня, кинув поводи на стовпець, підійшов до притихлих жінок.

— Ми тобі не курчат! Шайтан! — схопилася на ноги Арзула.

— Я до вас із миром, а ви мене холодною водою...

— Який мир — ніч! Степанид, іди сюди!

Чого справді двом здоровим, молодим жінкам боятися одного чоловіка? Степанида миттю опинилася біля хвіртки, — дві жінки загородили дорогу на вулицю.

— Чого приїхав? — допитувалася Арзула.

— Діло в мене до вас... Може, знаєте... Турів я шукаю... Чи Карпа Півторалиха...

— Що з Карпа? — налякалася Арзула.

— Я дочка його... Хто ви?

— Янек Заліський, жовнір. Ні про Данила, ні про Карпа я нічого не знаю. Про Феофана хотів сказати їм...

— А що з Феофаном трапилось?

— Взяли і невідомо куди завезли... А дружину його я залишив на хуторі покійного Зосима Казки. Плаче вона там з дитиною, нещасна жінка. — І довго розповідав про долю Феофанової родини.

— Я знать Казка! Я знать Левантина! — вигукнула Арзула і звернулася до Янека: — Продай кінь! Великий гроші дам!

— Як же ви тут опинились? — розпитувала Степанида.

Як тільки Янек із Суботова приїхав до Чигирина, йому та іншим жовнірам велено було супроводити купецьку валку, що правдася до Василькова. Якось Янек підслухав розмову двох польських купців, — вони говорили про графиню Аспазію, яка в Петербурзі замовила їм кілька бочок вина і обіцяла великі гроші. Правда, вони не були впевнені, що графиня встигла повернутися з Петербурга в Бране Поле. А тому їй хотіли послати когось на розвідини. Поїхати в Бране Поле зголосився Янек, міркував, що може знайти там Турів і розказати про суботівські події.

Повернувся Янек у Васильків на три доби пізніше, ніж велено. На думку купців, у жовніра не було причини заримуватися: добратися до маєтку, дізнатися, чи повернулася з Петербурга графиня, та й назад... Не послухав! Таке свавілля не минулося жовніру безкарно: роздягли до голого тіла і сполосували до крові спину розпареною в окропі лозою. Та заболіла в Янека не спина, а душа, і замислився він уперше в житті над своєю долею — доки таке герпіти?

Чумацька валка добувалася до великого ярмаркового містечка.

— Що то? — здивовано вигукнув Момотів наймит.

Усі глянули на велике стовпцесько людей біля криниці. Ярмарок відкривається водосвяченням та хресним ходом і окропленням водою людей, скотів та всякого краму, на продаж призначеного... Треба б і нам тої води напитись, чудодійну силу має, — поважно пояснив товаришам отець Танасій.

Чумаки придержали воли на вигорбку. З каплиці, проз яку їхали, чувся спів молебнів і акафістів на завершення парафіян. З багатьох яток визирали мніхи, продавці свічки. Тут же топталася купка старших і молодших сліпих жінок, вони жалісно й урочисто співали:

Ой, хто сей сон содержає,
Того господь сохрание,
Од пожару соблюдає...

Навколо сліпих кормилися люди, із задоволенням слухаючи гарний спів нещасних. Впали сутінки, ярмаркова штовканина вляглася, торговці ховали свої товари, ятки пустіли, гамір вщухав. Але не змовкали, а голоснішали дівочі пісні. Недалеко від каплиці заблищали вогники, по-

чади розповзатися в усі боки, а згодом всіяли і всю долину.

Чумаки застигли у здивуванні. Запалені свічки до чого тільки не ліпили: до возів, до піднятих угору голобель, до рогів баранів, корів і волів. Приносили цілі в'язки загострених з одного кінця палиць, втикали їх рядами в землю — ліпили свічки до них. Повсюдні співи світські і духовні, незатихаюче море вогнів і радісний одноманітний приглушений гул.

На узвишші, недалеко бранопільських маж, стояв височенний крислатий дуб. Навіть не на самий верх, а лише на першу гілку його вилізши, можна було бачити всю палаючу і співаючу панораму ярмарку. І раптом цей дуб спалахнув. Кілька молодих одчайдухів здолали велетня і поначіплювали на гілках множество свічок. Отець Танасій аж скрикнув од задоволення, послав Матвія до яток.

— Біжи, вівця господня, цілого снопа купи. Ми ще й не там натикаємо. — Підійшов до Данила. — Колись на такому ярмарку і дівчину гарну виторгувати можна було.

— Як це виторгувати — за гроші, чи я?

— За які там гроші! Років із сорок тому ярмарку на дівчат були тричі на рік. Дівчата і молодіці-вдовиці ставали в ряд у певному місці, перед кожною лежав посаг. Про це знали всі. Одні женихи вибирали наречену, інші — посаг.

Вранці отець Танасій підійшов до Данила, поплескав по плечу широкою долонею, задоволено посміхнувся.

— Ну, вівця господня, просто в райську обитель потрапили...

— Про що ви? — не второпав спочатку Данило.

— Це ж ти нараєв залишитися... Вранці торг виявився найкращим, усю рибу парафіянам продав, тільки дюжина й зосталась для богоподібної попаді Євламπίї...

У дорозі, хоч би якою вона була тяжкою, усі злигодні забувалися чи осідали на саме дно чумацької душі. Одначе, доїжджаючи до Браного Поля, згадували чумаки нужденне своє життя, і моторошно ставало на душі.

Чумацька валка виповзла на пагорб і на якийсь мент зупинилася. Звідти завжди добре видно було Бране Поле. Біленькі хатки соромливо визирали із-за густої зелені садів, над ними височіла стара дерев'яна церква. Але цього разу нічого цього не було.

— Даниле, церкви нема! — вигукнув отець Танасій.
— І правда, не видно! — здивувався чумак. — Де ж вона поділась?

А було так. У той самий час, коли граф Гендриков наказав спалити Бране Поле тільки за те, що Ничипір Тур убив двох панських псів, які напали на його овечата і рвали їх, мов голодні вовки, дружина отца Танасія Євлампія стояла біля вікна. Думала вона про чоловіка і про Леванду, що вже давно стала молодницею, вийшовши заміж за Феодана Тура. Як там вони? Чому це всі — дочка, зять і чоловік — залишили її саму, безпомічну, недугуючу? Стояла біля вікна немов заворожена. І зненацька нагло завалаували собаки. Приглянулася пильніше — по селу виді хором промчали вершники. Хто б мав бути? Прошелестів над садами вітер і стих. Але не вшухав гамір. Вийшла на подвір'я і — о боже! — горіла стара дерев'яна церква. Не бачила і не чула більше нічого. Поспішала туди, де палакотило вогнище. Натужно і важко дихала. Бачила — згоріла капличка, полум'я перекинулося далі, далі...

— Люди добрі!... — зойкнула попада, але ніхто її не почув. Не до церкви людям було, коли своє горить. Розглянулася — то в одному кінці села, то в другому смолоскипани паладали будинки. Хто запалив? Глянула на небо — аві кмариночки. Глянула на церкву — уже перехнябилася церковна баня.

— А-аї! — поспішила, щоб кинутися навтіки... Але... не встигла. Тріск... Вогонь... Іскри... Неначе сонце звалилося на землю. Величезна обгоріла дровиняка дістала нещасну до голови. Не буде більше бачити попада Євлампія з позолоченими хрестами. — нема більше ні бані, ні хрестів. Світ заплуюється перед людиною.

Земле моя! Яка ти велика та багата! Яка ти ласкава і яка ти жорстока водночас! Ти породила хижих орлів і покірних являт, справжніх людей і нікчемних і родків. Перед ким завинила оця ягниця Євлампія, що стала жертвою людської жорстокості? Ні перед ким. Вона боялася наступити на маленьке жабенятко, яке заплуталося в трави, бо то гріх од бога. Вона не дозволяла собі зірвати зелененого листочка з дерева, бо вважала, що завдасть йому болю. Віршла — воно живе, усе чує і бачить, тільки що слухом людським сказати нічого не може. І їй шкода було до сліз, що дерево німе. І таких, як попада Євлампія, багато.

а їх обсмаленою дровинякою по голові! І гріха нема!.. Гріх вигадано церковниками для бідоти, аби тримати їх у рабській покорі, але не для багатіїв...

Найбільшим для себе гріхом полковник Божич вважав потурати іншим придбавати багатства. Голова йому паморочилася від люті, коли якийсь ласий шматок потрапляв до чужих рук, а не його власних. От і зараз сидить на дубовій лаві під кучерявою липою в позолоченому кунтуші, втупившись в ріг стола широко вибалушеними очима, але, здається, не бачить його. Думає тяжко, сплутує павутину, аби впіймати чергову жертву, як павук муху, в свої сіті. Чекає полковник на старшого свого сина Пантелеймона і не чує, як загуркотіли колеса в подвір'ї.

Пантелеймон знав про турботи батькові, поспішав.

— Мое шанування! — привітався. Підвів полковник голову, дивився на сина, неначе вперше бачив його. Пантелеймон помітив, поспішив розраяти: — Та киньте ви так побиватися! Неначе на одному Браному Полі починається і кінчається світ.

— Кинути?

Божич закліпав повіками, хотів одкинутися на спину і ледве не впав — підтримав Пантелеймон.

— Кинути!

— Кинути? — Божич закліпав повіками знову, набурмосився. — Кинути? Та я краще носа вріжу собі!.. Кинути... Але зараз інше непокоїть мене, інше. — Потер долоною змокрілого лоба. — Принеси карафу і два келихи. Тільки сам. Нікого бачити не хочу...

Випили, налили по другому.

— Що ж інше непокоїть вас?

— Скажу, от зараз скажу, слухай!.. Я виявився йолопом, бовдуром, телепнем. Сам себе тричі обдурив. Ось тому й караюсь. Я весь час вносив у вуха гетьману, що краще б Бране Поле у полковника Дарагана забрати — дати йому інші землі, оскільки нібито відомо, що графиня Аспазія має повернутися назад. Усе це я робив ніби з особливої поваги до гетьмана, щоб йому уникнути неприємностей, бо не мав же гетьман права видавати ордер на графські маєтності. Гетьман послухався мене, подякував навіть.

— Для чого ж ви це робили?

— Спятай краще — для кого? Відповідаю — для себе старався. Аби потім Бране Поле перейшло до рук моїх. Я не знав, що графиня Аспазія й справді повернеться на Україну. Виходить, турбувався я про графиню і гетьмана та ще про того сопливого Дарагана. Всі вони мені вдячні...

— То що ж у цьому поганого? Ви маєте друзів...

— Як? Ти все ще не розумієш? Я останній дурень, бо починаю турбуватися про інших, поради давати іншим, а сам залишаюся в програті. А ти — дру-у-узів!.. Та наплювати мені на них. Хай мене оточують самі вороги, аби я мав гроші. Добрий для всіх, а для себе... Я на все піду, а рано чи пізно Бране Поле буде моїм. — Полковник Божич тремтів, задихався, лице його вкрилося багровими плямами. — Але що робити зараз?

— Графиню вбити! — порадив батькові син.

— Вбити? — Божич на мить протверезів. — Просто

взяти і вбити?

— Ну може ж... Поїхати, привітати з приїздом, привітати дюжицу «доброго», — наголосив на слові, питаючи і...

Полковник Божич викинув два келихи підряд. — А вона щоб і від одного той... гигнула?

Пантелеймон кивнув головою. Сп'янілий полковник почав думати вголос плутано і схвильовано.

— Мене Петербург знає... Не раз там бував і вів довгі бесіди з багатьма вельможами. Сама імператриця до руки допустила... А по дорозі з Петербурга побував на землях

руських, хотів глянути, як живе тамтешня знать. Російські порядки, скажу тобі, припад мені до душі. Поміщики живуть безтурботно і в розкошах. А кріпаки — безсловесне

як і годиться йому бути, бидло, — мовчать. Підданих своїх кріпосник має право купувати чи продавати. Оце життя!

Нагледів я одну кріпачку — дівчину роботяшу і послушну, та ще до того й вродливу — і купив! Акулько звати.

Добрі гроші заплатив. А інші дешевці. Скільки там оголошень про продаж кріпаків!.. А тут? Якби лиш мені вда-

лося приїхати до рук Бране Поле, то... А може, дай бог, і на Україні такі порядки заведуться. Підписав же гетьман

універсал про відробіток чотирьох днів на тиждень, і нічого, миряться.

Пантелеймон слухав уважно, не перебивав. Він, як його батечко, пив келих за келихом, сп'янів. Нагадав, що

тако варто в Бране Поле навідатися, поздоровити графиню

ню Аспазію з щасливим поверненням... Приспати її пильність... А там видно буде...

Виїхали обидва Божичі ридваном, коли вже звернуло з півдня. День був теплий, але вітряний. По небу бродили темні з молочно-білими берегами острівки хмар. Ластівки стрімголов проносилися над землею. Пахло вологою і квітучим житом. Здавалося, увесь світ був наповнений музикою — так голосно співали птахи. Полковник Божич блаженно посміхався, важко час від часу відсапувався, вирікав незаперечні, на його думку, істини.

— Ху-ху! Життя — іжак, голими руками його не вхопиш...

— Що?

— Хто хоче жити — мудруй! Хто не вміє мудрувати — помирай! Так одвіку, Пантелеймоне. Не прогав — одкуси пальця ворогові чи взагалі меншому од себе, коли потрапить на твої зуби. І свого пальця не клади в рот недругові — одкусить, та ще й переконуватиме, що так воно й було од роду. Придивися лишень: одні живуть — нема в що тріски збирати, а в других через вінця переливається. Не можуть усі полковниками бути, комусь треба і свині пасти. Де багатство, там розум і влада, а де бідність, там одна дурість, глупота безпросвітна. Дараган зараз полковником, бо зять гетьмана, і всі його поважають, вважаючи розумним, і ми з тобою рахуємося з ним, а коли цей самий Дараган був звичайним козаком, то ніхто про нього доброго слова сказати не міг.

— Завжди краще, коли діло нижче твоїх здібностей...

— Ну й дурень! Начитався всячини... Це, звісно, так, але хто може сказати, на що здатна людина?.. — Втягнув носом повітря. — Не розберу, на дощ, чи що, кладеться...

Пантелеймон розглянувся довкола, примітив обік торванки знайоме обійстя Карпа Півторалиха, почував за вухом, зігнав комара.

— Після того як граф Гендриков наказав спалити село, я ще й не був у ньому. Невже так-таки й згоріло все село?

— Побачимо, — буркнув полковник і штовхнув у спину немолодого козака, який мовчки трусився на козлах. — Та швидше-бо!

У Бране Поле виїхали, коли вже смеркло, а дощ лив як із відра. Ридван був критий лише наполовину, над головами Божичів хоч сякий-такий захисток, а кучер промок

до нитки. Іхали ступою, бо коні притомилися, ледве витягали ноги з в'язкого чорного баговиння. Вечір, дощ, темно, хоч в око стрель,— тому й збілися з рівного шляху. Ридван кидало то в один бік, то в другий, та от струсонув так, що обидва Божичі вилетіли з нього, мов чорногузи з гнізда, плюхнулись у вщерть залиту водою глибоку яму. Кучер наледве зупинив настрашених коней, кинувся допомагати своїм панам, та й сам втрапив у баюру. Ями були глибокі, годі й думати, щоб вибратися з них без сторонньої допомоги.

— О господи! — видихнув кучер, одплювувачись глейкою квашею.

По небу прокопалась громовиця, вогненным канчуком оперезала землю блискавка. Божич протверзів і не міг збавнути, чого й куди він їхав, яким робом потрапив у холодну купіль. Вдивляючись у темін, примітив удаліні під спалах блискавиці селянську хатину, у вікні якої слалися блямав вогник. І тільки тепер відповів на запитання синове:

— Не все Бране Поле згоріло, деякі хати залишилися, якщо ми не заблукали...

Блискавиця розпанахала небо навпіл, налякані коні рвонули з місця і помчали, не розбираючи дороги.

— Чорт! Ще цього не вистачало! Ану, Пантелеймоні Божич по шию у воді, ледве дістаючи кінчиками пальців глейких берегів ями, спробував підтягтися, але земля обвалювалася. Довго моцювалися, але допомогти один одному не могли. Іван Божич розгнівався.

— Гукни людей котрий! Негоже ж мені з ями кричати!

— Лю-уди-и! — послухався козак, кучер полковника, намагаючись крикнути, а насправді-то і полковник ледве почув його.

— Чого ж мовчиш?

— Я вже кричав... — відповів з другої ями кучер.

— Коли? Та я тебе... — сіпнувся з ями.

Пантелеймонів крик теж був глухий, і люди його почувати не могли. Полковник розлютився на обох, набрав повні легей повітря і рикнув так, що Пантелеймон відсахнувся од нього, оступився і, втрапивши рівновагу, пірнув у багнюку з головою. Швидко, одначе, випірнув, затряс головою, розбризкуючи багно навколо себе, одплювувачись порскав слиною на рідного батечка, неначе кіт на пса.

— Ти куди плюєш? — зашипів старий Божич. — Перестань!..

Пантелеймон промовчав. Для суперечок умови були не досить підходящими. Але не заспокоївся полковник, зарепетував диким відчайним голосом, неначе на нього напала голодна тічка вовків і шматувала його тіло на клоччя.

— Лю-уди-и до-обрі-і! Поможіть! Лю-уди-и-и!

Чи не вперше в житті називав Божич нічим не примітних людей добрими, бо без їхньої допомоги за такої обставини він — ніщо.

Ничипорова хата, що її ставили колись звенигородські майстри, згоріла до цурки. Зате всі інші будівлі і старенька хатина діда Петра залишилися неушкодженими. В цій дідовій хатині і жили недужі Ничипір та Секлетина з дітьми — Кузьмою і Ганкою. Того вечора, коли зайшлося на дощ, в старій хатині зібралася вся сім'я, окрім Данила, який не вернувся з чумачки, і, розуміється, Феофана. Ничипір, важко і натужно кашляючи, морщив невідомо для кого постолі, аби не сидіти без діла, а спати в таку рань не звик. Секлетина вишкрібала із засіка остачу борошенця, збираючись вчинити діжу, щоб спекти увостанне з минулорічного припасу хліб. Ганка, низько схилившись над основою, вишивала чоловічу сорочку, а Кузьма, натрудившись за день у лісі, добуваючи дєрева на нову хату, солодко спав на скрипучому сосновому полу.

За вікном шуміла гроза. Рясний дощ безперестанку хльоскав по шибках. Гриміло і блискало. Зрештою непогодиця вщухла, пересердилася. Стихли гомони землі і неба, природа затаємничено причаїлася. І в цей час загуркотіли за тином колеса, почувся відчайне іржання коней. Ничипір неквапом відклав пильну свою роботу набік, виглянув, напружуючи зір, за двері. Ридван? Здивувався.

— Хто там?

У відповідь лише фиркнули коні, ніхто людським голо-сом не озвався. Ничипір нагукав Кузьму — вдвох уже прибрюхалися до ридвана.

— Люди добрі, допоможіть! — надсадно наддивався чийсь відчайний голос. Кузьма не вагаючись нагнув у ридван, поїхав... А невдовзі завів у прихаток, де стояли свого часу вівці діда Петра, трьох мокрих людей у багню-

ці в ніг до голови. Ганка занесла сліпака — люди чи чорти, крий боже, не при хаті згадуючи, — перехрестилася. Приснула зо сміху, вискочила за двері. Ничипір і Кузьма допомагали роздягтися прибульцям до голого тіла.

Милися у дерев'яних видовбаних колись із старої груші ночвах. Фиркала всі трое, мов лошата біля водопою, не перемовлялися ані словом.

— Це ж у яку вони яму втрапили? — спитав Ничипір сина.

— Хіба не знаєте?.. У ту, що вчора викопали, щоб Тилимона старого поховати, батька Семена Пупа. Козацький воли прагнув чоловік та тільки й витупкав дозволу в івангородського сотника поховати батька у власному обійсті. Сам для себе Тилимон яму копати почав. Без нього кінчали вже. А поховати не встигли — гроза.

— Глибоку яму викопали, та тільки в такому місці, що й після смерті водою обливатиметься, як за життя по-том. На низині.

— А в нього все на низині. Цілий вік доверху пнувся, але вище ями не злетів.

Переодягнених у суху селянську зодяганку гостей завели в хату. Ганка на загад матері внесла з льоху глечик молока, а з комори черству паляницю. Іли мовчки. Двоє повагом, з почуттям власної гідності, гидливо позираючи на кучера, який голосно плямкав, поспішав, неначе боявся, що його обділять. Скінчивши трапезувати, старший по віку спитав:

— Куди ми втрапили? Що ви за люди?

Відповів Ничипір.

— Втрапили ви до чумаків. А прозиваємося ми Турами. Хата отся, де ви зараз негоду перебуваєте, покійного Петра Тура батьківщина. Да-а... Помер старий. Пожив би ще, аби в волі полковника Божича не одбили йому печінку. Ви от — ткнув пальцем на полковника, — в одежі покійного сидьте, то можете уявити, який се велет був.

Серед ночі випогодилося. Темну попону неба у багатьох місцях попрочодювали золоті цвяшки зірок. Кучер у Кузьминих штанах і соронці годував коней. Наймолодший Тур допомагав йому. Зненацька кучер розреготався.

— Ти чого? — здивувався Кузьма.

— Ах-ха-ха! Як ти тільки з ями нас витягав... Усміхнувся й Кузьма.

Побачивши у ямах людей по саму шию в багнюці і притягнувши, що голими руками їх не витягнеш, Кузь-

ма привіз мотузку, яким притягають рубля до мажари, коли перевозять снопи, кинув «потопаючим» один кінець і звелів прив'язатися, а другий кінець мотуза прив'язав до ридвана. І коли все було готове, вїокнув на коней... «Помагайте руками, а то перерву вас навпіл!» — крикнув і хльоснув коней батіжком. Коні, непризвичаєні, щоб їх підганяли, рвонули так, що Кузьма ледве зупинив. Полковник Божич і його син кілька сажнів просунулися плазом по багнюці.

— Хах-ха-ха-ха!..
— Перестань реготати, а краще скажи, хто вони, твої пани?

— Тю-у... А ти й досі не знаєш? То ж полковник Божич і синок його... Гайдамаків боїться — страх!

— Що ти кажеш? — удавано здивувався Кузьма. — А в наших лісах гайдамаки якраз і з'явилися. Не дай бог, коли дізнаються, що тут зараз полковник Божич... Повбивають усіх трьох і тебе не помилють. — Прислухався. — О-о-о! Чуєш, пугу кричать?

— Боже ж мій, що робити? — повірив вигадці кучер.

— Тікати чимскоріше...
Настрашений чоловік, — йому також здалося, що й він чув оте сатанинське «пугу», — вбіг у хату, похапцем почав перевдягатися.

— Пане полковнику, гайдамаки! — крикнув і подався з хати.

Божичі заметушилися, скидали суху простору селянську одіж і натягали мокру панську. Хоч таким робом, думав Кузьма, відомщу полковникові — мокра одежа вночі буде ще й холодною.

Звістка, що в Турів гостював сам полковник Божич, облетіла все село. На ранок люди завітали до Ничипора і почали вмовляти немічного чоловіка, щоб той поїхав до полковника і попросив передати гетьману супліку на графа Гендрикова, який спалив Бране Поле, аби граф відшкодував людям збитки.

— Недужиться мені, — віднікувався Ничипір, — щоб не захорувати, крий боже, в дорозі. Дужчого кегось послати треба.

— Окрім тебе, Ничипоре, нікого. Достукуюся правди!..

— Правди? — похитав головою Ничипір. — Ось вона, правда, — показав на попелище, де стояла його хата, — та

ще там, — кивнув головою в той бік, де простяглося просторе бранопільське кладовище.

Одначе люди так широко просили Ничипора, що відмовити їм він не міг. А може, з того щось і вийде, думалося чоловікові, і він, не дочекавшись повернення Данила з чумацьки, виїхав у Ніжин. Все-таки жива людина завжди надіється, хоч і як тяжко їй живеться, на краще.

118

Провела Секлетина чоловіка в дорогу, цілий день ходила по подвір'ю мов неприкаяна, пізно лягла на печі спати, але заснути довго не могла. Опівночі почула стукіт у віконну раму, накинула на плечі хустку, стала на порозі.

— Данило? Господи! — припала до плеча синового, заплакала.

— Чого ви, мамо? Чи, може, трапилося щось лихе? Де батько? Де брат і сестра?

— Живі-здорові, сину! Кузьма на полі, там і буде, поки роботу скінчить... Ганка з батьком поїхали...

— То нічого ж лихого не трапилось! Ви ніби не раді мені...

— Та бог з тобою... От тільки... Полячок один приїжджав до нас, Янеком назвався, про тебе розпитував, а потім з Кузьмою гомонів довго... І після тої зустрічі з Янеком наш Кузьма як у воду вмочений став. Усе допитує-знаєш?

— Не пригадую... — напружував пам'ять Данило. — А Кузьма нічого не казав, навіть я тому Янекові знадобився?

— Нічого... Казав, правда, що привіта од Гарасима Небаби привозив... Знаєш ти Гарасима?

— Знаю... У Криму біля соляних озер зустрічалися... Гарний чоловік, душевний, не забув, як я врятував його од наглої смерті. Такий там, мамо, здоровило, що задок мажі, сіллю вантаженої, з місця на місце переставляв...

— Подібний, мабуть, до тебе, дай боже тобі здоровля і щастя! Привіт — це добре, але чому ж після розмови з полячком тим так зажурився Кузьма? Питала, не сказав... Тобі-то вже напевне скаже...

— То, може, я до нього поїду? Де він може бути?

— То, може, я до нього поїду? Де він може бути? Тобі-то вже напевне скаже... Може, в лісі, може, в полі, — Не знайдеш ти його...

а може, й на вечорниці гайнув куди... Казав — через ніч буде... Як не вранці, то опівдні напевне... Лягай спати...

Надвечір другого дня Данило вигнав волів у поле, а сам вирішив пройтися по селу — Бране Поле згоріло майже на третину. Дехто з бранопільчан уже зводив нові хати, а деякі повикопували землянки та в них і тулилися. Коли то вони заживуть по-людському? Кротоми люди рилися в землі, чорні, як сама земля. І згадалися Данилові дід Петро, полковник Божич та оті два прихвосні, які звели старого передчасно в могилу. Невже так-таки і не потраплять вони йому на очі? О-о-о! — простогнав.

Ходив довго. Нічні сутінки впали на Бране Поле зненацька. На село і на серце Данилове. І особливо по тому, коли дізнався, що на панщину людей тепер гонять уже й по чотири дні на тиждень. Важко посполитим селянам. Чумакам легше: заробив дещицю, сплатив чинш і одкупився од дармової праці. Щоправда, і чумаки не всі однакові. Що тільки Матвієві залишиться, коли чинш сплатить? Чи Павлові? Недалеко шинку Данила нагукали.

— Павло? — здивувався. — І ти почав учащати сюди?

— Та ні, за Матвієм приходив. Як там Марія?

— Не бачив я її. А що з нею?

— Я їй сказав, що Матвія пограбовано і вбито, а паровицю його до часу в себе залишив.

— Для чого ж ти це зробив? Плаче нещасна жінка, напевне...

— Хай поплаче, сміятися буде веселіше... Широ ж плакала, коли навідалися кати до його господи, розшукуючі... Може, й справді повірили, а там щось придумаємо...

— Хай і так... Але ж скоріше йди до Марії... Заспокой... Був уже в неї Кульнев, мабуть...

— Матвій краще заспокоїть. Кульнев уже був і ні з чим поїхав, — всміхнувся Павло. — Ходи здоровий!

Почувши незвичний галас у шинку, Данило зайшов сюди. Там юрмилися бранопільчани, були на доброму підпитку, а серед них — чорновусий козак із Запоріжжя. Він пригощав усіх присутніх, голосно говорив. Усі так були захоплені розмовою, що не примітили, як протиснувся до шинкваса і примостився на порожній бочці коло стіни Данило. Ніколи він до шинку не топтав стежки, а забрів, щоб узнати, про що люд хрещений гомонить.

— Туди всякого приймають? — впізнав Данило голос Момотового наймита і подумав: «Неперелівки, видно, чо-

ловикові в Якова, а ще хвалився, що більше платить наймитам, ніж інші господарі».

— Тільки неодружених, — викинув келих меду козак.

— А одружених — ні? — допитувався Семен Пуп, людина вбога і багатосімейна. «Куди йому з такою голотою потикатися?» — подумалося Данилові. Запорожець підвівся, обвів посоловілими очима од зайвого випитку присутніх і голосно, наче він не в шинку, а серед майдану, вигукнув:

— Хто не боїться вмерти, хто хоче за вольну вольницю боротися, приставай, чесна громадо, до нас — паноту бити!

— Ух ти! — захоплено вигукнув Момотів наймит. — От де вольниця: панів нема, усі рівні!

Та парубка розчарував дідок, що просив христа ради, а в шинку зайшов підкріпитися.

— Не поспішай, синку, з вольницею... Я тридцять год ув одного полковника на Запоріжжі служив, а маю тряско за службу ревну. Вольниця!.. По тисячі овець мають, а владота? Вольниця!.. Тьху!

— Виходить, і там життя нема? — розчаровано проскигав Момотів наймит.

— А я не на Запоріжжя кличу, а в загін гайдамацький! Отаман Гарасим Небаба послав, може, чули...

Уже після третіх півнів Данило покинув шинку. Ішов бранопільською вулицею, ледь спотикався од незвички заглядати на дно келиха, в голові гуло, але Данило добре пам'ятав, про що говорено в шинку. Вголос майже дослівно повторював.

— Хто не боїться смерті... Хм — то сіль в очу, то скабка в п'ятці! Однак чого це він говорив так? Ах, панів бити закликав, про Гарасима Небабу згадував... Гарасим, значить, панів б'є... І хай б'є, на те він і пан, щоб його бити... За вбивство пана і на палю можна потрапити... То щоб готовий був, значить... Але я з села нікуди йти не збираюсь... Куди йти, його шукати? Скрізь однаково... Та не скрізь Степанида е! О! О! Хто не боїться!.. Тьху!

9

Карпо Півторалиха до свого хутора прибився, коли вже звернуло з півночі. Ніхто йому не вибіг навстріч, не кинувся на шию, не зволожив слезами радості його щоки.

40

Зайшов у хату — наледве добудився, так міцно спала Степанида. А більше нікого. Де ж Арзула?

— Ой таточку, рідненький! Вернувся? — кинулася на шию. — А Арзули нема. Поїхала кудись конем. Хороша вона до мене була... — заплакала.

— Тю на тебе! Радіти треба, а не плакати...

— З чого радіти, тату?..

— Через тиждень рушники готуй, Данило свататися прийде...

— Ой!

— От тобі й «ой»! Ну, що тут ще нового? Арзула так-таки й не сказала, куди поїхала?

— Здогадуюсь — до Леванди, щоб у Бране Поле привезти... — І розповіла, що розшукував Турів польський жовнір Янек, щоб сказати, що Феофана взяли, а Леванда з дитям у людей, як їх...

— Тури про це знають?

— Знає Кузьма, але Данила жде, щоб порадитися...

Заснув Карпо Півторалиха перед світанком і проспав майже до вечора. Степанида не будила батька — хай відпочивають з дороги. Сама годувала воли і сірого в яблуках огира.

Проснувся Карпо, коли сонце на два дуби над землею стояло. Побачивши Степаниду, як вона вправно косила лугову траву, усміхнувся: старається. Нагукав. Бачив — косу по-господарському пучком трави витерла, скинула на плечі, пішла надбігом.

— Пора снідати, дочко!..

— Вечеряти, тату!.. — весело засміялася.

— Що? Хіба я?.. Ну й ну, хотів у Бране Поле навідатися, а воно он що вийшло — ха-ха-ха! Ну, та завтра вже... — Дивився на Степаниду і дивувався: як дві краплі води — покійна Олена, мати Степанидина. Серезок тільки золотих у вухах нема. Серезки подарував Карпо дружині дразу по весіллі. Поховав з ними небіжчицю — не знімати ж...

Всю дорогу, верхи їдучи до села, Карпо думав про покійну дружину, згадував, як вона раділа, коли подарував їй серезки, як горнулася до нього і як пахла барвінком і теплим молоком. Коли проїжджав проз обійстя Якова Момота, усміхнувся, згадавши, що нахвалявся завітати до нього в гості, щоб перевірити, яку він горіаку д'є, подумав — ще й насправді чекатиме на нього Яків, не зба-

41

гнувши, що то був жарт, Який це сьогодні день? Ага, неділя. Жінки он до церкви поспішають у сусіднє село, бо своя згоріла. Стояла біля перелазу і Одарка Момотиха, крутила головою, ніби видивлялася кого, метяла золотими у вухах сережками. Напевне, ото вони цілком підсвідомили Карпа Півторалиха притримати коня.

— Добридень, Одарко! — привітався.

— Добридень, Карпе! — всміхнулася жінка і торкнулася сережок, ніби перевіряючи, чи не згубилися. — Обіцяв ти в гості до нас завітати, то заходь! — сказала, ніби давно вже чекала на Карпа, подарувавши при цьому таку чарівну закличну посмішку, що на Карпа вона подіяла магично: сплигнув з коня, уприпу підійшов до щасливо усміхненої жінки, обняв.

— Та ти не збожеволів? — одсахнулася Одарка, боязливо роззираючись навколо: нікого підозріливого не побачивши, зареготала, стусонула жартома кулаком у груди. — Знайшов час і місце... Ходім! — взяла за повід коня, повила в обійстя.

Карпо зайшов у хату.

— Частуй, Якове! Хочу продовжити з тобою розмову, яку ще в дорозі почали, — казав напівжартома-напівсерйозно.

— Зараз, Карпе, — заметушився господар. — Сідай до столу, дорогим гостем будеш.

Не знати чому хвилювався — не вкрав, не вбив нікого, якого ж дідька... Нагукав дружину, гадаючи, що Карпо не бачився з нею. Одарка накрила стіл, і Яків, здивувавшись спритності господині і новій сукні (ти бач, як виприндилася), почав наповнювати келихи.

— А чого ж тільки два? Вип'єш, Одарко? — звів погляд Карпо на Момотиху. Господиня, на здивування Якова, не відмовилася.

— За ваше здоров'я! — Карпо випив, витер вуса. — Добра горілка, не така, як у шинку. — Значуще підморгнув Момотові: — Чи не на курячому посліді настояна, така міцна...

— Така чи не така, а пити можна, — спорожнив свій келих і Яків.

Запрацювали дружно щелепами, умовкли. Заговорили десь уже після третьої чарки. Почав розмову Яків.

— То чого ти думаєш, Карпе, що мої добра та нечесно нажиті? — нюхав третій тютюн, апчхикав.

— І скажу. Чумакуєш ти всього п'ять літ, а за цей час

на сімнадцять паровиць не розживешся, — сказав Карпо, розкурюючи люльку.

— Ти забув, Карпе, що батько дав мені... Апчхи! Чуєш, правда!

— Батько за життя дав тобі усього дві паровиці — решта дісталися уже після смерті його. Бо старий до останнього свого судного дня у чумачку ходив. Адже так?

— Так. Ну то й що з того?

— Звичайно, нічого. Але помізкуй: по смерті батька твого залишилося тобі у спадок вісім паровиць. Наймитів у батька твого не було. Де він узяв стільки паровиць?

— Цього я не знаю. Приробив, певне...

— Справді не знаєш? — пахкав люлькою.

— Не знаю.

— Хай і так. А скажи — у твоєї дружини сережки золоті, де ти їх узяв? — уже починав хвилюватися Карпо Півторалиха.

— Свекор мені подарував, — поспішила Одарка і полапала пучками, ніби перевіряла, чи на місці вони.

— Це вже добре, що не чоловік твій... Наливай, Якове!

— Наллю... Але я нічого не розумію. Сережки... Добре, що не чоловік... Батько мій подарували, я й сам це бачив. І нікому до цього діла нема.

— Нема? — звищив голос Карпо.

— Нема! І навіть тобі!

— Нема? — стукнув кулаком по столу Карпо.

— Нема! Зась тобі до них! — схопився з-за столу Яків

Момот.

Встав і Карпо Півторалиха.

— Ці сережки подарував своїй дружині я, у них і поховав покійницю... То є чи нема?..

— Що-о-о?.. А як же вони?..

— Здогадатися неважко...

— Це ще треба довести, — слабо захищав батька Яків

Момот.

— На цих сережках є дві літери: О і П — Олена Півторалиха. Ану, Одарко, покажи сережки!.. На обох написи?

Хапливо скидала, хвилювалася, люто зиркаючи на чоловіка.

— На обох... Я добре їх обдивилася...

— Що скажеш, Якове, тепер?

— Нічого не скажу, Карпе. Я ж і справді не знав... Але думав інколи, чому це батько, чумакуючи, завжди

у бариші великому, а іншим не щастить так, як йому.

— Думає? Це вже добре, що думає... Ну, спасибі за хліб-сіль! — Пішов до дверей.

Були вже сутінки, коли повернувся з поля Кузьма, стомлений, закіптюжений. Кинув косу, не знімаючи грабків, на тин, обняв брата, покосився на хату.

— Одійдемо далі, щоб не почувли... — І розповів про долю Феофанову. Данило немов заціпенів. Провів долями по обличчю.

— Треба їхати, — сказав перекодя. — Погано життя наше влаштоване — то сіль в очу, то скабка в п'ятці.

— Коли їхати?

— Чимскоріше... Завтра й вирушимо. Ти як?..

— Хоч зараз...

— Молодець! Виріс ти... — усміхався Данило.

— Тебе доганяю... Значить, завтра!.. Жито я викосив; як просохне, то Ганка з матір'ю в снопи пов'яжуть та в копи поскладають. А там, дивись, і ми повернемось...

— Треба... Одружуюсь я...

— Правда? — зрадів Кузьма. — Кого ж береш?

— А он і наречена у батька за спиною їде, — показав рукою Данило за ворота.

Скочила дівчина з кінської хребтини, маком червоним розцвіла. Данило рушив до дівчини, дивився і надивитися не міг, боявся, щоб не розсипалося чарівне видиво. Ах, як він любив цю непорочну людину!

Карпо із Секлетиною Турихою сиділи на ослоні під грушею, домовлялися про вєсілля, хоч і не міг зараз сказати сват, коли саме воно відбудеться. Бо по тому, як Кузьма старанно напував коней — свого й Данилового, — Карпо зрозумів, що збираються брати в дорогу виручати Феофана. Подумки схвалив їхній намір. Що ж, зажде Степанида. Така вже доля усіх наречених чумаків, така доля і дружин їхніх. Нехай звикає. Нічого не знаючи, Секлетина Туриха не зважала на клопоти синів (дорослі і розумні, вона їм не укає), непокоїлася, що дома немає Ничипора.

— До Ларивона Орчика сперш збирався, аби допоміг той, бо сам він за себе постояти неспроможний... А за грош маду поїхав, бач, клопотатися... Ларивон, казав, допоможе... Чоловік, мовляв, спритний, бувалий... Поїхав... Добре,

що хоч Ганку з собою взяв... Дівча проворненьке, в пригоді стане, коли нещастя яке, не дай того господи, трапиться. — Пильно видивилася на свої порепані од праці руки, обережно поклала на коліна. Зітнула...

На столі карафа з горілкою, келих, цибулина і шмат черствого хліба. Сам себе частує зубожілий Ларивон Орчик, сам собі бажає здоров'я і щастя. Більше нікому. Дружина його найнялася до графа Гендрикова — готує собакам; пришелепувата дочка доглядає на псарні цуценят та й не вилазить звідти. Сам один із своїми думами залишився Ларивон. У старій, мов світ, хатині, яка от-от завалиться. Нестатки позбавили козака землі — продав полковнику Божичу. Збув усе, віддав у найми свою долю. Життя пішло навспак. Треба все починати спочатку, але з чого починати? На Запоріжжя? Можна й на Запоріжжя. В гайдамаки? Можна і в гайдамаки. А чому б і ні? А якщо хазяйнувати, то на Слобожанщину. Чимало там гульових земель, знайдеться притулок. Видурив у Ларивона полковник Божич землі, а там, на новому місці, Ларивон розумніший буде. Не платитиме ніяких чиншів, не матиме одбутків протягом шістнадцяти років... Потім уже як бог дасть.

На подвір'ї ірже кінь — єдине багатство Ларивонове. Сп'янілий господар підводиться з лави і, широко розставляючи ноги, виходить з дверей.

— Хто там?

Ніч озивається простудженим чоловічим голосом:

— Пустить переночувати!

Ларивон завжди радий гостям, усе-таки не сам.

— За-аходь, брате! — Хоч і не впізнав, хто до нього проситься.

Поріг переступають Ничипір і Ганка. Обоє стомлені, густо запилюжені. Однокінного візка закотили в двір, прив'язали до полудрабка коня. Повільно до Ларивонів тями доходить, куди правиться чоловік — везе супліку на графа Гендрикова.

Ганка заснула, а чоловіки довго приглушено гомонять під тривожний шепіт ночі.

— Батька твого я добре знав, Ничипоре, заїжджав сюди із полковниковим вишкребком, бодай тому Божичен-

кові кістка впоперек горла стане. Петро Тур теж правди дошукувався. Правди! Х-ха! Ось вона, правда,— поплескав пузату карафу.

— Невже тільки в ній? Мене ж люди послали... Вважай, усе Бране Поле...

— Не випрохувати милості треба, а брати силою. Сидю, кажу! Отак! — вдарив кулаком по столу, що карафа підстрибувала, голосно дзенькнула — порожня. Ганка на полу здригнулася, але не прокинулася. — Ч-ш-ш! — сам себе тишить Ларивон. — Видно, і в горілці правди нема. — Приклав палець до губів. Перегодя сказав: — В інших землях правди шукати треба. Вийжджаю я звідси... Може, поталанить знайти...

— А дружина як, дочка?

— Що я їм поможу, коли біля них сидітиму? Так ти супліку полковникові везеш?

— Громада послала. А полковник щоб передав у руки гетьману нашому, Кирилу Розумовському. Та й добро мій дім приніс Божичу, од напасті порятував, од наглої, вважай, смерті...

— Твій дім — Божичу! А що він твоєму, знаєш?

— То було раніш, коли полковник іще не знав Турів.

— Ну що ж, побачиш, якої він заспіває, узнавши... Ничипорові не до душі була ця розмова. Ларивон нікому і нічому не вірив. Усі в нього то злодії, то жебраки.

— Невже ж таки не допоможе? — допитувався Ничипір.

Ларивону Орчику все раптом стало байдужим, він уже клював носом, тому й відповів:

— Хто й зна...

— І знову ж — полковник одне, а граф інше... Га, Ларивоне?

— Може, й інше... — буркнув Ларивон, простогнав і захрип.

— Нехай буде, що буде, а я таки спробую достукатися до Божича, — вранці вирішив Ничипір Тур.

— Я проведу тебе. По дорозі нам, — сказав Ларивон. І от Ничипір, віч-на-віч зустрівшись із камердинером полковника Божича, почув і вухам своїм не повірив.

— Іди, старий, звідки прийшов. Супліку залиш та й забирайся геть! — Взяв папери.

— А можу я бачити пана полковника?

— Не можеш. Домагалися тут одні, поки в пушкарні

не опинилися. Ти не бував у пушкарні? Ну то втрапиш...

Нагодився Пантелеймон, чисто одягнений, виголений, білий, наче миша з муки вилізла.

— За що ж мене у пушкарню? — підвищив голос Ничипір чи не перший раз у своєму житті. Відповів Пантелеймон, люто блиснувши очима:

— За сина твого. За те, що насміявся над паном полковником.

— Насміявся? Боже вас борони, коли це було?

— А з ями як він нас витягав? Сміх, та й годі.

— Він же од смерті вас рятував...

— Рятував, але як? — І, згадавши, очевидно, як це воно було, налився кров'ю, ближче підступив до Ничипора, простяг руку в напрямку кладовища, голосно крикнув: — Геть! Свиня! Відшкодування? Он там його шукай!..

Ларивон стояв з Ганкою біля візка, посміхався — на його вийшло. Ничипір закашлявся, сльози накопилися на очі. Вертався без супліки од високого Божичевого тину, ледве ставало снаги, щоб переставляти ноги.

— Що з вами, тату? — кинулася Ганка.

— Держи, а то впаде твій батько, — нагло пожартував вершник, шойно під'їхавши до полковникових воріт.

Після нічних, у грозовицю, мандрів полковник Божич занедужав — майже цілонічне перебування в холодному баговинні далося взнаки. Лежав увесь мокрий, намагався заснути, але не міг: перед очима стояв Петро Тур. Ясно бачив полковник, як уставав старий з могили, знімав із себе шаровари і сорочку, казав: «Одягайся, полковнику, в мою, а мені давай свою, трясця його матері». Бачив, як кістлявий мрець натягав на себе полковникову одягу, як вдоволено крестав... А полковника душила одяга мертвого. Він розплющував очі, кричав голосно, відчайно:

— Проженіть цього хлопа! Здеріть з нього мою одягу!

Перегодя приходив до тями, розумів, що це був сон, важко зітхав. Розглядався по світлиці, примічав — біля постелі настрашені два його сини і дружина пані Ксаверія...

— Арнольде! Ти, сотнику, недовго сотникуватимеш, коли таким щедрим будеш. Що ти там бранопільчанам наобіцяв?

— Краще, напевне, батькові, коли вже він про діло заговорив, — відзначив Пантелеймон, нахилився над хворим. — Може, вам лікаря?

— А де ж він? Лікар мій ще не вернувся...

— До графа Гендрикова можна навідатися — свого пришло. Не відмовить, гадаю, — зашебетала пані Ксаверія. — Арнольде, ти як наймолодший... Одвези йому Акульку в презент. Справлявся про неї Кульнев, коли тебе, Іване, не було дома...

— Акульку? Не треба... Одужаю — сам одвезу.

Мовчки сотник Арнольд Божич вийшов з хати, незадоволений тим, що йому зроблено закид, ніби він панькується із злидотою. Іхав і думав: а може, й справді він занадто прихильно ставиться до мужаїв? Перебирав у пам'яті всі випадки його стосунків з посполитими селянами і козацькою злидотою. Щось не помічав за собою молодий сотник такого, щоб він потурав людям, нижчим від себе. Шов, щоправда, на деякі поступки, але ж це йому окупувалося сторицею. Хіба його батько не так само робив? У кого ж він вчиться, як не в нього?

Граф Гендриков не спускав очей з новоприбулої наїманиці Маври. Молода, вродлива... Одного вечора, коли графині дома не було, граф наказав привести Мавру до нього.

— З дітям?

— Та ти при розумі?

У просторій графській світлиці було двоє — пришепелувата Мавра і граф Гендриков. Церемонії він облишив.

— Роздягайся!

— Я зараз. Хутенько. Ось одверніться...

— Та не тут, дурна... Зайди ось сюди! — Линово показав на двері, підвівся з крісла, зірвав з постриженої голови перуку і кинув на обити червоною шкірою канапу.

Десь опівночі Мавра в дорогому квітчастому халаті на голому тілі вбігла в комірчину, де спала її мати, дружина Ларивона Орчика, ухопила своє дитя і помчала до графських покоїв. Дитинча Маврине було напрочуд спокійне, ніколи не плакало.

Проснувся граф, глянув на вікно — сіріло. Відчувши лоскотливу вологість під собою, сів на краю ліжка, приглянувся, і... здивуванню його не було краю. Перед ним лежало посеред ліжка закаляне Маврине дитя, а мати

його спокійно спала, і щаслива усмішка блукала по її вродливому лиці. Граф Гендриков підстрибнув як ужалений, бридливо схопив немовля за сорочечку, підніс до вікна — по двору вже бігали собаки — і викинув геть!

— Ату!

Прокидався од сну рожевий літній ранок, один з тих, коли земля, розжарена за день гарячим полум'ям сонця, не встигає охолонути протягом ночі і продовжує пашіти жаром.

Червоношкіра Мальва прокинулася на світанку і невдоволено заскавчала. Це була породиста сука — сетер, і граф Гендриков її любив. Довго він чекав од неї потомства і таки дочекався: двох пискливих песиків. З надмірної любові до Мальви граф вирішив, що необхідно одлучити од неї цуценят і годувати їх молоком іншої матері — людської. Мальва гнівалася і не могла примиритися, не вірила, що хтось інший може наситити її дітей, може замінити її саму.

Прокинулася Мальва — дітей біля неї не було. Червоних, з короткою гладенькою шерстю. І вона кілька разів дзвякнула. Знала, що через деякий час їй повернуть цуценят, але, нагородані, вони не принесуть їй радості. Невдоволена, низько опустивши голову, Мальва брела по двір'ям. Сіріло. Вона знала, що скоро он там, далеко-далеко, запалахкотить щось таке сліпучо-яскраве, на що вона не посміє глянути. Мальва прямує під вікно до графської спальні. Чого — і сама не знає. Ні, їй усе-таки приємно чути, як запобігають перед нею, ніжно вимовляючи ласкаві слова:

— Мальва, ату! — Або: — Ату, Мальва! — Або просто: — Ату!

Оте коротке, але чітко вимовлене «ату» Мальва чує тільки на полюванні, коли треба витягти з болота підстрелену качку чи важкого вальдшнепа. Службу свою Мальва знає — нести здобич так, щоб не прокусити ношу... Щопанку Мальва приходиться під графське вікно, тихо скавчить, виглядає хазяїна. Прийшла Мальва і цього теплого ранку і не встигла подати голосу, як прямо на її спину упало щось м'яке і сповзло на траву. Звідки воно впало? Та ось вона почула «ату» і збагнула одразу все. Мальва кинулася до того м'якого, що втало їй на спину, і спинилася. Не вальдшнеп, не заець і не коза були перед нею, а якась нова для неї дичина. Мальва знала твердо, як треба діяти: принести хазяїну. Мальва любить облизувати

малих червоношкірих песиків. Та поки нема своїх, вона дозволить собі полизати оцю маленьку живу істоту. Це приємно і дедалі ще приємніше. Ось вона закрила собою м'яке, тільки, на превеликий жаль, без шерсті, голеньке тіло незнайомої істоти і лиже, лиже. Та що це?.. Заплющила від приємності очі і завмерла. Незнайома маленька істота ухопила ротиком її набубнявілий од молока сосок. Так, як і її червоненькі немовлята. Але хтось може нагнати Мальву, змусити покинути оце миле звірятко, — краще вона його однесе до свого кубла. Хай буде там, поки її не повернули цуценят. І Мальва на цей раз не послухається отого грізного «ату»...

Граф Гендриків зустрів Арнольда біля ридвана — збирався кудись їхати. Був нахмарений, тонкі губи тремтіли. Одначе до сина полковникового знайшов сили звернутися шанобливо:

— До мене? У якій справі?

Арнольд розповів. Не приховав і того, що батько, як тільки видужає, дасть графу в презент Акульку. Мати, правда, хотіла, щоб привезли зараз, але батько... Граф Гендриків хтиво посміхнувся, зрозумівши обох по-своєму — і пані Ксаверію, і полковника Божича. Ступив крок до ридвана, кинув:

— Вибачте, я поспішаю до гетьмана!..

11

Гетьман Кирило Розумовський і його високоповажна дружина графиня Катерина Іванівна Нарішкіна поспішили до церкви.

— Не скучаєш за Петербургом, душа моя? — спитав гетьман.

— Скучаю, гетьмане, дуже скучаю... Бо тут... — А що ж тут — сьогодні он граф Гендриків запрошує на бал.

— І все-таки Петербург — це не Глухів... — Правда твоя, щира правда, — зітхнув Кирило Розумовський.

Настрій у подружжя був веселий, навіть грайливий, а якби це було в Петербурзі, то щастю їхньому не було б краю. Але настрої цей зів'яв, коли гетьман почув, якими словами величає його дякон:

— Благородного Кирила гетьма-ана-а!..

50

Та й по всьому? Жодного титулу? Граф Розумовський бездеремонно штовхнув графиню Катерину в бік, узяв за руку, просичав:

— Ходімо звідси, ма шер! Я їм покажу благородного Кирила!..

Графиня Катерина людиною була віруючою, злякано зиркнула на чоловіка, хотіла заперечити, але в очах прочитала стільки люті, що одразу стала покірною ягницею і поспішила покинути церкву.

— Що з вами, любий графе, ви хворі?

— Тут захворієш...

Не чекаючи кінця літургії, гетьман звелів покликати до себе дякона. І це було сказано таким тоном, що Григорій Теплов міг зрозуміти лише одне: в руках у гетьмана якась одна в ниток державної зради.

Дякон, високий кремезний чоловік з густою чуприною на голові, акуратно підстриженою чорною, як смола, бородою, у величезних чоботищах, вайлуваті, з почуттям власної гідності переступив поріг гетьманської вітальні, гукнув напівголосно, але все одно задеренчали шибки:

— Мир дому сьому-у!

Гетьман відступив на крок і сам замилювався простодушним, по-дитячому довірливим і наївним лицем дякона.

— Ти чого ж це?.. Голос маєш богатирський, а в церкві тебе й не чути, коли про гетьмана говориш?..

Граф мав на увазі не голос, а те, як убого про нього казано. А дякон збагнув усе по-своєму, набрав повні легені повітря і заревів:

— Бла-а-а-а-о-о-о-о-о Ки-ри-и-и-ла-а-а гетьма-а-ана-а-а-а!..

Григорія Теплова, що стояв біля вхідних дверей, неначе вітром здуло, а гетьман очманіло плюхнувся в крісло. Коли затихла луна дяконогового голосу, граф Розумовський підвівся з крісла, підійшов до вікна, розчинив обидві половини навстіж.

— М-молодець! Іди!

Не забарився завітати до гетьмана Теплов.

— Що трапилось, ви його відпустили?

— Відпустив, він ні в чому не винен.

— Ви знали про це раніше?

— Знав.

— Для чого ж кликали?..

51

— Для чого? — спаленів гетьман. — Для чого? З тих пір як я приїхав у Малоросію, я перестав бути людиною. Ви, вельмишановний добродію, робите все, аби показати мене в світі з гіршого боку, хоч на кожне моє розумне чи дурне зауваження кажете — так, так, так! Ви езуїт найгіршого гатунку!

Не бачив ще таким розлюченим свого вихованця Григорій Теплов. Він ніяк не міг збагнути, що могло так схвилювати гетьмана.

— Заспокойтеся, мій гетьмане!..

— Я не ваш, чуєте, не ваш гетьман, а України!..

Григорій Теплов квапно вийшов, обережно зачинив за собою двері. Він нічого не розумів, а щоб скоріше дійти правди, поспішив до графині Катерини Іванівни Нарішкіної, яка, як Теплову було достеменно відомо, теж була в церкві.

Графиня Катерина Нарішкіна-Розумовська сиділа за книгою. Гарненька голівка гувернантки просунулась крізь щілину в дверях, сказала: «До вас прийшли» — і швидко сховалася. Григорій Теплов зайшов, поштиво поцілував руку.

Безперечно, ні про який бенкет цього вечора не могло бути й мови. Гетьману занедужилося. Він присів у кабінеті на канапі, обіперся спиною об стіну, заплащив очі. У Петербурзі він граф, дійсний камергер, президент Академії наук, підполковник лейб-гвардії Ізмайловського полку, а тут всього-на-всього... Гетьман сидів у важкій задумі. І навіть він тільки згодився поїхати в цю глушину? Гетьман різко зводиться, нервово ходить по кабінету. Душає. Універсал підписав, а для чого — на сміх курям? Підписав з намови мудрого наставника свого і вчителя, іронізує в думці гетьман, Григорія Теплова. Не подумав, сліпо послухався його, а виходить — поспішив. Яку мету передати універсал, пропонуючи, ба навіть наполягаючи видати універсал, за яким посполитим заборонялося залишатися одні насліджені місця і переходити в інші? Хто поважатиме, гетьмане, твою владу, коли універсал, виданий тобою, не виконується? Із сенату прийшов папір, у якому писано, що універсалу можна не відміняти, але й не вважати його вчасним, а значить, законним. А Теплов, мабуть же, здогадувався, як цей універсал сприймуть у се-

наті. Значить, вважає мене нерозумним? Таким хотів виставити мене перед сенатом?

— Дозвольте, ваша світлість! — гукає з порога козак, довірений гетьмана.

— Що трапилось? — буркнув невдоволено.

— Просять прийняти...

— Нікого не хочу бачити.

— Графиня Дембовська.

— Дембовська? Язя? — зрадів гетьман. — Преси!..

Козак багатозначно всміхнувся.

Зайшла графиня Ядвіга. Неначе саме сонце завітало під похмуре склепіння палацу. Ранкове усмінене сонце. Граф Кирило з розкритими обіймами пішов назустріч казці із чарівного сну. Обняв, міцно притиснув до грудей. Графиня Ядвіга слабо опиралася, обережно вивільнилася з обіймів, показуючи кивком голови на двері, манірно помахала перед графським м'ясистим носом своїм пухким пальчиком.

— Нетерплячий ви, графе!

Гетьман пильно подивився на красуню, приклав руку до серця, готувався щось сказати, але маленька графиня закрила йому рот хустиною.

— Ви хочете освідчитися мені в коханні? Я вам вірю! Дозвольте присісти!

— Звичайно, звичайно... Сідайте! О небеса, який я вдячний вам, що привели до мого порога найкращу дочку своєю... — Граф Кирило провів чарівну гостю в крісло, відступив на крок. — Але я не розумію, однак...

— Ви здорові, ясний мій гетьмане? — Маленька графиня приклала пальчик до губів.

— О, цілком!.. А побачивши вас, моя безцінна... — Став на коліно і почав цілувати руки...

Графиня Ядвіга вивільнила руку і гладила нею велику кучеряву голову графа, посміхалася.

— А чого ви цураєтесь моєї компанії? Змушуєте мучатися на самоті, змушуєте мене приїздити до вас, а не... а не навпаки? А я чекала, мій графе, тоді... коли...

Граф Кирило підхопився, сів навпроти графині.
— Від вас у мене таємниць нема. Ви знаєте, як я одружився чи, вірніше, як мене одружили. Ви знаєте про мене все...

— А може, не все, графе? — В очі молоденької графині блиснули гострі іскорки ревзв'язів.

— Мій боже, що ви хочете сказати? — скрикнув граф.

— А ваші залицяння до графині Гендрикової?
— Не мав і не маю ніяких намірів. Та й стара вона для мене.— Кирило Розумовський широко розкрив очі, голосно і широко розреготався.

— Не старша від нас, мій нерозумний хлопчику. Одначе графиню Гендрикову я вам прощаю. Але інших... О, я люта, я боротимуся за вас, я зумію позмагатися з кожною, яка посягатиме на вашу любов. Запам'ятайте це добре, мій хлопчику! Чому ви вчора не були на бенкеті у графа Гендрикова? Адже це я влаштувала його на вашу честь. Я! Я все роблю для того, щоб частіше вас бачити.

— Сталось таке...— ніяково простогнав гетьман. І, червоніючи, збрехав:— Недужилося мені.— А втім, не дуже й збрехав, перебільшене самолюбство — також хвороба.

— Я все знаю,— з почуттям власної гідності сказала графиня.

— Знаєте? Звідки?

— Наш спільний друг розповів мені про все. Пан Григорій.

— Теплов? — здивувався гетьман.— Що ж він може знати?

— Він любить вас і вже відправив гінця до Петербурга, щоб священний синод виправив помилку і приписав, аби замість «благородного Кирила гетьмана» в церковних священнослужіннях згадувалося так: «високо і благоуродженого сиятельного графа Кирила Григоровича, гетьмана малаї Росії». Як це вам подобається, нерозумний хлопчику мій? — штучно посміхалася Ядвіга.

— Одначе я його про це не просив...

— Про таке не просять помічників, а діють самі... Але й він має вплив на чиновних людей у Петербурзі, і йому зручніше потурбуватися про вас... Бо ви по своїй скромності...

— Обляшмо,— махнув рукою гетьман.— Кожна людина наполовину складається з добра, а наполовину із зла, а чого в ній більше — не нам з вами судити.— Пильно приглянувся до обличчя молоденької графині.— Чи не Теплов і просив вас передати це мені?..

— Я, запам'ятайте, графе,— Ядвіга підвелася з крісла,— перша розгадала причину вашої тривоги, як тільки Теплов розповів мені про дякона, і попросила його послати гінця...

— Ви? І Григорій Миколайович одразу?..

— Одразу. Подякував навіть, що підказала...

Заглядала у вічі віддано, закохано. Граф Кирило ніжно поцілував тендітну руку своєї гості. За вікном свистів грозний вітер, зганяв хмари під саме сонце. В графському кабінеті поволі темніло, хоч наближалася всього-на-всього обідня година. Господар посміливішав, притяг до себе гінку берізку.

— Одначе ви невиправні, графе-гетьмане. Попереду, коли ваша ласка, ціла ніч...

— Вона вже почалася...

— Така ніч може початися з самого ранку. Добраніч!

Графиня Ядвіга пішла. Гетьман проводжав її до самих дверей, потім заклав за спину руки, почав міряти кроками скрипучі мостини кабінету, думав. Невже-таки він помилився, вважаючи Григорія Миколайовича Теплова зрадником? Дай-то бог!

Гетьман Кирило Розумовський проснувся, коли сонце зависло над самою головою. Сліпучо-біле, виспале. Скочив з постелі, вдарив у дзвоник — забаглося пити. Голова йшла обертом від бурхливо проведених дня і ночі. Щедро приправлений угорським вином сніданок, розкішний, воістину царський, обід, французька комедія і нарешті — бенкет. Та який! Кожний тост супроводжувався пальбою з гармат. Молоді козаки — охоронці особи гетьмана, в зелених гусарських мундирах, цілу ніч не склепили повік, готові виконати першу-ліпшу забаганку господаря.

Одягнути не встигли графа, як до спальні закотилася Наталія Дем'янівна. Набурмосена, люта. Слідом за графинею статечно зайшов камердинер, уніс на золотій таці два листи з Петербурга.

— Вам, ваша світлість,— шанобливо вклонився.

— Хто посмів читати? — виказав своє невдоволення Кирило Розумовський, скося зиркаючи на графиню Наталію Дем'янівну.— Ідіть! — Камердинер не загаявся. Гетьман залишився сам на сам з матір'ю. Графиня Наталія насувалася на сина гнівлива, розлючена.

— Питаєш, хто читав листи? Я, синочку мій! Я!..

Кирило знітився, він боявся материнього гніву.

— Чому ви такі схвильовані? Що трапилось? — Наталка раптом упала на м'яке синове ліжко і невтішно заридала. — Та про що ж усе-таки йдеться, маман? — Почувши останнє слово, Наталія Дем'янівна схопилася, заридалася ще більше. Груді високо здіймалися, підборіддя тремтіло.

— Я для тебе уже й не мати, а манія! Недотепа ти, йолоп!..

— Ну, знаєте... — починав гніватися гетьман.

— Знаю, все знаю, — не дала договорити Наталія Дем'янівна. — Читала, що сенат одбирає у моєї дочки Бране Поле і передає, прости господи, нетіпаці, якійсь грапині Аспазії. По світу з торбами пускає рідну дитину, сестру твою, а ти — маманія...

— Тут я вже нічого вдіяти не можу. А стосовно Дарягана ви хвилюєтесь марно, іншу землю знайдемо. Не гіршу і не меншу.

— Як Теплов дозволить, — капнула рогою на рану.

— До чого тут Теплов? Я граф і гетьман...

— Без Теплова ти, мабуть, і до вітру не ходиш...

— Та ви при своєму розумі? — спаленів гетьман.

— Не турбуйся, синочку, при своєму. І допозичати ні в кого не збираюсь. І коли ти справжній гетьман, то сідай і пиши отут ніверсала, щоб Вірі...

— Прямо отут?..

— Так, сину. Звели, щоб каламар і атрамент принесли, та й пиши...

Іншого виходу не було. Гетьман так і зробив. Працював довго і вперто, нарешті скінчив, почав читати.

— «І імператорської величності Малої і обох сторін Дніпра і військ запорізьких гетьман, дійсний камергер, імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук президент, лейб-гвардії Ізмайловського полку підполковник і обох російських імператорських орденів святих апостола Андрія й Олександра Невського, також польського Білого орла і Голштинського святої Анни кавалер, російської імперії граф Кирило Розумовський...» — читав напівголосно, але Наталія Дем'янівна добре чула, що далі, то більше очі їй наливалися гнівом. Нарешті не витримала.

— Усе це, графе, ти розкажи Теплову, а мені землю давай!

— «Об'являєм сям, — підвищив голос, — нашим універсалом господам генеральним малоросійським старшинам, полковникам, бунчуковим і військовим товаришам...»

— Та ти кажи, що даєш? — не стрималася графиня-мати.

— Ой мамо!

— Хто багато базикає, той нічого не робить.

— «Містечко Бориспіль, — скрипів пером, проказуючи написане, — з усіма до нього приналежностями, грунтами й угіддями». Це вже для вас, матушко...

— Не для мене, а для сестри твоєї, — відрубала Наталія Розумовська. — І потім не одна вона в тебе — не забув?

— Пам'ятаю, Агапії Григорівні, сестрі моїй з мужем бунчуковим товаришем Власом Климовичем, віддано Ніжинського полку Олишівку з приналежними до неї грунтами і посполитськими угіддями...»

— Скільки там тих грунтів?..

Материне втручання в гетьманські справи гнівило графа, але він намагався не виказувати цього. Стримувався як міг. Та цього разу не стримався.

— Вистачить, не плачте...

На противагу синові Наталка Розумиха по натурі своїй була людиною сильною, вольовою, як, зрештою, більшість жінок, вихідців її класу. Почувши глузливе «не плачте», обурилася. Підійшла впритул до синочка, вирвала з його руки папір:

— Життя тобі дарувала я, долю тобі визначив Сус Христос, бо сподобилося йому чадо моє. Тож не переч мені і ніколи не ставай навсупор, нічого злого не чини родичам своїм без мене.

— Ой мамо!..

— Що «ой»? Інші ходять навколо тебе, аби засягти ласки задля своєї користі, аби підгребти під себе якомога більше сіл, земель та людей, а потім підкопуватися під тебе своїми добрами і знатністю... Та вони вже...

— Що? — починав гніватися гетьман.

— Читай, що в другому листі написано.

— А ви прочитали?

— Камердинер твій прочитав, я звеліла. Заводи твої корою язиком злизала, от що. Чия це робота? — повернулася до гетьмана спиною і попрямувала до виходу, горда і неприступна.

Тремтячими руками Кирило взяв до рук другого листа, прихопився до нього пожадливіми очима. Читав і не вірив написаному. Невже потрапив у немилість її імператорської величності? Хто вкладає у її вуха слова, які їй не годилося б чути?

— Негайно, негайно в Петербург! — сам собі каже гетьман і витирає широкого лоба білою хустиною.

Наступного ранку гетьман Кирило Розумовський про-
снувся раніше, ніж звичайно. Снідав недовго, подався в
кабінет. Старшини не було. Що за okazія? Глянув на го-
динник — не-може того бути! Невже ще сонце не сходило?
Ходив по кабінету, думав, з ким слід зустрітися в Петер-
бурзі в першу чергу... До брата Олексія Григоровича, пев-
на річ, до графа Шувалова, до її імператорської величності
навідатися в останню чергу, коли все вже з'ясується, а
потім... А годі, там видно буде, що потім...

Відвідувачі, козацька старшина чекали на нього, але
не знали, що він уже в кабінеті. Гетьман виглянув, запро-
сив Кулаківського, ніжинського писаря...

— Ти хотів зо мною про щось говорити? — спитав,
порпаючись у паперах, які мав передати Теплому, щоб той
завершив справу уже без нього.

— Так, ваша світлість. Я хотів говорити про... — зні-
тився, бо гетьман слухав його не уважно.

— Продовжуй, я слухаю.

— Ваша світлість!..

— Це вже я чув! Ти про діло кажи, чоловіче, чого
прийшов? Бо не про посполитих же печешся, а про себе...

— Так, але...

— Слухай, перодряпе, нема мені часу. Кажи толком,
а не розмазуй, бо без гетьмана ніхто тобі нічого доброго
не зробить. Адже ти із скаргою на Божича прийшов, що
той обшахрував тебе з кіньми. Так? Чого ж мовчиш?..

— Звідки ви знаєте, ваша світлість?

— Моя світлість і те знає, про що твоя темність і не
здогадується. Божич хвалився, що коні добрі майже за-
дурно придбав. Отак-то.

— Він же заплатити має...

— А папір ти в нього взяв?

— Я на слово повірив, але грошей до сьогодні не
одержав.

— Ні сьогодні, ні завтра грошей він тобі не віддасть.

— То я ж і прошу, щоб ви мені допомогли...

— Просиш? — зареготав гетьман. — Чую. Допомогти?
Допоможу. От що. Ти продав Божичу сорок коней по
двадцять рублів за голову, це вісімсот карбованців. Я дам
тобі тисячу. Згода?

— Згода, але чому саме ви?

— А я на цьому ділі теж тисячу зароблюю.

— Як саме?

— Мовчи! Зараз узнаєш і гроші одержиш. Тільки ві
пари з уст. — Гетьман подзвонив, убіг козак. — Поклич
Божича! — І, коли той зайшов, сказав йому: — У вашого
писаря, полковнику, я купив сорок коней за дві тисячі кар-
бованців і дав йому завдаток тисячу... Зараз я... — На цих
словах гетьман витяг із шухляди тисячу і передав писарю
Кулаківському. — Візьми, голубе, з тобою я розрахував-
ся. — І знову до Божича: — Ті коні, що я купив у писаря,
зараз у вас. Так от, або ви зараз же приженете мені їх,
тільки добрі, ситі, бо я бачив, які вони були, або поверне-
те гроші... Повторюю — дві тисячі!..

— За що дві тисячі? За такі здохляки? — визвірився
полковник на писаря Кулаківського.

— А він же тут до чого? Га, полковнику? Чого ви на
нього кричите? Це все я... Коні ж я купив!.. — розрядив
гарячий запал гетьман, стримуючи посмішку.

— Ваша світлість, та якби я знав... — знітився Бо-
жич. — Ви ж багаті переплачуєте.

— Навпаки, я на цих конях зароблю не менше тисячі
карбованців. Ну, то як? — суворіше сказав гетьман, гля-
нувши на годинник. — Бо я не маю часу. Гроші або коні!
Зараз...

Полковник Божич витяг дві тисячі, поклав перед геть-
маном на стіл і, не попрощавшись, вийшов з кабінету. Не-
зважаючи на присутність Кулаківського, гетьман самовдо-
волено розреготався. Потім підвівся з-за столу, подав руку
полковому писареві, що було не часто, сказав:

— Іди і будь мудрішим! Колись ти образив мене, на-
त्याючи на мужицьке моє походження, та й втрапив у
пушкарню... А ще втратив п'ятдесят фунтів золота. Доро-
го ж ти заплатив за свій довгий язик. Тоді я тобі й при-
коротив його. Та я не злопам'ятний — виручив.

— Дякую, ваша світлість!

— На здоров'я, ваша темність! А що, графиня Аспазія
повернулася в бранопільські палаци? — поцікавився між
іншим гетьман, даючи цим зрозуміти, що попередня роз-
мова вичерпана.

Одного теплого літнього вечора бранопільським шля-
хом промчала карета. Пасажирів за занавішеними віконця-
ми не видно було. На козлах сидів козак з довгими вуса-

ми, а збоку трюхикав на білогривому коні Гурій Чорнота. Карета ніде не зупинялася, з ходу замчала в панське дворіще. Економ зліз із коня, кинувся відчиняти дверцята. Графиня Аспазія з красиво викладеним сивим волоссям на голові обережно ступила на м'який споришевий килим, розвирнулася навсібіч, полегшено зітхнула, ледь посміхнулася. Видно, їй припали до смаку і палац, і сад, і подвір'я. Правду кажуть, що вбивцю тягне на місце вбивства. Графиня Аспазія нікого не вбивала, хоч і відчула подих смерті над власною головою. Тим приємніше було почуватися господинею в цьому домі, де вже ніхто і ніколи їй не запрожуватиме. Економ метушився, підганяв слуг, щоб скоріше накривали на стіл.

У глибині саду заляк од несподіванки Піт. Він не міг припуститися думки, що з ним станеться, коли доведеться зустрітися віч-на-віч з графинею Аспазією, тією самою, яку він тримав у келії глибокого графського підвалу, ревно виконуючи волю її чоловіка графа Девієра.

Дружина економа Гурія Чорноти Варка стояла в цей час біля вікна в кімнаті, нервово розглядаючи графиню Аспазію. Не знала, нещасна, як їй повестися, що чинити далі. Тісно стало в грудях її серцю, тісно стало в панських хоробах, нема чим дихати. Згадала дочку, її страшну долю. Якби не було графині Аспазії і її чоловіка, якби не знала Девієра її Уляна, то жила б досі, мала добропорядного чоловіка... А коли б і справді померла свого часу графиня Аспазія, то Уляна... Боже, як вона, Варка, сміє так негарно думати! Як вона може накликати смерть на живу людину, яка сама зазнала поневірянь? Адже добробила дорогій... Треба привітати... Отак прийти і вклонитися. Вклонитися? Чому вона повинна вклонитися? Ах, Чорнота!.. Заради нього схилити голову... Ні! Нізащо! Згадала своє невеличке обійстя поряд з Турами, свою спадщину, а потім відбудовану заново хатину і посміхнулася. Сама житиме, ні від кого залежною не буде — ні від графині, ні від Чорноти... Від чоловіка... Чоловіка? Хм! Який він її чоловік? Одна лише назва, мана. Старший набагато... Дивно тільки, як вона не додумалася до такого рішення — покинути економа. А те, що він хату нову поставив замість погорілої? Але ж не її вина, що вона попелом взялася. Спалив же халупчину отакій-о пройдисвіт, як і економ. Ні і ні! Все Кінєць. Дай бог не потрапити на очі графині дотемна, а тоді свої жечі на плечі та й була така.

Так, тільки так... Бачить Варка, як низько хилиться перед господинею економ, догоджає. Х-ху, як гидко! Недарма і горб на спині, та немаленький. Як це вона раніше його не примітила?..

Графиня Аспазія зайшла в кабінет, у той самий, звідки потайний хід веде в підвал. Глянула і здригнулася, але не виказала перестрашу. За нею слухняним старим писськом забіг економ.

— Сідай, ма шер,— глузливо мовила, не зводячи очей з економа.

— Дякую, ваша світлість, постою.

— Скажи мені, Гурію, ти знав, що покійний граф Девієр посадив мене в «келію»?

— Не знав, ваша світлість,— поспішив настрашений і блідий економ.— Нічого не знав.— Дивився прямо в очі графині, і вона збагнула — не бреше.

— Сідай усе-таки. А що робив Піт, коли я сиділа замкнена в підвалі? Крім ходити до мене та носити мені їсти?..

— Нічого не робив...

— То ти ж міг здогадатися, що щось воно не так...

— Я недогадливий...

— Жаль, оце вже жаль... Економ обов'язково повинен бути догадливою людиною... Ти давно збирав чинш із підданих?

— Чотири дні тому. Усе полковнику Дарагану передав.

— Велів?

— Вимагав. Гінця прислав...

— Та-ак... А скільки днів працювали посполиті на Дарагана, чи платили чинш?..

— Три дні на тиждень... За три дні...

— Так і чинш збирав?

— Так...

— Це вже краще. Чотири дні на тиждень або чинш. Завтра почни збирати, мені потрібні гроші...

— Але ж, ваша світлість...

— Завтра, або це робитиме інший...

— Змилуйтесь, ваша світлість, я скільки років...

— Отож-то... Поклич Піта! — Вибіг, немовби йому вісімнадцять, а не п'ятдесят п'ять. Зайшов набурмосений, принішклий, знищений Піт. Видивлялася на нього графиня Аспазія, зловтішна посмішка блукала на лиці.— Що думаєш робити?

— Не проганяйте мене, я вам ще в пригоді стану.—
жалібно проказав Піт.

— Один раз ти вже мені прислужився...

— Вислухайте, прошу... На вас чигає небезпека...

— Кий, яка ще там небезпека...— махнула рукою графиня.

— Господом богом клянусь, правду кажу!

— Ну-ну, кажи...— неохоче дозволила.

— Граф Девієр стежить за кожним вашим кроком. Він хоче говорити з вами...

— Що ти плетеш? Який граф?

У цей час Варка стояла біля непричинених дверей, хотіла все-таки вийти, але, почувши таку незвичайну новину, ватаїла подих.

— Ваша світлість, граф Михайло Девієр живий! Подаровано ляльку, а не графа... Хіба ви забули, як він вас?..

— А ти йому догоджав? Ти знаєш, що я можу зробити з тобою?

— Знаю, але я прошу... Я людина маленька...

— Слухай, маленька людино, уважно! Я подарую тобі життя, коли ти заманиш графа Девієра у ту келію, де сиділа в його благословення і я... Розумієш? Чого ж мовчиш?

— Важко в ту келію... Він збагне, що це пастка... Можливо, дасте кого на підмогу, я покажу, де він, схопимо...

— Можна й так... Іди готуйся...— Провела Піта за двері і побачила Варку.— А, дорога моя!— Кинулася до жінки, обняла, поцілувала навіть. Варка цікаво розглядала графиню. Аспазія здригнулася, в очах гості вона прочитала не звичайну цікавість, а щось більше, і поспішила спитати:— Ви нічого не знаєте про графа Михайла?

— Знаю,— не розмірковуючи, випалила жінка.— Він помер!..

Опинившись за порогом, знетямлена Варка наддала кроку, а коли поминула ворота, припустилася бігти подалі від графського дому, подалі від злочину, який там затіяв Турів. Стишила крок біля хвіртки і не вагаючись шугнула у двір — з отцем Танасієм порадитись, бо дома його нема, а церква замкнена. Тільки тут, але в хаті, на Варчине здивування, була одним одна Секлетина Туриха, витирала гіркі сльози з лиця.

— Ой, чує моє серденько, чує, що доля горенько віщує!..

Колишнього графа Михайла Девієра, давно не голеного, аж важко пізнати, Піт знайшов у старому будиночку лісника. Він сидів на брудній лаві із соснового пакілля, перед ним на почорнілому від часу, ніколи не митому столі стояли четвертина горілки, кисла капуста в череп'яній надщербленій мисці і чорний хліб. Вечеря, прямо скажемо, не графська.

— Приїхала? — наповнював келихи бородатий граф.

— Так, приїхала,— облизувався Піт.

— І що? Ти говорив?

— Згодна говорити з вами...

— Коли?

— Сьогодні вночі. Усі спатимуть, тільки графиня чекатиме.

— А зараз вечір... Вип'ємо і закусимо, посидимо та й підемо до графині... Ну, будьмо, як говорять мужики!..

Три вершники їхали степом. Запаморочливо духмяніла всіма пахощами землі ніч. Їхали довго, час від часу поглядали на Чумацький Шлях, пантруючи за дорогою. Приглушено шуміла під кінськими копитами тирса, наполюхані пташки відчайвно скрикували, перелітаючи на інше місце, і вмовкали. Десь далеко лівобіч кумкали жаби.

Перед самим світанком зупинили притомлених коней серед голого степу, познімали сідла, порозстеляли на траві вологі попони, щоб протряхли... Коней пустили на пашу, підкріпилися самі і прилягли спочити по черзі: двоє сплять, один стереже коней і людей.

Сходило сонце. Водограєм плеснуло проміння, розлилось по степу. Червоне, мов жар, сліпило очі. Зачудувався Кузьма незвичайним видовищем, аж ув очах потемніло, і зненацька вдалечині примітив дві чорні цяти. Вони не стояли на одному місці і чимдалі ставали більшими. Кузьма: аплющив очі, щоб відпочити від яскравого світла, навісив руку дашком над очима, напружив зір. Просто на нього мчав чудернацький вершник, а за ним (помилки бути не могло) погоня. Хутенько розбудив Данила і Карпа:

— Хто то?

Коли Янек привіз на змиленому коні в обійстя покійного Зосима Казки і залишив там Леванду, нещасна не знала, як віддячити добрим людям за те, що дали їй притулок. Весь час поривалася то свиням винести, то долівку вимазати, то ще щось зробити, — а Левантина тільки слюзи втирала:

— Відпочинь, сестрице горопашна. Я й сама впораюсь. Краще сходи в степ, може, зустрінеш когось... Довго не зважувалася, та одного ранку, коли дитя ще спало, вийшла за ворота — аж дух захопило. Боже! Який же цей степ великий — кінця-краю не видно! Кілька разів підряд ходила потім Леванда в степ, а він, неприступний і гордий, німував, глухий до горя жіночого. Одноного теплого зоряного вечора, коли ні Левантини, ні Саливо-на дома не було, зайшла Леванда з немовлям далеко від обійстя та й втрапила аж на чумацький шлях. Неначе відчувала, що її розшукує Арзула. Бачила Леванда якось цю жінку, впізнала. Зборини були недовгі — швидко й вирушили в дорогу. До Браного Поля. Довгенько притоптував бадьорий коник кованими копитами степ, зустрічаючи верби. Та одного разу примітили, що за ними назиркує козак. Іде тією самою дорогою, що й вони, слід у слід, ні на крок не збочуючи, але й не наближаючись. Татарка прищвидшила кінський біг, обернулася — козак не відставав...

— Шайтан! — І помчала на трьох вершників, що за маячили перед нею. Погоня не відстає... Ще гони, ще... Здалеку впізнала: Данило, Карпо, Кузьма!.. Зареготала Арзула, скочила з коня, засадила Леванду з дитям. Підбігла до Карпа, впала йому на груди.

— Рідна мій! — поцілувала в щоку. Карпо, радий, пригорнув дружину. Підїхав той козак, що весь час гнався за жінками. Вирвалася татарка з Карпових обіймів, налетіла на нього.

— Шайтан! Ока виймать будем, земля кидать, нога топтатъ...

Данило і Кузьма реготали з кумедного гніву татарки, Леванда годувала змучене в дорозі дитя.

— Заспокойся! — голубив Арзулу Карпо.

— Нема заспокойся! Чого заспокойся?..

— Що трапилось, чого ти справді гнався за нещасними жінками всю дорогу? — підступив до козака Карпо Півторалиха.

— Саливон мене послав, щоб наглядав та оборонив, коли б розбійники на них напали...

— Чула? — зареготав Карпо, звертаючись до Арзули.

— Тьху! — відповіла татарка і відійшла до Леванди.

Від жінок дізналися, що Феофана в Чигирині нема, то нема чого туди і їхати. Зрештою, не полишать двох жінок і дитя без нагляду, проведуть...

Ранок. Графиню Аспазію розбудив шум, що долинав з двору через відчинене вікно. Накинула халат, висунула голову і побачила із зв'язаними назад руками закривавленого чумака, того самого, якому дала папір, щоб ніхто не смів його кривдити. Покликала економа Гурія Чорноту, щоб дізнався, що це має означати.

— Цей чумак свого часу око вибив... — почав пояснювати економ, але його перебила графиня Аспазія.

— Знаю... Клич сюди обох!

— Ви бачите? Бачите, ваша світлість?.. — тикав пальцем Кульнев у те місце, де колись було око.

— Бачу і все знаю... Про нього і про вас. Папір він показував з моїм гербом?

— Не показував, а казав, що є, тільки його корова язиком злизала... — засміявся одним оком Кульнев.

— Що-о?.. Ви дозволяєте собі зводити на жарти?.. Для чого ж ви зв'язали його, ні про що в мене не спитавши?

Кульнев мовчав. А що він міг сказати на своє виправдання? Та й чому виправдовуватись — нікчема, непотребисько, скалічив, а ти його і не зачепи.

— Ваша світлість... — зважується. Але графиня сиділа, схиливши голову, — нічого, здається, не чула, — вона згадала ті страшні ночі, коли була живцем похована в темній підвалі, а над головою чулися п'яні голоси: граф славляв бучне весілля, цілувався з молодою, оголосивши всім, що його дружина померла. О, як це страшно було! І доки вона там сиділа б, невідомо, якби не чумаки!.. — Ваша світлість! — чує графиня Аспазія і піднімає голову.

— Ви ще тут? Геть! — Підвелася, показала рукою на двері. — Геть, і не потрапляйте мені на очі! Хіба не ви допомагали передати мою маєтність полковнику Дарагану? — розпалювалася ще дужче і дужче, нарешті не втри-

малася і дала гучного ляпаса нахабі, що сміє перечити їй, графині Аспазії, якій протегує сама імператриця.— Геть! Вийшов з кабінету Матвій, не примітила його графиня, кулею вилетів за ним Кульнев, подався до стайні, вхопив за повід коня. І в цей час на подвір'я замчав на змиленому коні вершник, спішився.

— Де Матвій?

— Тут я, Даниле! Стояв із зв'язаними назад руками, обличчя в крові, витерти ніяк і нікому. Данило підскочив до вікна.— Ваша світаість!.. Матвій вас порятував од наглої смерті, а ви дозволяєте... Е-е,— плеснув нагайкою по халаті,— то сіль в очу, то скабка в п'ятці! — Страшний у своєму неймовірному гніві, Данило був прекрасним.

— Заспокойтеся! — заворкувала графиня Аспазія.

Наказала розв'язати чумака, покликати до нього лікаря, а Данила запросила в палати, звеліла економому принести кілька пляшок вина. Пильно роздивлялася свого гостя, ніби вперше його бачила, відзначила про себе — гарний, і як вона не примітила цього раніше? Рослий, широкочеревий, дужий... Чому б їй не мати ось такого економського чарівно, як тільки зміють усміхатися старші віком жінки до молодих, не байдужих серцю красенів.

Прощаючись із чумаками, графиня Аспазія запросила Данила на розмову ввечері, як тільки вона звільниться від господарських турбот. Після заходу сонця, наприклад. «Приходь, чумаче, поговоримо про справи різні...» Данило змігся від такого дружнього тону графині, пообіцяв, що заїде, коли матиме час. Бо і в нього справи.

— Які можуть бути справи, коли вас запрошує ваша пані, — розмалювала парубка червоною фарбою.— Я й наказати можу, — пожартувала, і враз фарба злиняла. Данило зблід, згадалася Степанида, вільний чумацький гостинець і хвилююча мелодія — «Ой гук, мати, гук!..». Нічого більше не відповів графині Аспазії, кивнув тільки головою і, не глянувши на стіл, де стояли пляшки з дорогими винами, вийшов.

На призьбі старої хати сиділи батько Данилів — Ничипір і Матвій Рослий, сумували. Данило різко зупинив коня, спішився. Почувши гомін під вікном, вийшла з хати Секлетина Турка.

— Слава тобі господи, що вернувся! — приглянулася.— Чого це ти такий збуджений, сину?

— Таж додому дуже поспішав, мамо. Он уже бачу: і батько з Ганкою вернулися. Тож які там новини у вас? Знайшли вольницю? Чи нічого не допомоглося?..

— Наша, Даниле, вольниця за водою спливла...

Вечірні хмари накотилися на сонце. Данило почав збиратися.

— До Степаниди, сину?

— До графині Аспазії, мамо!

— До графині? Якого ще дідька? Дивись, Даниле, Степанида нам як рідне дитя...

— Ой мамо!..

— Не ойкай. По всьому селу економ з гусарами шаستاють, чинш не доведи який вимагають. А наше обійстя минули. Чому так?

— Не знаю. А в Матвія були?

— Не були.

— Отож-то. В Матвія розпитайте, він скаже, що тут криється.

Графиня Аспазія була в кабінеті сама. Сиділа над аркушем паперу, писала листа в Петербург недужому Ігнатію Полтавцеву, сповіщала, як добралася та що застала з майна в своєму графському палаці. Виявляється, Гурій Чорнота усе зберіг, як для себе, а полковник Дараган боявся спустошувати палац, на випадок, якщо повернуться законні хазяї. Більше того, перед самим її приїздом, як доповів Чорнота, полковник доправив аж із самого Борисполя деякі меблі, які завіз туди раніше, коли ще був повноправним господарем Браного Поля і не сподівався, що втратить його. Крім того, писала графиня, вона має намір взяти собі нового економа, бо Чорнота постарів і не може впоратися зі справами по господарству. Відсунула папір, замріялася... А Данило цей, якби одягти його в багаті шати, не поступився б красеням з графськими титулами. Чи заїде він цього вечора чи не прийде? Завтра вона зачитає листа, а зараз нехай накриють стіл у вітальні... Не може ж простий мужик ослухатися її — прийде! Та не прийде, прибіжить. Не всякому така увага виявляється. Правда, він не знає, яка саме увага... Ну, та... Підійшла до дзеркала, торкнулася сивого волосся. Гірше усміхнулася. Треба прикрити сивину хустиною, як це роблять селянські жінки. Отак. Тепер графиня Аспазія може поснере-

чатися красою із найвродливішою селянською жінкою. Розвела руки — потяглася, ніби перед сном.

При появі Данила посміхнулася — прийшов-таки. Служниці, накривши стіл, пішли на спочив, як повеліла господиня, уся прислуга розбрелася по своїх закапелках, один лише старенький лакей, який страждав безсонням, сидів за дверима, оберігаючи пізню таємну вечерю. З питвом цього вечора Аспазія не церемонилася — наливала собі і гостеві по повному келиху угорського, цокалася, припрошувала випити і перша перехилилася до дна. Данило не відставав, але не п'янів.

— Ви одружені? — зненацька спитала розімліла од вина жінка.

— Ні, не одружений. Збираюсь.

Графиня Аспазія повільно підвелася з крісла, підійшла до Данила, обхопила його голову гарячими руками, ніжно поцілувала в кучеряве, що пахло степовими травами, востосся. Прошепотіла:

— Я хочу тебе зробити економом, мій любий. Бідувати не будеш!

— Ні, ні, — похитав головою Данило, ні в якому разі, мовляв, але графиня не зважила на той жест, ще раз поцілувала в голову, запропонувала:

— За це і вип'ємо!..

Але не встигла господиня наповнити келихи, як за дверима почулися кроки, і невзабарі в світлицю зайшов Піт.

— Проси! — закашлялася не знати чого графиня.

Убіг захеканий Піт, поклав на стіл ключі від підвалу. Покосував на Данила, відважився:

— Все, ваша світлість! Дозвольте келишок! — І, не чекаючи на дозвіл, схопив карафу, приклав до губів.

Ніч зоряна. Чумацький Шлях — молочно-білий. Спить нагорьована за день земля сторожко і важко. Ідуть по льовою стежкою Данило і Ганка. Ідуть повільно, нога за ногою плетуться.

— Чого ж тебе графиня кликала? — сіпнула за повід коя Ганка.

— А-а-а... Економом до себе кличе... Та як кличе!..

— Здогадуюсь... Може, й завдаток дала? — нахмарилась.

— До цього не дійшло. Степанида між нами стояла...

— Отож-то... Що ж ти відповів?

— Сказав — ні!..

— Так і сказав? Розгнівалася, певне?..

— Хтозна... А тебе ж чого Чорнота кликав?

— Щоб у служниці до графині Аспазії йшла.

— І що ж ти?..

— Велику ціну заломила — не схотіла!..

Дома брата і сестру чекала несподівана звістка: Феофан тікав, по дорозі з Чигирина до Києва його схоплено і кинуте в льох. Звинувачують не лише у відмові прийняти католицьку віру, не лише у втечі, а й у тому, що Феофан поранив чи й убив пробоща Вацлава, коли той хотів затримати втікача. Про все це розповів Грицько Оберемок, якого випадково зустрів Феофан і прохав добутися до Браного Поля та передати все Данилові або Кузьмі. Брат у братів просив допомоги, а це вже не так просто, це означало, що Феофанові непереливки. Не така людина Феофан, щоб скаржитися на свою долю, а коли вже подав голос — це неспроста. Баритися, отже, ніколи. Необхідно їхати. І негайно.

Вранці в Данила боліла голова од випитого з незвички угорського в компанії графині Аспазії. Щоб вгамувати біль, випив півгличика холодного, з льоху, сирівцю, витер вуса.

— У-ух, як добре! — Обняв батька, що ледве стояв на ногах, попрощався з матір'ю.

— Ой синочки ж мої, голуб'яточка, ой росила ж я вас та доглядала, як око в лобі, шанувала, як сонечко ясне в небі весняному...

— Перестаньте, мамо, а то, чого доброго, біду накли-

е... Данило підійшов до Ганки, ніжно обняв сестру.

— Передай Степаниді, що я люблю її і скоро повернуся.

— Про графиню нічого не казати? — всміхнулася ехидно Ганка.

— Про яку графиню? А-а-а... Тьху ти, чорт! Не згадуй про неї, а то знову голова розболиться. П'ють ці вани сколотини якісь, а не горілку.

Ганка вивела за вуздечку Данилового коня за ворота. Та не встигли родичі розпрощатися, як до обійстя надїхало два козаки. Глянула Ганка — руками сплеснула.

— Даниле, — зашепотїла, — нагнись!

— Що трапилось? — подивував парубок із сестри, але сповнив її волю. — Що з тобою?..

— Оці-о козаки, що ти бачиш, діда нашого товкли. Запам'ятай!

— Он воно що... Запам'ятаю!..

— Тут живе Данило? — гукнув один з козаків.

— Тут, а навіщо він вам? — поспитала Ганка.

— Графиня Аспазія повелїла зараз же прибути до неї...

— Повелїла? — підморгнув Данило Ганці, скинув шапку, помахав нею, пристрожив коня. — Поїхали!

Поминули панське обійстя, правився далі. Здивовані козаки зупинилися.

— То ви не до графині Аспазії?

— Передайте панї мое вітання! — глузував Данило.

Довго їхав Данило без перепочинку, не оглядаючись.

Чорні думи блукали в його голові. Нічого не чув і не бачив навкруги. Феофан — за що його?.. Батько!.. Євлам —

постраждала безневинно. Баба Домаха!.. Уляна!.. Ой боже, боже! Хто ж винен? Хто винен? Хто?..

— Да-аниле-е! — долинуло до вух, як відповідь. — Да-аниле-е!

— Хто? — зупинив коня.

— Даниле-е! — почулося голосніше. Розглядався навколо, дивувався. Захоплений своїми думами, не чув, як

час від часу гукала Степанида, яка, їдучи до Турів, побачила його в полі. Підганяла свого коня, але скоротити віддалі між собою і Данилом ніяк не вдавалося. Та от Данило зупинився.

— Степанида?

— Чого ж ти тікаєш від мене? — Впала в обійми, заплакала: — А я так ждала... — І сльози бризнули з очей.

— Навіщо ти так?.. — обнімав Данило дівчину, висушував палкими поцілунками сльози.

— Нікому тебе не дам! Тінню твоєю ходитиму за тобою, — горнулася Степанида до коханого свого, і по зарпшеному сльозами вродливому обличчю весело стрибали сонячні зайчики.

Завидна приїхали до обійстя покійного Зосима Казки. Левантина була рада гостям, не знала, де її посадити.

— Спочиньте з дороги, поки Саливон повернеться. В цій ося половині жив дідусь мій... Та ви знаєте його, Даниле!..

— Знаю. Побільше б таких дідів, як Петро Тур та Зосим Казка, царство їм небесне обом на тому світі.

Саливон приїхав опівночі. Допитувався в нього Данило про Феофана, але козак або не знав нічого, або не хотів розказувати проти ночі правду.

— Завтра, Даниле... Ідїть спати, все буде гаразд.

— Ви не турбуйтеся, — сказала, низько опустивши голову, Степанида. — Ми посидимо ще, із зорями поговоримо...

— Ну то гомонїть, постїль я вам приготувала... Ходїм, Саливоне.

Данило із Степанидою вийшли в степ. Притаємничено шумїла під полохливим вітерцем легка тирса, соромливо блимали вологими оченятами зорі, мрійливо стояв серед Чумацького Шляху місяць, пильно приглядався до нещасливих дітей землі, неначе знав, що вони хочуть його про щось поспитати, але не наважуються порушити одвічний спокій небесного світила. А Данило і Степанида вдивлялися в безмежний степ і думали, певно: «Земле рідна, яка ти велика та багата і як тісно та убого живуть твої рідні діти, які голублять і прикрашають тебе!»

Десь далеко сяїнула блискавиця. Вітер посміливішав, почали гаснути зорі, запахло вологою.

— Глянь, любий! Хмари... Чи не на дощ кладеться?..

Данило не відповів. Ніжно пригортав до себе довірливу дівчину, мовчав. Степанида вся аж пашїла вогнем, гарячою жариною тулилася до свого коханого. Переступила в ноги на ногу...

— Данилочку, ой!..

— Що з тобою, ластівко?

— Ногою на щось гостре втрапила...

Данило став на колїна. Понишпорив рукою і знайшов поіржавленого чумацького колодача. Доторкнувся до ноги Степанидиної — кров.

— Як же я йтиму? — розгубилася дівчина. — Болить!

— Я понесу тебе на руках. Я вкладу тебе в постїль і сам ляжу поряд, щоб висушити сльози твої вогнем свого серця.

— Данилочку, любий!.. Ми ж не вігчані!..

І парубок засмутився. Устав з колін, глянув на небо.

— Це правда, місяцю, ми не вінчані!..

Степанида примітила серед хмар вечірню зорю, простягла руки.

— Зірньоно вечірня, будь моєю матір'ю, благослови нас на шлюб.

Закохані стояли поряд. Данило підтримував Степаниду під руки, неначе вони справді були перед матір'ю. Але зоря німувала, не озивалася до молодих. З-за хмари виірнув місяць, і до нього теж звернулася Степанида:

— Місяцю ясний, будь моїм батьком, благослови нас на шлюб. Чесний, на життя щасливе! Ти один у цьому степу найближчий і найрідніший для нас. — На цих словах, неначе справді перед молодими стояли отець і ненька, Данило і Степанида трічі вклонилися зорі і місяцю. І зненацька загукотів грім. Розкотисто, протяжно. Так, ніби й справді сказав:

— Гур-гур-гур! Гур-гур!.. Благословляю!..

Степанида кинулася на шию Данилові, забувши про біль, почала нестямно цілувати свого судженого.

— Серце моє, радість моя! Місяць і зоря не перечатъ — ти чув? Я твоя, Данилочку, навіки твоя!..

Пружний вітер наполохав тирсу, вона тривожно зашуміла, низько нахилиючи тонкі, як Степанидині брови, стебельця до гарячих, як у Данила, грудей землі, шукаючи захистку від розбурханої стихії.

17

Вранці, ще й на світ не благословилося, з хутора Зосима Казки вийшло двоє чоловіків у селянському поношеному одязі. Надворі було похмуро — цілу ніч припліскував дощ. Обидва чоловіки були широкі в плечах, кремезні. Тільки один вищий майже на цілу голову від другого. Це були Данило Тур і Саливон Вовнига.

— Нічого, брате, про Феофана я сказати не можу... Але відчуваю, приховує і від мене щось Вінцентій...

До маєтку пана Вінцентія дісталися, коли вже стемніло. Тишма прощуркотіла в Саливонів закапелок, повечеряв, лягли прямо на долівці, встеленій сухим пахучим сіном. Зацаділи люльками.

— А може, Феофан в іншому місці? — нетерпеливився Данило.

72

— Може, але хтось із дворових людей повинен знати, де саме, — відповів Саливон. — Завтра почнемо намацувати стежку до нього. А зараз спати.

Повернувся набік і одразу захропів. Данило теж куняв, час від часу плаутаючи дійсність зі сном. Куди ж він тепер подасться? В село повертатися не можна. Ото халепу нажив... Звик чумакувати, а виходить, іншого діла дошукуватися треба. Якого? Спав сторожко, то й одразу прокинувся у той самий мент, коли якісь невідомі люди вбігли зі смолоскипами в комірчину, безцеремонно почали тягти обох на подвір'я, розпитуючи у пана Вінцентія:

— Це хто?

— Один, проше пана гайдамаку, лакей мій, сумирна людина...

— А другий — мій брат, проше пана Вінцентія, — поспішив Саливон.

— Може бути, може бути... — муркоче скоромовкою зі зв'язаними назад руками господар, часто кліпаючи повіками.

— Ану, хлопці, присвітить, — командує один, — та кладіть пана... Березовою кашею почастуємо, щоб не голодував, бідолаха!..

Обійстя розцвіло смолоскипами — видно було, як удень. Аж тепер Данило збагнув — гайдамаки. Один з них, дебелий молодий чоловік, на очах у пана Вінцентія безцеремонно схопив Саливона Вовнигу за комір, аж сорочка затріщала, силоміць одвів у темінь, галасуючи:

— А-а, голубчику, попався!..

— Пусти ж мене, Гарасиме, бо вже як лапну, пам'ятимеш...

— Ти діло кажи, а не лайся...

— Зброї у Вінцентія нема...

— І не було?

— Була, та він продав Стефану Концовському... Отому, що на дочку його ти оком накидав...

— Не я на неї, а вона на мене... А про Феофана нічого чути?

— Нічого... Данило приїхав, удвох шукати будемо...

— Данило? Поговорити б з ним, та часу не маю...

Прощай!

Вранці до погорілого маєтку пана Вінцентія примчав загін шляхти. Шастав поміж посполитим людом, хапав невинних. Сікли жовніри людей прямо посеред майдану. Зелена трава обагрилася людською кров'ю і слюзами.

73

Данило і Саливон тримали пана Вінцентія попід руки, бо самотуж він ні стояти, ні сидіти не міг.

— Псякрев! А це хто? — побачивши двох здорованів, вигукнув польський сотник, люто пирскаючи слиною.

— Це мої хлопці! — заступився пан Вінцентій.

— Гайдамаки, по очах бачу, — не вірив сотник.

— Ні, пане сотнику, вони не гайдамаки!

Данила і Саливона відпустили. Обидва прикидалися сумирними ягнятами, хоч у серцях їхніх клетотів огонь. Розправившись із невинними людьми, жовніри поїхали, залишилось всього троє, щоб наглядати за церемонією спалювання гунцвота. Так забажав пан Вінцентій. Дурні хлопці! Вони думають, що, спаливши маєток, з торбами пустять пана Вінцентія. Не такий уже він слабоумний, щоб в одному місці тримати коштовності. У нього є ще снага, він відбудує маєток, поставить цегляний палац з колонами, але колони ті важким тягарем ляжуть на хлопські плечі...

Дурні хлопці! Сьогодні ж, цієї миті, він почне приборкувати непокірних. Сьогодні ж палатиме в пекельному вогні той, хто підбурює гунцвотів на непослушаніє своєму державцеві. Нехай побачать, як смалитимуть на вогні тисяч уродоному шляхетству. Спалить пан Вінцентій це бидло на попів і по вітру розвіє. Хай дивляться і пам'ятує, що всякого таке чекає, хто проти нього наважиться виступити навіть з думками нечесними, а не те що вже зі зброєю.

Серед площі палає величезне вогнище. Здалека Данило побачив, як два дужі гайдуки притягли до вогнища людину, схожу на колоду, закутану в рядюгу, неначе дитину сповивану. Деякі несли смолу, кидали в казан, що стояв біля вогню.

— Що вони робитимуть? — не стримався Данило.

— Підведіть мене ближче, хай побачу, як цього попитають до Саливона і Данила.

— Хто він такий?

— Євуй! — прохрипів пан Вінцентій, переступив з ноги на ногу. — О Євуй Марія, болить! — Лапнув рукою поперека і почав осідати на землю, корчачись од болю. Один з жовнів примітив, кинувся допомагати. — Посадіть мене на коня!

— Коня панові! — гукнув Данило. Підвели найкра-

шого, Данило взяв за повід лівою рукою. — Справжній огир, — помилювався худобиною, — на ногах не стоїть, танцює... — Тримав міцно, бо й вирватись, бісова личина, може. Посадили пана Вінцентія на коня, притримували, щоб не впав. Колода ворушилася, ледве чутно стогнала.

— Хто то, Саливоне? — не переставав хвилюватись Данило.

— Та, видно, чоловік якийсь...

— Що ж вони з ним робитимуть? — допитувався пошепки, хоч і чув нахвалки пана Вінцентія. — Невже палитимуть?

— Та певне ж...

— За яку ж провину кара така страшна? — не втримався, скрикнув Данило. І почув над головою пояснення пана Вінцентія:

— Бидло! Не схотів католицьку віру прийняти...

— Що? — насторожився Данило.

Березові дрова палали жарко, дим валував аж до хмар. Жовнір штовхнув нещасного ногою, з рота випав кляп.

— Лю-у-ди! — відчайно скрикнув обвалований чоловік.

Данило упізнав братів голос. Не тямлячи себе, зірвав пана Вінцентія з коня, кинув посеред вогнища. Березові дрова перегоріли, і шляхтич одразу, провалившись, мов у яму, зник у полум'ї. Жовніри остовпіли. А Данило вихопився на коня, підлетів до брата. Саливон здогадався, що той хоче робити, подав йому Феофана, схопив другого коня за повід...

Данило був далеко, коли схаменулися жовніри.

— На палю, псякрев! Лови!

Кинулися до Саливона, але той здибив коня, перелетів через вогнище і подався нагірці за Данилом. Люди полегшено зойкнули, співчутливо стежили за хоробрими втікачами, які вже добувалися до лісу. Знали — далі жовніри не посміють їхати, злякаються... Так воно й сталося. Бачив кривоногий дідок із дзвіниці, як жовніри потупцялися, потупцялися на узліссі і повернули назад.

Полум'я догорало, довгим язиком сягало неба, неначе облизувався червоний кудлатий пес після смачних обідків з панського стола пана Вінцентія.

Верст за тридцять од Києва на горбах простяглося прикордонне місто Васильків, де стоїть митна застава. Її охороняють полк Київського російського гарнізону та українські козаки. Звідти споряджаються ескорти для приїжджих із-за кордону високих осіб чи конвої для різних службових людей, що правляться в справах у Польщу, на Запоріжжя, в Туреччину. У Василькові перебувають польські та російські судді, щоб розплутувати клубки прикордонних чвар, чимало товчється купців, кипить торгівля, чути мову багатьох народів. Окрім того, у Василькові є городничий монах. Нічим цей монах від інших зовні не відрізняється — підрясник, на голові чернечий підкапок, шлицок. Та це людина значної влади, представник, так би мовити, особливого відомства, з ним не може не рахуватися місцева влада. Уже багато років містечко Васильків належить Києво-Печерській лаврі. Васильківський городничий монах і є представником цієї древньої обителі.

Потрапивши в немилість до графині Аспазії, знетямлений майор Кульнев, не струснувши з гусарського каптана дорожньої куряви, вихором влетів у спальню графа Гендрікова. Розповів, що з ним трапилось.

— Свinya! — буркнув граф.
— Хто, ваша світлість? — занепокоївся Кульнев.

Гендріков не відповів. Зухвалість графині Аспазії занепокоїла і родича імператриці. Доходили до нього чутки, що власницю бранопільського маєтку було допущено до руки її імператорської величності, і невзабарі Бране Поле перейшло до її рук. Одне лиш невідомо графу Гендрікову, про що була таємна бесіда протягом тривалого часу Аспазії з Єлизаветою. А може, про нього? А коли він знову потрапив у немилість і його високій сестричці заманеться зробити з нього подарунок?.. Треба б послати когось до Петербурга з презентом для родички, а заодно й відати її думку про нього. Або й самому поїхати. А от що робити з Кульневим? Оддаляти назовсім таку віддану людину було б нерозумно. Можна, правда, і віддалити, але влаштувати справу так, щоб Кульнев був корисний графу Гендрікову. І таке місце зараз є. Так секунд-майор Кульнев став командиром васильківського форпосту. А граф Гендріков забезпечив собі право нелегально торгувати товарами, які заборонено вивозити за межі росій-

ської імперії. Дуже швидко Кульнев проявив крутий свій норов, намагаючись приборкати городничого монаха, але той виявився твердим горішком, обстоював своє виключне право на непідлеглість.

— Мені відомо, що лаврські піддані входять у зносини з прикордонними жителями Польщі і займаються контрабандою, — сказав при першій зустрічі з городничим монахом Кульнев. — Я цього не потерплю!

— Такого не може бути! — спокійно відповів монах з почуттям власної гідності. — Навпаки...

— Що? — звищив голос Кульнев. — Що ви хочете сказати?

— Я хочу сказати, що ви не маєте права втручатись у справи Києво-Печерської лаври, інакше...

— Ви мене залякуєте?..

— Ні, попереджаю!..

Знав, що за ним лавра, зрештою синод. Не міг цього не знати і Кульнев. Але поступатися ні перед ким не збирався і звелів стежити за кожним кроком церковників. Так само діяв і городничий монах. Нікуди з Василькова не відлучався, порадив священникам частіше вносити у вуха начальника васильківського форпосту про безчинства його підлеглих, про порушення кордону цивільними особами. Сподівався приструнити зарозумілого секунд-майора і зрештою самому прибрати його згодом до рук.

У Василькові проживав Феофанів товариш по спільному навчанню в духовній семінарії отець Авраам. Церква, в якій він правив службу божу, була стара, дерев'яна, але до неї були придані великі земельні угіддя, на яких тяжко трудилися лаврські піддані. За їх роботою наглядав сам отець Авраам.

Того ранку отець Авраам після ранкової служби виїшов у поле. Те, що він побачив, схвилювало його до глибини душі. Замість працювати селяни стовпилися серед поля, про щось гомоніли. Прислухався.

— Додому його одвезти треба та знахарку прикликати може, чоловікові й полегшає... — радив старий зморщений дідок.

— На чому одвезти? І хто це зробить? Дивись, щоб не пополосували тобі спину наставники господні, — зауважив кремезний чорночубий парубок.

— А он один пришелепався... Легкий на спомині, — зашепотів парубійко в лахмітті, але отець Авраам почув, слух на такі речі мав гострий.

— Що тут у вас? — спитав невдоволено.

— Та ось, хворий! — розступилися люди.

— А може, п'яний?

— Не схоже... — заперечив той самий парубійко в лахмітті, що виявляв, як устиг збагнути отець Авраам, неповагу до служителів духовного звання.

— Не схоже? — гнівно глянув отець Авраам. — А ось ми дізнаємось, — нагукав дебелиго наглядча за роботами.

— Митродоре, що з ним? — Це було сказано таким тоном, що той зрозумів одразу, як необхідно чинити в таких випадках: налетів на жертву, копнув носком чобота неприємну людину, але вона голосу не подала.

— Та він уже мертвий, — вигукнув парубійко і зірвав з голови старенького солом'яного бриля.

— Мертвий? — здивувався отець Авраам, заговорив завченим голосом: — Прибрав господь милосердний раба свого, вподобав, певне. Шкода роботящого чоловіка. Ну, та царство небесне тобі на тому світі. Амінь!

— Коли на цьому світі не мав, — не заспокоювався парубок.

— Митродоре, — ніби не дочув отець Авраам, кивнув головою на парубка, — розпорядись, щоб людину божу скоріше до бога допровадили, бо діло не стоїть — всевишнього прогнівимо за безділля... Охо-хо, все в руках господніх...

Саливон Вовнига і Данило Тур нарешті дісталися до Василькова. Феофан не здужав самотуж добратися до Браного Поля, щоб одлежатися від ран. Ось і обійстя отця Авраама. Господар просторої кам'яниці, не вислухавши до кінця про сумну долю отця Феофана, почав збиратися.

— До городничого монаха б треба, та його у Василькові нема. Сходжу до командира васильківського форпосту, щоб той допоміг... Данилом Туром тебе величають? З Браного Поля? Ага-ага! Феофан — твій брат рідний? Ага-ага!..

Отець Авраам пішов, а Феофан лежав на соломі біля прищчка, тихо стогнав. Рани розвередилися, докучав нестерпний біль.

Отець Авраам не забарився — вбіг у хату, ледве перевозячи дух, зайняв, забідкався. За ним услід — солдати секунд-майора Кульнева. Накинулися на Данила, скрути-

ли руки... Два мотузи, як налігачі, випустили на боки, ухопили за них, сіпнули.

— Ходім!

Рушив Данило, низько опустивши голову, в скронях гуло, з лівого кутка рота сукалася кров. «То сіль в очу, то скабка в п'ятці», — скрипнув зубами, злизуючи з губи кінчиком язика солону кров. Зиркав очима, чи не взяли й Саливона, але ні його, ні коней на подвір'ї не було. Згадав, що Саливон поїхав по отаву, та, певне, досі ще не повернувся. Секунд-майор став перед Данилом, посміхався єдиним своїм засльозивленим оком.

— Догрався, гайдамака! — просичав, розмахнувся і оперезав важким плетеним із сириці канчуком. Лучив по оку, але Данило встиг одхилитися, удар прийшовся по плечу, сорочка скров'яніла.

Данило скреготнув зубами, але нічого не відповів — що ж говорити у такому стані.

— Ведіть його! — просичав секунд-майор Кульнев, зловтішно і страшно посміхаючись.

І Данила повели. Отець Авраам дивився вслід, кліпає повіками, хрестився, проказував молитву: «Царю небесний, утішителю наш, душе істини, іже везді і вся ісполняй!» — поглядав на Феофана, та коли збагнув, що той заснув і його не чує, плюнув і пішов шукати Саливона.

Город і сад отця Авраама губився в глибокому яру, густо закосиченому вербами, верболозом та осоками, схватися там від хтивого ока неважко. В тому яру і орудував Саливон Вовнига косою.

— Агов, чоловіченьку, виходь сюди! — нагукав Авраам і розповів спантеличеному чоловікові, що трапилося. Спокійно так, розважливо. Саливон зблід, натиснув на кісся, і коса невдоволено застогнала, зламавшись біля самого її вуха, він махнув рукою, ступив крок, щоб іти, та раптом його схопив за руку отець Авраам. — Підними ногу людинолюбче!

Саливон здивувався, послушно відступив на крок, чекав, поки отець Авраам порпався в траві, щось вишукуючи. Та нарешті священник устав з колін, високо підняв паляць догори, вигукнув:

— Живе створіння господнє!
— Хто? — нетерпеливився Саливон.
— Сонечко! Бачиш — повзає, дижає... А он жабенятко, людинолюбче, не настуди ногою...

Саавон пополотнів, укопив жабу рукою, закинув у бодото.

— Сонечко? Жабенятко? А що Феофанового брата до крові сполосували, то тобі байдуже? Чого тобі заманулося до комендайти йти? Хто тебе просив? Людинолюбче!.. — сказав і гидливо сплюнув.

— Городничий монах велів, щоб про всіх прибулих сповіщали йому... Та я монаха не знайшов...

— Провчити б тебе, людинолюбче!.. Ну, та живи! А коли з Феофаном станеться що — уб'ю! — пообіцяв і розмашистим кроком пішов геть.

Отець Авраам подивився вслід, помітивши на верболозі павучище, плеснув долонями, — аминь тобі! Почув — недалеко його вбійця хтось грав і співав. Поспішив туди, притримуючи, як шлейф, чорну лискучу рясу.

— Піп, — прошепотів кобзареві на вухо поводитар.

— Піп? Добридень, панотче! — уклонився кобзар.

— Добридень!.. — привітався отець Авраам. — Послухав би тебе, та ніколи. — Розвів руками і побрів розшукати городничого монаха.

Якийсь присадкуватий чоловічок присів біля кобзаря і, скручуючи цигарку, кинув услід попові:

— Навів напасть на людей, та й ще не сидиться...

— На яких людей? — насторожився кобзар.

— Данила Тура якогось узяли, — чув, як викрикували... Зв'язали.

— Данила? — аж застогнав кобзар.

— Помогти йому треба, — багатозначно сказав поводитар.

— А як ми йому поможемо — ти малий, а я сліпий...

— Янека я бачив у Василькові, як ми йшли... Це ж він розповідав нам, що в Браному Полі був сам, коли ми з ними...

— А так, дитино, так... Сходи, та не барися, а я перепочину трохи, — обіперся спиною об тин, прикунював, поки й заснув.

Наскоро повернувся поводитар Гаврило, присів біля сплячого кобзаря Грицька Оберемка так необережно, що чоловік прокинувся, тремтячими руками почав шукати кобзу та витягати її з торби.

— Посади мене, сину, на лаву якусь! Посади! Заспали ми з тобою, голубе. Ранок божий настав, а піснею ми люди і не почастивали ще. — Гаврило розреготався. — Ти

чого? Смішне щось побачив? То й розкажи, а ми оту смішинку та на пісню обернемо. Мало веселого в житті, то хай хоч у пісні...

— Та ні, дідусю, не заспали... Янека я знайшов-таки.

— Ага-ага! То чого ж мовчиш, басурмане? — жартома штовхнув кобзар поводитаря в бік. — Раз ізнайшов, то й... — бренькнув по струнах, заспівав:

Гей, гук, мати, гук!..

І зненацька, ніби опам'ятавшись, обірвав пісню, почав укладати кобзу в залапану із сирового полотна торбу, приговорюючи до малого Гаврила, з яким останнім часом не розлучався:

— А тепер, дитино, в церкву ходім! Свічку Миколи-угоднику поставимо, аби допоміг добрим людям Данила порятувати...

— Як же він може допомогти, коли він не живий, а намальований? — спитав Гаврило.

— Еге ж, намальований, — бурчав Грицько Оберемок, нарешті знайшовся-таки, — то в церкві ж намальований, Гаврилку, в церкві!..

Обідня відправа вже кінчалася, коли кобзар з поводитарем, позривавши з нечесаних голів шапки, переступили поріг православної церкви. Ніхто з прихожан не звернув на них уваги — усі рівно хрестилися та били поклони. Хрестилися і Грицько Оберемок з Гаврилком, а коли скінчилася служба, купили свічку і поставили Миколи-угоднику, як обіцяли. Вийшли з церкви і вже збиралися присісти під крислатою липою, коли Гаврилко, побачивши отця Авраама в парі з якимось монахом, смикнув кобзаря за рукав, розповів про бачене.

В — Монах і монах, яке нам до них діло, багато їх у Василькові, — знизав плечима кобзар. — А втім, коли хочеш, прилаштуй мене в холодку, а сам розвідай, про що вони там говорять, та й вертайся скоріш, бо недовго ми тут пробудемо.

І Гаврилко почав назиркувати за незнайомим монахом та отцем Авраамом, прислухатися до їхньої розмови. А вони прямували просто до хати, де мешкав священник і де зараз переховувався недужий Феофан.

— Здоровенний чоловіга, нам би такого на роботу монастирську, а комендант руки звелів зв'язати... Як тільки я назвав прізвище його, то аж підскочив...— говорив отець Авраам.

— Ну, то діло мирське, отче Аврааме... А отця Феофана я знаю, ревний служитель культу, йому й допомогти не гріх... Відправлю я його в Київ, там в одній з церков священика немає — помер, царство йому небесне... І хата його пустою стоїть, старий уже був, ветхий...— відповідав городничий монах.

Збалнувши, що Феофану нічого не загрожує, Гаврилко вернувся до кобзаря і про все йому розповів. Сліпий Грицько Оберемок похвалив розважливого свого поводитаря, почастивав його черствим хлібом з водою, потім помолився обидва на церкву, пішли курною дорогою.

Так отець Феофан опинився в Києві. А невдовзі дав знати, де він перебуває, Леванді, а вже через неї відомо стало про долю Феофанову і рідним його. Кузьма з Ганкою вибрали сяких-такіх домашніх гостинців та й поїхали провідати брата з невісткою. Сиділи за вечерею, говорили про пережите.

У вікно хтось постукав. Феофан вийшов, а невзабарі повернувся з двома незнайомими людьми. Леванда з дітьми одразу й вийшла з хати. За нею поспішила Ганка. Заанішались Феофан, Кузьма і двоє гостей.

— Чим можу служити?
Гості присіли біля столу, говорити почав молодший. Я чорногорець, капітан гусарського полку генерала Прерадовича. Іду в Чорногорію з веління її імператорської величності государині Єлизавети. А це,— показав на суціді,— чорногорський владика, архієпископ Василій, прародитель із Чорногорії в праці стольний на поклоніння її імператорській величності.

— Так, сину мій, свята правда. А зупинився я во граді златоглавому Києві, щоб поклонитися мощам Києво-Печерської лаври.

— Не розумію, а чого ж ви заїхали сюди, до моєї господи? Я, звичайно, радий гостям, але...

— Поясніть, капітане, я стомився,— заплющив очі архієпископ.
— Навпроти вашого під'їзду уломилося колесо, а світло було тільки в цьому вікні. Люди мої сповістять, коли ридван буде готовий, і ми вам дамо спокій...

— Я вас не підганяю. Та, бачу, й стомилися ви, бо його преосвященство уже й заснуло...

Капітан Паскевич махнув байдуже рукою, задивився на Кузьму, кучерявого кремезного парубка, почав розмову здалека:

— Хочу найняти людину, щоб служила при мені. Двадцять рублів на місяць платитиму. Нікого не маєте на оці, отче?

— Двадцять на місяць? Та це ж коня доброго купити можна! А що робити? — спитав Кузьма так, ніби вже найнявся.

В цей час сповістили, що ридван готовий. Капітан розбудив його преосвященство. Кузьмі сказав, що коли він згодний, то нехай вранці прийде до нього (сказав, куди саме), бо невзабарі і в дорогу треба. Взяв під руку архієпископа Василя і вийшов з хати.

Ганка, що стояла за непричиненими дверима в другій кімнаті й дослухалася до розмови незнайомого капітана з братами, коли гості нарешті пішли, першою забігла у вітальню, обняла за шию Кузьму.

— Згоджуйся! От уже гарний на вроду цей капітан! — випалила і зашарілася.

— Що кому, а курці просо, я й не примітив,— усміхнувся Кузьма.

Секунд-майор Кульнев сам призначив надійний для Данила сховок, сам поставив варту. Пощастило, оце й справді пощастило! Тепер за око, вилущене з лоба Матвієм, Кульнев сквитається... Хіба не Данило призвідця?.. Довго він чекав цієї нагоди, дуже довго... Бог таки є на світі, не кинув на посміховисько майора!..

Скрипів зубами і Саливон Вовнига, розмірковуючи, що коли йому не вдасться визволити товариша, то комендант валяківського форпосту може закатувати його до смерті. Саливон і чатував Саливон із замаскованим за поясом пістолем біля будинку секунд-майора, чекав, коли вестимуть до нього Данила. А що буде саме так, дізнався Саливон від одного з вартових. Тут саме і знайшов Янек Саливона, з яким познайомився ще в Суботові. Та не встигли вони обмінятися й кількома словами, як до будинку підійшов козак, спитав, чи дома господар.

— А вам, проше пана, у якій справі? — спитав Янек.
— Я від графа Гендрикова. Мені самого майора бачити треба.

— Ви його знаєте, майора?

— Хай його чорти знають. Ви хто такі?

— Охорона, — випалив Янек, не змигнувши оком.

— Дивно! Один поляк, а другий, — оглянув критичним оком, — козак, чи що?..

— А вам навіщо майор Кульнев, бо так ми не пропустимо. Вештаються тут усякі...

— Товари привіз...

— Які?

— Коноплі тіпані, мотуззя сучене...

— У Польщу хочете перевезти?

— Туди ж, у Польщу...

— Заборонено, — відрубав Саливон.

— Почекай, — кивнув купцеві Янек, показавши очима на Саливона, — ходім до Кульнева разом. Він пропустить через свій кордон, а я через свій... Але ж недаром...

— Та звісно...

— Чимало везеш Кульневу?

— Нічого не везу... А тим, що пропускати через кордон...

— Давай гроші...

— До Кульнева треба спочатку.

— Ми самі зайдемо. Негоже, щоб тебе бачили в нього. Зайди тут.

Купець почухав за вухом, по всьому видно, був із не мудрого десятка, похитав на знак згоди головою.

— Ви ж недовго?

— Якнайскоріше.

Сонце зайшло, але було ще видно. Саливон і Янек сміливо рушили до будинку. При вході їх перепинив вартовий.

— Не велено, — заступив дорогу.

— У таємній справі. — Янек підійшов уприутл, витягнув з кишені золотий.

— Так би й сказав, — узяв гроші вартовий, роздивився, попробував на зуб, сховав у кишеню.

Майор Кульнев сидів у кімнаті за столом сам. Побачивши незнайомих, підвівся.

— Хто ви такі? Хто вас пустив сюди? Я нікого не жду!..

— Не гарячкуйте, проше пана. Ми від графа Гендрикова.

— Від графа?

— Ось. — Висипав на стіл кілька золотих. — За службу вам посилає. Нагорода. — Кульнев не стримався, тремтливими руками почав збирати монети, розсовувати їх по кишенях. — За вірну службу, — нагадав Янек.

— Спасибі, спасибі! — Янек непомітно кивнув Саливоніві: клінуло, мовляв, тепер він у наших руках. — Це все?

— Ні, пане майор. Його світлість граф Гендриков просив передати, щоб ви не пропустили через кордон жодного російського купця із забороненими товарами. За це смерть. Усіх, хто буде намагатися це зробити, — заковувати в кайдани і відправляти під вартою до графа. Часто спекують його іменем — не вірте!

— Дякую. Що ще?..

— Кілька днів тому гайдамаки напали на маєток графа Гендрикова, хотіли спалити і мало не вбили самого...

— От господи! Що ж далі?

— Кількох гайдамаків спіймано, але отаман Данило Тур утік...

— Я його спіймав.

— Графу про це відомо.

— Звідки? Це сталося тільки сьогодні вранці. Я його не встиг іще допитати. Справи...

Саливон з цікавістю глянув на Янека, як то він викрутиться, а той, і оком не моргнувши, відповів:

— Його світлість граф Гендриков сьогодні був у Василькові і десь опівдні повернувся назад.

— Нічого не розумію.

— Отож-то, слухайте уважно. Граф послав купців, щоб ви переправили через кордон товари — коноплі і корабельні мотузи. Коли ж йому стало відомо, що таємна канцелярія послала сюди своїх людей для ревізії, то сам поїхав навадгін, прихопивши нас із собою, щоб відмінили свій зага. Не міг граф доручити таку справу іншому. Не міг і з вами зустрітись. Нас послав...

— Схоже на правду. То що з отаманом?

— Його світлість граф Гендриков наказав привести отамана до нього. І то негайно! — Секунд-майор насторожився. Янек це помітив, не дав опам'ятатися. — Я тільки прошу пана майора, щоб ваші солдати допомогли довести злочинця до Кривої Балки. Там стоять мої люди. — Куль-

нев мовчав. Це було підозріливо. А тому Янек поспішив. — Половину золотих, пане майор, передано вам саме за ота-мана із вдячністю.

21

До Дніпра дісталися аж перед ранком — Данило, Саливон, Янек.

— Із Василькова тобі виступати сьогодні?

— Сьогодні. Але я вже виступив. І більше до польського короля на службу не повернуся ні за які гроші.

— Куди ж думка?

— На Запоріжжя, мабуть... Кілька золотих у мене ще залишилося — десь треба зодяганку козацьку придбати та скоріше здерти з себе оцю жовнірську шкуру.

— А що думає пан отаман? — посміхався Саливон.

— Та, мабуть, разом, Саливоне. Але перед цим треба б зробити дві речі...

— Які?

— Навідатися до Феофана, як він почувається. І дру-ге — привезти в Бране Поле Степаниду та обвінчатися з нею по закону. От тільки їхати мені самому до неї не зруки.

Показуватись на людях Данилові і справді небезпечно, бо дуже швидко про вчинок його побратимів стане відомо графу Гендрикову, і за Данилом полюватимуть графські хорти. Шукатимуть вони і двох інших «злочинців», яких в обличчя бачив один лише секунд-майор, а справжніх прізвищ їхніх не знає, бо самі не поспішали представитися коменданту, а Кульнев не здогадався спитати — золото потьмарило розум. Замріявся Данило. Про Феофана було йому відомо (Янек їздив на розпитини до отця Авраама), що брата відправлено в Київ і він у повній безпеці. Треба б, звичайно, побачитись, але доведеться облишити цей намір на потім. Є справи важливіші — Степанида. Данило хотів бути чесним перед нею, а це означає, що шлюб їхній треба скріпити в церкві, як це заведено звіддавна поміж православного люду. Щоправда, справляти бучне весілля Данилові ризиковано, але й відкладати таку важливу справу не можна. Хтозна, як складеться його подальша доля, може, йому судилося довга розлука з коханою, то негоже, щоб Степанида невинчаною народила дитя. Ризиковано, це так, але ж не в Браному Полі вінчатиме отець

86

Танасій, бо церкву тільки-но почали відбудовувати після пожежі, а в старій дерев'яній церкві сусіднього села, за три верстви од Браного Поля. Ризиковано, звісно, та хто може здогадатися, що Данило в такий тривожний і небезпечний для нього час зважиться справляти весілля. Але хто привезе Степаниду? Янек не знає дороги і довго блукатиме, а Саливон у степу, як у своїй хаті, кожну шпарину знає. Мовчав Данило, думав, а Саливон дивився на нього і посміхався: він давно розгадав намір свого побратима.

— Не журися, козаче. Лиху цьому зарадити неважко — по Степаниду поїду я. Привезу на Карпів хутір і там чекатиму тебе і Янека.

Саливон, не гаючись, вирушив у дорогу. Залишилися в лісі Янек Заліський і Данило Тур.

— А ти одружений, Янеку?

— Бардзо дзіньюю! Хіба я схожий на одруженого? — вітхнув і додав: — Я, напевне, ніколи не одружусь.

Данило і Янек слушно вважали, що тинятися по лісах Ніжинського полку для них небезпечно, а тому порішили на деякий час виїхати в глухівські ліси. Ближче до гетьмана, там спокійніше.

— Заодно і супліку передамо гетьману на графа Гендрикова, — кинув необережно Данило, а потім подумав: а чому б і не так? Дід Петро носили в Ніжин, у Глухів генерал-губернатору, самій імператриці передавали, а до гетьмана так і не добилися. Батько їздили до полковника Божича, та що з того!.. То, може, і йому спробувати на щастя. Гетьман же свій чоловік, кому ж, як не йому, опікуватися долею земляків своїх.

— Яку супліку? — не зрозумів Янек. Данило пояс-нив. — Написати спершу треба. Давай удвох і напишемо...

Янек знав, що на його батьківщині, в Польщі, ніяка супліка не допоможе хлопві, коли б той забаг добиватися своїх прав за заподіяні кривди. А тут... Хтозна, як справа обернеться. Але де ж дістати атраменту і паперу?

Насторожено шумів ліс, коли два вершники виїхали на просіку, маючи намір завидна дістатися до Путивля, а вже вночі потурбувати когось із мешканців, найкраще, напевне, священика. Трималися Десни, щоб не заблукати та не поїхати в інший бік. Зупинилися для короткого перепочинку на узліссі під горіхом. Глянули угору і згадали, що нічого не їли з самого ранку. Данило вишкрябався на ви-

87

соке дерево, рвав горіхи і кидав униз. З лісу долинула пісня. Затамували подих, прислухалися. Одиноким візком під їхав середніх літ чоловік. Привітався.

— Добрий вечір! А я оце саме вас шукаю.

— Нас? — здивувалися Янек і Данило.

— Ждуть вас у Путивлі не діждуться, — відповів чоловік.

— Хто жде? І чому нас? — перезирнулися Данило і Янек.

— Бо кажуть люди, що ви ті, що у панів берете, а бідакам даєте...

— Ну, поки що бідакам ми нічого не дали... А хто ж нас жде?

— Люди ждуть, щоб заступилися за них...

— А хто ж цих людей кривдить? — Данило ніби не розумів, про що йдеться, посміхався у вуса, цікавий знати, що йому відповідь незнайомий чоловік.

— Та не хто ж, пан... Такий там розбишака, не приведи господи.

— Ні, голубе, помилився ти... Двоє нас, що ми можемо зробити?.. Тебе як звуть?

— Терешко Бовкало.

— Ідь, Терешку, додому і нікого не бійся.

— Дякую! Пугу-пугу козак з лугу? — Змружив очі, стрибнув у візок, хльоснув конячину батіжком — поїхав, тільки його й бачили.

Данило і Янек залишилися під горіховим деревом, хо-вали один від одного посмішки і, не змовляючись, разом зареготали.

— Ну й чудасія, вже й за гайдамаків прийняли... Дивись, Даниле, я в тебе в гостях, ти в своїх лісах господар...

— Господар у панських лісах...

Ще не зовсім стемніло, як примітили Данило і Янек — ідуть до лісу двоє.

Розглянулися навкруг, знизали плечима.

— Кричати? — почули з кущів Данило і Янек.

— А може, збрехав Терешко? Ану спробуй разок, голос у тебе...

— Пугу-пугу!

— Козак з лугу! — вийшли назустріч «гайдамаки».

Данило спиною обіперся об стовбур горіхового дерева, вгадав, як наскочив на масток пана Вінцентія нічної пори Гарасим Небаба, як... Прислухався до розмови Янека

з двома панськими наймитами, і йому ставало шкода цих людей...

— А пана вашого як звуть? — допитувався у прибульців Янек.

— Казимир Сідловський! — відповів простудженим голосом Янеків співбесідник.

— Що ти сказав? Я його знаю! Справжній кат! Даниле, ти чуєш?

А той стояв стрункий, зібраний, вдивлявся в обрій, де нещодавно спочивало сонце, немов клявся рідній землі помститися за долю її народу.

— Горя багато на землі, комусь треба починати...

Ранок застав гайдамаків недалеко від Путивля. Правилися з осторогою в напрямку Глухова — Данило, Янек, Оверко Горох, Василь Неважений, Устим Лемішка. Двоє коней ішло з поклажею на спинах.

— Не погнівається на нас Терешко? — клопотався Данило.

— Чому це? Подарунок панський ми йому одважили, — заспокоїв Янек. — І супліку на ім'я гетьмана написали! Тепер треба поміркувати, як зробити так, щоб вона до рук його потрапила... — намагався розважити невеселого Данила, ледь посміхаючись, Янек.

— Не так-то просто потрапити до нього...

— А треба ж...

— Треба спробувати ще раз... Востаннє!..

— Разом поїдемо! Хто нас у Глухові шукатиме.

— А як же зі здобиччю, отамане? — поцікавився Устим Лемішка. — Поділити порівну, чи як?..

— Не знаю, Устиме, порядкуй сам. Мабуть, візьміть собі найнеобхідніше, а решту бідоті роздайте. Нащо воно вам? мені більше трьох діб, за моїми рахунками, гаятися не можна — чекатимуть на мене. Передамо от супліку, раз уже написали, та й... — сказав Данило і замовк. Тут радіти б, адже до весілля йдеться, а журба до самого серця стежку протоптала.

— Як на мою думку, то нікуди їхати не треба, — сказав Устим. — Все одно ніякого дідька не виїздите. А в Кролевіці брат мій живе... Завітати вночі до нього, взяти ще

кількох місцевих та й навідатися до кралецького пана. Ти як, отамане?

Данило не встиг відповісти, в розмову втрутився Василь Неважений.

— Краще в Севськ. В маєтку севського пана я немов у себе вдома. Знаю, де й гроші закопано.

Данило зацікавився Василем. Хлоп'як — од дітей одбився, а до парубків не пристав. Молодий, а он яку топтати стежку збирається...

— Знаєш, де й гроші закопано? — спитав. — Чи не сам збирався викопати та паном далі жити?

— Який з мене пан... — похитав головою. — Ви, Даниле, або вивіряєте мене, або нікчемою вважаєте, ніби я нічого вже й не розумію. А я на своєму віку набачився, ніби вже довге життя прожив. Така вже моя доля нещаслива...

— Яка доля, Василю!.. Тобі й шістнадцяти нема, а ти вже на долю свою нарікаєш... Доля твоя ще й не розцвіла, а тільки он пуп'янки викинула... Усе ще в тебе попереду — молодий!..

— Ви, Даниле, подивіться на мої руки. Що я маю за ці мозолі? Шматок черствого хліба або миску чорної вики, грубу лайку та канчуки до крові. Недогледів корови, у пробо вскочила — нагаї, свиня підрила саж і цілу ніч знайти не міг — нагаї, пізно прокинувся, бо пізно спати ліг, — нагаї, посміхнулася мені донька хазяїна — нагаї... Що це за життя? І ніхто не спитав, ніхто не вислухає, що в тебе болять, що тобі треба. Один я сиротою на всьому білому світі. Ви поспівчували, і я вже багатий. Виходить, є люди на світі... Бачу, що й вам не солодко...

Чим більше скаржився Василь на долю свою, тим з більшою повагою ставився до нього Данило.

— Будеш зо мною, Василю! — сказав він. — Нікуди я тебе від себе не відпущу! Любитиму як брата рідного!.. Заспокойся тільки. Розвердив ти мені душу, піду спочину трохи. На деякий час ти з Оверком і Устимом залишитесь тут, поки супліку я із Янеком не передам гетьману, а тоді разом будемо... На Запоріжжя подамося... Нагукав Янека, одійшли в гушавину лісу, в холодок.

Василь Неважений, Оверко Горох і Устим Лемішка тихо перемовлялися, щоб не розбуркати побратимів. Та от долинало хропіння коней, а потім і стукіт коліс. За кілька сажнів од їхньої кривки в'юнилася лісова торованка. Ва-

силь підхопився на ноги, покрався, щоб глянути, хто то має бути. Повернувшись, зашепотів:

— Графський ридван. Що будемо робити?

— Буди отамана! — прошепотів Устим.

— Скільки людей? — спитав Оверко.

— Не знаю, скільки в ридвані, а зверху видно двох.

Не буди нікого, самі справимось. Гайда! — зірвався з місця Василь.

Три гайдамаки на конях і при зброї виїхали зі своєї кривки, перейняли подорожніх. Якби Данило і Янек не спали, то почули б жіночий вереск, приглушені крики чоловіків, сполосне іржання коней. Але продовжувалося це недовго. Швидко все й стихло. Через якийсь час на галяву, густо обтикану кущами і високими крислатими деревами, ввели із зв'язаними назад руками двох чоловіків і двох жінок. Чоловіки попадали на коліна, заскиглили:

— Пани гайдамаки, ми підневільні, пустіть із миром!..

Жінки — одна, старша, з високо піднятою головою, презирливо дивилася на гайдамаків, міцно стуляючи губи, друга, молодша, тихо схлипувала. Оверко і Устим переміналися з ноги на ногу, не знали, що робити далі.

— Стережіть, я зараз... — зважився Василь і побіг у кущі, де спали Данило і Янек. Розбудив їх. Отаман не схвалив запалу побратимів, бо не розбійники ж вони з великого шляху.

— Карета з графським гербом, ми думали... — виправдовувався Василь, ледь не плакав, що потрапив у немиість до свого названого брата. Що ж тепер робити?..

— Не хвилюйся, Василю, що зробили, те зробили... Ти непомітно виведи наших осідланих коней до дороги, ми ніби нападемо на вас, «визволимо» ваших полонених і будемо супроводжувати у Глухів. До гетьмана, кажеш, вони йдуть? От і добре. Може, по дорозі вдасться домовитися про зустріч із ним. А як тільки ми поїдемо, ви всі одразу йдіть до Карпового хутора і чекайте нас там.

Звеселілий Василь підстрибом подався виконувати Данилову діло. Невзабарі на галявину вилетіли два вершники.

— Це що тут? Хто ви такі? — грізно спитав Данило зв'язаних чоловіків. — Устаньте з колін! — Підвелися, почали оповідати. — Розв'яжіть їх! — Василь з готовністю кинувся до бранців. — А ви? — спитав жінок грізно.

— Я — графиня Ядвіга Дембовська, — витираючи сльози, сказала одна.

— А я — княжна Катерина Долгорукова. Хто ці люди?

— Я й сам хочу про це спитати... Хто ви?

— Не вбивайте, паночку, — попадали на коліна гайдамаки, — горе змусило! — От-от розрегочуться.

— Геть! — заревів Данило і вихопив з піхов шаблю. — Людей поважних хапаєте, руки їм зв'язуєте... Геть!.. — Усіх трьох з галявини наче вітром здуло. Данило скочив з коня, кинув повід на руки Янекові, підійшов до жінок. — Ходімо, де ваш ридван?

— Не залишайте нас до часу, — попросила старша.

— Проведемо, пане полковник? — пожартував Янек. Княжна обернулася.

— Ви полковник? А я вас, здається мені, десь бачила.

— Мій товариш пожартував. Я не полковник.

— А хочете бути полковником? — І, не дочекавшись відповіді, сказала: — Я вас на таємну вечерю запрошую...

— Прийдете? — Данило зиркнув на Янека, княжна помітила це. — Обох запрошую. Прийдете?

— Бардо дзінкую, — відповів Янек.

— Єзус Марія, ви поляк? — скрикнула графиня Ядвіга. — Я теж хотіла б потрапити на таємну вечерю, але я сьогодні зустрічаюся з гетьманом графом Кирилом Розумовським.

— З гетьманом? — здивувався Данило.

— Так! А чому ви дивуетесь?

— У мене до нього справи... Я хотів би передати йому супляку.

— Що це?

Янек пояснив.

— Гаразд, давайте сюди! Ви наш рятівник, і я хочу зробити для вас щось хороше.

Вітали в Глухів. Далі супроводжувати графський ридван не випадало, і тому Данило сказав:

— Тут ми з вами й розпрощаємося. Ніхто на вас більше сьогодні не нападтиме.

Веселі добувалися до Карпового хутора. Ще б пак — супляку Данило майже у власні руки гетьмана Кирила Розумовського передав. Скоро із Степанидою зустрінетесь.

Обвінчуються.

— Тихіше! — Янек погасив веселий настрій Данилів.

— Чуєш, ніби стогне хто?..

Чим далі відіжджали від Глухова, тим сміливішими ставали і голосніше розмовляли між собою три бездомні мандрівники — Василь, Оверко, Устим. Наближалися до Карпового хутора. Ніч була зоряна. Двоє зайвих коней і одежу, взяту в пана, віддали людям і раділи з того, що так вчинили, що послушалися отамана свого Данила Тура. Не без гордощів згадували, як дякували їм люди, руки цілували. Яке то щастя приносити людям радість. Але радість завжди чергується з горем, сміх із сльозами, як народження зі смертю.

Недалеко хутора, як тільки вершники виткнулися з лісу, дорогу їм перепинили два козаки на конях.

— Стій, хто їде?

— А тобі яке діло хто? Важливо те, куди ми ідемо, — відповідає, нічого лихого не підозрюючи, Василь.

— А чи не Данило Тур послав вас сюди?

— Ви його знаєте? — спитав Василь.

— Знаючі... Теж чекаємо, — відповів один з козаків, але таким тоном, що до числа Данилових друзів їх не причислиш, і це одразу збагнули всі троє. Василь перший повернув коня в ліс, та одразу вслід йому пролунало два постріли. Оверко й Устим повернули коней, кинулися вріз-нобіч. За ними погналися козаки.

А було так. Як тільки Кульневу стало відомо, що його залишено в дурнях, він послав кілька козаків у різні кінці шукати Данила, двоє поїхали і на Карпів хутір. Чекали вони дві доби і вже збиралися їхати, коли на них натрапили Устим, Оверко та Василь. Вистріляли в одного, погналися за іншими. В цей час Саливон, виконавши свою обіцянку, привіз у Бране Поле Степаниду, залишив її у Турів, а сам поспішив на Карпів хутір. Заїхав у обійстя, завів коня в клуню та й приліг на соломі в драбиняку, що притулювся до хатньої стіни з боку городу. Ні спати, ні курити не хотілося. Лежав, дивився в зоряне небо і думав.

Звіддала почувся стогін. Саливон подумав: здалося. Почав уже й прикунювати, коли почувся голоси і на двір'я зайшли люди. По розмові — двоє. Нечутно вибрався з драбиняка, сховався за високим кущем бузку. Прислухався.

— Добре ти вцілів. Один одразу, як сніп, на землю повалився, а ті два втекли. Тенер жди того Данила до

нових віників — перекажуть йому... Що ж будемо робити? — питав один.

— Перепочинемо трохи, а перед ранком уже й поїдемо...

— Надворі ляжемо чи в клуні?

— Надворі... Драбиняк я звечора бачив із соломою, там на двох місця вистачить...

І як тільки зайшли два козаки за високий кущ бузку, Саливон похапав обох ззаду за коміри і стукнув головами одна об одну так, що обидва одразу втратили тяму. Забрав у них зброю, поклав обох долічерева, зв'язав руки за спинами, а потім облив холодною водою, щоб прочумались. Так зв'язаних і завів потім у хату, запалив каганець.

Почувши людський стогін неподалік, обидва, Данило і Янек, спішилися. Вони не підозрювали навіть, що могло трапитись кілька годин тому біля Карпового хутора, а тому не дуже й остерігалися. Ішли мовчки, тримаючи коней за повідки, напружуючи слух.

— О-о-й...

— О-о, чуєш, Янеку, десь тут...

— Та ось же, — нахилився Данило до пораненого, що лежав горілиць, обома руками затискуючи рану. Це був Василь. Данило став на коліно.

— Василечку, брате, що з тобою? — приклав гарячу долоню до холодючого чола.

— Це ви, Даниле?

— Я, Василю, я...

— Не йдіть до хати, там засада...

Янек бачив, що пораненому потрібна допомога, одірвав поділ сорочки, почав перев'язувати.

— Куди тебе?

— Навиліт куля прошила... Нічого вже не допоможе...

Данило взяв на руки побратима, виніс із лісу, поклав під тією березою, де часто зустрічався із Степанидою. Залишив Янека біля знепритомнілого Василя, а сам покрався до вікна Карпової хати, звідки цідилося каламутне світло. Був насторожений, але йшов упевнено, забувши про страх і про всі на світі жахи. Бо що може бути страшніше, як заповідати смерть людині в шістнадцять од роду вояк? Обійшов навколо обійстя — ніде нікого, а у вікні блимав вогник. Заглянув крізь шибку — і одразу все зрозумів. У хату зайшов не сам, а з мертвим Василем на руках. Поклав на широку лаву під стіною, головою до образів.

Саливон мовчки підійшов до лави, постояв, потім повернувся до зв'язаних.

— За що ви його? — Вони поопускали голови, мовчали, неначе в них язики поприсихали до піднебіння.

— Скільки вас тут було? — підійшов до них упритул Данило.

— Двоє, — буркнули разом.

— Дивіться, бо коли збрехали...

Не доказав, але полонені добре зрозуміли, що буде тоді, коли виявиться, що сказали неправду. Збагнули, що їх не збираються вбивати, а тому й посміливішали.

— Ми не зумисне, ми не хотіли...

— Досить! — обірвав їх Данило. — А як ви дізналися, що саме на Карпів хутір я маю приїхати?

— Не знали, здогадувались... Додому ж не підете, може бути засідка...

Данило приглянувся до панських прихвоснів, в одному з них упізнав того, що бив діда Петра, здивувався:

— То ти знову графу Гендрикову служиш? А як же графиня?

— Прогнала, що вас не привів до неї...

— А того, другого, що з тобою був, теж прогнала?

— Сам пішов, — похилив голову полонений, збагнувши, що його беруть на глузи.

— Розв'яжи їх, Саливоне... Дай у руки лопати, та хай до сходу сонця яму викопують, а ти наглянь за ними... І коли здумають тікати — стріляй, ти не промахнешся, я тебе знаю...

Іхав Данило на весілля, а втрапив на похорон. Коли домовина була готова, посеред обійстя розвели вогнище і почали у двох великих золіників кип'ятити воду, щоб обмити небіжчика Василя. Робили це його вбивці під наглядом Данила.

— Гляньте цьому юнакові в обличчя, — казав Данило, хвилюючись, — хлопчик же зовсім, йому б тільки жити та жити... А ви не подивилися, вбили! Гляньте на його руки — лозолі криваві! І це в шістнадцять літ од роду...

Помитого Василя одягли в сині Карпові шаровари і його чисту, певне празникову, сорочку (такої одяжі Василь за життя не носив), поклали в домовину, висісли й поставили посеред двору. Поставали навкруг четверо — Данило, Саливон і два вбивці Василя. І в цей час, наче грім з ясного неба, почувся веселий вигук:

— Живий, отамане? Слава тобі господи!

То заіхали в обійстя Устим і Оверко. Данило підняв голову, подивився сумними очима на побратимів своїх, нічого не відповів. І вони, побачивши посеред обійстя домовину, спішилися, позривали шапки з голів і підійшли ближче. Стояли з похиленими головами і теж мовчали.

Данило пригладив шершавою рукою непокірний руський чуб юнака, нахилився, поцілував широкий лоб небіжчика і на якусь мить скам'янів. Сльоза, єдина слеза вискотилася з Данилового ока, впала на Василеву щоку, покотилася — і застигла.

— Василю! — прошепотів Данило. — Ой Василю! Скількох дівчат ти осиротив, обійшовши своїм гарячим поділунком! Скількох дужих синів не понесе від тебе молодавзяття, твое світле ім'я я пронесу крізь усе своє життя! Злим ти був, Василю, до ворогів, до кривди панської. Тож хай запам'ятає панота Василя Злого!

Поховали Василя, й Саливон запоспішався в дорогу. Данило не затримував — треба, то треба. Обняв на прощання побратима, щиро дякував за допомогу, довго дивився вслід вірному товаришеві, поки не зник з очей та не вляглася пилюка, збита кінськими копитами.

Полишивши Устима та Охріма сторожити Василевих убивць на Карповому хуторі, Данило і Янек подалися до сусіднього із Браним Полем села, де на них біля церкви чекали отець Танасій, Степанида, родичі Данилові й сусіди. Уже почав було отець Танасій казання казати — жена вонілі, схвильовані Устим і Оверко, протиснулися до молодого, шепнули на вухо:

— Втекли убивці Василеві!

Данило кивнув головою, але казання отця Танасія вислухав до кінця.

Осінь тепла, розфарбована всіма кольорами райдуги. Нічого, здається, не змінилося в природі — так само світять сонце, бувають навіть сонячні і жаркіші, ніж посеред літа, дні, а на душі в Степаниди похмуро, непривітно. Данило не виходить з голови. Ні, не тому, що так швидко поїхав з Браного Поля. Не тому. Він і не збирався надовго за-

лишатися, весілля тільки справити, та й... у дорогу. От уже скільки часу минуло, як поїхав Данило, а Степанида голос його воркітливий над самим вухом чує, усмішку ласкаву та щирю, що серце за неї виїняти мало, згадує, не забула й того, як він, горопашний, за Василем якимось побивався, молодий, казав, а й тому довелося головою накласти. Обіцявся Данило помститись за його передчасну смерть. Кому помститись? Ой Даниле! Не наражайся на небезпеку! Тепер ти не лише про себе мізкувати маєш, а й про дружину свою вірною, про свою Степку, як ти ніжно називав її тої незабутньої ночі, та пам'ятати мусиш і про дитя, що в серце її і твое стукає...

Скрипнула хвіртка — на подвір'я зайшов отець Танасій.

— Мир дому сьому!

Уклонилася Секлетина, потяглася до руки священника.

— Як там невісточка наша, Леванда?

— Ти, вівця господня, не той, — висмикнув свою руку з руки Секлетиної, — отак треба із сватом. — Схопив увобійми висхлу жінку і смачно, з виляском поцілував у губи.

— Свят-свят-свят! — вирвалася Секлетина з міцних обіймів. — Нічого собі сваток, дай боже здоровля. — І розреготалася.

Через тин перекилилася Варка.

— А чого це ви, святий отче, господи моєї цураєтесь? В тітки Секлетиної чоловік єсть, а в мене приймак. Гляньте на дядька Ничипора — козарлюга хоч куди...

— Кха-кха, — закашлявся козарлюга. — Був кінь, та з'їздився. Розлетілася козацька сила, тільки вітер у роті й зостався.

— Не вірте йому, святий отче.

— Не вірю. Ти от що, вівця господня, іди в свою кошару, не перебаранчай. З ділом я прийшов до людей.

— І я вас на діло запрошую. Цівочку наллю, марципанами пригощу.

— Фісівське наважденіє... З людьми-от... І зайду. А Гу... де? Чи він і плямкять не вміє, не те що марципанами ласувать?

Економа Чорноту графиня Аспазія змістила з посади — старий, мовляв, і немічний. Взяла молодшого. Нікуди було дітися колишньому панському посіпаці — прийшов до Варки. Одвела куточок — живи й не диш. Чорнота, одначе, не хотів бути нахлібником. Купив пару волів з возом, господарювати почав. Метушився, щоб молодій дружині

догодяти, та все валилося з рук од незвички. Старий, невмілий, та й на груди скаржився часто.

— На поле Гурій поїхав, а цівочка в хаті стоїть,— засміялася Варка і подалася до своєї господи.

В обійстя Турів зайшли Марія і Івга. А невдовзі і Матвій з Павлом — Секлетину з днем янгола поздоровити.

Господиню нагукав Ничипір, щоб допомогла Степаниді накривати стіл для гостей. А вони все прибували й прибували. Не всиділа дома Варка, не дїждалася отця Танасія на марципани, прийшла сама, тим більше, що повернувся з поля Гурій і почував себе так, ніби його обікрали. Говорили про всячину, а найбільше про одробітки та великі чинші, що їх необхідно сплачувати графині. Спостереїши, що така розмова неприємна колишньому економові, Варка, щоб спікатися його, запитала:

— Поясни людям, чому вони мають по чотири дні на тиждень на панів працювати, а ті лежнем вилежуватись?

— Нічого я не знаю,— буркнув невдоволено Чорнота.

— Чи ти ба! Та він говорити з людьми не хоче.— Івга згадала, як просила кусник хліба в економа для голонних дітей, а він вигнав її геть і слухати не схотів. Тоді вона промовчала, а зараз, поруч із Павлом, посміливішала: — Ти скажи, чому одні багаті, а другі бідні?

— Бідні, бо дурні, а багаті, бо розумні,— випалив Чорнота.

— То я в тебе — дурна? — спаленіла Варка.— Ощасливив...— виговорила з протягом.— От візьму та й вижену під три вітри!..— Жінки ледве заспокоїли Варку. Гурій Чорнота насовився, пішов з обійстя Турів.

— Отаке мое життя, святий отче,— пряла очима Варка.

— Все од бога милосердного,— одбувся отець Танасій.

— Це я знаю, а від вас що?

Зайшла Арзула, вона збирається йти на Карпів хутір, там житиме. Аби підкреслити, що вона вже не магометанка, а справжня християнка, Арзула до діла й не доділа прикладала «Сус Христос». На запрошення Секлетини залишатися в них надовше відповіла:

— Моя хутір Карпа жити буде. Моя добрий, як Сус Христос, собака купив, нікого не підпустить.

— Тьху! — паюнув отець Танасій.— Де ж то можна животину, вівця господня, з богом рівняти?..

— То хай буде, як бог Танас,— злякалася Арзула.

— Ово згола! — зареготав священник.— Ха-ха-ха!..
На цьому розмова гостей перепинилася — Ничипір покликав усіх до свого убогого столу.

Цілу ніч прокрутився отець Танасій в самотній постелі, а сон немов крізь решето висипався. Сам, як перст, нікому глагола божого виректи. Нема богоподібної Євламπίї, поїхала Леванда з дитиною. Осиротів отець Танасій. Сиротіє і Бране Поле, відлюдькуватим стає, диким. Содом і Гоморра. Встає з головним болем, довелось благоутробним нектаром душу закропити. А тоді пішов у сусіднє село до церкви. Дорогою думав про тих, що назавжди покинули білий світ передчасно, і про тих, які подалися світ за очі кращої долі шукати. Журливо стало. Відправив службу, казання почав казати.

— Братіє во Христі! Возлюбіте ближнього свого, аки самого себе, не попустіте на поруганіє честь свою і волю свою. Не посягайте на добро нужденних і поділіться своїми добрами багачькими з нужденними, кажучи — усі-бо рівні перед господом. Людина на землі єсть бог. Все добре на землі од бога — цвіти многоцвітні, бджоли многотрудні, уся живність, людину содержаща — плаваюча, літаюча, бігаюча... Все од бога милосердного. А все лихе на землі од диявола — гади повзаючі і рослини отруйні, шакали виючі і звірі рикаючі! Диявол-бо нечист і гнівен! Не бійтеся, діти божі, подобизни людей, аки гадів рикаючих, а виходьте на них із секирою, випагублюйте їх до кореня і матимете рай небесний на сьому і на тому світі. Амінь!
Вислухавши отця Танасія, Гурій Чорнота подався в Ніжин. Лагодився в ліс по дрова, та зненацька іншу стежку знайшов. Варка прибігла до отця Танасія, ледь на світ благословилося, сплеснула руками.

— Боженьку мій, лихо яке! — заросила сльозами щоки.

— Що там трапилось, вівця господня? — стояв голий до пояса біля цebra з водою.

— Поїхав мій на тебе доносити, та досі нема.

— Зо за чудасія? — остовпів Танасій.— Йому зараз нижче грави, тихіше води сидіти треба. Не вірю, вівця господня,— усміхнувся, чухмарив волосаті груди.— А за що ж на мене доносити,— за перелюбство?

— Не за це, голубе, нічого про нашу стрічу Гурій не знає і не здогадується навіть. Щоправда, ревнує. Отоді ще, як попада Євлампія померли, царство їм небесне, а я

по господарству твоєму ходила, то він щоночі гриз мене ревнотою. Таке все говорив, що й боже! — знову заплакала. — А я, повіриш, Танасію, вісімнадцять літ удовичкою жила, аж поки до старого шкарбана не потрапила... А коли графиня його зі служби змістила та він до мене пристав, то життя не стало. Боїться, щоб не прогнала, чи що? А оце після служби божої, вислухавши казання твоє, наповратився в Ніжин їхати чи й до Глухова. «Проти царя він повстає, людей до бунту закликає... Я йому покажу, угодникові жіночому, які казання казати!» — прохрипів і поїхав. Розлютило його найбільше, що ми рядком у Турів під грушею за столом сиділи...

— Необережна ти на людях, — прижурив докором жінку.

— А я, Танасію, яка на людях, така й скрізь.

— Гм-гм! Зажди, я зараз. — Нахилився над цебром і почав обливатися холодною водою. Потім випростався, тріпнув чорним, без жодної сивинки волоссям, почав обтирати могутнє своє тіло рушником. Варка не стрималася, щоб не задовольнити цікавості.

— Дивлюся на тебе, Танасію, і ніяк не збагну — тіло молоде, волосся чорне, а вже дід.

— Зі смертю Євламπίї дідом бути перестав.

— Як так? Чому?

— Бо Леванда не дочка мені, а родичка попаді Євламπίї.

— Скільки ж тобі літ возуля накувала?

— До сорока добирається...

— Що ж воно буде, Танасію?

— Кепсько може бути, та нічого вже не поробиш. Буди демо сподіватися на милість господню. Одно прошу тебе... Гарпагон твій, може бути, гусарів наведе сюди і по указу гетьманському та за глаголом протоієрея ніжинського поведуть слугу господнього Танасія в геєну огненну...

— Бог з тобою, серце мое!

— Не кажи, Варваро-великомученице... Напоумляв я в святій обителі овець господніх на кривди не даватися, кривдників не шанувати... за таке... Так от я й прошу наглядати за домом сям, а живність усяку собі забрати.

— Та не дай те господи, — перехрестилася настрашена жінка.

За говорене в храмі божім, за підбурювання проти державців своїх, за непослушаніє канонам церковним заковано раба божого отця Танасія в дерев'яне колоддя і определено вислати в Сибір.

Молись, отче, бог милостивий, він усе бачить і все чує, він знає, за що ти караєшся, приймаючи муки в геєні огненній...

Ніч таємниче перешіптувалася з вітерцем, місячна і зоряна. Тихо було, немов перед грозою, хоч на небі ані хмариночки. Але не міг спокійно заснути цієї ночі полковник Божич. Думав, аж голова лускалася від напосідливих думок: невже то правда? Невже таки збудеться його заповітна мрія?

З учораšnjого ранку неспокійний полковник, як тільки знайшов кимось кинуту через вікно рурку паперу, а на ній карлючками виведено, що графиня Аспазія тримає під замком графа Девієра. Підпису, правда, нема, але ж чорним по білому... Адже коли це справді так, то з нею легко поквитатися, вона легко втратить Бране Поле, і воно вже рук його не мине. Але треба спочатку перевірити, а потім уже діяти...

Через кілька днів разом із двома своїми синами, Пантелеймоном і Арнольдом, Іван Божич завітав у маєток графині Аспазії. Гостей зустрів молодий іще чоловік в синіх простого сукна шароварах, заправлених у чоботи, в голубій косоворотці, підперезаній плетеним шнурком.

— Економ, — відрекомендувався гостям, — графиня Аспазія відпочиває. Недужа вона. Просила не турбувати...

— Гаразд, то й не треба турбувати, нехай відпочиває, — говорив шанобливо, улесливо. — Шкода, безперечно, що не вдасться привітати ласкаву господиню, та я приїхав, щоб узяти під варту злочинця графа Девієра, який втік із Сибіру, зараз переховується в підвалі...

— Кого? — прикинувся, буцім не знає, економ. — Відчиняй підвал, щоб не впала підозра на тебе... Про цього Девієра, мабуть, і графиня не знає... У кого ключі?

— У графині Аспазії та ще в Піта...
— Графиня, певне, і не знає, які безчинства кояться в її домі... Клич Піта! А, от і він...

— Веди до графа! — збагнувши батьків намір, втрутився в розмову Пантелеймон.

Наляканий Піт змушений був визнати, що граф Михайло Девієр справді сидить у підвалі, що він за ним наглядає, як колись наглядав за його дружиною.

— Побудь, Арнольде, з економом тут, а ми, Пантелеймоне, ходім у підвал. Іди, Піте, вперед!

— Боже, що зі мною буде?

— Мовчи, дурню, я тебе не зобиджу, — а Пантелеймону нові шепнув: — Зайди в спальню і придуши сучку, тільки тихо. Час її настав, сам бог посилає нам таку слушну нагоду. Довго я на неї чекав.

Пантелеймон кивнув головою — батько і син розуміли один одного з півслова. Божич з Пітом спустилися в підвал.

— Де він? — ледве прошепотів полковник.

— Тут. — Дзенькнули ключі — відімкнув.

— Граф Михайло Девієр?

— Так, це я. А ви хто? — не добачив у напівтемряві.

— Полковник Божич. Зачекай біля дверей, Піте, побалакаю спочатку з нещасною людиною. Його чекає смерть, а я хочу допомогти йому...

— Моє життя в небезпеці?

Забіг настрашений Пантелеймон, полковник Божич усе зрозумів, кивнув схвально головою. Повів останню розмову.

— От що, графе, дружина ваша сьогодні хотіла звести вас зо світу. А я хочу вас порятувати.

Попереду Пантелеймон, за ним Піт, вслід полковник Божич, тримаючи під руку графа Девієра, вийшли з підвалу. Зупинилися.

— Зайдіть до вашої дружини, погомоніть наодинці, та й поїдемо! — вуркотів полковник.

— Я задушу її власними руками! — гарячкував граф.

— Що ви? Навіщо? Ти чуєш, Піте?

— Так! Негідниця! — вигукнув граф.

Вийшай на подвір'я.

— Економ, граф хоче бачити на прощання свою дружину!

— Воля ваша, я людина підневільна! — розвів руками економ.

— Я задушу її! — вигукнув граф Девієр і стрімголов кинувся в спальню, де мала бути графиня Аспазія.

— Тільки не це! — крикнув полковник Божич услід, але так, щоб його добре чули економ, Піт, конюх, що був якраз на подвір'ї.

Граф Михайло в спальні довго не затримався. Вибіг, зарепетував:

— Вона мертва!

— Ви задушили її? — гаркнув полковник.

— Рука в мене не піднялася б...

— Ви чули? — штовхнув Божич економа. — Взяти його!

Божич із синами сіли в ридван, поїхали.

— Що ж йому за це буде? — спитав по дорозі Арнольд.

— Двічі вбивця! — буркнув полковник. — Катюзі по заслугі.

Справедливість нарешті, як на гадку полковника Божича, восторжествувала.

В Ніжині Божич змінив коней, подався до Глухова. Йому конче необхідно бачити гетьмана Кирила Розумовського, Теплова, генеральну старшину. Сам не знає для чого, але треба. Побачитися — та й далі, далі, в Петербург.

Тепер він і проemorію гетьмана може завезти в сенат, адже той просив його. Пантелеймона візьме з собою. У Глухові, одначе, полковника Божича затримали на кілька днів справи, і йому довелося зустрітися з графом Девієром ще раз, уже закутим у кайдани.

— Вбивця! — крикнув услід Божичу колишній граф. Полковник навіть не здригнувся — не він же закутий у залізо.

Коли Божич підїхав ридваном до палацу Теплова, то почув з відкритого вікна вітальні звуки фортепіано. Махнув рукою: «Ні, мабуть, іншим разом завітаю до нього». Звелів кучерові:

— До Розумовського! — поплескав сина по плечу. — Розважається віце-гетьман Малоросії... Нічого, скоро і ми загуємо. Віддам тобі свої землі, візьму собі Бране Поле, а економом Арнольда посаджу. Як ти гадаєш?

Пантелеймон схвально кивнув головою, усміхнувся.

Усміхається в своєму палаці і Григорій Теплов, м'яко перебирає клавіші фортепіано. Музика виходить якось дражлива, нерівноважена.

— Дозвольте, я спробую, — підвелася з напівтемного кутка вітальні графиня Ядвіга Дембовська.

— Ніяк тональність не підберу. Хай іншим разом, коли настрій буде. Вибачитись я хотів перед вами, що не подякував досі...

— А-а-а, киньте! Усе владналось? — прикрилася опихалом.

— Усе, ваша світлість... — помовчав і додав: — Завдяки вам!

— А ви винахідливі, хитрі і, коли хочете...

— Договорюйте!..

— Підступні! Кинуть кохану жінку в обійми іншого чоловіка задля власної вигоди...

— Заради спільної вигоди... — всміхнувся Теплов.

— Яка мені вигода, ви тільки поміркуйте гаразд...

Теплов хотів сказати, що якби він потрапив у немілість і позбувся тих привілеїв, що має, то графиня не мала б можливості зустрічатися з ним. Але, розмірковуючи добре, не сказав цього, не був упевнений, що маленька його коханка цим дорожить. Цінні подарунки вона може мати не лише від нього. Тому сказав:

— Ну, через мене ви мали нагоду познайомитися з гетьманом. Ще, чого доброго, і закохаєтесь...

— Здається, схоже на це, — манірно засміялася графиня. — Я не можу сказати, що закохана, але не можу стверджувати й протилежного.

Теплов запропонував пахітоску.

— Сподіваюсь, я не буду позбавлений приємності бачити вас бодай на ділових побаченнях.

— Сподіваюсь... — Затяглася, випустила кілька кілець диму. — Що я ще повинна зробити для вас?

Григорій Теплов підвівся, відкрив маленьким срібним ключиком шкатулку, витяг звідти невеликий портрет графині Язи у золотій рамці, оздобленій діамантами. Ніс обережно, пильно розглядав, наче вперше бачив, і, поцілувавши, подав графині.

— Нічого! Для початку прийняти від мене оце!

Залишившись на самоті, Теплов задоволено потирає руки, всідається до столу, підсуває до себе папери.

— Подивимося, чим живе Малоросія сьогодні, — сказав уголос і почав читати: — «Гайдамацькі набіги на панаські маєтки набрали широкого розмаху. Шляхта просить вступництва». Що? Отаман Коробов має гайдамацький загін у чолі? Чоловік? Отаман Василь... — Перечитує знову. — «В районі Глухова! Поблизу гетьманської канцелярії!» Ще, чого доброго, на Тепловку нападуть... — Густо

мочить перо в атраменті, пише: «Подано 1755 року, листопада 29. Доповісти». Різко підводиться і йде до гетьмана.

Граф Кирило прийняв свого вчителя привітно, ніби й не було між ними неприємної бесіди. Пішов назустріч.

— Що нового, наставнику?

— Новин багато, та не всі втішні.

— Які ж втішні?

— Милують гайдамаки нас із вами, не напали досі...

— На перше — гайдамаки, а на друге?

— На жаль...

— Наляканий ви дуже...

— Опікуюсь підданими, ваша світлість...

— Гаразд, що ви пропонуєте?

— Мої пропозиції мають кілька пунктів.

— Прошу найголовніші. Сідайте!

— Перше. Необхідно накувати залізних кайданів, бо дерев'яні часто ламаються, а спіймані гайдамаки часто тікають із-під варті.

— Та-ак!..

— Друге. Необхідно посилити варту при охороні спійманих гайдамаків.

— Доведеться...

— Послати ордер кошовому Січі Запорізької, щоб виврядив військовий загін для розшуку гайдамаків. Загін Гарасима Небаби завдав великих збитків нашим сусідам, необхідно зробити все, щоб він замовк.

— Папери готові?

— Так. Четверте...

— Що? Чи не забагато на сьогодні?

— Четверте — стіл накрито. Вас чекає у мене графиня Ядвіга Дембовська. Я їду на полювання...

— Бажаю успіху! — обняв Теплова за плечі. — Вибач, я погарячкував тоді!..

Наступний свій робочий день гетьман Кирило Розумовський почав, як тільки сонце заблищало на крайнебі. Сів за стіл, замріявся. Настрій був незахмарений, навіть грайливий. За шість літ свого гетьманування граф Кирило, уперше відчув бажання попрацювати на благо вітчизни. Заклав руки за шию, потягнувся. Ішов гетьману од роду тридцятиріч.

«Прочитаємо, що тут нам пишуть», — схилив голову над паперами. Це була скарга канцеляриста генерального суду Івана Тарасевича про погане зберігання судових архівів. Читав довго, а коли скінчив, замислився: «А кому

вони, оті папери, потрібні? Загинули, ну й дідько з ними. Подумаєш, добро яке. Це ж не гроші! Кому цікаво знати, що погнала справа, в якій говорено про пограбування полтавським полковником козака в дорозі — взято шістьдесят овець, бито і мордовано...» Гетьман пригадає цей випадок. Пам'ятає, що говорив на своє виправдання полковник, а найбільше — який привіз презент на день тезоіменитства гетьмана. Винен виявився у всьому козак, бо тричі тікав на Запоріжжя, бо не слухався полковника, відмовлявся працювати на свого пана і не платив чиншів. Що б воно було, якби і його, гетьмана, посполиті відмовлялися слухати економів? Ні, таких паперів не шкода. Але Тарасевич думає інакше. Хто він, цей Тарасевич? У пушкарню б його!.. Але граф Кирило сьогодні у блаженному настрої, він вмокає перо в атрамент і пише навкіс: «Залишити без уваги!» Підпирає голову рукою, кладе перо, розриває на дрібні клапті Тарасевичеву скаргу і викидає за вікно. Вітерець підхоплює білих метеликів на свої нетривкі крила і розносить їх у різні боки, ховаючи від людських очей краплини історії.

26

Сидить на березі Дону з похилою головою Єгор, співає, а на очах сльози. Співає стиха, неначе краде пісню, щоб не почули хазяї, щоб не прогнівалися, коли розбудить, бо, певне ж, притомилися за день, підганяючи наймитів до праці. Співає парубок тоді, коли йому аж надто важко на серці. Ниніть після цілоденної праці плечі, і руки, і серце, і душа.

Тужить за рідним порогом Єгор, за батьківськими синими могилами, за коханою дівчиною Акулькою. Переказували односельчани, що продано Акульку якомусь полковникові... «Де ти, голубко, де ти, ластівко?»

І зненацька пісня урвалася. То до Єгора підійшов немолодий уже літ донський козак, довго стояв за спиною співака, нарешті не стримався, похвалив:

— Гарно співаєш!..

Єгор схопився на ноги. Мовчав, приголомшений несподіваною появою небажаного свідка його журби. Це не був господар, якого боявся Єгор Потапов, а прибулець із Зимовейської станиці Іван Пугачов.

— Ой! — скрикнув злякано Єгор.

106

— Що «ой»? — розреготався Іван. — А ти, як я бачу, з перестрахи ледве шаровари не згубив. Гарно співаєш, та боязку душу маєш.

— Чого ж це боязку? Ви так тихо підійшли...

— Е ні, не скажи. Якби ти мого Омеляна знав. П'ятнадцятий ще тільки йому, а вже парубкам спуску не дає. Приїжджай у станицю, може, добрішого для тебе хазяїна знайду, бо в цього — торішнього снігу не випросиш, хоч він мені й кум! Давно ти в нього?

— Більше трьох років...

— Засидівся, терплячий, видно... То приходи!..

І Єгор послушався Івана Пугачова, перейшов на службу до багатого козака за його худобою ходити, але втрапив, як то кажуть, з вогню та в полум'я. Ну, робота, хоч і тяжка, виснажлива, не лякала двадцятип'ятилітнього парубка, він до такого діла звичний. Але те, що після роботи заборонялося Єгорові і за ворота виходити, дуже пригнічувало. А яка це сатанинська мука сидіти п'янкими вечорами біля кошари, слухати, як співають на вигоні дівчата, як гулко і впевнено товчуть донські парубки тверду, випалену літнім спечним сонцем землю, як хвацько підихують, дружно розсипаючи навкруги дріб сороміцьких частівок! Хіба і Єгор отак не міг би! Адже він на все село Розлоге кращим співаком вважався, першим танцюристом був! Чому ж?.. І здригнулося молоде серце, не витримала душа — пішов одного вечора на вечорниці. Бідному, одначе, і в церкві не щастить. Він і дурний, бо бідний, він і негарний, бо бідний, із ним можна не вітатися, на нього можна не зважати, не вважати навіть людиною. Єгор був обережним, але до полохливого десятка його не причислиш. Вийшов на вигін до двох парубчаків, які чомусь не танцювали, а стояли осторонь. Привітався. І лихо його було в тому, що не впізнав ув одному з них сінка свого хазяїна.

— Ти чого прийшов? — одразу визвірився на Єгора підпарубчак. — Тобі ж не велено!

Не велено, а я прийшов, — сміливо відповів Єгор. А посміливішав раптом, напевне, тому, що його торкнула ліктем, ніби ненавмисне, найкраща з усіх дівчина, ще й посміхалася йому, напівобернувшись. Чисто на Акульку схожа, подумав Єгор і зашарівся.

— Що ти сказав? — не одставав од Єгора хазяїнський синок, звищуючи голос. — Що ти сказав?

107

Другий підпарубчак, що стояв поряд з ним, заступився за Єгора.

— Облиш ти його! Краще ходімо до діда Кузьми по груші!

— Які там груші, Омеляне?.. Та ти знаєш, хто він такий?

— І знати не хочу. Людина, та ще й молода... Чого це йому не можна на вечорниці прийти?

— Не можна! — категорично заперечив хазяйський синок.

— Та чому не можна?..

— Він кріпак, щоб не впізнали його, а ми щоб не втратили робітника, от чому...

— Он ти що за птиця! Ану, ходім побалакаємо!

— Відчепись! — штовхнув хазяйський синок Пугачова, і той заточився, ледь не впав.

— Так ти так! — не стримався гарячкуватий Омелян, розмахнувся досить, як на його літа, важкеньким кулаком і садонув в усю силу у вухо свого кривдника. На Омеляна кинувся низькорослий, але міцненький парубійко, штурхонував його в плече. Потім схопив за комір сорочки, рвонув на себе, але Омелян виявився спритним хлопцем, швидко вивернувся і дав такого запотиличника, що низькорослий аж зойкнув. Синок Єгорового господаря знову кинувся до Омеляна з кулаками. Коли Єгор побачив, що його захисникові непереливки, врізався в рухливу юрбу, смальнув залізним своїм кулаком одного, перекинув догори ногами другого, когось посунув кулаком межі очі. Дівчата з вереском розбіглись хто куди, хтось покликав старших, щоб розігнати побоїще.

Обірвані і розкустрані виходили парубки з бою, не дивились один одному в очі, обтрушувалися, обмацували синці та гулі, витирали кров на розчервонілих обличчях. Омелян разом з кров'ю виплюнув переднього зуба, пішов геть, ні на кого не дивлячись. Потім раптом спинився, махнув рукою — кликав до себе Єгора. Але того вже оточили старші козаки, не випускали з кола, а дізнавшись, що він кріпак, повели до отамана.

— Таких нам якраз і треба, — реготав багатий донець. — Завтра етапом до пана твого відправимо! А зараз...

Відправляти, одначе, етапом Єгора до його пана отаману не довелося, бо вночі Омелян Пугачов допоміг йому втекти... Пораєв:

— Добивайся на Запоріжжя! І не гайся, братушко! Бо тут тобі зоставатися більше не можна.

— Звідки ж ти знаєш про Запоріжжя? — здивувався Єгор.

— Знаю про нього від батька. На Кальміус ніби йти треба.

— Чув... А що там?

— Нічого більше сказати не можу. Іди шукай! На те чоловік і народжується, щоб кращої долі шукати.

— Ох ти!.. Такий малий, а такий гострий!..

— Дивись, а то вріжешся... Ну, прощай! — І, круто повернувшись спиною до Єгора, широкими розмашистими кроками пішов уночі на Дін купатися.

Єгор і справді подався на Кальміус. Там його не питали, хто він і звідки, прийняли до гурту, почали навчати рибальського ремесла. Парубок виявився робітником справним, кмітливим, а тому й швидко прийшовся до шмиги донським козакам-рибалкам. Працювати, щоправда, доводилося тяжко, вставати вдосвіта, а лягати затемна. На початку, після всього пережитого, Єгорові здавалося таке життя ніби кращим, одначе довгими осінніми ночами все частіше й частіше почав замислюватися парубок: скільки ж отак може тривати? Де ж усе-таки Акулька? Чому він не шукає її? І тоді на душі ставало гірко і соромно, що покинув дівчину на поталу, що не шукає полковника, у якого вона служить. Часом на думку спадав Омелян — беручий, задерикуватий, за себе вміє постояти і за побратимів. Єгор же зовсім чужий Омелянові, а й за нього заступився!..

Минули осінь і зима. Єгор і зовсім засумував — скільки він тут сидітиме? І обережно почав розпитувати в старих рибалок про життя на Запоріжжі.

А може б, чумаків отих розшукати, що рятували його від канчуків? Звідкіля вони? З Ніжинщини, казали... Знати б Данила, порадитися з ним... Діяти треба, бо час летить невмолимо швидко, і ні зупинити його, ні уповільнити.

Три літа минуло від того часу, як покинув Данило Бране Поле. Чимало добрих справ зробив він на своєму віку — карав зло і сіяв добро, але хвалитися тим і навіть згадувати про те не збирався. Данило міг би жити спокійно,

чумакувати, кохатися з любовою дружиною, не шукаючи прихистку за межами рідного Браного Поля, якби... Якби не обстав за честь діда Петра... Якби не заступився за Матвія Рослого... Якби не рятував брата від наглої смерті... Якби!.. Якби був іншим, то не допомагав би йому так щирою серцем Саливон Вовнига, не горнувся б до нього Янек, Оверко, Устим. Але Данило Ничипорович Тур іншим бути ніяк не може, а тільки таким, як є. Об'єдналася бідота в загін, за отамана став Данило Тур і в пам'ять про юного свого товариша, що так рано розстався з життям, назвався Василем Злим.

До садиби пані Забіли, про жорстокість якої розказували скрізь по селах, добралися верхи, у вибалку спішилися. Данило нетерпеливився, так йому хотілося на власні очі побачити звірину, що сміє називатися людиною, сквитатися за кривди людські. Наказав залишитися двом козакам біля коней, поклав руку на плече Янекове, рушив уперед. Ніякого плану не визріло в голові, яким чином нападуть, усе склалося само собою. Біля високого панського паркана зупинилися. В будинку вже не світилося, певне всі спали. Е, ні! Час від часу проходив сюди та туди нічний сторож, крутив дерев'яну тріскачку, лунко розбігалися навколо звуки. Данило наказав Оверкові й Устимові перелізти через тин і непомітно відчинити хвіртку. Воля отамана сповнена була вмить. Підкралися з-за спини до сторожа, затисли рот.

— Ні слова! Чуєш?

Зв'язали, поклали під тином. Устим застукав калаталом. Оточили дім. Чатували під вікнами. Збоку маленький будиночок, зайшли туди, розбудили слуг, вірнопідданих пов'язали, кинули в льох. Постукали у вікно — обережно, ніби знайомий хто чи родич.

— Хто там? — блемнув несміливий вогник свічки з вікна.

— Одчиняй! — кинув Данило. Ждав. Свічка погасла. Гуртом рвонули двері на себе — вони подалися. Янек, Оверко, три брати його розтеклися по кімнатах. Данило йшов останнім, йому назустріч кинулася сама пані, очевидно чекала біля дверей, намагалася втекти. Зловив, міцно стис у залізних руках, повів у світлицю, де вже яскраво палали свічки. Посадив у крісло.

— Хіба так гостей приймають, ясна пані? — свердлив злимими очима господиню Данило.

— Які гості? Злодії ви, вбивці! — полоснула гострими лезами очей, зелених, як у жаби.

— А ось побачимо, хто злодії і вбивці! — Почав перераховувати, скількох вона спровадила на той світ, скількох поробила каліками... Жінок і дівчат, старих людей, дітей, парубків...

— То мої піддані! Що хочу з ними, те й роблю!

— Он як! — не стримався Данило. — А я думав, що це все брехня! А воно, виходить, правда! Ну що ж, поговоримо!.. А спочатку давай гроші!

— Нема в мене грошей!

— Єсть! — приніс велику шкатулку Устим і закалатав у калатало.

— То все моє, не руште!

— Воно вам більше не належить, ясна пані! Повішеній для чого гроші? — заспокоїв Янек пані Забілу.

— По-ові-і-шеній? — захиталася, знепритомніла.

На подвір'ї стояв ридван, кілька новеньких возів, у стайнях добрі коні. Все майно, яке вдалося знайти, поклали на два вози, запрягли трьох коней у ридван, посадили в нього пані, а поруч сіли Устим і Янек. Поїхали.

— Випустіть людей з льоху! Маєток підпалити! — наказав Данило і сів на коня.

— Куди ви мене везете? — спитала, опам'ятавшись, пані Забіла.

— В ліс, ясна пані, — брав на глузи Янек, — там на вас чекатимуть люди, котрих ви не встигли замордувати, вони й чинитимуть над вами суд. Такий, як ви над ними. Справедливо?

— Ой! — вп'ялася раптом пані Забіла гострими зубами в руку Янекову, насилу висмикнув.

— Падлюка! — затиснув Янек долонею рану, скрикнув зубами. — Зупини, Устиме, нехай пані помилується, як її маєток горить.

Вивели з ридвана. Стояла, мов кам'яна статуя, повним серцем ненависті очима дивилася не на пожежу — на Устима, на цих людей, що до них наближались.

— Василь Злий? — раптом упав на коліна перед конем Даниловим незнайомий парубійко. — Прийми мене до себе!

— Чула? — проїдлив Янек. — Василеві Злому люди вклоняються, а не тобі... Справедливості вклоняються, а не звірству...

— Чинить з нею як знаєте, — махнув людям рукою Данило і потягнув повід коня.

У Вербову Балку приїхали перед світанком, а там уже на них чекала решта загону.

— Он що ми тобі привезли, отамане, — загули хором. «Гостинець» був незвичайний — недалеко Вербової Балки на товстому мотузі, прив'язаному до дубової гілки, гойдався в зашморгу секунд-майор Кульнев, давній Данилів ворог.

Чутка, що в лісах мешкає Василь Злий, розкотилася далеко, налякала паноту і звеселила бідаків: одні готувалися, щоб вистежити Василя та, закувавши в кайдани, вислати на довгичну каторгу в Сибір, другі — аби пристати до курту його, щоб разом «лоскотать» панам п'яти. Данило розумів, що після нападу на маєток пані Забіли необхідно змінити місце табору.

28

На маєток графа напали, коли його самого дома не було — на полюванні затримався. Три десятки молодих одчайдухів уночі оточили маєток, замкнули в маленькому окремому будиночку сонну охорону, пов'язали прислугу, наказавши голосу не подавати, забрали, що зверху лежало, западали з трьох кінців дерев'яні будинки і подалися до лісу. Одначе шила в мішку не сховаєш. Виявляється, що ескадрон гусарів переїжджав цієї ночі на нове місце дислокації, — побачивши, що горять будинки графа, пристрожили коней. А коли примітили, як невідомі вершники поспішали до лісу, — кинулися навздогін, але в ліс заглибитися не наважилися. Та й не входило це в їхні плани. Загонові Василя Злого щасливо вдалося уникнути сутички із гусарами. Гайдамаки зібралися в одному місці і вже до ранку організовано пробиралися на Слобожанщину, як намічали раніше.

Але як тільки виїхали на узлісся, побачили, що на гайдамацький, невеликий загін ціпом ішли спішені гусари. Кілька разів Данилові вдалося одірватися від переслідувачів, трічі виходили із ними на герць, кілька десятків нападників залишилися нерухожими серед лісових галявин

112

чи в степу, одначе сили були нерівні, з тридцяти п'яти вірних Данилових побратимів залишилося тільки дванадцять, з них четверо поранених. Ліс був невеличкий — острівець серед степу, зайшли в нього, зробивши чималий гак, щоб перепочити і потім перескочити у справжні лісові хащі недалеко Кабанячої слободи. Не встигли.

— Заряджайте пістолі!

Двох важко поранених, і серед них Оверка, залишили в кущах, притрусивши сухим торішнім листям, а двох, що могли ходити, висадили на дерева, щоб не заважали, коли шаблі доведеться в діло пустити. Надія, одначе, на щасливий кінець бою була мала. А здаватися — гірше вигадати важко.

— По конях! — неголосно вигукнув Данило. — За мною! — вихопив шаблю з піхов і вимчав з лісу навстріч спішеним гусарам. Очевидячки, не сподіваючись на це, гусари шарахнули вбік, пропускали кінних гайдамаків. Та перемогу святкувати було рано. З-за пагорка вихопилось кілька десятків вершників, кинулися напереріз. Данило повернув коня, подався до річки, за ним інші. Семеро. Гусари розгадали намір Данилів, поспішили одрізати козака од річки. Зійшлися на березі. Зав'язався бій.

Та от гримнув постріл, спіткнувся кінь Данилів, вивалив із сідла.

А коли Данило встав на ноги, йому, зловтішно посміхаючись, цілилася в саме серце пані Забіла, якій хитрощами пощастило врятуватись від справедливого суду. До неї підскочив офіцер, підбив руку з пістолем.

— Наказано взяти живим!

— Це Василь Злий! — скрикнула пані, підбігла до Данила і з розмаху вдарила по гарячій щоці холодною рукою.

— Руки назад!

Розправив плечі, заклав руки за спину, голосно, щоб чула пані Забіла, сказав:

— Куди йти?

Сніг тепла, але докучають дощі, дрібні і безконечні, як туга людська. Ідуть люди худі і виснажені безкраїм і безлюдним степом, дзвонять залізом одноманітно, монотонно. День ідуть і два — плетуться нога за ногою. Інколи поміж хмар, немов крізь прочинені двері, визирне заплакане сонце, та одразу й сховається, змахнувши скупу сльозу

113

з лиця. І знову сіється одноманітний, сльотавий, надокучливий дощ.

Інколи серед степу спалахує пісня — журлива, як небо над головами, тягуча, як шлях під ногами.

Ой за туманом нічого не видно-о-о...

Скільки треба людині для щастя — багато і мало. Багато, бо не хоче вона в ярмі ходити, бо прагне свободи, прагне крил орлиних, щоб змахнути ними, до самого сонця піднятися. Багато і мало водночас. Ось ішли голодні і стомлені люди степом, місили багнюку порепаними ногами, глухо дзвеніли кайданами і зненацька примітили вдалечині дуба — там обіцяно їм стражниками перепочинок. І вони заспівали журливої пісні. І це вже хоч маленьке, а щастя.

Ой, під тим дубом криниця стояла-а-а...

Не такого, одначе, щастя прагнув Данило. Не для себе старався він. Та, видно, батою сокири не переб'єш. Вісім, дванадцять чи й сорок озброєних однодумців — мало! Дуже мало, щоб здолати силу панську... І йому шкода тих його побратимів, що загинули, а волі справжньої і не покуштували на смак. Десять подівся Янек, чи не загинув? А поранені, що залишилися в лісі?.. А Степанида, як вона там з матір'ю? Ах, Степанидо, Степанидо, дорога моя!

За журливими думами незчувся Данило, як і до дуба дійшов. Схаменувся, коли зупинилися всі, почали всідатися прямо на мокру землю, вмощуючи кайдани, щоб менше тиснули ноги.

Зненацька здалека долинула пісня, інша, вільна, але теж сумна.

Гей, рано-рано сонце сходить,
А пізенько заходить,—
Гей, славний хлопець, чумацький отаман,
Та й по табору ходить.

Данило підняв голову, прислухався. А пісня котилася степом, наближалася, линула далі й далі, не відаючи кайданів і меж.

Гей, попереду чумацький отаман
На воронім коні грає,—
Гей, ой він грає, грає-виграє,
Пісню починає...

Данило всміхнувся, неначе про нього пісню складено. І похилив голову, замріявся. Та раптом неначе гострим лезом полоснуло по серцю — знайомий голос. Нагострив

слух, зацікавив — так, він! І звівся на ноги, до болю в очах дивився вдалечинь, звідки долинала пісня. Стражники захвилювалися, тісним колом оточили кайданників, змусили Данила сісти на мокру землю.

Зчухла пісня, перестали скрипіти мажі. Зупинилися. О-он вони! І видно було, як од чумацької валки одділилося спочатку троє, потім один відстав, а двоє сміливо йшли до дуба, нервово і з свистом нахльоскуючи по землі батогами. Данило впізнав здалека, що то були Матвій Рослий, низькорослий присадкуватий чоловік, і вищий од нього на півголови Павло Повело.

— Геть, не підходьте ближче! — загукали стражники.

— Отця Танасія між вами нема? — гукнув здалека Павло.

— Ніяких розмов! Геть звідси! — загорлав пискливим голосом пикатий червонощокий стражник.

Данило насунув шапку на самі очі, низько опустив голову, щоб не впізнали його земляки та не передали Степаниді тяжку для неї новину, пильно стежив за чумаками, часто дихав, мовчав. Та от Матвій і Павло повернулися до дуба спинами, пішли, широко ступаючи, в напрямку чумацької валки, час від часу озиралася назад. Данило підняв голову, тужно подивився їм услід.

Під вечір колона нещасних добулася до Камишина, і всіх кайданників повели у в'язницю. Потяглися дні і ночі, безконечно довгі, журботливі, тяжкі. Одначе не минуло й півроку, як Данила разом з іншими «баламутами державного спокою» переведено в Астрахань, а звідти водою вверх по Волзі під пильним оком сторожі — у Казань.

Данило повсюди приглядався до життя людського і не міг не дивуватися, що воно таке нужденне, тяжке до знешмоги. Часто думав про втечу. Але слушного випадку не траплялося, охорона була надто пильною і непідкупною, коли йшлося про злочинця державної ваги. Більше чотирьох років минуло з того нещасливого дня, коли потрапив Данило в царські лабети. Чотири роки поневірянь, принижень, тяжкої, виснажливої праці...

У в'язницю Данила спроваджено як Василя Злого, але йому вдалося спростувати це, бо одного Василя Злого уже клеймовано і везено в Сибір, він помер у дорозі, і тюремне начальство добре про це знало.

— Як же твоє справжнє прізвище? — допитувалися в Данила, і він, не моргнувши оком, відповідав:

— Василь Неважений, — і називав село, звідки той був родом. Отже, шістнадцятилітній Василь загинув, рятуючи Данила, і, загинувши, рятував його вдруге.

Поки тривало листування тюремного начальства, щоб підтвердити правдивість Данилових показань, ішов час. На п'ятий рік ув'язнення зустрів Данило побратима свого Янека, по якому вже подумки справив панахиду. А він, виявляється, теж був ув'язнений. Не кинулися вони один одному на шию, не скрикували, не плакали від радощів — тільки перезирнулися.

— Отця Танасія ніде не доводилося зустрічати? — спитав Данило, коли вдалося поговорити, і Янек дивувався тільки.

— А хіба його теж?.. Та за що?..

Кому-кому, а Янеку Данило міг відверто сказати про свій намір — тікати! І вони разом почали гарячково готуватися до втечі.

Царизм не опікувався підданими своїми взагалі, а про ув'язнених і говорити нічого: їх змушували тяжко працювати, а жили вони надголодь, багато хто вмирав від хвороб і бруду. Навіть тюремне начальство проймалося співчуттям до нещасних і дозволяло виводити під вартою найбільш «благодійних злочинців» у місто для випрохування милостині. Данило за роки перебування у в'язниці ні разу не відмовлявся від найтяжчої роботи, не вступав у суперечку з начальством: що pomoже, думав, охорона теж підневільна. Вийти в місто по милостиню вважалося для голонних в'язнів щастям. Коли Данило зустрівся з Янеком, почали вони разом обмірковувати план втечі і вирішили втекти від вартового, коли підуть у місто. Певне, не з першого разу, коли за ними стежитимуть найбільш пильно, а з третього чи й з четвертого, коли і вони до вартового, і він до них звикне. І Данило зважився попроситися в місто по милостиню. Спочатку вирішив піти сам, щоб не склалося враження, ніби з появою Янека одразу зважився на таке.

Конвойний людиною виявився бувалою, небалакучою, але охорою, як виявилось, випити, і добре-таки хильнувати й заснувати в місочку, де вони зупинилися для перепочинку. За той час, поки стражник спав, Данило встиг купити одяг для себе і побратима свого і сховати його в дупло до слушного часу. Перший крок було зроблено. Стражник

проснувся надвечір і здивувався, що арештанти теж прикунюють під дубом.

— І ви не втекли, поки я спав? Дивина! Та вас можна і без конвою відпускати.

Стражник, одначе, провидцем виявився нікчемним, бо через місяць за Данилом і Янеком і слід прохолов. Ішли вони лісами і байраками, вовчими стежками і непролазними хащами... За ними гналися, про них розпитували в подорожніх людей, їх розшукували по всіх усюдах — Янека Заліського і Василя Неваженого, але мовчали травни і ліси, мовчали байраки і курний степовий шлях...

Данило і Янек йшли до Кальміусу, щоб потім переплавити ріку, а там — степом до Саливона Вовниги... Зупинилися на узліссі, звідки видно було Кальміус, перепочивали. Янек уже хропів, а Данило тільки-но почав прикунювати, як до вух долинув тріск сухого галуззя. Насторожився, підвівся — пішов на звук. Те, що побачив, запам'ятується Данилові на все життя: кремезний здоровань моцювався біля дуба, прив'язуючи мотуз та роблячи зашморг. Гаятись не випадало, прискорив крок.

— Що ти робиш, чоловіче добрий?

— Хто ти? — зойкнув парубок. Єгорові в його нинішньому становищі смерть уявлялася справжнім і єдиним порятунком, і шкода було, що в цю мить йому стали на заваді.

— Ти бач, хлопче, то ж давній знайомий! Не впізнаєш?

— І справді, отаман чумацький... Той, що колись відкиїв порятував...

Через кілька днів три богатирі — Данило, Янек та Єгор їхали на баских конях Тимофія Волкова, що у нього останнім часом служив Єгор, добре вдягнені і нагодовані. Сквиталися козаки з нелюдом за людські кривди.

— Хто з вас про Гарасима Небабу чув? — спитав раптом Єгор, коли вони вже давно поминули Кальміус.

— Я його добре знаю, — відповів Данило. — А до чого це ти згадав про нього?

— ажуть, повісили його, заступника народного; чутки п. його добрі справи і досі звідусіль линуць, гайдамацький отаман.

Через кілька днів три вершники прибули на Січ. Данило знав, що його тесть приписаний до Кушівського куреня, тому одразу пішов розшукувати Карпа Півторалиха, але ніде знайти його не міг.

— Запишуся я на Січі не Данилом, а Василем Туром, на випадок якщо шукатимуть тут утікачів з царської в'язниці, — сказав Янекові, і той схвально кивнув головою. І от усі троє — Данило, Єгор, Янек — зайшли до отамана Кушівського куреня.

— Тебе як звуть? — спитав отаман Данила.

— Василь.

— Ва-си-ль... Записано. А прізвище?

— Журба ж моя, сумовинонька!.. — вигукнув раптом на радощах козак, що полатав нарешті шаровари.

— Жу-урба-а... — Записав перше почуте слово підпильний курінний. — Василь Журба, — прочитав уголос. — Іди, Василю, дожидайся Карпа Півторалиха.

— Я не Журба, а Тур! — заперечив Данило.

— Тур? Це і так видно, — зміряв з голови до ніг Данила курінний, — але журби на твоїй пиці більше. Журба і є. Так і записано, бачиш? Не викреслювати ж!.. — Ткнув у книгу прижовклим од тютюнового диму пальцем, невдоволено знизав плечима...

— Та хай уже й так! — усміхнувся новоспечений запорізький козак Василь Журба.

Більше п'яти років минуло з того незабутнього дня, коли Данило, одірвавши од серця кохану свою Степаниду, пішов у світі шукати вільної волі, допомагав людям і був радий, коли йому вдавалося хоч трохи полегшити їхнє нужденне життя. Дорого довелось заплатити йому за ті короткі хвилини радості, які він приніс людям. Та що про це згадувати! Він, Данило, на Січі.

29

Нова Січ, яка за часів київського генерал-губернатора Вейсбаха відродила своє існування року тисяча сімсот тридцять четвертого, займала площу одинадцять мільйонів десятин, як це було і за Старої Січі. Це був час активного заселення запорізьких земель втікачами з України і Росії, Польщі і Молдавії. Полковник австрійської служби Іван Хорват запропонував російському послові у Відні перевести у російське підданство гусарський і пандурський полки,

118

усього близько трьох тисяч чоловік. За це Хорват просив наділити йому землі і надати спадкове полковництво. Навербувати ці полки Хорват сподівався із слов'ян, переважно сербів, які наприкінці сімнадцятого — початку вісімнадцятого століття переселилися з Балканського півострова у володіння Австрії й організували тут по ріках Саві і Драві так званий граничанський корпус. Всі вони відбували прикордонну службу й обробляли землю. В середині вісімнадцятого століття умови їх життя значно погіршилися, їх збиралися закріпачити, як і інших селян. Знаючи це, полковник Хорват розраховував, що йому порівняно легко буде переселити цих людей на інші землі. Охороняти південні кордони Росії регулярному війську було не під силу, поклатися лише на Запорізьку Січ ризиковано, і тому російський уряд охоче пристав на пропозицію полковника Хорвата. Так почала існувати Нова Сербія, південні межі якої проходили по землях Кодацької та Бугогардівської паланок¹. Для впорядкування Нової Сербії сенат виділив близько семисот тисяч карбованців, надавши поселенцям значні пільги: безмитно торгувати, вільно гнати горілку, не сплачувати чиншу. Довгий час Хорват користувався повною довірою сенату, бо, на думку урядовців, повністю виконав умови переселення. На ділі це було далеко не так. У двох полках, на утримання яких полковник Хорват досить справно одержував усе необхідне (гроші, обмундирування, зброю), не налічувалося людей і на один полк. Більшість переселених не була здатна нести військову службу. Частина з них виявилася авантюристами, які шукали на чужині легкої наживи.

У перший рік існування Нової Сербії було закладено фортецю Святої Єлизавети, а круг неї оселено Новокозачий слобожанський полк, сформований з українських поселенців. Одразу після заснування фортеці й утворення полку було зайнято площу ще на двадцять верств на південь од Дніпра до Бугу з ріками Самоткань, Бешта, Верблужка. Та Хорвату (уже генералу) виявилось мало і цих земель. І тому, всупереч царським указам, правитель Нової Сербії намагався збільшити свої володіння самочинно за рахунок запорізьких земель, а січова старшина, добре знаючи царські укази, стояла тому на заваді. Назривала сутичка, що могла перерости в збройну, і тому кошовий

¹ Паланка — адміністративно-територіальна одиниця (округ) в Новій Січі (1734—1775).

119

Січі Запорізької вирішив послати до генерала Хорвата депутацію з листом, яким сповіщав, що кошовий не може відповідати за дії паланкових козаків і їх начальників, коли генерал Хорват і далі порушуватиме укази сенату і її імператорської величності. Кошовий застерігав, що коли подібні безчинства триватимуть, то він буде скаржитися, а в разі виникнення збройної сутички не може не виступити на захист інтересів Запоріжжя.

Очолив депутацію із двадцяти двох козаків курінний отаман і його права рука, запорожець Василь Журба, якого за час перебування на Запоріжжі встигли виділити як розсудливого і розумного козака. Депутація мала вручити генералу Хорвату лист кошового і подарунок — білого угорського скакуна.

Вийшли до сходу сонця, попереду — курінний отаман, поруч з ним — Данило, слідом — інші запорожці.

— Зайду я до Хорвата сам, а ти, — казав по дорозі курінний Данилові, — чекатимеш на мене з козаками біля будинку і будь наготові, бо цей генерал здатний на яку завгодно підлість.

Ішли швидко, та от кінь курінного втрапив обома передніми ногами у замулену, але все ще глибоку степову криницю, вивалив із сідла вершника, той упав і зламав ногу.

— Ідь, голубе, до генерала без мене, — сказав курінний Данилові, — а я з двома козаками на Січ вернуся. Ну, щасливо! Поможи лиш вибратися на коня!..

В цей самий час, коли Данило з козаками в'їхали в Новомиргородку і розпитували людей, де мешкає правитель Нової Сербії, генерал Хорват приймав своїх земляків — офіцерів Текелія і Чорбу. Генерал розповідав, як йому довіряє сенат і сама імператриця Єлизавета, нахвалявся побільшити земельні наділи за рахунок Запорізької Січі.

— Доавольте, Іване Самійловичу, — заперечив Чорба. — Одного вашого бажання мало. Для сенату і Нової Сербії, і Запоріжжя однаково дороги, конфліктів він не допустить...

— Вечерю подано! — сповістив, увійшовши, камердинер генерала.

— Молим лепот! — припросив до столу гостинний подар.

Подали рибу. Генерал покуштував і відсунув тарілку.

— Зовсім розучились готувати.

— Як на мій смак, то риба не така вже й погана, — сказав Чорба, аби взяти під захист кухаря.

— Може бути кращою! Хіба мало риби в Бузі та Інгулі?..

— Буг тільки верхньою течією дотикається до ваших володінь, генерале, а Інгул то вже не по ваших землях тече, — нагадав Чорба, і Хорват презирнувся з Текелієм.

— Друже, земляче, — відповів, стримуючи хвилювання, генерал, — запам'ятай, що я тут повноправний господар і ніхто не посміє піти проти мене... Ніхто!..

— Не скажіть, Іване Самійловичу, — заперечив Текелій. — Запоріжжя і в мирний час не менше п'яти тисяч війська тримає, а коли кине клич по Україні — цілих сто тисяч назбирати може. Це сила, генерале, якої і оттоманська Порта боїться. За п'ять років свого перебування тут ви не встигли оцінити як слід своїх сусідів?..

З вулиці долинув людський крик. Зайшов лакей.

— Що то за лемент? — спитав генерал.

— Ваше превосходительство, непокірних солдатів за наказом полковника карають, трьох забили на смерть!..

— Сербів чи русинів? — спитав спокійно генерал.

— Сербів, то ж вони весь час бунтують...

— Ну, це краще...

— Краще? — здивувався Чорба.

— Не панікуй, земляче! Зараз ти збагнеш, що я маю на гадці. — І звернувся до лакея: — Передай, щоб одвезли трупи на запорізьку сторону і кинули в Інгул. — А коли лакей вийшов, пояснив гостям: — Завтра я поїду до отамана Бугогардівської паланки і сповіщу йому, що козаки вбили трьох сербів. А потім, коли вони виловлять трупи на моїх очах, пообіцяю поскаржитись в сенат. Е-е, панове, жити треба вміючи.

— Запорожці приїхали! — доповів лакей. Генерал Хорват встав з крісла.

— Які запорожці? Скільки?

— Близько двох десятків... Один, видно старший, до вас проситься.

— роситься? — всміхнувся Хорват. — Ну, проси!..

Данило відчинилися, і у вітальню зайшов козак. Високий, кремезний, з шаблею при боці, з двома пістолями за поясом.

— Пбсланець від коша запорізького Василь Журба, — доповів голосно Данило, наче він тут був господар і старший по чину. Всі презирнулися.

— Правитель Нової Сербії генерал Хорват, — подав правицю господар. — А це мої гості, знайомтесь!..

Трапеза відновилася. Підняли келихи за посланця Запорізької Січі.

— За процвітання Нової Сербії на запорізькій землі — проголосив тост Текелій. Генерал підморгнув йому, кивнувши головою на Данила, що, мовляв, той відповідь, і сказав:

— Цілком підтримую Петра Аврамовича!

— На тій землі, яку займає Нова Сербія зараз, — уточнив Данило і вихилив келих до дна.

— Проти цього Запоріжжя не заперечує? — посмінувся Хорват. — Ви маєте доручення від кошового?

— Так, — відкинувся на спинку стільця Данило. — Привіз папір, шаблю і два пістолі за поясом.

— Як це розуміти? — відсахнувся од слів Данилових Хорват.

— Сусіди мають жити по-сусідському...

— У сусідів можуть бути різні інтереси...

— В межах свого обійстя...

— Чого?

— Двора.

— А-а-а... Але в одному дворі може бути тісно, а в другому ані душі, як тут бути? — Генерал Хорват міг створити враження милої людини, влізти в душу, а вже потім розправити пазурі і запустити їх у саму печінку. Одначе Данила підступною посмішкою не зачарувати.

— Триматися свого берега або точно виконувати настанови сенату і її імператорської величності!..

Бралось за північ. Усі були веселі і п'яні. Пора йти на спочив. І генерал Хорват, похитуючись, підвівся з крісла, підняв палець догори, багатозначно сказав:

— З поваги до моїх гостей пропоную на десерт... найкращих дочок едему...

— Цікаво-о! — сказав Текелій. А Чорба, як помітив Данило, ніяково похилив голову. Генерал Хорват продовжував розвивати свою думку.

— Я дозволив моїм гусарам шукати дівчат — полячок, валашок, росіянок... — покосував на Данила, — трапляються й українки, щоб заводили сім'ї і всерйоз пускали коріння на цій землі. Вчора привели двох красунь... А третю... Треє вас... Третя буде дружина чорногорця Аскольда... Нема його зараз у Новомиргородці... Дитя вже чотирилітнє має, а краса не зблякла... Я зараз... — Плеснув у до-

лоні, покликав камердинера. Той вийшов, а через деякий час у генеральську вітальню заштовхали трьох справді гарних дівчат. Данило, що стояв біля вікна, обернувся й отетерів — серед трьох була його рідна сестра Ганка. Стояла збуряковіла, опустивши очі долу, не знала, з якою метою її покликали.

— Вибирайте, кому яка до вподоби! — сказав генерал і вийшов, сказавши камердинерові, кому яку кімнату відвести на нічліг.

— Оце буде моя, — поспішив Данило до Ганки, взяв за руку. А коли залишився із сестрою наодинці та розповів, що все це мало означати, Ганка розридалася.

— Ой Данилочку, ой рідний! Видно, тебе сам господь до мене прислав...

— Заспокойся, розкажи, що там у нас дома? Як Степанида?..

— В наших живе... Сина твого кохає та на тебе жде. Мій Трохим одноліток Петра.

— Петра? Як діда? — зраділо вигукнув Данило. — Як я скучив за нею...

Данило готував собі на підлозі постіль, а перед очима була Степанида. Ні-і, не лише цієї хвилини про Степаниду згадав Данило, вона була з ним завжди, вона жила в його серці... Син! Та ще й Петро! Про сина якось не думалося раніше. Виходить, Степанида — вже мати.

Данило лежав із заплющеними очима, але про сон не могло бути й мови. Думав, як скоріше забрати Степаниду, щоб жити разом, щоб ніколи не розлучатися. А куди забрати? Де жити? Ганка он... І Данило підводиться, опирається на лікоть, питає в Ганки:

— Ти мені вибач, сестричко, але все-таки скажи — часто тебе?.. — не доказав. Ганка зрозуміла, заплакала.

— Ти, мабуть, не повіриш мені — вперше!.. Тиждень тому прилаштував мене Аскольд працювати в генерала Хорвата. Він завжди був ввічливий зі мною... А це покликав... Може, тому, що я українка, а ти запорожець, то спеціально для тебе?.. Ні-і, більше нога моя в нього не буде...

— А цей самий Аскольд — хороша він людина? Де ти з ним познайомилась?

— Розумію, — усе ще плакала Ганка. — Аскольд — людина якнайкраща, люблю я його, Данилочку! Познайомилася з ним, коли Кузьму проводжала з капітаном Паскевичем у Чорногорію. Аж сюди зайшла в капітановому

ридвані та вже назад і не повернулася. Капітан Паскевич знає мого Аскольда і теж казав про нього, що він хороша людина, а Паскевичу вірити можна...

Допитувався Данило про батька та про матір, але що вона могла йому сказати, коли й сама чотири роки, як не була в Браному Полі. Переказувала лишень через людину матері та батькові, щоб не турбувалися про неї, що вона жива-здорова, а чи доходили її слова до рідних — того не знала.

Данило зітхнув, ліг на спину, заплющив очі. Стомився він, може-таки й засне трохи. Варта надійна, можна бути спокійним. Але не встиг Данило заснути, як почув скрип дверей, а потім неголосну розмову Ганки з кимось незнайомим. Зацікавився, прислухався.

— Я так і знала, — чувся нижній дівочий голос, — що цей запорожець — чесна людина. По очах видно було!

— Це мій брат, Геленко, — відповідала Ганка.

— Брат? Рідний? О матка боска!

— Так, Геленко... А як ти від свого втекла?

— Той офіцер, Чорба, також чесна людина... Я плакала, а він заспокоїв і порадив звернутися по допомогу до запорожця... От я й прийшла... — Скочила з ліжка, сіла біля Данила, вдивлялася в обличчя. — Схожий на тебе!.. І гарний! От би мені такий чоловік!

Данило прикидався, що спить, повернувся, ніби вві сні, на бік, ненароком ніби обняв Геленку за стан і одразу голосно захропів. Гелена пручалася, але вирватися з міцних обіймів не могла. Ганка намагалася підняти Данилову руку, але то було залізо, а не рука.

— Пустяк, буйвол, задушиш нещасну дівчину! — казала крізь сльози, і Данило враз «прокинувся», зареготався.

— То ти не спав? — звеселіли обидві і на радощах заходилися товкти Данила в груди маленькими кулачками.

А він схопив обох, посадив на ліжку, сам сів поміж ними.

— Ведмідь! — бурчала добродушно Ганка. — Ну й братик у мене, дай боже йому здоров'я! То ти чув, Даниле, що казала Геленка? Треба б допомогти їй!.. Силою привезли сюди, майже з самого обійстя викрали... Поможі!

— Легше легшого, — пообіцяв Данило. — Та я таку дівчину до самої її хати супроводитиму і коня подарую... Франці гості генерала поїхали, і Данило з господарем залишилися вдвох у великій вітальні.

— Ну як відпочивалося з красунею, козаче? — посміхнувся генерал Хорват. Данило спаленів.

— Ви от що, генерале... Гостей тут ваших нема, а мої за дверима — порох! Кину іскру — пожежа враз спалахне!

— Що ти, козаче? — не стримався Хорват. — Годилося б знати, що я правитель Нової Сербії, генерал, а скоро і генерал-поручиком буду...

— А що від цього зміниться? Рідну мою сестру під бік мені підсунули! Сестру, розумієте? Та за таке за всякими законами — смерть!..

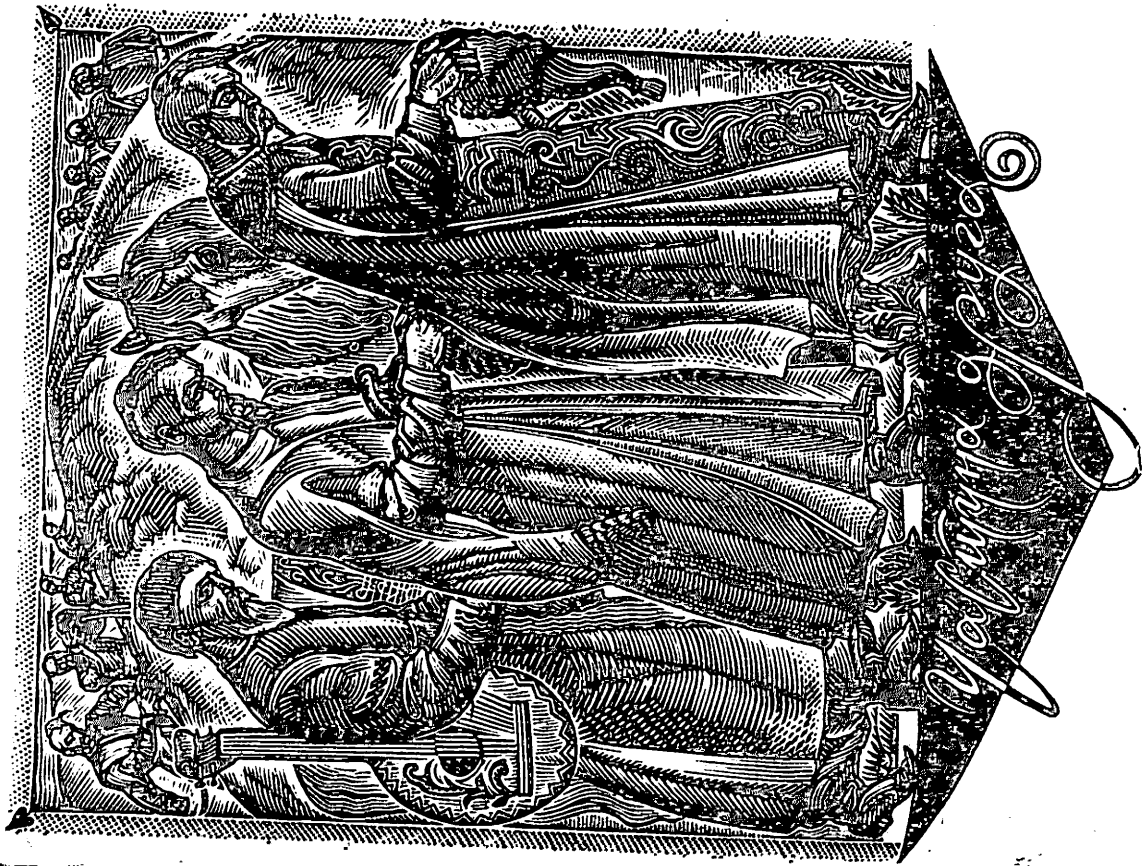
— Ганка — ваша сестра? — ледве чутно видавив Хорват.

— Та ще й рідна!.. — помовчав, налив склянку вина, випив. — Сподіваюсь...

Генерал Хорват не дав договорити:

— Можете бути певні, що ваша сестра ніколи більше не поскаржиться...

Данило підвівся, подав руку. А надворі посадив Геленку на білого угорського скакуна і, помахавши на прощання рукою Ганці, виїхав з двору. Слідом — запорожці...

Зимівник Ярохтея Легкоступа — на землях Орельської паланки. Велике обійстя обнесене високим парканом — курка не перелетить. Але курей у Ярохтея нема, то жіноча забавка, а жінок в роду його, як він сам жартома казав, не було і в заводі. Та є коні, корови, вівці. Для коней — просторі стайні, для корів — хлів, для овець — кошара. Ближче до дороги — будинок, покритий соломною. Покрівля блищить, як нова, бо що п'ять літ Ярохтей пошиває хату свіжими куликами. Хата чимала, поділена навпіл сінями. В меншій половині мешкає сам господар Ярохтей Легкоступ. Обставлена ця половина просто: піл, скриня, під стіною широка дубова лава, біля дверей у кутку — мисник, під ним шаплик для помий, а навпроти під стелею — ікони старі, пошашлені, невідомо ким і коли мальовані, важко їм лики божі розібрати — чи то Микола Чудотворець, чи то Марія Магдалина, хто їй зна... Під божником — стіл, застелений вицвілою картатою скатертиною. Невелика піч, щоб на ній кості старі вигрівав у пекельну вимову стужу Ярохтей. Друга половина хати разів у чотири більша від першої. Нема там скрині, а все інше — як і в малій половині. Тут уже до десяти чи й більше чоловік, буває, розміщається. Лиш на печі по троє сплять.

У цій половині живуть наймити, чи інакше молодики, хоч інколи молодик буває уже з просивиною на голові. Це більшістю запорожці, які прийшли на Січ і ще не здатні до військової справи. От вони і живуть у зимівнику, навчаються їздити на конях, рубати на повному скаку шаблями лозу, стріляти із пістолів. Це у вільний від роботи час. А оскільки роботи багато — влітку худобу випасати, а зими корм на зиму заготовляти, то часу на військові справи залишається дуже мало.

Щороку хазяїн зимівника залежно від статку посилає на Січ певну кількість добрих верхових коней, м'ясо, олію, лії. Козаки Орельської паланки, які живуть сім'ями, також щороку повинні одводити на Січ коня, запастись сіно. Крім того, вони виконують інші роботи: лагодять мости

через річечки і балки, рівняють дороги. Усі мешканці Орельської паланки, як і всі інші, що здатні тримати шаблю в руках, на випадок війни негайно мусять з'явитися на Січ на власних конях або й без них і чекати, куди їх пошле січова старшина.

Зимівник Ярохтея Легкоступа не найбідніший, але й не найбагатший. Є зимівники, де стоїть одна лише хата, вітром огорожена, і нічого більше. Є й такі, що, крім хати, одна-дві будівлі, кінь або ще якась дрібна худобина, скажімо, вівці. Існують курені, як ото в пасічників на баштані, і землянки, де живуть всякі зайшли люди, — це теж зимівники. Але є зимівники, як в осавула Петра Калнишевського, — два будинки, в одному сам живе, в іншому — молодики. Кілька стаєнь, воловень, корівників, кошар, загород для верблюдов... Самих тільки коней має більше шестисот голів, а їх же треба десь узимку поставити, комусь доглянути... Гостював колись Ярохтея Легкоступ у Петра, меди його попивав, ікру їв червону... Кілька пудів її у Калнишевського було, — хвалився господар. Є ікра і в Легкоступа, але молодикам він її не показує, вона в окремій коморі, а ключі у нього в кишені.

Дев'ятий десяток літ розміняв Ярохтея, пора й честь знати. Має він сина Семена, не рідного, але дитину роботящу, бережливу. Одинокі запорожці ніколи не всиновляли дорослих, а намагалися виховати спадкоємців з дитини, як і Ярохтея Легкоступ: узяв дев'ятилітнього Семена від живих батьків, пообіцяв зробити з нього людину. Із Семена неабиякий козак росте — високий, широкоплечий, тонкий у стані, з гарними чорними очима... Тільки й ганджу, що де-не-де віспа лице побила, та ще гаркавить трохи. Сімнадцять уже Семенові, справжній парубок. А Ярохтея для себе домовину вже зробив, хреста із чорного дуба витесав, всякими фігурками розцяцькував, щоб ону було де зачекатися, коли подорожній біля могили його спанить.

Приїхав Семен з поля, коли вже смеркало, розгледівся по зимівнику — батька його названого ніде не було. Забіг у хату, кинувся в опочивальню старого — порожньо. Що це має означати? Попрямував до високої могили, бознаким і коли насипаної. Названий батько його любив інколи підніматися на самий її верх і довго дивився на світ божий поокруг себе. І не помилився Семен. Ярохтея Легкоступ стояв, обіщавшись на патерицю, і пильно вдивлявся туди, де догорало полум'я заграви.

— Що з вами, тату? Ходімо до хати! Вітерець холодний повіває, ще простудитесь, — бідкався юнак.

— Не простуджуся, Семене! Більше ніколи не простуджусь, — похитав головою і, важко спираючись на патерицю, почав спускатися вузькою стежечкою з могили.

— Що ви таке говорите?

Зайшли в дім. Старий Легкоступ ледве дошлябав до полу, скинув каптан, повисив на жердку, сів на застеленому червоним вовняним рядном полу.

— От що, Семене, сину ти мій! Важко мені довго говорити — казатиму коротко. Завтра чи позавтрьому помру я. Так от, завтра — ключі ось на! — забери всі мої припаси козацькі з комірчини, склади на візок, та й на Січ поїдемо. В Кушівському курені померти хочу. Нехай там поховать мене побратими... Отак! Завтра! — Закашлявся, довго і натужно хрипів, нарешті заспокоївся, додав до сказаного: — І ще, Семенку... Коли помру, худобинку ти, мабуть-таки, продаси, бо не лежить у тебе душа до господарювання, придивлявся я... Коли продаси, то припиши до Кушівського куреня та й займайся чумакуванням... А хатини цієї не продавай, щоб куточок свій про всяк випадок мати. Отак-то... Не лінись, голубе. Обіцяєш?

— Гулі пана разулі, — відповів Семен білоруською приказкою, яких він знав достобіса.

— І попрошу тебе, Семенку, ще... Верстов звідси, може, з п'ять буде, — живе зимівником тезко мій, Ярохтея, а по прізвищу Зачіпка. Молодший він од мене годів так на п'ять чи й на десять... Уже й не скажу на скільки, а тільки молодший. Так от, візьми коня, поїдь до нього та перекажи, щоб на Січі позавтрьому був... Тільки щоб ти знав — глухий він. То ти йому дужче кричи, наче поромнику через ріку, — якраз буде! Скажи, щоб на мій похорон приїжджав...

— То ви ж іще живі?

— Гілетеш казна-що, іди!..

Семен зробив, як йому загадано, але Ярохтея Зачіпки в зимівнику його не було — на Січ поїхав.

Легкоступ довго, хоч і важко ходив по Січі, неначе прощався, нарешті махнув рукою — тезка ніде не було. Це й непокоїло старого. Товаришували колись два Ярохтея, разом у походах були, не раз оди одного від смерті рятували. Тож і хотілося Легкоступу попрощатися з вір-

ним своїм побратимом. Ярохтей Зачіпка був людиною спокійною, розважливою. Колись його послано отаманом в розташування ворожих військ, щоб вивідав, де стоять гармати, а де головні сили супротивника. При цьому отаман казав: «Може, схоплять тебе харцизяки, мордуватимуть, червоним залізом пектимуть, а ти терпи... Це я до того, щоб знав, на що йдеш... Діло таке... Може, не підеш?..» — «Піду», — відповідав Зачіпка. — Діло, бачу, випало не ледаче!..» Так говорив Зачіпка і тоді, коли його в гостях запрошували до столу. Ніколи не відмовлявся чоловік, коли голодний був, стачено всідався біля миски, хрестив лоба, казав, посміхаючись: «А що ж, можна й перекусити, діло не ледаче!» Така примовка прилипла до язика Зачіпчиного замолоду, коли ще звали запорожця яструбом за око зірке та за хоробрість безмежну. Два Ярохтеї свого часу — Легкоступ і Зачіпка — були чи не найхоробрішими на Січі запорожцями. Потім Легкоступ осів зимівником на землях Орельської паланки, худобою обріс. Чимало було в Легкоступа побратимів вірних, та майже всі вони помирали, або самостійними зимівниками осіли по різних паланках, чи по чужих зимівниках розтеклися. Як ти їх знайдеш? Щаслива та людина, яка замолоду, придбавши друзів, жодного не згубить по дорозі життя, збереже до старості. Залишитися на старості літ без друзів — найбільша мука. Та не такий Легкоступ, щоб розгубити друзів, е в нього Зачіпка!.. Глухий, та що зробиш.

Цього осв старого січовика і шукав Легкоступ. І таки натрапив на нього. Зустрілися, а розмови не вийшло.

— Помирать приїхав, — пояснив Легкоступ.

— Здрастуй! Діло не ледаче! — відповів побратим весело.

— А ти козакуеш? — голосніше сказав Легкоступ, але й ці слова обминули густо зарослі волоссям вуха Зачіпки.

— Давно ти тут? — допитувався Легкоступ, а Зачіпка подумав, що той питає: а де Кожух? — прізвище давнього їхнього побратима. Відповів:

— Помер. Та ти ж і на похоронах у нього був годів із двадцять тому...

Помер Ярохтей Легкоступ через тиждень після прибуття на Січ. Поклали старого січовика із складеними навхрест руками на дубову лаву головою до ікони Покрови богородиці. Був він в козацькому уборі — шароварах і кунтуші. Спис його поставили з одного боку, а шаблю з другого боку труни. Бурку накинули на ноги, сіру смуше-

ву шапку з червоним оксамитовим верхом поклали на груди. Козаки заходили й виходили. Дячок читав над покійним псалтир. Чекали священника. Отець Володимир не забарився. І як тільки він переступив поріг куреня, десяток рук обережно підняли Легкоступа з лави і поклали в труну. Покрили червоною китайкою і винесли з хати. Рушили до січової церкви. Попереду несли віко домовини, поклавши на нього спис, шапку, шаблю і барвінковий вінок на знак того, що небіжчик був справжній непідкупний козак. За віком двадцять козаків несли на дужих руках труну з тілом покійного. За труною, ніби споряджений до бою, понуро ступав вороний кінь. Вів його за вуздечку Данило. Слідом, повільно переставляючи ноги, йшли два чорні воли, запряжені в чумацьку мажу, покриту червоним оксамитом, а на мажі лежав хрест із зображенням мук спасителя Ісуса Христа з написом: «Тут почиває раб божий Ярохтей Легкоступ, знатний товариш Війська Запорізького і Кушівського куреня. Помер року божого 1756».

Домовину занесли в церкву, тихо, щоб не розбудити покійного, поставили на долівку. Отець Володимир возложив епітрахиль, поклав ладан у кадилицю і почав кадити. Запорожці стояли, скрестивши руки на грудях, уважно слухали отця Володимира. Говорив він тихо, схвильовано, як і годиться говорити попові над покійником.

Із церкви домовину однесли далеко за січову браму в степ, викопали яму, спустили на дно труну. Поклали ліворобіч спис, а правобіч шаблю. Зняли з коня сідло, перевірили, чи заряджені пістолі, вклали на своє місце і припасували те сідло в ноги нижче домовини. Семен подав барильце оковитої і кухля — поклали рядом і це. Тоді почали засипати яму.

— А чого ж це кошового не видно? — спитав Ярохтей Зачіпка в Карпа Півторалиха.

А що ти йому відповіси? Гнівається кошовий, бо гайдамака небіжчик свого часу, та й самому отаманові міту на гузні поставив і сіллю притрусив.

Поговорити з Карпом вдалося старому січовикові лише після поминок, коли зжовкле за день сонце сховалося за обрій, вкрившись червоною китайкою заграви.

— Ти, Карпе, чоловік добрий і справедливий, багато літ знаю тебе... То чи не прираєш ти мені кого з молодиків, щоб до мене пішов, та не в робітники, боже сохрани... Такого, щоб і хазйство потім за ним есталося, а мене щоб до смерті доглядів, бо... Всі ми під богом ходимо. Он Ярох-

тей Легкоступ умер, царство йому небесне, і мені поперек тягне...

— Єсть такий молодик, — кивнув Карпо і покликав Данила. — Зять мій! — поклав широку долоню на плече Данилові.

— Зять? — аж скрикнув старий запорожець. — От і добре. — І звернувся вже до Данила: — Як же тебе звати, сину?

— А як мене звати? — всміхнувся Данило, дивлячись на тестя... — Василь Журба.

— Це добре, що тебе так записали. Коли шукатимуть на Січі Данила Тура, кошовий одпише — нема такого, а коли Василя Злого — те саме буде...

— А коли ж приїде зять твій до мене? — допитувався дід.

Відповіли, що приїде неодмінно, а коли, то вже як складеться. Задоволений старий Зачіпка попрощався з добрими людьми, пошнйав до січової брами, а за брамою ждав на нього кінь... Наледве видряпався козак на плохенького низького коника, поїхав, повторюючи:

— Василь Журба, знайця, щоб не забудь... Василь Журба!

2

Рік тисяча сімсот п'ятдесят шостий ознаменував собою початок війни, яку історики потім назвали Семилітньою. Війна ця стала наслідком загострення англо-французької боротьби за колонії поблизу кордонів Канади і Британських володінь у Північній Америці. На початку року Англія уклала Вестмінстерську угоду з пруським королем Фрідріхом Другим, згідно з якою Пруссія зобов'язувалася сприяти Англії в її боротьбі проти Франції. В свою чергу Англія зобов'язувалася підтримати Пруссію в здійсненні її планів стосовно Саксонії, яку Фрідріх мав намір приєднати до Пруссії, а курфюрсту саксонському віддати Чехію, відвоювавши її у Австрії. Окрім того, Фрідріх хотівся захопити Помор'я і Курляндію, що зачіпало інтереси Росії, і домогтися того, щоб герцогиня австрійська, королева Угорщини і Чехії Марія-Терезія відмовилася від імператорської корони; іншими словами, Фрідріх мріяв підрвати вплив Австрії на малі германські держави. До війни готувалися Австрія, Англія, Португалія, Пруссія, Росія, Саксонія, Франція, Швеція та деякі інші держави.

Помітну роль у підготовці Росії до війни зіграв видатний дипломат і з 1744 року канцлер Росії Олексій Петрович Бестужев-Рюмін. Він ненавидів Пруссію і Францію, симпатизував Англії і Австрії і відповідно до своїх симпатій і антипатій намагався схилити хвору на той час імператрицю Єлизавету на свій бік.

Була неділя. Повернувшись з літургії, Єлизавета зайшла прямо в спальню, глянула в дзеркало і жакнулася: їй усього-на-всього сорок сім років, а яка вона бліда і стомлена. Де поділися врода, стрункий стан, енергія! Прилягла на канапу, не роздягаючись, та її потурбувала фрейліна, доповівши, що на неї чекає граф Олексій Петрович, якого імператриця пообіцяла прийняти саме сьогодні. Важко підвівшись із канапи, Єлизавета звеліла подати нову сукню і невдовзі вийшла до канцлера, силуючись приховати свою недугу і поганий настрій.

— Щось важливе, Олексію Петровичу?

— Важливе, ваша імператорська величність! Європа готується до війни... — Канцлер говорив з Єлизаветою завжди суто офіційно, будучи впевненим, що до нього вона ставиться без особливої поваги, хоч би тому, що не любить займатися заплутаними державними справами, особливо міжнародними. Почувши таку новину, і без того невесела Єлизавета спохмурніла, відповіла холодно:

— Нехай воюють! Росія буде дотримуватися нейтралітету.

— Може, так і справді краще, коли вдасться утримати Росію од війни, але варто б і нам бути готовими на випадок невігідних для Російської імперії інсинуацій...

— Це так, — відповіла нехотя імператриця.

— Я віддам відповідний наказ військам, щоб були готові до всяких випадковостей...

— Я не заперечуватиму проти цього... Але вести війну проти короля Пруссії, якому так симпатизує великий князь Петро Петрович?..

Імператриця на мить замовкла, і канцлер вирішив, що настав час діяти.

— Я вас розумію, але зважте... Цей зарозумілий прусак вважає себе наймудрішим і найталановитішим з імператорів у цілій Європі, веде дружбу з безбожниками Вольтером, Даламбером, Гельвецієм, Ламетрі, більше того, вони є бажаними гостями при берлінському дворі, на цих зустрічах Фрідріх висміює...

— Не продовжуйте, Олексію Петровичу, — перебила

Єлизавета, ще більше збліднувши.— Я знаю... Але треба б підготувати намісника, який так вихваляється прихильністю до нього прусського короля Фрідріха Другого.

— Це краще зробити вам, ваша імператорська величність! — Канцлер уклонився, поцілував руку імператриці і вийшов, цілком задоволений собою.

— Ну, певна річ,— кинула вслід імператриця, а через деякий час поклікала до себе велику княгиню Катерину Олексіївну.

— Про те, що Австрія готується виступити війною проти Пруссії,— почала напівофіційну розмову Єлизавета,— вам, ваша світлість, відомо, і, можливо, оскільки прусський король замахується на руські володіння, нам доведеться виступити на боці Марії-Терезії, тобто проти Фрідріха... — Замовкла, шукаючи слів і в той же час вичаючи, яке справила враження на цесарівну її заява.

— Я вас розумію,— з готовністю відповіла Катерина.— Щодо мене, то ви можете бути певні, ваша величність, що я буду діяти лише на користь державі російській, яку ветигла полюбити, а стосовно великого князя...

— Так-так, саме про це я й хотіла сказати... Поставайте в планути на великого князя ласкою... Одне слово, в умілих руках це велика зброя, повірте вже мені.

Імператриця Єлизавета і цесарівна Катерина розійшлися добрим друзями.

Тим часом над Європою збиралися густі хмари. Війни ще не оголошували, але її неминучість не викликала сумніву ні в кого з європейських монархів. Діяльно озброювалися Франція і Росія: Австрійські і саксонські війська уже гуртувалися в Богемії і Саксонії. Фрідріх, зібравши стотисячну армію і поставивши на чолі її досвідчених генералів — Шверіна, Кейта, Вінтерфельда і Зейдліца, в серпні 1756 року по-зрадницькому, без оголошення війни напав на Саксонію, змусивши саксонців скласти зброю.

Віроломство Фрідріха озлобило його супротивників. І в серпні 1757 року Росія оголосила Пруссії війну. В Росії на той час було чотири генерал-фельдмаршали: Степан Федорович Апраксін, друг Бестужева-Рюміна, Олександр Борисович Бутурлін, Олексій Григорович Розумовський і Микита Юрійович Трубецькой. Канцлер домігся згоди імператриці, і головнокомандуючим вісімдесятитисячної російської армії було призначено п'ятдесятип'ятилітнього Степана Федоровича Апраксина. Перед від'їздом у війська

генерал-фельдмаршал зустрівся з другом своїм — канцлером.

— Благословляю, Степане Федоровичу, на подвиги ратні,— підняв келих угорського Бестужева-Рюміна.— Сподіваюсь, ти мене розумієш?

— Розумію, Олексію Петровичу, дуже добре розумію... Не вдалося матушці-імператриці повернути на свій бік племінника?

— Де там!.. Росія в стані війни з Пруссією, а намісник російської імператриці веде дружнє листування з прусським королем.

— Ситуація,— почув потилицю Апраксін.

— Раджу діяти дипломатично, не поспішаючи... Тим більше, що не ми ведемо війну...

— Воно-то так, але я хотів би знати про всі подробиці... Бо цей намісник, коли дорветься до трону, може повісити донизу головою, як повісив пацюка. Чув, певне?

— Чув! Ха-ха-ха!.. Не хвилюйся, Степане Федоровичу, знатимеш про все, що діється при дворі... Та, сподіваюсь, і цесарівна Катерина Олексіївна писатиме...

— Іменем її імператорської величності! — проголошували священики в церквах і соборах, наворачуючи люд хрещений на священну війну. В Бране Поле поспішив із Ніжина, де він постійно проживав, полковник Божич, щоб простежити, кого саме економ відправить у діючу армію відбувати гужову повинність. На Павлові Повелі і Матвієві Рослому зійшлися зразу — хай їдуть. Ничипір Тур хворий? Трясця його не вхопить — хай їде! Порозпускав буйволів своїх — Данила і Кузьму, то хай сам надягає собі на шию ярмо. Гурій Чорнота не хоче їхати, бо економом, каже, був у графів Девієрів? Дурниці, відправити, то скоріше буде про них. А Якова Момота не чіпати! Хазяїн новий той чоловік, на кого ж добра полишити?

Одне слово, війна докотилася і до Браного Поля. Впала навзнік Марія побіля тину, заголосила. Так чайка киче, згубивши діток у високій степовій тирсі.

— Матвієчку рідний! У яку ж то ти дорогу зібрався! Солдати жартували жорстоко, немов нагаєм по серцю перешили.

— Не горюй, красуне! Така молодина хоч кого приворожити може, коли чоловіка дома не буде.

Обливалася сльозми Івга, захлиналася в плачі, ледве на ногах стояла. Спершись на сукувату патерицю, туманила всутулена Секлетина Туриха, дивилася вицвілими очима удалеч і нічого і нікого не бачила. Шелестіла сухим, як перець, язиком, та так тихо, що й сама себе ледве чула:

— Ой куди ж ти, Ничипоре, од'їжджаєш?..

Забрали чумаків під хуру, погнали, мов колодників яких, аж у прусську землю. Пішли Матвій Рослий, Павло Повело, Ничипір Тур. Кожний погнав паровицю останніх биків, запряжених у мажі повіз, що там уже загадано везти. Чимало бранопільчан прощалося з рідним селом, глибоко в собі тамуючи біль розлуки з рідною землею.

— На своє нещастя паровицю купив, — скаржився колишній економ Гурій Чорнота, чи не вперше зрошуючи піркими сльозами землю. Питав дружину: — Рада, що старого чоловіка позбулася?

— А мені однаково, — випалила Варка і заридала та кож.

З Нової Сербії приїхала в гості Ганка — сон поганий приснився, не могла не приїхати. Обійшла обійстя, обнялася з матір'ю, заплакала. Сон у руку — батька забрали. Пусткою тхне. Дерево, що пристарався Кузьма свого часу на нову хату, мокне під дощем, поволі трухлявіє. Стовпи в тину попідгнивали, хитаються. Степанида в панському дворі на роботі од світання до смеркання. Сумно та журно. Один тільки Петрик, синок Данилів, веселий. Він ото й нагадав сумній тітці Ганні, знав уже про це від бабусі, що коневі давно пора їсти дати. А коня сховав дідусь Ничипір, коли їхав у дорогу, у високому лозняку за рікою. Сам Петрик малий іще, щоб худобину попорати, а бабуся знову захворіла. Провела маму на роботу, думала, що нагодує коня, і раптом — ой-ой-ой! Лежить. Погладила Ганка кучеряву Петрикову голівку, згадала свого Трохимка, якого в Новомиргородці залишила на чоловіка, усміхнулася: схожі двоюрідні брати одне на одного, турівська кров перевернула. Пішла городами до річечки Живої.

Стомлена, ледве приленталася з панської роботи Степанида. Побачивши Ганку, зраділа, кинулася до неї, заплакала.

— Сміятися треба, Степо, — одірвала од грудей молодцю Ганка. — Данила нещодавно бачила... Не забув тебе, любить...

— Здоровий він? — тільки й спитала, бо вірила, що Данило не забуде її ніколи. А що не вертає довго додому, є на те причина. При зустрічі, коли скочє, скаже. А коли

не скаже, то й так буде... Не допитуватиметься вона в нього про тее.

— А я коневі їсти ходила давати, Петрик посилав, — сказала наостанку Ганка, коли про все вже переговорили. — Гарний хлопчик росте.

— Треба і мені на річку, скупатися, бо глянь тільки, в порохні якому...

— Ходімо разом...

Дружно перепливали ріку, підпихаючи перед себе невеликого плотика з міркою вівса і власним одягом.

— Добра кривка на випадок лихотини якої. Солдати, скажімо, чи гусари... Човна б треба, щоб і восени навідуватись вам...

— Де ти його добудеш? Давай плота змайструємо більшого, щоб і двох витримати міг... — На цьому й поішили.

Коли Ганка повернулася з ріки і переступила поріг рідної хати — застала біля матері Марію, Варку, Івгу. Молодиці засипали Ганку запитаннями, чи не зустрічала вона чоловіків їхніх. Та що вона могла відповісти — бачила на власні очі, як ішли російські солдати, але нікого з гужовиків зустрічати не доводилось.

— А мого між солдатами не примітила? — жартувала Варка з сумовинкою в голосі.

— Не бачила... Невже й Аскольда мого поженуть?.. Дай господи, аби вціліли наші чоловіки в цьому пеклі.

Бранопільські гужовики намагалися триматися купи, особливо ті, що разом чумакували, — Матвій, Павло, Ничипір, та ще Гурій, бо сусидить з Турами. Гужовикам іще пощастило в перші дні війни, бо підвозили всякі їстівні припаси і вина до столу генерал-фельдмаршала і його численного почту.

— Хіба вони таку прірву поїдять? — дивувався Павло. — Це не війна, а суцільний бенкет.

— Це поки Литвою йдемо, — припускався думки Ничипір Тур, важко й натужно кашляючи, — а як увійдемо в Пруссію...

Перейшовши річку Німан біля Ковно¹, російські війська дійшли до села Бальвержишки і повернули до Вержболово, а через деякий час зайняли прусське містечко

¹ Нині Каунас.

Гумбіннен. У цей час бранопільським гужовикам довелося підвозити набої на передній край. І тут трапилось непередбачене: артилеристи примітили ситих волів Гурія Чорноти і вирішили їх конфіскувати для покращення солдатського раціону. Волів порізали, поділили м'ясо між солдатами і почали смажити на вогнищах. Якийсь моторний артилерист відзначив цю знаменну подію салютом. Але Гурієві було не до радощів. Він вимагав, щоб йому було сплачено за волів, а у відповідь чув глузування.

— Я колишній економ графині Аспазії,— нападав Гурій.

— Економ графині, кажеш? — спохмурнів один із солдатів.

— Так, графині! І ви будете відповідати!

У такий час погрожувати ризиковано. Солдат висмикнув з ярма занозу й оперезав нею Чорноту так, що той упав на землю кулем. Кинулися бранопільчани до земляка — воли, виявилось, більше йому не потрібні. Солдати розлютились ще більше, — одразу видно, що графський блюдолик, коли від одного удару богу душу віддав, — скотилися за руки і за ноги, розгойдали і закинули тіло в болотяну твань. Російсько-пруссська війна для Гурія Чорноти закінчилася.

— Тікати б з цього пекла,— похитав головою Ничипір Тур.

Але про втечу думати було ніколи: російські війська, вступивши в Пруссію, займали одне місто за другим, ішли на зустріч з двадцятичотирьохтисячним корпусом під командуванням прусського фельдмаршала Левальда, що його виставив проти російських військ король, бо сам особисто керував військами в Богемії.

Російські війська рухалися швидко, за ними поспішав по дорозі і більше не підвіея. Матвій Рослий плакав, спохмурнів жартівник і веселун Павло Повело. Поховали Ничипора Тура, сина Петрового і батька Данилового, в чужій землі, залишили в степу, щоб і місце потім забути, щоб дощі і вітри зрівняли могилку із землею, щоб і сліду по доброму чоловікові не стало... Це буде потім. А поки що Павло витесав із дишла Гурієвої мажі хреста, написав на ньому: «Тут поховані раби божі Ничипір Тур, Павло Повело, Матвій Рослий — чумаки з Браного Поля».

— Для чого це? — здивувався Матвій.

— Щоб не шукали, коли втекти вдасться,— відповів Павло, і почали готуватися, щоб здійснити задумане.

Серед прусських солдатів, завербованих у російське військо, був один по імені Франц, який трохи вмів говорити російською мовою. Чоловік він немолодий, воювати не хотів ні за кого, прикинувся хворим, виконував при обозі роль товмача. Із цим от Францом і зазнайомився Павло Повело. Знайомство скінчилося тим, що Франц допоміг збути місцевим заможним селянам три паровиці — Ничипорову, Матвієву і Павлову. Полічив гроші, за одну паровицю поклав собі в кишеню, решту віддав Павлові. З допомогою того ж таки Франца роздобули миршаву непоказну конячину і візка, вимостили його сіном, перев'язали закривавленим шматтям Матвія, та й... покотив Павло з «пораненим» шляхами Центральної Європи.

Поки їхали лісом, були спокійні. А як виплуталися на дорогу — господи, твоя воля!.. Тут і там шастали патрулі, чатуючи, щоб не відступали солдати, а поспішали скоріше помирати на полі бою. Павлова хитрість не виправдала себе. Вирішили знову завернути в ліс, зачекати, коли перейдуть війська, та й далі правитися своєю дорогою.

Після кількох бойових сутичок, в яких ні одна, ні друга сторона успіху не мали, російські війська перейшли ріку і на Грос-Егерсдорфському полі поблизу селищ Грос і Клейн Егерсдорф зустрілися з прусською армією фельдмаршала Левальда. Тут відбувся перший генеральний бій. Спочатку прусаки зім'яли передній край і притиснули російські війська до лісу, не сподіваючись, що там стоять головні сили під командуванням генерала Румянцева. Один із його загонів ударив з лісу. Це й вирішило долю бою і долю бранопільчан — Матвія і Павла. Прусаки після короткого, але швидкого наступу російських військ не витримали сильного натиску і відступили. А бранопільчани, захопившись перемогою співвітчизників, зрадили своїм тамірам тікати додому.

А далеко од війни іншими засобами й іншою зброєю здобув перемогу полковник Божич. Усунувши зі своєї дороги Девієрів, полковник таки домігся того, що Бране Поле було її імператорською величністю презентоване йому. Божича аж розпирало від радості. Полковник поспішив у

Бране Поле із двома синами — Пантелеймоном і Арнольдом. Оглянули маєток, порішили — наглядатиме за господарством полковника менший син. Арнольд виріс нівроку, змужнів, потерся між людьми, посотникував, і досить. Сотник виявився з нього абиякий, то нехай під батьковою рукою ходить. Краще б, звичайно, Пантелеймона залишити, якби в нього не було своєї сім'ї і своїх клопотів. До того ж тесть його Скоруппа тяжко занедугував, зліг, що, може, й не підведеться, і звісна річ, усі тестеві маєтності Пантелеймонові залишаться. А за ними нагляд погостював отож Пантелеймон, поплямкав від заздрості — німи руками їхати не хотілося. Стільки ризикувати і нічого не одержати — безглуздя. І син почав розмову з батьком.

— Такий шматок до ваших рук прибався, мимоволі позаздриш...

— Що не кажи, а всі мої хвилювання та безсонні ночі залишилися позаду. Скільки я доклав зусиль, аби прибрати Бране Поле до рук, один тільки бог знає.

— Та хіба тільки ви, — нагадав Пантелеймон.

— Хоч не згадуй про це...

— Чому не згадувати? Адже я життям важив, тож на мене підозра падала, що я вбивця графині Аспазії...

— Тихіше, сину, нехай Арнольд не знає... Людина він молода, неодружена, хай думає, що...

— Цілком з вами згодний. Та мене інше непокоїть...

— Що саме? — насторожився Божич.

— На половину бранопільської маєтності і я маю право претендувати, — пильно видивлявся на батька Пантелеймон.

— На по-ло-ви-ну-у? Та ти при своєму розумі?

— Ну, на третину!..

— Не дам! — випалив Божич.

— Я вас погано розумію...

— Не дам, нічого не дам!

— Адже я задушив графиню... Якби цього не сталося...

— Не ти задушив, а граф Михайло Девієр, як суд потвердив.

— Ха-ха-ха!.. — зареготав, мов божевільний, Пантелеймон. — Потверджено? Та то гроші ваші устами судді говорили...

— А звісно, мої, щоб тебе, дурня, виручити. Ще скажи спасибі батькові, що не поскупився і порятував тебе од Сибіру.

Пантелеймон ледве стримувався, щоб не затопити в жирну батькову піку. Тільки тепер примітив, яка вона лискуча...

— Не дасте?

— Не дам! Ідь з богом!

— З богом? Тільки з богом і без грошей?.. О, помиляєтеся, родителю мій! — звищив голос. — Гроші або...

— Або що? — всміхнувся. — Не лякай! — махнув зневажливо рукою, одвернувся, витяг кисет, почав набивати люльку. Такий олімпійський спокій вивів Пантелеймона із рівноваги.

— І це все, що ви можете сказати? — підступив Пантелеймон до батька, нахабно взяв за плечі, повернувшись до себе — люлька випала з полковникової руки, тютюн з кисета просипався. Божичу раптом стало шкода і люльки, і тютюну.

— Ти на кого руку піднімаєш? — заревів розлюченим бугаєм, розмахнувся і дав синочкові такого ляпаса, що той од несподіванки заточився і ледве не впав. Чаша терпіння перелилася через вінця. Пантелеймон ухопив рідного батечка за горло.

— Гроші або задушу як собаку!

— Не дам! — захрипів полковник і зарепетував, виврававшись із синових лап: — Рятуйте!

Арнольд вибіг з конюшні, ухопив брата за плечі, одкинув од батька, мов снопа, в траву. Молодший Божич виявився сильнішим од брата.

— Вбивці! — просичав Пантелеймон, підводячись. — Оце батечка господь милосердний мені послав...

Пантелеймон покинув Бране Поле мов обпльований. Старий і молодий Божичі полегшено зітхнули. Сіли в ридван, їхали свої володіння — гарні землі, нічого не скаже.

От тільки деякі ґрунти посполитих вклинюються. Треба б вирівняти. Та це згодом, це вже легше, ніж прибрати землі Турів, Момота, удови Кравчихи, Семена Пупа...

Довго втовкмачував полковник у Арнольдову голову, як треба жити і багатіти, нікого не милуючи...

— Навіть рідного батька, ви сказали?

— Батька? Ну, не про себе ж я говорив... Сподіваюсь, ти мене розумієш, — захихкав самовдоволений полковник.

Під вечір Божич звелів усім бранопільчанам зібратися

біля старих лип на майдані. Говорив коротко, а й з того люди збагнули — життя пішло навспак.

— Чотири дні на тиждень? А коли ж на себе?..

Але Божич не звертав на дурну балаканину ніякої уваги.

— Кого определено для робіт в економії, тим чиншу можна не платити, — великодушно дозволив полковник. Слухали бранопільчани нового державця, і їх охоплював жах. Що то буде далі! Розійшлися по домівках невеселі, неначе після похорону.

Ранок не приніс людям розради. Новий господар Арнольд Божич з економом Соломоном Гаком і писарем робили перепис бранопільчан, вимічаючи, кому треба робити в економії, а кому платити чинш. І одразу ж вимагав платити. У Момота засидівся недовго. Господар наперед сплатив чинш, — нікому протягом року на роботу ходити не треба.

— Ви не хочете мене взяти до себе в економію? — гнала очима Устя, нагодившись на розмову. — Дивіться, пошкодуєте...

— Чого це не хочу, запиши, писарю! Батькові полегкість — витрати менші будуть.

— Що ти задумала? — злякалася Одарка.

— Не ваше діло, в гурті веселіше буде...

Марію од чиншу й одбутку звільнено — чоловік гужову повинність одбуває в царській армії. Ївзі можна сидіти дома, а чинш платити, бо з чоловіком на віру живе, у церкві не вінчана.

Заїхали до Турів. Дві жінки вийшли з хати: Секлетина і Степанида. Ковзаючи масним поглядом по Степанидиних стегнах, молодий господар сказав:

— Стару — в поле, а молоду — в економію!..

Жінки розгубилися, мовчали — чули ж бо, що говорив під липами полковник. Та нагодилася на цю розмову Варка.

— Не мороч людям голову. Чоловіка на царську службу погналі, а ти прискаєш — на роботу...

Арнольдові нема двадцяти п'яти, але виглядає він старшим. Упертий, як батько, але й у міру поміркований. Знає, що коли хтось з двору одбуває гужову повинність, то двох жінок він не візьме. Але одну... Ткнув пальцем Арнольд на Степаниду, дуже добре розгледівши, яка вона вродлива.

Дай свині роги — людей поколе. Невідомо, чи знав цю приказку Арнольд Божич, але як одержав право повелівати людськими долями, то й справді став таким, як у тій приказці. Новий володар Браного Поля зажив на всю тубу. Набрив прислугу — найкращих дівчат села, економом поставив такого вовкодава, що й світ не бачив. Спробуй сховайся від одбутку — душу з грудей витрусить. На конюшні розмова коротка. Серед жіночої прислуги всі дівчата, тільки Степанида заміжня. Живосилом притягли жінку на роботу в економію. Од сина одірвали, од Петруся, Степанида, ставши матір'ю, вигарніла з біса, що тільки діти з неї малюй, як казав Арнольд. Сам молодий господар примітив красуню, одділив од гурту, запросив до вітальні.

— Що б ти хотіла в мене робити, Степо?

Окинула гнівливим поглядом зарозумілого пана, порівняла з Данилом, усміхнулася — кошения проти лева. Арнольд по-своєму витлумачив ту посмішку, відзначив — перемога буде не важкою.

— Що робити? Як і всі...

— Ключницею будеш?

— А що ж ви три дні їстимете, коли я ключі заберу?

— Тут поселишся, я добре платитиму.

— У мене дитя, за Петриком догляд потрібний...

— Няньку найму.

— Найкраща для дитини нянька — мати. Та й нащо вам тратитись.

— Не прикидайся, ніби нічого не розумієш...

— А таки не розумію, я заміжня жінка, у мене чоловік...

— Та де він?

— Де треба, там і є. Не раджу вам зустрічатися з ним на вулиці й дорозі.

Завагоніла Арзула сиділа на перелазі. Прийшла про Карпа поговорити — скучила дуже, більш як півроку нічого про нього не знає. Прихопила патерицю, бо собак страх як боялася. Земля пойнялася вечірнім туманом, а Степаниди з роботи не було. Міцно тримаючи наготові патерицю, пішла назустріч пасербиці. Аж за Бране Поле вийшла, зупинилася під високою калиною, обіерлася, як

стара бабуся, на патерицю і розтала у вечірніх сутінках. Ждала, поки не вчула знайомий голос. Нагостила слух — гомоніло, наближаючись, двоє.

— Я тебе озолочу, — обіцяв чоловічий голос.

— Знайти кращого золотаря, як Данило, — річ марна, — відповів жіночий — Степаниди.

— Данило — шарпак, що в нього є, — чула Арзула.

— Золоте серце, а більше мені нічого не треба.

— Не таке вже й золоте, коли шаблюкою на життя чуже важив.

— Мені його шаблі боятися нічого. Та й на чие він важив?

— Таж з бандитами зв'язався, із-під охорони у Василькові втік... Але мені до нього діла нема, а ось до тебе...

— А до мене вам зась!..

— А хто про це знатиме? — Арнольд кинувся до Степаниди, здушив ув обіймах, лучив поцілувати.

— Шайтан! — вийшла із своєї кривки Арзула і приголубила небезпечного цілувальника патерицею. Залицьник одразу протверезився, лапнув рукою забитого місця.

— Відьма! — наостричився Арнольд. — Я тобі ніколи цього не подарую! — І до Степаниди: — А ти все одно будеш моєю. — Повернувся і подався в ніч.

Нещастя на голову татарки звалилося зненацька. У Браному Полі почала хворіти худоба. Гнило між ратицями. Вигинуло з десяток овець, здохло кілька корів. Богобоязливий чоловік Семен Пуп вичищав гній з панської стайні, не сподіваючись на лихо, та його принесла настрашена Пупиха.

— Ой Семеночку, пропала ж корівонька наша! Та вона ж, мов квітонька тая, у хлівчику красувалася! Та вона ж... — закликала од плачу. — Ой, чим же ми діточок дрібненьких годуватимемо та що ми в світочку божему робитимемо?.. — На цей лемент у подвір'ї нагодився Арнольд Божич. Сказав ніби між іншим:

— Відьма в селі, от і падиж...

— Відьма? — перехрестилася Пупиха.

— Татарка Арзула, — одрубав Арнольд незаперечно. Пупиха закліпала повіками, перестала лементувати.

— І то правда. Як не було її, триклятої... А я-то думала, звідки це нещастя на нашу голову взялося? Відьма і є!..

Забула, чого й прийшла, подалася розносити по селу незвичайну новину. Першу зустріла Марію, дружину Матвія Рослого.

— Чула, голубонько?..

У кого трапилося нещастя — повірили. Ціла юрба галасливих жінок і мовчазних набурмосених чоловіків рушили по Арзулу. Знайшли нещасну, схопили за коси. Вели в Карпового хутора до ріки.

— Відьма-а-а!..

Арзула йшла мовчки, не перечила. Та й що вона могла зробити задля свого порятунку? Ступала, ледве переставляючи ноги. Зачувши лемент, вигулькнула зі свого обійстя із серпом у руці Івга, намагалася збагнути, що діється, протовпилася наперед.

— Відьма он! — викрикнула Пупиха біля самого вуха Маріного, показавши рукою на Арзулу. Івга знизала плечима. Так і йшла з серпом у руці, щоб переконатися: утоплять — не відьма, не втоплять — відьма. А татарка уже й не тямилася себе, не чула дикого лементу. Дивилася в землю, нічого не розуміючи. Та от вона раптом спинилася біля куша терну, скорчилася од болю і впала. Кричала, звивалася вужем, до неї боялися підступити. Аж ось жінки почули крик немовляти.

— Відьма упира народила, — скрикнула Пупиха, і Марія немов протверезилася. Адже ж і її дитя назвали колись упирем і закопали живцем у землю. Виходила в Івги серпа, кинулася до породілі, перерізала пуповину, зав'язала кінцем хустки, загорнула дитя у фартух.

Одробивши чотири дні, Степанида поспішила з панського вору. В обійсті застала свекруху — годувала Петрика арениками з вишнями. Повечеряла й сама.

— Сходжу я, мамо, скупаюся та коня нагодую, а ви за Петриком подивіться — спати його покладіть...

— Він і сам ляже, дорослий, парубок уже — шість роцків...

Узяла за ручку внука, повела в хату. Степанида пішла до ріки. Вечір був теплий і тихий. Переплывла на той бік. Застояний кінь заіржав, почувши знайомі кроки господині. Підійшла до худобини: овес є, напоїти тільки треба. На-

клала сідало, проїхала кілька кругів по лузі. Згадала — а в неї ж і шабля є. Помчала берегом, вправною рукою, низько нахилившись, косила густий лозняк. Притомилася. Завела коня в кривку. Сідла не зняла. Засміялася — е-ех! Взяти б оце Петрика та наквати п'ятами до Левантини, а там і до Данила рукою подати. Сіла на березі. Скупатися... Три наступні дні її — не одбувати панщини. А може, зараз сісти та й податися до Левантини? Та ні, не кликав Данило, виходить, рано їй про це думати... Та якщо тільки приставатиме до неї цей слимак Арнольд, зійде вона з села. Матері тільки шкода, самі залишаться, а так... Вирішила скупатися. Роздяглася, ступила кілька кроків до води.

— У-ух! — Кола тільки розбіглися по чистому плесі спокійної теплої ріки. Довгенько плавала і пірнала Степанида, вилізла з води, мов струнка вродлива русалка, кинулася до одезі, але її на місці не було. — Хто тут? — скрикнула напівголосно.

— От ми й зустрілися без свідків. Я ж казав, що будеш моєю, — вийшов із-за високого куща лозняка, тримаючи за повід коня, Арнольд.

— Не діждеш, поганче!

— Живу чи мертво, а візьму!

— Ні жива ні мертва я тобі не дамся!

Шмигнула в лозняк, а за мить виїхала звідти верхи з шаблею наголо. Придалася наука Олелька Півня, старого січового діда, що був колись кучером у графині Наталії Розумовської. Степанида досить вправно володіла шаблею, вдало відбивала напади Арнольда з одним лише бажанням довести свою зверхність, вибити з його руки шаблю, поставити на коліна і продиктувати свою волю.

Арнольд лютував, але вдіяти нічого не міг. Шаблювальник з нього виявився ніякий. І все ж він не хотів здаватися. Напружував останні сили, намагався скористатися з кожної слушної миті, щоб нанести удар своїй жертві.

У розпалі поєдинку Степанида примітила свій одяг, на мить, на єдину мить увага її притупилася, і в цей час жінка відчула біль у лівому плечі. Жіноче серце скам'яніло.

— Ах, так! — приострожила коня і... перекреслила шаблюкою звіриний лик свого нападника. Арнольд Божич скрикнути не встиг, випустив з руки шаблю. Степанида кинула закривавлену крицю в траву, більше вона їй була не потрібна.

Того самого вечора курінний отаман звелів Василю Журбі збиратися в дорогу, везти командуючому військами на прусському фронті генерал-аншефу Апраксіну таємний папір, а заодно вручити йому презент кошового — четверо добрих коней. Данило Тур уже звик, що його на Січі називають Василем Журбою, бо так і записано в книзі, а коли хто гукав, називаючи Данилом, то це могли бути тільки найближчі знайомі — Карпо Півторалиха, Янек Заліський, Єгор Потапов, Саливон Вовнига, Семен Гаркуша, — та, здається, і всі.

Курінний казав:

— Кошовий хвилювався, що я вернувся з дороги, а тобі доручив очолити депутацію до генерала Хорвата... А коли ти вернувся, та ще й з подарунками, заспокоївся... Тому, мабуть, посилає тебе і до генерал-аншефа Апраксіна з двома козаками... Кого б ти хотів узяти із собою?

— Єгора і Янека...

— Янека на Січі зараз нема... Візьми замість нього Семена.

— Хай і так... Але скажіть, чи не до того йдеться, щоб і Запоріжжя виступило проти прусаків?

— А що — руки сверблять шаблю погострити? — всміхнувся.

— Пора б...

— Ще встигнеш... А проти прусаків ми не виступимо. Нам велено стежити за поведінкою кримчаків і оттоманської Порти. От коли вони потурбують нас, тоді-то вже погострити шаблю доведеться. Тож збирайся!.. Знайди Семена і Єгора та ранком і в дорогу...

Але ні Єгора, ні Семена на Січі ніде не було. Хотів уже йти до курінного, та зустрів козака, спитав про Єгора, і той показав на січову браму.

— Там він, сивуху біля шинку кружає... — Зареготав, пішов своєю дорогою. Данило здивувався — не п'є ж Єгор. А де Семен?

Однак козак пожартував. Недалеко шинку, це так, на траві сидів кобзар Грицько Оберемок, а поруч поводата його прикунював. Навколо ж кобзаря зібрався цілий гурт молодих козаків, і серед них Семен Гаркуша та Єгор Потапов.

— Що ж то за розрив-трава? — допитувався Єгор.

— Як її добути? — зацікавився і Семен. Данило непомітно підсів до гурту, прислухався.

— Розкажу, чому не розказати, — пригладжував сиві вуса сліпий кобзар. — От, скажімо, потрапив ти у полон, на тебе кайдани наділи, сиди і мовчи, поки не знімуть трикляте залізя. А коли розрив-трава при тобі буде, ніякі кайдани не страшні...

— Ну-ну, розкажіть!

— Кожний своєю стежкою іде, щоб знайти розрив-траву тую... Ви краще послухайте пісню та й приміркуйте, як її роздобути.

І кобзар швидкими пальцями почав перебирати струни кобзи, а потім уже й голосом допомагати виповісти прадавню бувальщину.

Заквиляла сива мати
З горя коло тину:
— Ой, чи довго тебе ждати,
Мій коханий сину? —
І дівчина в наймах плаче,
Сльози витирає:
— Приїжджай скоріш, козаче,
Бо життя немає!

Бачив Данило, як блищали очі в Семена Гаркуші, як уважно він слухав оповідь сліпого кобзаря про нещасливу долю матері, яка жде не дждеться сина свого, а він пішов та й не повернувся. Семен також покинув матір більше семи років тому... Треба б навідатися в рідні місця, улазитися батькові та матері, подарунки привезти... А дівчина? Нема в нього дівчини... Прислухається Семен до пісні, чує...

А козак сидить у тузі,
Серце в нього в'яне:
Погуляв би він у лузі —
На ногах кайдани!
Ще козак сидів би довго,
Кинутий за ґрати,
Та орел примчав до нього
І почав казати...

Данило приглядається до Єгора, він також не байдужий — шкода йому матері, що померла від непосильної праці, шкода дівчини, яка жде свого коханого, кличе, щоб скоріше повертався до неї... Неначе про Акульку та про Єгора оповідає старий кобзар, про велику й нещасливу любов їхню... Швидко бігають по струнах пальці, голос нішає пісня Григорія Оберемка.

Я приніс розрив-травці
З зеленого луґу,
Приклади її до криці,
Не вкидайся в тугу!

Ні Єгорові, ні Семенові не доводилося носити кайдани на ногах, але Данило знає, як тяжко ними видзвонювати вдень і вночі, як боляче впиваються в тіло, кривавлять душу...

Грає кобзар Грицько Оберемок на кобзі, співає простудженим голосом, йому допомагає його поводитар Гаврило голосочком чистим, свіжим, як квітучі проліски навесні.

Так зробив, як повеліла
Мудра віща птиця —
І опала поржавіла
З ніг козацьких криця.
Розрив-траву, що квітує
В лузі при долині,
Найхоробрішій дарує
Вільний птах людині. Ге-ей!

Хмарилося на небі і на серцях нагорьованих людських. Кобзар Грицько Оберемок старанно засунув кобзу в шкіряний мішок, щоб не сиріла, торкнув за плече Гаврила Безрідного, підвівся на нетривкі ноги, скинув шапку. Вітер рвав сивий чуб з голови, неначе намагався загасити полум'я кобзареві душі, а воно палахкотіло білими язиками і все не гасло.

— Прощавайте, панове громадо! Спасибі, що не погребували піснею про розрив-траву! Шукайте її, коли захочете! А я піду, ходитиму, поки ноги носять, бо небагато часу залишилося — немолодий! Прощавайте! — І пішов сліпий кобзар, пішов степовим шляхом у грозу, як у свою молодість.

Пісня кобзарева роз'ятрила душу Данилову — на нього чекають, за ним побиваються, а він зволює, жде слухного часу — якого? Адже запрошує старий січовик Ярохтей Заїка, щоб його зимівник перебрав на свої руки, то чого ж ще?.. І всю дорогу, правлячись до генерал-аншефа, мовчав Данило, скоріш хотілося передати папір кошового головнокомандуючому чи одному з його ад'ютантів та й назад...

Як і передбачав Данило, до Апраксина його не допустили (відпочивають його світлість), а папір поспішали передати у власні руки.

Виконавши доручення коша, Данило готувався верта-

ти на Січ. Була пообідня пора, а козакі ріски в роті не мали. Єгор запропонував завернути в шинок, підкріпитися. Ніхто не заперечував. Усі троє поспішили до невеликого селянського будинку, присіли на бочечках, а велику дубову між себе замість стола поставили. Взяли три келихи і закуєку. Не встигли проголосити тост за щасливе повернення на Січ, як до шинку забіг моторний молодий донський козак з блискучими очима. Швидким розмашистим кроком підійшов до шинквасу, попросив штоф горілки.

— Ворушись, синку, — підганяв молоденький, не більше як двадцятилітній покупець сивого з довгою бородою шинкаря. Старий не ображався, видно звик до такого звертання, вправно наливав рідину в глиняну посудину.

— Ха-ха-ха! — розреготався Данило і порадив шинкареві: — Слухайся, сину, батька, він тебе до ума доведе! Донський козак різко повернувся на голос.

— Ти чого зуби скалиш та витрішки продаєш?

— Кого я бачу! Оце так зустріч!.. — скочив з бочки Єгор, підбіг до юнака, торкнувся рукою плеча. Знайомий Єгорів посміхнувся.

— Ти з ним? — І до шинкаря: — Ворушися, бородач, поки міряєш за плату, бо як стану мірять сам, дурно все питво роздам. — Підсів до «стола». — Хто такі — заporожці, гайдамаки? По одежі не розберу...

— Сьогодні заporожець, а завтра гайдамака, кому що більше підходить... Наливай, Єгоре!

— Пропоную випити за мого рятівника Омеляна Пугачова!

— А чим цей самий Пугач вирізняється між інших, що я за нього пити маю? — жартував Данило.

— А тим, що ноги повисмикує і пугалом на городі поставить, щоб горобців полохав. — Данило підвівся на повний зріст, виявився вищим на цілу голову.

— А чому б і не так — спробуй! — посміхнувся.

— Мабуть, таки зачекаю, — зміряв заporожця з ніг до голови. — Потім, коли вип'ємо... Але спочатку познайом, Єгоре!

— Та, мабуть, ми вже познайомились. — Подав широкую долоню Данило, сказав як одрізав: — Василь Журба-Козак заporівський!

— Міцна в тебе рука, в бою не схибить! Коли я буду отаманом, приходь до мене, не програєш!..

— А що, чекати вже недовго?

— Не віриш? — блиснув очима Пугачов.

— Вірю! То сіль в очу, то скабка в п'ятці — кругом отамаң! А коли по правді, то з таким вогнем у душі можеш ти бути і більш ніж отаманом!..

— То правда, хрещенику царя Петра Першого дорога всюди відкрита, — всміхнувся донський козак, що зайшов також у шинок.

— А чого б і не так, — огризнувся Пугачов і подав руку другому Єгоровому побратиму.

— Семен Гагкуша, — відповів той.

— Видно. А чого такий сумний?

— Про розрив-траву ніяк забути не може.

— Про яку розрив-траву? — Невгомонного Омеляна

все цікавило, і тому розповіли йому про давню пісню, яку співав кобзар на Січі. Вислухавши, Омелян замріявся. — Хм-хм, коли це правда, то така трава й мені не завадила б... Щоправда, кайданів одягати я не збираюся...

— То ти, виходить, хрещений батько самого царя Петра? — посміхався Єгор. — Як то може бути?

— Не я його, а він мій хрещений батько! — уточнив цілком серйозно Омелян і почав розповідати, як саме трапилось, що він потрапив до царя в хрещеники. — Розумієш, в одному з рукопашних боїв прикінчив я прусського офіцера. Глянув, а в нього ефес шаблі золотом виблискує. Спішився я, зняв ефес, бо шабля вже в моїх руках була.

А до мене донці пристали: де ти шаблю взяв? Такі, мовляв, тільки царі своїм наблизеним дарують. Розгнівався я, чому то не можу такої шаблі мати! І випалив, що цар Петро — батько мій хрещений, він і подарував...

— Ну й язик у тебе — гострий, як бритва...

— А я нікому не дозволяю насміхатися наді мною.

Чим я гірший від інших? — розпалювався Омелян.

— Як же ти живеш? — цікавився Єгор.

— Одружився... Сімнадцяти не було, коли сім'ю завів.

А через тиждень після весілля на прусському фронті опинився:

— І як тобі служиться?

— Служиться, Єгорушко, — спохмурнів раптом Пугачов. — Нещодавно згубив уночі коня отамана Іллі Денижова, так він... — стукнув кулаком по дну порожньої бочки. — Ну, нічого!..

— Що ж він? — допитувався Єгор.

— Відшмагав мене канчуками, от що!.. Е-ех, не моя на те влада, я б йому показав...

— Ти ж не зумисне?..
— Звичайно, не зумисне...
— Так і змовчиш йому? — не заспокоювався Єгор, добре знаючи Омелянову натуру.

— Не ятри душу, Єгорушко! Таке, чуеш, не забувається. Батько рідний пальцем не зачепив мене ніколи. А цей... У сімнадцять років... — Не доказав, підхопився на ноги. Підвелися й запорожці, разом вийшли з шинку, посідали на коней. Іхали мовчки, поки не побачили свіжовитесаних хрестів обіч.

— Кладовище? — здивувався Данило.

— То пруссаки на наші тили напали. Ну, прощайте! Омелян приострожив коня, полетів птахом. За кілька гін од кладовища запорожці побачили одиноку могилу з високим хрестом, а на ньому напис. Зір у Данила орлиний, примітив. Підіхали ближче. Данило приглянувся до напису, прочитав знайомі прізвища і одразу зблід.

Після розгрому прусських військ у Грос-Егерсдорфській битві загонами генерала Румянцева російські війська святкували перемогу. І коли наступного дня почулися звуки похідного маршу, всі були впевнені — триумфальний похід російських військ триває, головнокомандуючий має намір закопати Кенігсберг. Але, як виявилось, війська відступали, залишаючи завойовані позиції. Справа в тому, що Апраксін, одержавши через офіцера листа від канцлера Бестужева-Рюміна, скликав на раду генералів і заявив, що далі просування військ ризиковане, що нема провіанту, фуражу, наббів тощо... Генерали заперечували проти рішення головнокомандуючого, але похитнути його волю не зуміли. Війська відступали. Наближеним до себе генералам Апраксін казав, що не хоче дурно проливати крові російських солдатів.

Дізнавшись, що Апраксін вивів усі війська з поля бою і повертається в Росію, імператриця Єлизавета Петрівна розгнівалася, наполягала продовжувати війну проти ненависного їй Фрідріха Другого, незважаючи на втрати. Одначе головнокомандуючий зволікав. Він чекав смерті Єлизавети, бо наступник її, Петро Третій, симпатизував Фрідріху, отже, активні теперішні його дії потім могли вилізти боком. Та смерті імператриці Єлизавети головнокомандуючий так і не дочекався — помер сам від апоплексичного удару.

В цей же час прусському королю доповіли, що російська імператриця доживає останні дні. Як він радів, дізнавшись про це! Молився богу, щоб скоріше прибрав її до себе, а Єлизавета благала свого бога, щоб послав загибель прусському королю. Шепотіли ревно обидві царствені особи, проливаючи сльози:

— Ти єдиний, справедливий!

Данило, повертаючись на Січ, думав інакше: «Який ти несправедливий, о господи! Скільки намучилися люди на своєму віку, а ти їх у могилу на чужині запакував і на більше не спромігся! Чого ти їх не помилував, не пощадив, коли ти всемілостивий і всемогутній?..» Важко Данилові на серці: батькова смерть, втрата побратимів, та ще пісня про Степаниду і про матір нагадала... Ніхто не розповість, за яких обставин люди загинули... Тяжко... І тому, як тільки Данило приїхав на Січ, одразу розшукав Карпа Півторалиха, розповів про горе. А Карпо слухав і тільки кліпав повіками, — так приголомшила його тяжка звістка.

— Негаймо в Бране Поле їхати треба!.. — визріла думка.

6

Вирушити в дорогу збирався Данило наступного ранку до сходу сонця, а пізнього вечора примчав на змиленому коні Саливон Вовнига — і всі плани поламалися одразу. Тепер уже в Бране Поле надумав поїхати Карпо Півторалиха, а Данило — до Саливона, де зупинилася Степанида. По дорозі завернуть у зимівник Ярохтея Зачіпки: чи не роздумав старий прийняти до себе молодят?

Степанида змарніла, але була вродливою, як перше, і навіть кращою стала. Вона відчувала якусь винуватість перед батьком і чоловіком, а тому весь час поривається пояснити свій вчинок, та не залишалось щілини між розмовами, щоб слово своє вставити. Карпо Півторалиха примітив її ніяковість, пригорнув до грудей, поцілував у чоло на прощання.

— Не горюй, дочко, інакше ти вчинити не могла! Туди

йому, паскуді, й дорога! Ну, перебирайтеся до Ярохтея та в гості мене із Петрусем чекайте! — І Карпо Півторалиха поспішив у Бране Поле. Степанида залишилася із Данилом.

— Довго ж тебе не було, соколе мій ясний! Дуже довго! А я ждала, молилася за тебе, щоб повертався скоріше! Одного разу сон бачила, неначе ти босими ногами грязюку місиш... А надворі холодюка, хвища, світу божого не видно... Ти не хворів, серце моє?

— Не хворів, Степо!.. Або краще, хворів, що тебе не бачу...

Карпо Півторалиха щодуху гнав коня. Висока тирса тривожно шелестіла, але запорожець не чув того шелесту. Бралося за півдня, а здавалося — сутеніє, то вітер нагнав на небо волохаті хмари, затуляв од землі сонце. По небу прокопилася блискавиця, заgrimів грім. Скоро, як видно, привітає запорожця серед степу дощ. Підвівся Карпо на стременах, глянув удалечінь — біліють хатки незнайомого села. Треба встигнути доїхати туди до дощу! І Карпо помчав уперед. А гроза шаленіла, гучала і стріляла над самим вухом, розганяла в небі хмари і зганяла їх до купи, аж поки линув дощ як із відра. Карпо уже й не підганяв коня — навіщо, все одно мокрий. Вїхав у невідоме йому село, розшукав шинок. Сплигнув з коня, нагукав господаря. Вийшов старий кбчмар-грек, уклонився.

— Чого хоче пан козак? — спитав невдоволено.

— Місце для коня і для мене!

— Нема в мене місця для коня!

— Тоді я в шинок заведу! Не залишу ж я на холодному дощі гарячу худобину! — Звичайно, жартував, бо не зробив би цього.

Коня завели в простору клуню до сусіди-шинкаря, місце, отже, знайшлося. І як же здивувався Карпо, коли зустрів у шинку запорожця Семена Гаркушу із незнайомим чоловіком.

— Що ти тут робиш, Семене?

— Чумакою, а це мій товагіш, Юхим Білявський, купець... Ми тут зупинилися на ночівлю... Чумакувати мені купінний дозволив, багато запогожців чумакує...

— Знаю... — обірвав Карпо молодого запорожця.

Шинкар поставив на стіл пузату карафу і хотів уже йти за шинкавас, та Карпо зупинив його. Налив повну кварту, запросив хитренького грека присісти до столу і вихилити з ними. Грек відмовлявся, але Карпо Півторалиха

пригрозив йому шаблею, і той, схопивши зі стола карафу, одніс її в комірчину, а натомість приніс другу, сказав:

— Ця не така міцна, з цієї карафи і я випити можу...

— А з цієї карафи і краплі тобі ніхто не дасть, — всміхнувся Юхим Білявський і почав наливати.

— Чим же ти промишляєш? — спитав перегода Семена Карпо.

— Сіль з Кгиму вожу, інколи на Дін по гибу їжджу...

— В один кінець Семен завжди торохтія возить, а я раджу йому товари брати, вигідніше... Як ви гадаєте?

— Та, мабуть, вигідніше... Я також чумакував — і в Крим по сіль, і на Дін по рибу їздив... Вирушали порожняком, чи, як ти кажеш, торохтія везли, мали з собою їстівні припаси, барильце оковитої, зупинялися влітку на ніч під зорями серед степу, варили з товченим старим салом куліш... Е-ех, вип'єш, заїси кулешиком та як заспіваєш... Гарно співали, зорі, бувало, заслухаються... А з поклажею морока одна, не до пісні... Ну, будьмо!

— Давайте й ми заспіваємо, пго гозгив-тгаву, — сказав Семен Гаркуша — затяг перший:

Заквирила сива мати
З гога коло тину...

Вранці, як тільки блиснуло на крайнебі сонце, попрощався Карпо Півторалиха з побратимами, побажавши удачі в їхньому чумацькому ділі, і поспішив у дорогу.

По смерті свого названого батька Семен Гаркуша зробив так, як йому заповів небіжчик: продав худобу — вівці, кози, корови, купив добру пару коней і воза і зайнявся чумакуванням. Він був приписаний до Кушівського куреня, навідувався на Січ, але більше часу проводив у дорозі. Тому-то й зустрів Карпо Півторалиха запорізького чумака в шинку. В дорозі Семен познайомився з Білявським, по зарішував, довіряв йому. Накупивши, за порадою Юхима, сала, меду і пшениці, Семен правився на Запоріжжя, щоб там продати привезене і їхати ввідти в Крим по сіль. Безперечно, з такою спокусливою поклажею будь-де зупинитися ризиковано, і тому, заночувавши у шинку після важкої цілоденної дороти (розквасило її після проливного дощу), наступну ніч провели в родині попа Велике обійстя, огорожене високим парканом, вели

клуня, де легко вмістилися дві підводи — Семена і Юхи-ма, гарний просторий дім. Священик був чоловіком серед-ніх літ, попада не старша, але виглядала молодшою та бадьорішою, а що говірка — спинити важко. Вони мали дві дочки на виданні — Магдалену і Проклу. Господарі ви-явилися людьми бідними, але пригостити подорожнього не скупилися, що мали — на стіл подавали. Тож запросили до столу і подорожан. Отець Агапій людиною був мовчаз-ною і на перший погляд відлюдькуватою. Зате попада Векла не переставала говорити ні на мить.

— Нащо вам така велика клуня, коли вона порожньою стоїть? — подікався Юхим Білявський.

— Це все не наше було. Ми вже приїхали на цю па-рафію після смерті отця Митродора. Він і будував за-життя всі будинки, господарством займався. Раніш це було велике козацьке село, але козаки повстали проти старшини і всіх їх вислали в Сибір. Залишилися тільки старі та діти. Багате колись було село, а тепер звелось нінащо. Бо працюють люди на пана по чотири дні на тиж-день, а худоби ні в кого майже немає — важко... От і не-суть у церкву дуже мало. Тому і ми господарювати поча-ли — землю маємо — оремо, сіємо... на панщину не гонять, і то слава богу. — Попівни Магдалена і Прокла знітилися, поопускали голови, але цього не примітила матушка Век-ла, усе говорила. Нарешті таке сказала, що навіть отець Агапій дипломатично закашлявся, але на нього не зважи-ла матушка. — Знаєте, скажу вам, на світі таке робиться, що й про бога забула.

— Матушко, — перебив отець Агапій. — Може, не тре-ба про це?..

— А чого мовчати, душа моя? Нехай люди знають, що на світі божому діється, хай знають... Так от. Однієї ночі, не тут це було, а в іншій парафії, прибігає до нашого дому лакей пана Гальського і стукає у вікно... Вийшла я і пи-таю, чого треба... А він п'яним голосом і каже, що пан звелів привести батюшку до церкви, щоб обвинчав його сина з панією... Уже й забула, як її...

— Анастасією, — підказала засоромлена вродлива мо-лодша дочка господарів і вкрадко глянула на Семена. Гаркуша примітив той погляд, але вдав, що уважно слу-хає матушку Веклу. А та не зважила на слова дочки, за-говорила скоріше, ніби боялася, щоб не перепинили.

— Ніч, кажу, відпочиває отець Агапій. «То піп не піде до церкви?» — закричав нахабний лакей. «Не

піде!» — розгнівалася я і двері перед самим носом зачини-ла. І що ж ви думаєте?.. Через деякий час приїжджає сам пан Гальський, і наш батько покійно йде, ще й на мене насварився, що не розбудила.

— Мамо! — благально мовила Прокла, кивала гар-ненькою голівкою, щоб не продовжувала мати цієї, як їй здавалося, неприємної при чужих людях розмови, але зупинити попадю Веклу було годі.

— Що «мамо»? — обірвала дочку матушка. — Слухай-те! На цьому не скінчилося. Через кілька днів покликав отця Агапія до себе архієпископ, виказувати почав за не-прстойну поведінку його, чому комизився, мовляв, перед шанованим паном Гальським, який і до церкви ходить, і на церкву справно дає... Отак-то! — закінчила попада Векла.

— Свиня! — торохнув по столу кулаком Семен Гарку-ша, аж посуд забряжчав. Схопився з лави, почав швидко ходити по світлиці.

— Що ти, сину мій, бог справедливий, все бачить, кожному воздасть по заслугах, тільки він може чинити суд праведний, — запричитав скоромовкою отець Агапій.

Красуня Прокла час від часу кидала цікаві погляди на Семена, а він ніби й не примічав. Та от очі їх зустрілися. Ясні, по-дитячому наївні і чисті, вони в одній і в другого впряміювали стільки теплоти і ласки, були такі довір-ливі, такі віддані, що змусили одразу битися частіше мо-лоді серця.

Була вже пізня година, коли всі пішли спати. Та не заснув Семен Гаркуша. Коротка ніч йому видалася дов-гою, здавалося, що ніколи не розвидниться. Нехай тягне-ться, нехай не буде їй ні кінця ні краю, нехай солодко мріється про дівчину, що так глибоко запала йому в душу.

Сон зборов Семена Гаркушу аж під ранок, і не чув він, як перед сходом сонця, святково вбрана, потай від сестри, батька й матері, прокралася Прокла в комірчину до нього. Спинилася перед ним, хутенько нахилилася, торкнулася гарячими своїми устами кучерявого Семенового чуба й од-разу вибігла, перелякавшись однієї лиш думки, що її мо-жуть запідозрити в чомусь такому, про що їй рано ще на-віль думати.

Російська імператриця Єлизавета Петрівна часто хорувала, чимдалі ставала примхливішою, підозріливішою. Інтуїція підказувала їй, що навколо снується зрада, але пальцем ні на кого показати не могла. А зачинщики були поруч — канцлер Бестужев-Рюмін, цесарівна Катерина, граф Кирило Розумовський, та хіба мало. Власне, ніхто з них не претендував на трон Єлизавети, ішлося — хто стане російським імператором по її смерті. Ніхто не хотів Петра Федоровича Третього, а іншого виходу не було. Якщо не Петро, то син його, Павло Петрович, а Катерина Олексіївна — регентша... Чи й сама Катерина... Але ж вона німкєня... А чоловіка куди?

Побоюючись раптової смерті Єлизавети, Бестужев-Рюмін, щоб тільки трон не дістався Петру, склав два проекти: за першим — імператором оголошувався малолітній великий князь Павло, за другим — залишивши Петру Федоровичу імператорський титул, усунути його від влади і надати право великій княгині брати участь у вирішенні державних справ. Однак Бестужев-Рюмін знав, що Петро Федорович терпіти його не може, і, ставши імператором, зробить усе можливе, щоб віддалити від усякого державного діла. Тому канцлер передбачав своїм проектом, що, на випадок смерті Єлизавети, усі сановники повинні залишатися на своїх місцях, а його щоб було призначено підполковником чотирьох гвардійських полків і головою трьох колегій — військової, адміралтейської та іноземних справ. На папері все було гаразд, але як довести проект указу до відома імператриці? Вона часто хворіла і нікого не приймала. Крім того, Єлизавета просто не любила канцлера, хоч і доручала йому вирішувати найважливіші державні справи. Всі доповіді Бестужева-Рюміна одержувала через Шувалова чи віце-канцлера Воронцова. Він розумів ситуацію і вирішив звернутися зі своїм проектом до цесарівни через наближену до неї особу, польського уповноваженого графа Понятовського. Катерина на словах подякувала канцлеру, але висловила сумнів у досягненні мети.

Цілично стежачи за Бестужевим і Катериною, Шувалови спостерігали, що між ними зав'язалася таємна дружба, і тому занепокоїлися. Іван Іванович Шувалов вирішив усунути впливового суперника і звів на нього наклеп, твердячи, що той нібито заодно з Фрідріхом Другим, королем

пруссським і одержує хабарі від англійського короля Георга Другого. А оскільки Єлизавета ненавиділа короля прусського, то її неважко було переконати, що канцлер — державний злочинець. Єлизавета звеліла викликати Бестужева-Рюміна в палац. Канцлер відмовився їхати, посилаючись на хворобу. Імператриця розгнівалася. Робити нічого — Бестужев-Рюмін поїхав. Та як тільки біля під'їзду палацу він виліз із саней, йому була оголошена немильсть государині. У канцлера забрали шпагу і відправили у власний дім, де й залишили під суворою вартою. Було призначено слідчу комісію із фельдмаршалів князя Трубецького, Бутурліна, начальника таємної канцелярії графа Олександра Шувалова. Секретарем цієї комісії призначено Волкова, якого свого часу підтримував Бестужев і користався його довір'ям.

Разом з Бестужевим заарештовано було колишнього наставника великої княгині в російській мові Одадурова, колишнього ад'ютанта графа Олексія Розумовського Слагіна, великого приятеля княгині Понятовського і брильянтика Бернаді.

Наступного дня через управителя великого князя Штамбке Бестужев дав знати Катерині, щоб вона нічого не боялася. В паперах канцлера справді нічого підозріливого знайдено не було, хоч усі і сама імператриця були впевнені, що канцлер складав проект.

Чотирнадцять місяців тримали Олександра Петровича Бестужева-Рюміна під вартою, дружина його плакала, а старий канцлер тільки стогнав на допитах і казав, що жде останнього свого судного дня. Нарешті оголосили вирок. Канцлера звинувачували в тому, що він намагався підбурити велику княгиню і великого князя проти імператриці, не виконував письмових її імператорської величності указів, знав, що Апраксін не хоче йти проти Пруссії, але нікому не доповідав.

Єлизавета звеліла вислати канцлера в Грєтово Можайської губернії зажадати від нього сплати всіх боргів. Штамбке — вислати за кордон, Бернаді — в Казань, Слагіна — в казанське село, а Одадурова призначити товаришем прокурора в Оренбург.

В час, коли канцлер Бестужев-Рюмін був під вартою, велика княгиня Катерина перебувала у невідомості. Великий князь її ненавидів. Єлизавета гнівалася і не хотіла її бачити. Нарешті Катерина написала Єлизаветі листа, в якому, дякуючи за милість, виявляє їй при в'їзді в Росію

висловила жаль, що наклікала на себе ненависть великого князя і неприхильне ставлення імператриці, а тому просила покласти край її нещастям і відіслати її до рідичів. Просила також потурбуватися про її дітей, яких і без того вона не бачить, хоч і живе з ними під одним дахом. Для них все одно, де вона житиме.

Єлизавета прийняла цесарівну у присутності великого князя та Олександра Шувалова. Катерина скаржилась на свою долю, обіцяла, що не заперечуватиме, якщо великий князь одружиться на Воронцовій, і просила дозволу виїхати за кордон, а в кінці розмови розплакалась.

Розчулилась і Єлизавета і, щоб ніхто не примітив її сліз, відпустила великого князя і велику княгиню. Із-за ширми вийшов Іван Шувалов. Обоє Шувалових налякала звістка Катерини, що великий князь може одружитися на Воронцовій, а значить, Шувалови можуть підпасти під владу Воронцових.

— Ну, що скажете? — спитала Єлизавета Шувалових.

— Велику княгиню відпускати ніяк не можна. Що про нас подумають за кордоном?

— Передайте великій княгині, — наказала її величність Єлизавета Олександрі Шувалову, — щоб не тужила, якось ми поговоримо з нею без свідків.

Начальник таємної канцелярії з готовністю пішов виконувати доручення імператриці. Іван Шувалов залишився на самоті з Єлизаветою. Другого дня прислужниця Шаргородська передала великій княгині:

— Імператриця сказала духовнику, а моему дядькові, що її племінник дурний, а велика княгиня розумна жінка і любить істину і справедливість.

Катерина прикинулася хворою і нікого не приймала, з приємністю відзначивши, що чинила вона вірно, домагаючись дозволу виїхати за кордон. Граф Воронцов переконував велику княгиню не наполягати на своєму, бо це опечалить усіх чесних людей, імператрицю і його самого. Переконував у тому, в чому сама велика княгиня Катерина Олексіївна давно була переконана і переконань своїх змінювати не збиралася.

А життя йшло своїм ладом: продовжувалася війна і вимагала нових рекрутів, убожіли села, зрідка з війни поверталися каліки, і це було щастя, а тих, хто ще не вернувся, не повернеться ніколи — чекали з нетерпінням матері, дружини, наречені, діти, надіялися на краще, бо яке життя без надії.

Надіявся і Кузьма Тур, що недовго в капітана Паскевича прослужить, а затримався на цілих чотири роки і вже почав нудитися за Браним Полем. Та капітан попрощався:

— Шкода мені відпускати тебе, хороший ти працівник... Я тебе, звісно, розумію, але не відмов мені ще раз поїхати, а тоді й розпрощаємось... Бо цього разу клопотів у мене багато: перше — біля тисячі чорногорців зголосилися їхати в Росію, то треба з ними зустрітися, друге — дружину я хочу цього разу забрати з дітями і третє — нову партію коней вести... От і прошу!..

Кузьма кивнув головою, згодився.

Ідучи на одному возі із коновалом Степаном Чорногором, поділився Кузьма своїми сумнівами, чи варто чорногорцям залишати свій край і переїжджати в Росію, ніби там не життя, а рай небесний. Степан зацікавився, а коли приїхали на місце, намагався вмовляти земляків не залишати насиджених місць, вселяв у серця їхню надію, що прийдуть інші часи, коли турки залишать їх у спокої і вони заживуть тоді вільними господарями на своїй рідній землі. Степанові мало хто йняв віри, а деякі навіть брали його на глузи. Та не було вневненості в словах і самого Чорногора. Скінчилося тим, що половина чорногорців послухалася капітана, а половина — Чорногора. Паскевич знав, чия це робота, що люди раптом відмовлялися їхати, але нічого не сказав.

Весняні дні були напрочуд теплі, зазеленіли ниви, зацвіли сади. Зупинилися в невеликому чепурному місті Токай.

Коні нарешті куплено, і почет капітана Паскевича прослішив через Угорщину до польського кордону по драглистій непролазній багнюці під щоденними проливними дощами. Щі і дощі, повені на малих і великих ріках затримували і подорожан.

На першому ридвані їхав капітан, на другому — дружина капітана з нянькою і дітьми. Далі два вози з провізією, а за ними коні, зв'язані по троє. Кузьма весь час їхав верхи, і лише тоді, коли припускався проливний дощ, капітан кликав його до себе. Так добрався до містечка Ухеля. Хотіли було перебути кілька днів непогодию, та блиснуло сонце... Зміркувавши, що цього року може змінитися на краще, капітан вирішив не затримуватися, а прав-

тися далі. Була гадка пробитися до польського кордону найближчим шляхом. Капітан, одначе, помилився, погода зіпсувалася зовсім. Знову почалися дощі, та які! Вода з величезним шумом збігала з вершин і заповнювала вузькі проходи між горами.

Капітан виліз із ридвана, поїхав верхи. Це був неймовірно тяжкий шлях. До польського кордону залишалося два невеликих переходи, але вони виявилися найтяжчими. Коні уже брели по воді вище колін, а вода все прибувала і прибувала. З таким сатанинським вищанням збігала з гір, що майже не чути було одне одного.

Коней годувати нічим... Між тим провідник твердив, що на тій долині, де зараз тече ріка, посіяно овес, що він уже вгадує дорогу по тій воді, і запевняв, що досить піднятися вузьким місцем на гору — дорога пов'юниться висотами і минуться злигодні. Капітан Паскевич повірив провіднику і, помолившись богу, наказав рушати.

Іхали повільно: провідник попереду, за провідником капітан, за ними ридвани, інші два вози, коні, а позаду усіх Кузьма. Біля двадцяти сажнів залишилося до підніжжя гори, як загуркотіло небо і лавина води висотою більше як на зріст людини скотилася зверху і зі страшенним ревом впала на подорожніх. І все: коні і люди — опинилися на дні брудної, нестримно швидкої ріки. Дощ одразу перестав. Капітана Паскевича викинуло на скелю, провідник кудись зник. Кузьми не було видно. Капітан довго стояв на узвишші та оглядав, немов полководець, поле битви і примитив, коли вода трохи спала, ридван. Помалу почав, чіпляючись за мокре слизьке каміння, спускатися униз.

— Ге-ей! — закричав. Але голос капітана потонув у шумі води, яка стрімко збігала з гір, хоч і не з такою силою, щоб повалити людину чи перекинути ридван. Ніхто на крик Паскевича не озвався.

— Ге-ей! — долинуло з іншого місця. То подавав голос Кузьма. Він порятував коней і вивів їх на гірську дорогу, залишив на провідника, а сам вернувся, щоб розшукати свого господаря. Нарешті капітан і Кузьма зустрілися. Паскевич показав рукою на ридван, і Кузьма дострибав до нього. На козлах знайшов непритомного Степана Черногора, у воді лежали мертві коні. І більше нікого.

«Значить, дружина і син загинули», — майнув здогадки і в капітана болісно стислося серце.

Привівши до тям Степана Черногора, Кузьма залишив його біля капітана, а сам з провідником доправив коней до найближчого гірського села, знайшов людей, організував пошуки загинлих.

Дружина і син капітана таки загинули. Поховавши їх на маленькому цвинтарі гірського села, Паскевич, не затримуючись, рушив геть од богом і людьми проклятого місця. Далі правилися по багатих польських селах з короткими перепочинками, купували фураж для коней і істівні припаси для себе. Іхали, куди вела дорога, і дісталися нарешті до польсько-російського кордону на землях Брацлавського воєводства, недалеко села Кодими, що розкинулося на березі маленької повноводої ріки Кримки. Оскільки тяжка дорога далася взнаки не лише людям, а й коням — спали з тіла, випоганіли, — то Кузьма запропонував капітану зупинитися тижнів на два, щоб одгодувати коней.

— Добре радиш, Кузьмо! Спасибі тобі, що допоміг зберегти коней, бо без них хоч у Росію не повертайся. Поїдь у Кодиму, довідайся там, якщо вдасться дістати по недорогій ціні вівса, то так і зробимо. — Кузьмі капітан довіряв повністю.

Кодима була маєтністю небагатого шляхтича. Кузьма поїхав прямо до його подвір'я, що розкинулося на горбі, густо обтикане гостроверхим дубовим пакіллям. Знайшов дубові тесані ворота, постукав. Озвався собака, а невдовзі почувся буркотливий чоловічий голос. Відчинив ворота випещений вусань, видно сам господар.

— Що пан хоче?

Кузьма розповів. Господар виявився людиною балакучою, зголосився продати все необхідне царським посланцям, запропонував конюшню, де можна поставити коней на одгодівлю. Невзабарі капітан Паскевич з почтом і кінями заїхав ув обійстя доброго пана шляхтича. Капітан відпустив провідника, найняв людей, щоб доглядали за кінями, сам заштувався в панських покоях, де йому було відведено окрему кімнату. А Кузьма згодився перебути ці кільканадцять днів на возі під відкритим небом. Ночі були теплі, то парубок і не шкодував, що обрав собі самотнє загишне місце. Коли заковчулося за обрій сонце, а переродя і зовсім темніло, коли у вікнах господаря загасали вогні, Кузьма лягав на м'яко вистеленому сінамі возі, довго дивився в зоряне небо і розмірковував про своє коротке, але багате пригодами життя. Кілька років уже мандрує

Кузьма Тур із капітаном, не скаржиться на свою долю, бо добре ставиться до нього Паскевич і непогано платить, але ж вічно так бути не може, пора прибиватися до якогось берега... Та не до якогось, а повертатися в Бране Поле та до господарства братися.

Кузьма хлібороб, він любить землю, худобу, любить сіяти, орати, молотити... У Бране Поле! Досить по світах вештатися! Пора вже батькові та матері відпочинок дати, наробилися вони за свій вік!.. Бо Данилові повертатися в Бране Поле не можна, Феофан хоч і допоможе якийсь раз, але він далеко.

Думав... З чого ж він почне господарювати? Ну, на початку, мабуть, хату поставить, паровицю добру справить, щоб, коли не буде роботи в полі, в чумачку з брано-пільчанами їздити, як це робили його дід і батько... Потім... Але самому все передбачити важко — ще невідомо, хто буде його дружиною, скільки буде дітей...

Одного ранку прокинувся Кузьма до схід сонця, вирішив прогулятися по саду... Думав, що він і сад посадить, ну, може, не такий великий, але і яблуні, і груші, і вишні... Бредучи алеєю, побачив альтану, де навпроти одна одної були широкі лави, присів на одну з них, замріявся та й заснув.

— Данило? — чує Кузьма увісні, прокидається, протирає очі і бачить перед собою молоду вродливу дівчину. — Данило? — повторює вона вже наяву.

— Ні, не Данило... А звідки ти знаєш Данила?

— Не Данило Тур? А хто ж ти? Схожий... — І вже збирається покинути альтану, але Кузьма не може її відпустити, бо вона знає його брата, і парубок майже скрикує:

— Я рідний брат Данила Тура, я Кузьма! Не йди, красуне, не розповівши мені про брата. Як тебе зовуть? Хто ти? — Кузьма хвилюється, це відчуває дівчина, вирішить, що він Данилів брат, і сідає навпроти Кузьми.

— Гелена я, дочка господаря... — І розповідає, яким чином зустрічалася з Данилом і Ганкою. Але не все встигла розповісти Гелена — у Кузьми робота, розвиднилось вже, тож Гелена продовжує оповідь уже ввечері, і другого вечора не пошкодувала для Кузьми, і третього...

Перші дві доби перебування в збіднілого шляхтича здалися Кузьмі вічністю, другі дванадцять пролетіли як одні мить. Проминуло два тижні, і капітан Паскевич звечора наказав готуватися в дорогу, щоб вранці вирушити і до

вечора дістатися Новомиргородки, головного міста Нової Сербії. Вийшла цього останнього вечора Гелена до Кузьми, винесла йому якийсь вузол, поцілувала в щоку і подалася в кімнати. Була схвильована, розчервоніла і весела.

Вранці капітан і Кузьма сіли на коней. Ридван, в якому їхала покійна дружина капітана, був повний різними господарськими речами, за ним пильно наглядав Кузьма. В Новомиргородку добралися вночі, коли вже ніде не світилося, то й не залишилися там, а зупинилися в степу. Кузьма умовив капітана їхати до Крюкова, перевезтися поромом через Дніпро в Кременчук і правитися лівобічною стороною Дніпра на Київ. Хоч це було й далі, але безцініше, мовляв, бо на Правобережжі можна наразитися на гайдамаків. Капітан не заперечував.

Зупинилися перед в'їздом у Київ. Капітан звеселів, а Кузьма був якийсь розгублений, не схожий на себе.

— Чого зажурився? — поцікавився Паскевич. — Молодець ти, добре мені служиш, то й заплачу добре!..

— Дякую! — відповів Кузьма. — В цьому місці я хотів би й попрощатися з вами. У Київ мені їхати нічого, а в селі мати сама залишилася... От я й прошу!..

— Шкода з тобою розлучатися...

— Давно дома не був... — наполягав Кузьма, і як не вмовляв його Паскевич залишитися, поки допровадять коні до Петербурга, парубок затявся на своєму.

— Ну що ж, ну що ж... — одлічив Кузьмі його заробіток капітан, розпрощався і пішов спати.

Заходило на ніч. А Кузьма тим часом розшукав Гелену (він її висадив з ридвана тут недалеко), посадив перед себе на коня і ступою поїхав далі, в напрямку Браного Поля.

Ніч. Небо темне, як очі Геленині. Зорі цвітуть великі, вологісті, мов коси Геленині. І пахнуть любистком і м'ятою. Вперше за своє життя відчуває Кузьма запах далеких зір, неначе всі вони спустилися з неба і нахилилися над ним... Ой, яка чарівна і тепла зоряна ніч!

Капітан Паскевич дуже шкодував, що втратив такого справного робітника, яким був Кузьма Тур, і поклав собі, коли їхатиме ще раз, то неодмінно візьме його з собою. Протримавши коней кілька днів на карантині, капітан

збирався в дорогу. Генерал-губернатор Петро Іванович Стрешньов вийшов пров'оджати царського порученця.

— Одначе людина ви смілива... Таж ті землі, де ви проїжджали, кишмя кишать гайдамаками.

— І коли вони вгмоняться?

— Не вгмоняться, поки їх не приборкають... А конячки гарні, прямо вам скажу...

Ще щось хотів сказати генерал-губернатор Стрешньов, та в цей час до них підкотив легкий критий екіпаж, з нього випурхнув чоловік з вусами. Глянув Паскевич і завмер: той самий шляхтич, у якого він зупинявся на постій. А вусань, не привітавшись, накинувся з кулаками на Паскевича.

— Де моя дочка? Де Гелена?

— Вибачте, пане, але я не знаю ніякої Гелени.

— У вас загинула дружина, то ви вкрали дочку? Вона жива? Мовчите? Добре знаєте закони, що коли парубок викраде дівчину і вона перебуде в нього більше доби, то ніхто не має права перечити їхньому одруженню. Але ж ви не парубок, ви були вже одружені... Тож повторюю — я проти цього шлюбу!

— Але я вашої дочки і в очі не бачив...

— Добродію, — втрутився генерал-губернатор, — капітана я знаю як добропорядну людину...

— Ну, не ви, то хтось інший... Усі ваші з вами?

— Не всі. Один з дороги додому поїхав, — спокійно відповів капітан. — Але то також...

— Хто? Не той високий красень, що на возі спав?

— Той...

— Я так і знав... Ху-у-у! — зітхнув полегшено. — Куди ж він поїхав? Є в нього куди їхати?

— Звичайно, є... Це досить порядна людина, і нічого лихого він вашій дочці не заподіє, клянусь вам...

— Навіть так, клянеться!..

— А що ви їм зробите, коли знайдете?

— Нічого вже не зроблю, коли це по добрій волі... Навеселді погуляю... Ну й Гелена — вся в мене, моя кров!..

Кузьма з Геленою дісталися до обійстя Турів пізнього вечора; обережно зсадивши з коня свою кохану, зіскочив і сам. Завів коня в стайню, знайшов оберемок якогось бур'яну, кинув у ясла. Потім попрямував до вікна старої хатини покійного діда Петра. Гелена ішла слідом, несучи

у руках вузол з одягом. Кузьма постукав у причілкуве вікно, голосно нагукуючи, щоб не налякати матері:

— Мамо! Це я, Кузьма!

Але ніхто на голос не озивався. Кинувся до дверей — хата незамкнена, а в хаті — нікого. Де ж мати? І в цей час, глухо човгаючи шкарбунами, поріг переступила Секлетина Туриха.

— Ой, хто тут? — скрикнула слабим голосом.

— Це я, мамо, Кузьма...

— Кузьма!..

— Де ви були, мамо?

— У Варшуні... Єдина відрада, що з нею погмонюю...

Пішла та й засиділась... — Постаріла Секлетина, поміняла ла, йде — од вітру гойдається... Та коли зустріла сина, немов одмолоділа: вогнем спалахнули очі, зіркішими стали. Помітила незнайому дівчину, прошепотіла: — А то хто з тобою?

— Це моя наречена, мамо, благословіть на шлюб! — Кузьма і Гелена стали перед матір'ю.

— Нехай вас господь благословить, діточки! Ви ж тут залишитесь чи поїдете куди?

— Тут, мамо, будемо, тут, — відповіла за себе і за Кузьму Гелена. І заплакала Секлетина Туриха з радості. Потім уже сиділи біля стола — щаслива мати пригощала дорогих гостей.

— Як же воно тут? — спитав за пізньою вечерю Кузьма.

— Сама зосталася, сину! Інколи Ганка, спасибі їй, навідується, нещодавно була, Петрика, сина Данилового, забрала, бо Степанида боялася, щоб нічого лихого дитині не зробили... А до чого ж тут дитя? Та й вона, голубочка, Степка, оборонялася, коли той нелюд гвалтом на неї напав, плече скров'янив... Забрали внучка мого... Феофан частіше навідується, помагає... А ви як у воду попадали — кілька літ про тебе та про Данила нічого не знала, журилась, а не вірила, що загинули... Молилася за вас, от і тепер в молитву господь милосердний... Батька нашого жду, а чи діжду? — Нахилилася, кінцем скатертини витерла обсажені дрібними зморшками очі.

— А тітка Варка як, інші?

— Тітка Варка, спасибі, здорова, не дурнається нашої хати... Івга хоруге, але ще ходить на панську роботу... Не дочекається, мабуть, сердешна. Павла... Навідуюсь я до неї... Про кого ж іще? Ага, Яків Момот — багач став на

всю губу... Заміж придуркувату свою дочку видав за вдівця. Таке було паршовидло, а тепер паном по селу ходить та собак дратує... А ти ж, сину, в кого служив? Казав мені Феофан щось такеє, та я вже й забула...

Від генерал-губернатора капітан Паскевич дізнався, що всі ті чорногорці, які зголовилися переселитися в Росію і зупинялися в Києві, відправлені в Оренбург, але вони відмовилися оселятися, і їх перевели з Оренбурга в Москву, куди виїхав і чорногорський владика.

В Москву капітан прибув опівдні, прилаштувавши коней в імператорську конюшню з люб'язного дозволу старшого бригадира Поздеева, пішов прогулятися по місту зі своїм коновалом Степаном Чорногором. Кілька чорногорців, побачивши земляка, кинулися цілувати йому руки, скаржилися на свого владика, що обдурив їх, прохали допомоги. Капітан Паскевич запросив нещасних до себе. А ввечері дізнався, що з наявних прибульців із Балкан мають організувати чорногорський гусарський полк, але поки що всі вони сиділи без діла і без провіанту, добуваючи собі на прожиток хто як міг. Пограбували навіть вдову генерала Строганову. Про це стало відомо імператриці і сенату, і вони шукали виходу із того становища, яке склалося. Чорногорці просили Паскевича бути їхнім захисником і командиром, більше того, передали своє прохання чорногорському владичі. Капітан Паскевич розгубився — це не входило в його плани. Владика викликав до себе на розмову Паскевича. З ним пішов і коновал Степан Чорногор.

— Не можу я прийняти запрошення, — відмагався капітан. — Я стомився з дороги, втратив дружину і дитя. Крім того, я хворий, дуже хворий. Прошу вибачити! — Владика не заспокоювався. Говорив довго, часто вживав слова «любов до Вітчизни», а насправді, як здогадувався Степан Чорногор, боявся, щоб російський сенат не змусив його повернути гроші за проданих земляків, якщо вони повтікають з Росії. Капітан Паскевич був непохитний.

— Я вдячний вашому пресвященству за довіру, я міг би схилитися на вашу думку, якби не служив при дворі її імператорської величності... Я не вільний розпорядитися своєю особою, і слова свого дати не можу. — Владика підвівся з крісла.

— Ви як хочете, а я доведу до відома сенату нашу розмову і наполягатиму, щоб вас призначили опікуном і

командиром нещасних. — Боком повернувся до капітана, примитив Степана Чорногора. — А ти як думаєш? Чого ж мовчиш? — Сів на покуті, мов чорногорський володар на троні, але відповіді не чекав, розгніваний вийшов із кімнати.

«Торгують людьми, мов свічками», — сказав подумки Степан Чорногор і пішов за капітаном.

У столиці Паскевич поспішив навідати нового свого наставника, кабінет-міністра Адама Васильовича Алсуф'єва, потім обер-штальмейстера Олександра Івановича Шувалова. Оглянувши коней, обидва залишилися вдоволені.

— Коні варті того, щоб і її імператорській величності показати, — похвалив Шувалов капітана.

— Сія покупка дорого обійшлася капітану, — додав Алсуф'єв і розповів про все.

— Що ви кажете, про це варто доповісти імператриці. Капітана залишили при дворі, видали квартирні гроші, карету з гербом на дверцятах і прикріпили двох слуг. Невдовзі покликали до імператриці.

— Моєю милістю ти забутий не будеш, — сказала на прощання Єлизавета.

В рахунок тих грошей, якими мала нагородити капітана імператриця, Алсуф'єв видав п'ятсот карбованців. Паскевич був задоволений. Однак через кілька днів капітана знову викликали до Алсуф'єва.

— Чи не знаєш ти, голубе, для чого чорногорський владика вимагає твоєї відправки в Москву?

— Знаю, але я від усього відмовився.

— Та-ак... — вислухавши капітана, сказав Адам Васильович. — Коли вашої на те згоди нема, то ніхто вас не змусить покоритися владичі. А я в сенат напишу, щоб без повеління її імператорської величності нікуди вас не послали.

В Москву капітан Паскевич не поїхав, але з Москви в Петербург приїхав сам чорногорський владика. Йому о видано п'ятсот карбованців і вислано з Петербурга плутні. Чорногорський владика потрапив у немилість. Степан Чорногор, дізнавшись про це від капітана, засумував за батьківщиною і збирався залишити Петербург, але Паскевич утримав його біля себе.

Петербург на той час мало був схожий на столицю. Дві чи три вулиці ськ-так упорядковані, по яких можна їздити, а інші завалені нечистотами, грязюка стояла непролазна. В цю грязюку, одного вечора потрапив капітан

Паскевич, повертаючись від свого благодійника Адама Васильовича Алеуф'єва. На щастя, поряд був Степан Чорногор, він і допоміг капітану добратися до своєї хати.

— Шорт! — лаявся Паскевич. — На фейерверк за яких-небудь півтори години витрачають по десять тисяч карбованців, а мені не можуть дати десятої долі того за мою вірну службу...

— Ще не все втрачено, — потішав свого патрона Чорногор. — Знаєте, померла внучка імператриці, Анна Петрівна... Не до того.

«Петра Текелія уже полковником зробили, а я чим гірший? Що з того, що він служить?.. Він боягуз, що він такого міг зробити? Крутиться перед очима в начальства, усім догоджає... Ні, треба йти в армію, поки не закінчилася російсько-прусска війна...» З такими намірами другого дня і пішов капітан Паскевич до графа Алсуф'єва.

— Що я вам скажу, голубе! Мало ви цим собі принесете користі, бо війна скоро може закінчитися, то й підвищень по службі не буде. Тільки місце втратите.

Розмірковування графа були досить слушні, але й надії капітана на підвищення по службі рухнули. Йому і хотілося в армію, але й боявся втратити тепленьке місце, яке посідав при дворі.

10

Була зима. За вікном лютувала хуртовина, пронизливий холодний вітер свистав у перемерзлих гілках старого саду, безжально стукав неприв'язаними віконницями у сусідньому будинку. Генерал Хорват стояв біля вікна, йому страшно було подумати, як це він вийде на вулицю в таку холоднечу. Зрештою, чого йому й виходити, його справа наказувати, а мерзнуть хай інші. І все ж генерал хвилювався, чекаючи довірену особу з Петербурга. Які то вісті привезе? Хорват знав, що на зміну головнокомандуючому російськими військами після смерті Апраксіна було призначено доброго його знайомого генерал-аншефа Вілліма Віллімовича Фермора, людину хитру і підступну. Про свої плани він один раз говорив одне, другий раз інше. За наказом Фермора отечено прусську фортецю Кюстрін, але шість в якому стані перебуває начальник Кюстрінської фортеці, поспішив йому на допомогу. Фермор зняв облогу,

172

виступив назустріч королівським військам. Супротивники зійшлися біля села Цорндорф. Спалахнула кривава січа. Фермор поставив свої війська чотирикутником, а посередині розташував обоз і кінноту. Подібна тактика годилася в боротьбі проти татар, коли кіннота грала вирішальну роль, але для боротьби з дисциплінованою прусською армією була явно застарілою. Бо коли, примітивши, що ліве крило прусської армії було слабшим, Фермор випустив із чотирикутника кінноту, то вона зняла таку пилюку, що російські солдати, втративши орієнтири, відкрили вогонь по своїх. Ясна річ, що Фрідріх, не гаючись, ударив по флангу, прорвав чотирикутник і напав на обоз. Безладдя створилося страшенне: побиті коні, мертві і поранені, крики божевільних і відчайні зойки вмираючих, бруд і кров — все змішалася в сатанинському казані війни. Половина прусських гармат опинилася в росіян, а половина російських — у прусаків. І важко було розібрати, хто ж переміг, а хто потерпів поразку, поки не з'ясували, що російських солдатів загинуло в півтора раза більше, ніж прусських. Тепер генерал Хорват ламав голову, чи вдасться другові його Фермору приховати від сенату свою ганебну поразку, як поведе себе імператриця далі, а коли вважатиме за потрібне продовжувати війну, то чи залишиться головнокомандуючим Віллім Віллімович...

І от довірений в кабінеті генерала Хорвата. Правитель Нової Сербії кинувся до нього з розпитинами. Посадив у крісло біля каміна, свердлив очима — розкажуї. З'ясувалося, що після поразки російських військ в районі Цорндорфа син польського короля, який був свідком битви, прислав канцлеру Воронцову в Петербург донесення, що росіяни битву програли з вини головнокомандуючого Фермора і керівництво військами передано фельдмаршалу Петру Семеновичу Салтикову.

— Родичеві імператриці? — вигукнув Хорват.

— Так, генерале... І імператриця обіцяла послати нові повнення, сказавши при цьому, що війну вона продовжує, коли навіть втратить половину своїх цінностей...

— Дякую-у... Ідіть!

І довірений вийшов. Генерал Хорват залишився сам на сам. Раз так, розмірковував він, то, значить, від нього зажадають послати як мінімум полк у розпорядження Салтикова... А де він — полк? Іхати, і негайно! А погода, — підійшов до вікна, — не така вже й страшна, зрештою, одягнеться...

173

Хорвату було відомо, що із Сербії в Росію має прибути група чорногорців, він знав і про тих, які перебувають у Москві і чекають розподілу, що владику чорногорського вислано із Росії, отже... Спочатку генерал спиниться в Москві, розвідає...

З Хорватом у Москву приїхала група відданих йому людей, які бродили по місту, вишукували вихідців із Сербії, вели з ними довгі бесіди, вихваляли Івана Самійловича Хорвата і скидали нещасних, щоб вони просилися в Нову Сербію під опіку славного правителя, який зуміє відстояти їх інтереси в Петербурзі, куди він і їде. Деякі одразу поспішили до Хорвата, і він приймав їх люб'язно, співчував, що досі терплять нужду, обіцяв золоті гори. Особливо після того, коли господар пригощав земляків вином, люди були в захваті, згоджувалися на все.

З паперами бідних своїх земляків генерал Хорват прибув у столицю й одразу звернувся в сенат з проханням відпустити їх у Нову Сербію. На це йому незнайомий лисий чиновник відповів, що рішенням сенату покладено командиром чорногорців призначити капітана Паскевича, на згоду якого сенат і чекає. Діяльний Хорват не забарився запросити до себе капітана Паскевича, зустрів його біля самих дверей вітальні, подав обидві руки, люб'язно посміхався.

— Який я радий бачити вас у себе!.. Сідайте! — Капітан сів. Генерал Хорват розташувався навпроти, задоволено потирав долоню об долоню, влазливо і чарівно посміхався. Йому було відомо, що Паскевича підвищили в чині, але змінити мундир капітан ще не встиг. — Чув я, що вам дали майора... Отже, поздоровляю від щирої душі, — потиснув руку Паскевича обома маленькими і, як здалося Паскевичу, холодними і слизькими руками. — Знаєте, далеко від батьківщини присутність своєї людини якось аж омоложує душу. А коли ще ця людина розумна, як от ви...

Паскевич опустив голову. — слова генерала здалися йому занадто лестивими, солоденькими, усмішка — підозріливою, лукавою. І все ж Паскевич провів у розмові з правителем Нової Сербії з ранку до самого вечора і був запрошений на обід наступного дня. Відмовлятися було незручно.

До півночі не міг заснути Паскевич, думав про генерала Хорвата, намагався розгадати справжні його наміри, але це погано йому вдавалося. То Паскевич думав, що він потрапив у пастку до управителя Нової Сербії, то

виправдовував земляка, вважаючи його доброю і вихованою людиною. На обід до генерала Хорвата Паскевич приїхав у майорському мундирі і вчасно, але, на жаль, гостю подаря дома не виявилось.

— Затримався, певне, в генерал-прокурора, — пояснив йому. Паскевич вступив у розмову з наближеними генерала.

— Любить вас Іван Самійлович, — сказав один.

— Увесь час про вас говорить, вихваляє ваш розум і військовий талант, — додав другий. — Знайомство з вами вважає за велику честь...

Нарешті прибув і сам господар.

— А-а-а, дорогий друже, ви вже тут? Вибачаюсь, справи! Усе про моїх нещасних земляків турбуюсь. Бачив я екіпаж ваш, бачив, — потер руку об руку, пройшовся по кімнаті. — Хороший екіпаж, з царським гербом. Та чи личить бойовому офіцеру в екіпажах їздити, коли його місце в армії?

— Я й сам про це мрію, та не відпускають, — відповів Паскевич.

— Голубе, хто не відпускає? Чим ви займаєтесь тут?

Паскевич розповів про доручення імператриці, про нещастя, яке трапилось з ним у дорозі. Генерал Хорват слухав уважно, непомітно для гостя хитренько посміхався: цю пташку не так уже й важко залишити без крил. І ні про що більше не розпитував. По обіді генерал Хорват узяв майора Паскевича під руку, завів у свій кабінет, посадив поряд з собою.

— Скажу вам, майоре, по секрету: великі я виношую плани. Збагнуть — чимало люду із Сербії шукає за межами рідного краю кращої долі, а де вона, та земля обітована, по якій ріками тече молоко, а на озерах блищить солодкий мед? Нема такої землі на всьому світі. А я хочу зробити такою землею Нову Сербію для людей, приїшлих з нашої з вами дорогої батьківщини. — Майор Паскевич уважно слухав генерала і думав, червоніючи: «Боже, як мій так погано думати про цю чесну, безкорисливу людину...» А Хорват продовжував говорити: — Зараз я починаю формувати два полки — Македонський і Болгарський. В ці полки будуть набиратися волохи, греки, молдавани, чорногорці, молоді і неodrужні, які мають бажання служити в польових полках і не заводити сім'ї і господарства. Сьогодні мій намір схвалити сенатом, і мені до ручено добирати штаб і обер-офіцерські чини на свій роз-

суд. Чимало людей іде до мене. Ви, певне, чули, скількох я ошасливив, але цього мало. Я хочу бачити щасливою Нову Сербію. Зараз іде війна, на пруський фронт я змушений послати кращих офіцерів і можу залишитися без військових фахівців.— Зітхнув.— Помічника справжнього в мене нема. То чи не могли б ви переїхати у Нову Сербію та допомагати мені? Про кращого помічника я не смію і мріяти. Обіцяю вам одразу дати прем'єр-майорський чин, а не більше як через три-чотири місяці і підполковника.— І знову майор Паскевич вагався. Дуже багато обіцяє генерал, дуже м'яко стелить, а чи не твердо буде спати. Одначе не перебивав, слухав далі.— До того ж Македонський гусарський полк за наказом сенату дуже скоро має вирушити в армію, і якщо ви, дорогий мій друже, бажаєте бути в армії, то я своєю владою призначу вас командиром Македонського гусарського полку.

Майора Паскевича зацікавила така пропозиція генерала, він відповів:

— Я не можу вам дати слово зараз, поки не пораджуся з моїм командиром, кабінет-міністром Адамом Васильовичем Алсуф'євим. Якщо він відпустить і не заперечуватиме імператорська величність, то я можу дати згоду.

— При дворі ви не можете довго залишатися. Справа ваша тимчасова, а між тим ви можете прогавити ваше благополуччя і залишитись без авантажу,— сказав на прощання генерал Хорват.

А граф Алсуф'єв поплескав по-дружньому майора Паскевича по плечу і сказав інше:

— Бережіть ви, голубе, своє місце і нічого більше не шукайте, щоб не втратити свого щастя.

Але генерал-прокурор князь Микита Юрійович Трубецької порадив протилежне:

— Ви рвалися в армію? То чого ж зволікаєте? Раджу вам, як рідному синові, погодитися з чорногорцями і йти до Хорвата, ви там швидко одержите чин підполковника.

Майор Паскевич розгубився, не знав, як йому бути. А генерал Хорват не відставав:

— Я знаю ваше добре ім'я і хочу породичатися з вами, віддавши за вас рідну свою племінницю Катерину. Хочу, щоб ви після мене були першим у Новій Сербії. Ну, ваше слово!

— Дозвольте подумати до завтра! І потім — невже я один достойний вашої уваги, а окрім мене, і людей на світі нема?

Хорват стурбувався.

— Людей достойних на світі є чимало, але перевагу віддаю вам.

— Ну гаразд, коли ви так наполягаєте, коли ви навіть хочете, щоб я став вашим родичем...

На прощання майор Паскевич заїхав до графа Алсуф'єва.

— Все знаю, голубе. Ви дали згоду. Але скажіть мені, ви добре знаєте Хорвата?

— Знаючий ще з Цесарії...

— Гаразд! Я ще матиму нагоду почути, як ви будете від нього плакати. Бувайте здорові!

Паскевич одержав чин прем'єр-майора, призначення командиром Болгарського полку, якого ще не існувало, але гроші на його утримання були одержані генералом Хорватом сповна. Про це прем'єр-майор Паскевич дізнався пізніше, як тільки прибув у Нову Сербію. Гроші великі. Він тоді подумав: а чи не для цього так довго і так настирно домагався Хорват, щоб саме Паскевича було призначено командиром неіснуючого полку? Без надійного командира таких грошей Хорвату не дали б.

Степан Чорногор поїхав разом з прем'єр-майором. Інколи Паскевич ділився з ним своїми спостереженнями.

— В Петербурзі правитель Нової Сербії в помічники мене брав, а тут поводитьсь, як з хлопчиськом, не примічає навіть. Як це розуміти?

Степан Чорногор уже встиг набачитися, як воно в світі ведеться, а тому насміявся висловити свої міркування і, здається, не помилився.

— Така вже натура — за всяку ціну домогтися свого, забрати вас, а потім висмоктати, як тхір із курки, кров, та й кинути. Не прогавте, прем'єр-майоре. Цей Хорват — хитра лисиця, підступна. Ми от приїхали, а де він, полк? Тих чорногорців, що в Москві чекали свого призначення, він майже всіх поробив офіцерами, вас, як чесну людину, командиром, а солдати, мовляв, на місці є. А які з неписьмених, затурканих людей офіцери, а де солдати? Ні, мав рацію князь Алсуф'єв, що ви ще наплачетесь. Розповідав мені наближений до Хорвата чоловік, як йому вдалося вас обдурити, позбавити царських привілеїв, як хитро позичив у вас гроші, які йому не були потрібні, а зробив це лише для того, аби поставити вас у свою залежність.

— Це він так говорив? — скрикнув Паскевич.

— Так, він... А ще казав, що тут є Іван Хорват, угорський дворянин, який в сенаті числиться полковником і начальником Новомиргородського гарнізону з командою в триста чоловік. Це син генерала Хорвата, йому всього на-всього десять років, а гарнізону ніякого нема... Чули, прем'єр-майоре?

— Що ви сказали?

— А в казни генерал платню на гарнізон одержує справно, гроші на одяг і харчі...

— Невже це може бути?...

— Це є! Світ такий — обдурив імператрицю і сам сядь на її місце. Дивуюсь, як ви раніше не розкусили цього проїдисвіта.

Паскевич задумався, та було пізно. Згадав добрим словом Алсуф'єва, прокляв Грубецького і Хорвата. Перед правителем Нової Сербії усі тремтіли, вважали його ледь не богом, годили йому. Одним словом, це був шахрай, яких мало. Паскевич не знав, що робити, куди податися. Одному лиш Степану Чорногору він міг виказати своє горе, але той з невідомих причин став замкненим, говорив мало, не вказував своїх намірів і турбот. Гніт Хорвата для жителів Нової Сербії був нестерпний. Це справжня каторга, якої вважала і Ганка Туриха, вийшовши заміж за Аскольда. Не одна дівчина чи й молодиця стали жертвами правителя. Прислав генерал своїх людей і до Ганки, щоб вона прибула до нього негайно, але молода жінка тікала з хати, щоб її не знайшли. Після зустрічі з Данилом Хорват ненадовго присмирнів, а потім знову почав чіплятися до Ганки. І жінка звернулася по допомогу до прем'єр-майора Паскевича, відчувши в ньому порядну людину.

— Ви знаєте мого брата Кузьму, я його рідна сестра, заступіться за мене! Життя нема від Хорвата.

— Худобина! — відпів зуби Паскевич.

Ганка позадкувала до дверей.

— Вибачте, що потурбувала, я думала... Паскевич звівся.

— Куди ж ти, зачекай, Ганко! Ця худобина, Хорват, на все здатний. Я не можу так просто сказати йому про це. Краще так: я візьму Аскольда до себе в полк, а ти, коли хочеш, іди до мене в куховарки... Тоді вже Хорват не посміє і підійти до тебе...

— Дякую, я згодна, — кивнула головою. Стояла струнка, вродлива, аж прем'єр-майор задивився на неї.

— Хто в тебе є, крім Кузьми? — спитав. Ганка розповіла про всю свою родину.

— От і добре, приходь разом з Аскольдом завтра вранці, порадься з ним... Дам я тобі одяг, щоб ходити біля плати... Зрештою, — вийшов з вітальні, приніс плаття покійної дружини, — візьми!

Наступного ранку зайшла Ганка до Паскевича в платті його дружини, сказала, усміхаючись:

— Доброго ранку! Я прийшла... З Аскольдом... Він чекає...

Вражений Паскевич впізнав і не впізнав Ганки — така вона була гарна. Зміряв її струнку поставу з голови до ніг — боса! Звісно, селянка! Дружина його ніколи б не дозволила... А вроди, що не кажи, ангельської...

// — Клич Аскольда!..

Тим часом події викопали ще глибшу яму між Паскевичем і Хорватом. Македонський полк під командуванням Костюріна вирушав на прусський фронт. Паскевича обійдено ще раз. І він, остаточно зневірившись у порядності генерала, вирішив написати скаргу в сенат. Таких суплік у Петербурзі назбиралося, очевидно, чимало, бо на якийсь час прибув у Новомиргород постійний повірений Хорвата в Петербурзі з вістями, які засмутили горе-правителя Нової Сербії. Хорват розумів, що всяка найменш компетентна ревізія може легко виявити його злочинні махінації, його казнокрадство, і тоді генералу кінець. І Хорват вирішив діяти. Він ламав голову над тим, яким чином вийти з води сухим на випадок ревізії. Найкраще, розмірковував генерал, якби на Нову Сербію напали кримські татари. Послати до хана ходака з листом і багатими подарунками, викликати на себе вогонь, а самому переховатися, приховавши коштовності і гроші... Це справді було б найкраще. А послати, випробувавши добре... Кого ж послати? Справа досить делікатна!..

Прем'єр-майор Паскевич зайшов до генерала в справі Аскольда. Він хоче взяти його в полк, щоб допомагав Степану Чорногору.

— Є в нього до цього здібності, і він сам не заперечує!..

— Здібності? — всміхнувся Хорват. — Ніколи не примічав. Ну, та справа ваша. От тільки виконає одне моє доручення, та й беріть. Пошліть його до мене!

Аскольд не забарився. Чоловік ще був стрункий і вродливий, з чорним кучерявим чубом, розумними вели-

кими очима. Ганка виявила неабиякий смак, обравши собі в супутники життя цього чорногорця.

— Я цію ваш розум і кмітливість, — почав розмову генерал з Аскольдом. — За вашу мені відданість даю сто карбованців, які вам зараз необхідні, щоб поправити ваші домашні справи. Мені говорив прем'єр-майор Паскевич, що ви хочете перейти до нього на службу і залишити господарство. Я, звісно, не заперечую, але мені незрозуміле ваше рішення. Ви маєте дружину і сина, з часом ще діти з'являться...

— Уже з'явилися — другий син народився...

— От бачите, Вам доведеться нікати по світу, а сім'я? Справа, звичайно, ваша, але по-дружньому раджу — не треба цього.

Аскольда здивувала така турбота Хорвата про нього і насторожила. Чи не криється тут підступ? Хорват примітив, що той вагається, витяг з бюрка гроші і поклав перед Аскольдом.

— Беріть, рівно двісті!

— Ви ж казали — сто! — здивувався Аскольд.

— Хіба? А думав про двісті! Беріть! — І коли Аскольд сховав гроші, генерал зашепотів: — А тепер слухайте. Я хочу послати вас до кримського хана із секретними паперами. Якщо доручення мое виконаєте, я вам додаю ще стільки, а коли ні, вибачте, не помилую. І запам'ятайте: папери повинні потрапити до рук самого хана або їх необхідно знищити, якщо на вас нападуть. Справа, повторюю, серйозна, але почесна. Скажіть зразу, ви не боїтеся, ви згодні?

— Не боюсь... Згодний!

— От і гаразд. Дам вам коня доброго зі своєї стайні, та й з богом! Сьогодні ж і вирушайте!

Перед заходом сонця Аскольд збирався в дорогу, сховавши папір за пазуху. Їхати необхідно було запорізькими, землями, дикими ногайськими степами. Посланцеві генерала рекомендувалося оминати зимівники, щоб не зустрітися з козаками, не вступати ні з ким у розмову.

І от все готове.

— Поможі, господи!

Аскольд виїхав, як зайшло сонце. Пізно ввечері дістався фортеці святої Єлизавети. Та не встиг гонець перейти запорізько-новосербського кордону, як на нього напали вершники. Було їх троє. Зброї при собі Аскольд не мав — оборонятися марно. Гінця схопили, розірвали шапку,

чогось шукали. Непомітно для нападників Аскольд витяг з-за пазухи папір, пожмакав і кинув у рот. Пожував і над силу проковтнув.

— Куди ти їхав? — Аскольд мовчав. — Нам відомо, що ти віз папір, де він? — Аскольд — ні пари з уст. Гінця поклали на лаву, били палицями, не шкодуючи молодого гарного тіла. Спливав кров'ю, мовчав. Скаліченого чоловіка доправили до Хорвата.

— Хтось напав на мене, — ледве видавив Аскольд.

— Перевіряли, чи ти вмієш тримати язик за зубами... — признався, посміхаючись, Хорват. — Скільки тобі треба часу, щоб одужати?..

— Не знаю... Били мене дуже — і палицями, і чобітьми... Всередині все горить...

— Я звелю їх покарати, а ти лікуйся. Коли здоровий будеш, приходи!..

Але Аскольд більше до генерала Хорвата не прийшов, не міг. А коли б і прийшов, то нікуди не поїхав би, бо правитель Нової Сербії відмовився від думки проковтати кримського хана, якому ніколи довіряти не можна. А може?.. Одного вечора покликав Хорват до себе Паскевича і запропонував прогулянку до бузького берега на самий дольський кордон. З ними поїхала сотня гусарів під командою надійної Хорватові людини, рибалки і кухарі. На протилежному березі Бугу стояла на той час сотня польських жовнірів, а серед них полковник Стемковський. Сербські гусари за наказом Хорвата розташувалися за п'ять верст від кордону.

— Гарне місце, — миловався краєвидом Паскевич.

— Знаємо толк, майоре, — пожвавився генерал, ніби щойно спалахнула якась незвичайна думка в голові. — А чи не запросити нам і польських вояків? Може, поїдете парламентаром? Веселіше буде!

Накосили сіна. Нап'яли намет. Зготували смачну вечерю... Ну, а вина не позичати — з собою привезли. Бенкет відбувся, на думку Хорвата, якнайкращий. Польські офіцери, не виключаючи і полковника Стемковського, перепилися так, що де попадали, там і послули. Отоді генерал послав гусарів за ріку, і вони вирізали польських жовнірів до ноги. Сам Хорват своєю власною рукою зарізав чотирьох своїх гостей, і полковника Стемковського в тому числі. Потім звелів всім їхати у Новийгород. Генерал був задоволений із своєї витівки з кількох причин: перша — кинув тінь на Запоріжжя, адже кривавий бенкет

справлявся на запорізькій землі, недалеко Орловського шанця. Друга — якщо стане відомо, що це робота сербських гусарів і на Нову Сербію нападуть польські жовніри, то Хорват все звалить на них, мовляв, пограбували казну. Одним словом, куди не кинь — правитель Нової Сербії був у вираші. Адже сенат ніколи не повірить, що подібне братовбивство виникло з ініціативи генерала. Йому ще довіряють, хоч би й тому, що виконав свою обіцянку — послав Македонський полк гусарів на війну. І хоч серед рядових солдатів полку більшістю були росіяни й українці, та хто про це дізнається, коли вони накладуть головами. Війна, все спише.

11.

Усі країни, які брали участь у війні, протягом зими сімсот п'ятдесят восьмого — п'ятдесят дев'ятого років гартково готувалися до літнього наступу. Війська були розквартировані в селах і містах чи просто жили в землянках, часто нестерпно холодних. Ніхто в зимових умовах великого наступу здійснювати не збирався.

Пруський король Фрідріх Другий зі своєю головною армією теж зайняв оборонну тактику. Щоправда, при сприятливих для нього умовах вдавався і до наступальних дій. Якось Фрідріх сидів у компанії генерала Воберснова, розглядаючи карту розташування австрійських полків. У цей час у кімнату зайшов ад'ютант короля полковник Гішар і доповів, що польський князь Сулковський формує війська і заготовляє провіант для російських військ.

— Як? — здивувався Фрідріх. — Польща ж у нейтралітеті!

— Дані цілком достовірні, ваша величність!..

Фрідріх устав з-за столу і почав ходити по кімнаті, заклавши руки за спину. Нарешті спинився навпроти свого пізнього гостя. Той одразу зрозумів, що король зважився на щось велике, витягнувся перед Фрідріхом.

— Генерал Воберснор, — тоном рішучого наказу сказав Фрідріх Другий, — ви зі своїм корпусом негайно вирушайте в Польщу, займете Різен, де перебуває князь Сулковський, розбейте його війська, розорите всі магазеї, приготуйте для руських, візьмете самого князя Сулковського і посадите у фортецю Глогау. Нехай провітрюється там до кінця

війни! Ідіть! — І генерал Воберснор поспішив виконувати наказ свого короля.

Цієї зими пруське військо було особливо діяльним: взяло Ерфурт і розбило австрійський корпус, проникло в Богемію; розбило австрійського генерала Рейнгардта, взявши в нього близько двох тисяч полонених і стільки провіанту, що п'ятдесятитисячна армія могла годуватися протягом чотирьох місяців; зруйнувало новозбудований міст через Ельбу і спалило сто п'ятдесят австрійських річкових суден... Одним словом, Австрія зазнавала поразки за поразкою. Та не краще було і в таборі її спільниці Швеції: пруссаки вигнали із Дамгартена і Волгаста шведів, міста Анклам і Деммін здалися на милість переможців, близько двох тисяч семисот шведів потрапило в полон, чимало гармат, набоїв, амуніції стали військовими трофеями. З усього видно, що ні австрійські, ні шведські армії Фрідріху страшними не були, а от російські...

Готуючись до літньої кампанії тисяча сімсот п'ятдесят дев'ятого року, Салтиков вів переговори з головнокомандуючим австрійськими військами Дауном, що необхідно об'єднати зусилля обох армій і діяти проти пруссаків спільно. В основному не відмовляючись від плану Салтикова, Даун у свою чергу запропонував скерувати удар російських військ проти Фрідріха в Сілезії, яку будь-що хотіла утримати за собою Австрія. Даун виконував волю свого двора і особисто Марії-Терезії. Але такі дії були не вигідними для Росії. І Салтиков категорично відмовився від цього плану, запропонував спрямувати головний удар на Берлін.

Французький агент при головнокомандуючому російськими військами поцікавився:

— Ви вважаєте, ваша світлість, дії Дауна неправильними?

— Даун хоче мати подвійну перемогу — силами російськими зрозуміти Фрідріха, знесилити російські війська і зберегти свої, а в результаті наслідки перемоги приписати виключно Австрії. Війну веде Австрія, а Росія лиш допомагає...

— Але пруський король вважає серйознішим противником Росію, а не Австрію...

— Ну, коли Даун наполягатиме на цьому, то Росія може вийти з війни. З чим тоді залишиться Австрія?

— Такі настрої вашого двора? — злякався французький агент.

— Така логіка поведінки австрійського двора...

— Але, вийшовши з війни, ви не будете мати ніяких вигід, окрім Східної Пруссії, яка присягнула російській імператриці...

— Східна Пруссія — то слов'янська земля, — буркнув Салтиков невдоволено, даючи цим зрозуміти, що розмову закінчено.

Переговори між Салтиковим і Дауном скінчилися тим, що в числа австрійських військ на з'єднання з російськими ішов корпус генерала Лаудона. Фрідріх вирішив перейти такому з'єднанню і виставив посилений корпус під командуванням генерала Веделя. Війська пруські і російські зустрілися в районі села Пальціг.

Бій почався двадцять третього липня тисяча сімсот п'ятдесят дев'ятого року за шістдесят кілометрів від Франкфурта-на-Одері.

Чотири рази російські солдати відбивали атаки прусаків, що безуспішно наступали на висоти східніше і південніше Пальціга і зрештою були розбиті і змушені пачічно відступити.

Розгром пруських військ під Пальцігом дав можливість російським військам з'єднатися з корпусом Лаудона. Салтиков був задоволений, він писав імператриці Єлизаветі, що серед руських убитий хоробрий генерал-поручик Дем'як, який відзначився в цорндорфській баталії і командував кірасирами, що поранений генерал-поручик від артилерії Бороадін, а пруссаки втратили шість тисяч убитими, дві тисячі полоненими, п'ятнадцять гармат, три штабдарті, п'ятнадцять офіцерів і, крім того, убито пруського генерала Воберснова, поранено генералів Мантейфеля, Студергейма, Каніца. Сповідав, скільки загинуло російських солдатів, а коли б назвав їхні прізвища, то в довгому списку загіблених у бою під Пальцігом російських солдатів стояло б і прізвище Матвія Рослого, бранопільського чумака.

12

Салтиков розумів, що, дізнавшись про поразку генерала Веделя, Фрідріх приїде йому на допомогу із своєю сорокатисячною армією і двомастами гармат, і, з'єднав-

184

шись з австрійськими військами під командуванням Лаудона, наказав зайняти оборону на висотах по лінії міст Мюльберга, Кунерсдорфа, Гросшпіцберга, Юрендорфа. На лівому крилі стояли російські полки під командою князя Голіцина, в центрі — графа Румянцева, праве крило мали утримувати військові з'єднання Лаудона і Фермора.

Тим часом пруські королівські війська, прикриваючись густим лісом, підійшли майже впритул до російської оборони і штурмом пішли на її ліве крило, що розташувалося на висотах під назвою Млинові Гори. Фрідріх розраховував атакувати противника з флангів, з фронту і головне — з тилу, зім'явши ліве крило.

Висоту на околиці Мюльберга звали Млиновими Горами тому, що там стояли вітряки. Павло Повело, що підвозив на Млинові Гори ядра для гармат, вчепився за крило одного з них, щоб спинити, а натомість знявся високо над землею.

— Пруссаки! — закричав далекозорий Павло. — Там, за трясовиною!

Про Павлів сигнал доповіли князю Голіцину, той послав гінця до Салтикова. Це було одинадцятого серпня тисяча сімсот п'ятдесят дев'ятого року.

— Все передбачено, — відповів Салтиков. — Голіцину виділено підмогу... — І головнокомандуючий почав перераховувати, скільки гармат і які полки слід перекинути на лівий фланг.

— Молодець! — похвалив Павла Повела його командир і звелів вибратися на маківку найвищого вітряка і поланцюжку доповідати, що він буде звідти бачити.

Битва під Кунерсдорфом почалася дванадцятого серпня. Вишикувавшись у лісі в колони, пруссаки швидким маршем рушили на Млинові Гори, відкривши вогонь з трьох батарей. Російські гармаші відповіли залпом із ста гармат.

Павло Повело бачив, як зупинилася пруська піхота, але пішли в атаку гренадери (ударна сила короля). Російська піхота розстрілювала їх в упор, але гренадери прибили ще і ще, прискореним кроком ішли вони в атаку на гармашів і на їх охорону. Протягом дня точилася кривава битва за Млинові Гори, тисячі пруських солдатів склали голови на їх схилах, але ціною невимовних втрат здобули перемогу. До рук пруського короля потрапили усі сто російських гармат і велика кількість полонених. Опинився в полоні і Павло Повело.

185

Ці перші успіхи запаморочили голову прусського короля, і він вирішив негайно вдарити в лоб і з флангів, щоб не дати можливості російським військам відійти. Щоб здійснити задумане, необхідно було, на думку Фрідріха, за всяку ціну оволодіти горою Шпіцберг та іншими трохи меншими висотами. Фрідріх не шкодував людей, підганяв командуючих корпусами, сам мчав на коні од однієї позиції до другої, мундир його було продірявлено, двічі під ним убивало коня, і коли ад'ютант не дав йому свого, король міг би потрапити в полон.

Оскільки силами піхоти висот зайняти не вдавалося, Фрідріх наказав генералу Зейдліцу ввести в дію кавалерію, але вона потрапила під гарматну картеч і відступила, самого генерала було поранено. І в цей час вступив у бій кавалерійський корпус генерала Румянцева. Прусська кіннота, як бойова одиниця, перестала існувати. Піхотні полки: Псковський, Апшеронський, Вологодський, Азовський, перший Гренадерський на чолі з генералами Любомирським і Волконським — зім'яли прусську піхоту і змусили її панічно тікати. Генерал Лаудон кинув свою кавалерію на відступаючих прусаків, і почалася кривава братовбивча січа, бо в складі прусських військ було чимало австрійців. Взагалі Фрідріх Другий відзначався тим, що, беручи в полон тисячі солдатів різних національностей, ніколи не мав полонених; він одразу одягав їх у прусські мундири, приводив до присяги і посилав у бій.

На таку страшну поразку під Кунерсдорфом Фрідріх не сподівався. Він писав брату в Берлін, що не переживе ганьби, нахвалявся отруїтися. Але бездіяльність австрійської армії дала йому можливість оправитись, зібрати нові війська і продовжувати війну.

А головнокомандуючий російськими військами Петро Семенович Салтиков захворів на іпохондрію, і хоч указом імператриці Єлизавети йому було надано чин генерал-фельдмаршала, він попросив відставки. Прохання Салтикова задоволили, і у вересні 1760 року головнокомандуючим російськими військами було призначено колишнього денщика Петра Першого, фаворита Єлизавети, генерал-фельдмаршала Олександра Борисовича Бутурліна, непоганого адміністратора, але бездарного полководця. За час його командування російськими військами, взято неприступну, як здавалося Фрідріху, фортецю Кольберг, але це було виключною заслугою Петра Олександровича Румян-

цева, який уже на той час звернув на себе увагу як діяльний, хоробрий і перспективний полководець.

У Петербурзі граф Бутурлін зустрівся з гетьманом України Кирилом Розумовським.

— Сердечно поздоровляю, ваша світлість Олександр Борисовичу, з успіхами російських військ під вашим командуванням! — злукавив граф Розумовський.

— Які там успіхи!.. Попросився у відставку, маю виїжджати генерал-губернатором у Москву.

— Як же які успіхи, ваша світлість, а Кольберг, а Берлін?..

— Ну, Кольберг — це ще так, а в Берлін наші війська вступили під командуванням генерала Захара Григоровича Чернишова, капітуляцію столиці Пруссії приймав генерал Григорій Григорович Тотлебен. Так що я тут... — розвів руками Бутурлін.

— Так-так, а як там козачки мої воювали — дві тисячі я відправив вам на підмогу під командуванням прилуцького полковника Галагана... Бойовий полковник!.. — Та оскільки Бутурлін не знав, що відповісти, гетьман поспішив: — А я виїжджаю в Малоросію...

13

За час довгого перебування гетьмана Кирила Григоровича Розумовського в Петербурзі на Україні встигли піти в небуття генеральні старшини Скоропадський, Оболонський, Валькевич. Необхідно, отже, вирушати в дорогу, щоб знайти їм надійну заміну. Перед від'їздом гетьман завітав до графа Івана Івановича Шувалова, з яким підтримував дружні зв'язки.

— Це, очевидно, закономірно, що людина людину відчуває на віддалі, — шойно згадував вас... — сказав Шувалов.

— Не людина людину, а граф графа...

— Хай і так. Значить, в дорогу?

— Та треба ж, — зітхнув гетьман. — А заїхав я, щоб привітати вас з утворенням університету. Коли б не вч...

— Я то я... Але, Кириле Григоровичу, без Ломоносова і Академія, і університет схожі були б на балаган. Михайло Васильович — гордість російської нації. Не знаю, як ви... — Граф Кирило, президент Академії, поклав ногу на ногу.

— Що Ломоносов учений, ніхто не перечить... Але він нікого не хоче визнавати, крім себе...— Граф Шувалов усміхнувся.

— Милій графе Кириле Григоровичу! Бо нема кого визнавати. Він учений світового масштабу, і не нам його судити. Давайте краще вип'ємо, якраз вино свіженьке привезли...

І от гетьман Кирило Розумовський у Глухові. Григорій Теплов старанно записував, що йому казано, і ретельно виконував розпорядження гетьмана. Старанність ця підкупувала, але Розумовський здогадувався, що Теплов здатний і на підлість.

— І ще...— випростав ноги під столом.

— Слухаю вас...

— Задумав я заселити порожні землі України, а між них побільшити і свої маєтності... Але перш ніж здійснити це, необхідно довести до відома сенату...— Встав з крісла, підійшов до вікна, побачив ридван графині Дембовської, повернувся до Теплового:— Напишіть такий папір! І подумайте також про університет у Глухові... Прикиньте, де його можна краще розмістити, які потрібні кошти... А може, в Батурині? Думайте! І ось вам моя рука!

Зайшла графиня Дембовська, подала гетьману Данилову скаргу, обдарувала чарівною посмішкою.

— Забула було, а це згадала... Давно в мене цей папір валяється...

Гетьман підняв брову.

— Скарга бранопільчан на графа Гендрикова?— перебирав очима рядки.— Та вони збожеволіли!.. Хотять, щоб я посадив у пушкарню родича самої імператриці...— Порвав на дрібні клапти зумацьке писання, викинув у вікно.— Ось моя відповідь. Графиня, звісно, приїхала не заради супілки.

Другого дня гетьман переглядав скарги. Це йому здавалося дрібницею проти тих великих реформ, які він має здійснити на Україні. Він почувався на силі, увійшов у смак влади, а останні події замакітрили голову не на жарг. Справді, імператриця Єлизавета безнадійно хвора, Петро не здатний посісти російський престол, залишається Катерина. А з нею він у найкращих стосунках. Можна чекати, що під його руку буде передано інші землі і статки його збільшаться... Підвівся з-за столу. Надокучило

йому в Глухові, осточортіла вся ця мишача возня. Подалі звідси. Куди-небудь. Хоч до чорта в зуби— аби не тут. Покликав надійних козаків, наказав приготувати коней, вскочив у ридван, покотив. За ридваном поспішав тарантас із винами і наїдками. Виїхали за Глухів, звернули до Клевани. На березі річки під здоровенними тінявими осоками розкинувся циганський табір.

— Приймай, отамане, гетьмана!— гукнув здалека.

— Кого я бачу!

— Там на підводі,— показав пальцем,— забери! Та готуй бенкет з музикою, піснями і танцями. А це тобі окремо!— витяг капшук золотих, кинув.

— О, щоб тебе чорнява полюбила на цілу ніч!

— Дочку свою сьогодні покажеш?

— Покажу, аякже... Як око в лобі беріг, але для тебе...

О, яка циганка— вогонь! Вона танцювала, і танцювала все її тіло! Вона сміялася, і іскри виприскували з очей, падали жаринами на саме серце. Вона мчала верхи на подарованому гетьманом коні, залишаючи позад себе блискавицю. А як палко цілувала Рада, як обнімала— самого серця торкалася. На самоті з Радою забував гетьман, що він граф, президент Академії. А потім, як тільки було підписано ордер, за яким українським панам заборонялося втручатися в справи циган, Рада зникла. Гетьман не міг її ніде знайти. Покликав до себе циганського барона Івана Ющенка, вимагав прислати до нього Раду, а той лютував, нахвалявся, що до смерті закатує дочку, як тільки знайде, бо не послухала батька, втекла від гетьмана.

А Рада в цей час біля батькового шатра співала разом з іншими циганами безжурних пісень або схоплювалася і шаленіла в скаженому танці, викликаючи подив і захоплення циган.

В жовтні тисяча сімсот шістдесят першого року графа Кирила Григоровича Розумовського викликано до Петербурга, щоб був присутнім при останніх днях благодійниці Розумовських— імператриці Єлизавети Петрівни Романової. Гетьман рушив у дорогу.

Ворон ворону ока не виклює— Вожді помирилися одразу, як тільки помер Арнольд. На сімейній раді порішили, що тепер у Браному Полі сидітиме внук полковника

Божича, син Пантелеймона, Аполлінарій, дуже схожий на діда свого, тільки що полковникові за шістдесят, а внукові ще й двадцяти немає.

Пантелеймон Божич сотникує. Про нього потурбувався батько, його підтримала генеральна старшина. Високий, тонкий, мов глист, з маленькими бігаючими очима, він завжди із заздністю поглядав на чужі статки. Не обминули його пильної уваги і добра Юхима Білявського — заздрих, що той на очах багатіє. Війна допомогла Пантелеймону здійснити свої наміри — зробити Юхима мало не жебраком. Сотник знав, що ніхто з можновладців не пропускав слушної нагоди нажитися на війні, розмінати червону солдатську кров, яка щедро розливалася по полях Центральної Європи, на дзвінку монету і набити власні кишені. Чинив, як чинять можновладці і більшого рангу, ніж він сам. Не ловив гав.

Приїхавши до сотенної канцелярії, Пантелеймон звелів негайно розшукати Юхима Білявського і привести до нього.

— Слухаю вас, пане сотнику! — уклонився Юхим.

Пантелеймон по-приятельському потиснув руку, сів поруч, заговорив:

— Здогадуєшся, Калиновичу, що на тебе чекає?

— Ніколи і нікому невідомо, що на нього чекає...

— То правда. Хочу тобі запропонувати досить вигідну подорож.

— Яку саме? — зацікавився Юхим.

— Повезти в розташування наших військ фураж, борошно, сажо і всякі інші припаси. Сам розумієш, що в бариші великому залишишся. В час війни дорого платять...

— Знаю, але транспорту в мене мало...

— Свого додаю... І людей... Але команду очолити доведеться тобі... Як людині комерційній і досить мудрій... Зате і баришу левова доля перепаде тобі... Ну, як?

Юхим Білявський вагався — дорога далека, по глухих закутках чигають на легку здобич розбійники, яких в час війни розвелось видимо-невидимо.

— Не знаю, що й сказати, — вагався Юхим.

— Неволити не стану, — підвівся з ослона Пантелеймон. — Іншого знайду. — Ходив по канцелярії, заклавши руки за спину, розмірковував уголос: — Міг би я й сам поїхати, але як на те — дружина захворіла... Ну? Не надумав? Тоді...

І Юхим Білявський згодився. П'ять паровиць має він сам, наймитів своїх до них візьме... Пантелеймон дав своїх десять паровиць і людей до них... Через тиждень усе було готове — Юхим Білявський очолив валку і рушив у далеку дорогу.

Була осінь. По небу пливли вже олов'яні хмари, падали на землю гострими стрілами дощу. В таку погоду випроводив сотник Юхима Білявського в дорогу. Уже третій тиждень ледве просуваються по багnistому шляху тяжко навантажені мажі, а наче й не їдуть, а стоять на місці. Юхим піклується, щоб не замокло борошно і сухарі, не поцувалася інша поклажа. Їхали тільки вдень, а вечорами і вночі грілися біля вогнища, коли втихомирювався дощ, чи шукали на ніч затишку в добрих людей. А мажі залишалися під відкритим небом, укриті воловими шкурами. Одного ранку Юхим сполошився — шкури, якими накривали борошно і сухарі, пропали. А протягом усієї ночі не могли вгамуватися грім, блискавка і дощ. Борошно змокло, сухарі перетворилися на лемішку, ними вирішили годувати волів. Та на цьому нещастя Юхимові не скінчилися. Три воли так щедро прихопилися до нової для них їжі, що їх пороздувало і вони подохли.

Нещастя за нещастям, невдача за невдачею: Вночі на валку напали розбійники, забрали мажі з поклажею, повернули кишені господарів і пустили їх гуляти по вільному світу з одними лиш батіжками. Усі були пригнічені. Один лиш батрак сотника Пантелеймона Божича був байдужим до всього, що трапилось, весело помахував батіжком, навів пісень співав. Та на нього не звертали уваги, бо з піснею той не розлучався ні вдень ні вночі.

Місив Юхим багнуку довго, всю дорогу картав себе, що погодився взяти на себе такий тягар, але що зробиш — п'ятнадцять паровиць із товарами втрачено. Що сотникові десять пропали — хай, не він тому виною, а хто його власні паровиці поверне? Подумати, п'ять паровиць! Одначе сотник думав інакше. Викликав до себе Юхима Білявського, зажадав, щоб той повернув гроші за всі втрачені товари і його паровиці. Юхим дуже добре знав, що судитися із сотником — справа марна, а тому попросив одстрожки, поки добуде грошей. Довелось продати будинок і всю худобу — мало. Продав частину землі — мало. Ще раз покладився сотникові, щоб той зачекав, бо інакше і з боргом ніколи не розплатиться, а піде з торбою попід хатами. Ми-

лостиво згодився Пантелеймон, радий у душі, що домігся таки свого.

Зубожів Юхим Білявський. Пара коней та клопоть землі тільки й залишилися. Вечорами часто, розмірковуючи про свою долю, нещасний чоловік ледь не плакав. Згадував батька, матір і старшого свого брата.

Батько Юхимів одружився, коли йому і двадцяти не минуло. Узяв за дружину найкращу дівчину в селі, розумну і роботящу, як і сам. Через рік у них народився син. Вісімнадцять років жили Білявські, як пара голубів,— люба та мило. А що вже сина свого любили— то й не сказати. Лише через вісімнадцять літ у Калини Білявського народився другий син— Юхим. З його появою на світ прийшло нещастя. Почалося з того, що старшого Юхимового брата погнало на війну, а через три тижні закували в кайдани і вислали в Сибір батька, Калину Білявського. Через деякий час привезли матері скаліченого нерухомого солдата— доглядай і радуйся. Солдат не міг поворухнути ногами. Розповідав, що куля потрапила в хребет і там застряла. Кулю потім лікарі витягли, та це не змінило.

Коли Юхимові виповнилося одинадцять літ, почав клопоть матері допомагати. Так ішли дні за днями, один гірший від другого. А Калина не повертався. Юхим уже в чумачку ходив— паровишником наймався.

Калина Білявський, одначе, був живий. Двадцять років тинявся чоловік по Сибіру. І от повертався до рідних перепочивши, падаючи перепочити біля сім'ї, коли жива, коли чекає його. Або й сам, але на волі... Мав надію завести своє господарство, купити земельки і худоби, бо нагорьовані грошенята складав копійка до копійки, не тринькав задарма. Найбільше непокоїла Калину доля його старшого сина, якого любив до нестями, якому бажав добра, заради якого жив, переносив усі злигодні. Про Юхима не думав, ніби його й на світі не було. Мабуть, тому, що залишив його в колісці і не міг уявити дорослою людиною. Ішов з далекого Сибіру пішки, степами і лісами, влітку і взимку, а коли переступив рідного порога, впав на коліна і почав цілувати свіжовимазану долівку гарячими порепаними устами. Дружина його сміялася і плакала разом, посадила чоловіка на покути. Накрила стіл, нагукала Юхима, що якраз заїхав на подвір'я.

— А йди-но, сину, хутчій сюди! Батько наш вернувся!

Калина, побачивши кремезного, під вусом парубка, пішов йому назустріч, обняв незграбними руками, потім одірвався од богатирських грудей, розпорів пояс штанів, добув тяжко зароблені гроші.

— Візьми, сину, обертай ними, як тобі господь нарає...

— Спасибі, тату,— зважив на долоні червінці і передав матері, сказавши:— Сховайте, разом помізькуємо, як краще з ними бути, а зараз, вибачте, тату, поспішаю... Увечері постараюсь прийти скоріше...— І, одягнувши шапку, вийшов на подвір'я, де на нього чекали чужі коні.

Калина радів: гарний у нього син, і почав у думці прикидати, скільки ж це йому літ зозуля накувала. А порахувавши, здивувався:

— Біля сорока вже, а такий молодий... Що то— воля!..

— Про що ти, любий?

— Про сина...

— То які ж йому сорок? Двадцять недавнечко виповнилося Юхимові нашому...

— Юхимові?— здивувався...— А старший не з тобою живе?

— Зі мною, але він заснув якраз під грушею... Не хотіла в такий час у хаті тримати— надвір винесла.

Залилася жінка сльозами, розповіла чоловікові, яке нещастя на них навалилося.

Важкий тягар життя щодня нижче пригинав Калину до землі, поки й зовсім придавив. Померли в один рік Калина, за ним каліка син, а потім і Юхимова мати. Батькових грошей вистачило якраз на три похорони.

— Гарні похорони справив Юхим, багаті,— заговорили в селі,— десь, певне, важку, набиту золотом кабзу притяг батько Юхимові...— І коли парубок заслав старостів до багатого чумака, той не перечив, щоб його дочка вийшла заміж за Юхима Білявського. Дав за дочкою багатий посаг живи і багатий!.. До того і йшлося.

— Нещасні мої батьки,— думав Юхим.— Невже і мені судилося весь вік горювати, щоб заробити врешті-решт на похорон та власні поминки?»

Відчай закрився в Юхимову душу. Дружина виявилася розважливішою, підбадьорювала, саме гарувала коло землі за трьох... Але розбагатіти не вдавалося... Слава богу, що хоч діти не голодні, що пара коней водяться... В ін-

ших і того нема, — тішили себе Білявські і були, здається, щасливими...

Спокій родини Білявських порушив Ларивон Орчик. Ні-ні, не здатний він на те, щоб завдавати прикрощів людині, бо над усе на світі цинив прямоту, чесність, совіслівість. Трапилося випадково. Біля шинку Ларивон Орчик зустрів чумацьку валку і впізнав Юхимових волів. Та коли дізнався, що вони належать сотникові Пантелеймону Божичу, здивувався. Таких сильних і покірних волів добрий хазяїн продати не може. І вирішив Ларивон навідатися до побратима свого, дізнатися, що трапилось, а може, й покепкувати над ним за його необачність. Але не до сміху було Юхимові, коли під час розповіді збагнув, що нападали на валку не розбійники, а підслані сотником Пантелеймоном Божичем лакузи.

Ріка, скована кригою, спокійна. Та коли весняна теплота поведе лід, вона повниться водами, несе гострі уламки криги стрімкими хвилями, затоплює береги, зриває на своєму шляху мости. Тоді вона страшна в своєму гніві і неприступності. Отак і Юхим Білявський. Він уже було заспокоївся, звик до свого нещастя, але, збагнувши правду, чоловік розлютився, немов весняна ріка. Ні! Не сидіти-ме більше Юхим склавши руки, боротиметься. Він самій матушці-імператриці, нехай здорова буде, писатиме, а свого доможеться...

15

З кожним роком здоров'я імператриці гіршало, а на початку тисяча сімсот шістдесят першого року вона вже не була в змозі виїжджати самостійно з палацу. Її переносили на руках у кімнати то до графа Івана Івановича Шувалова, то до графа Олексія Григоровича Розумовського; де час від часу імператриця залишалася обідати чи вечеряти. Ніякими державними справами Єлизавета в цей час не займалася і не цікавилася, за винятком подій на пруському фронті. Звісно, в той час, коли здоров'я її погіршувалося. Тоді Єлизавета викликала до себе канцлера Румянцева, розпитувала про новини на фронті. А залишившись на самоті з графом Олексієм Розумовським, скаржилася:

— Погано мені, совість моя, дуже погано...

194

Граф Олексій змахував сльозу, хвилювався, що досі не було графа Кирила в Петербурзі, — удвох легше знісити тяжке горе.

А граф Кирило виїхав у Петербург лише тоді, коли відбув бучне весілля своєї племінниці Мар'їни Будлянської з Данилом Апостолом, полковником з десятилітнього віку, як і син генерала Хорвата. Разом з гетьманом у Петербург поспішили Теплов і гетьманська старшина. Сім'я гетьмана до часу залишалася в Глухові. По дорозі гетьман зупинився в Москві, щоб оглянути університет. У супроводі куратора Веселовського увійшов спочатку в латинський клас Шадена, де його, як президента Академії, вітали латинськими віршами. Тут він вислухав переклад на російську мову Цицеронових листів, а потім історичну лекцію професора Райхеля. Професор Барсов привітав Розумовського російською мовою. Побував граф у французьких класах Білона, в латинському класі Попова, оглянув друкарню і словолитню, мінералогічний кабінет, хімічну лабораторію. Залишившись на самоті із Тепловим, сказав йому:

— Помилались ви, Григорію Михайловичу! Двадцять тисяч для організації університету на Україні дуже мало!..

У Петербург граф Кирило прибув, коли Єлизавета страждала лихоманкою, але через кілька днів, на здивування лікарів, підвелася з постелі. Однак ненадовго, бо через кілька тижнів знову злягла. Отоді й попросила поклукати великого князя Петра Федоровича і велику княгиню Катерину Олексіївну, всім іншим звеліла вийти, але залишила Адама Васильовича Алсуф'єва. Жовта як віск, з глибоко запаленими очима, лежала Єлизавета на ліжку, вкрита ковдрою, тихо почала говорити:

— У подяку за все, що я для вас зробила, обіцяйте мені при житті... — Сльози покотилися з очей, але Єлизавета не витирала їх, не мала сили чи не відчувала їхньої поготи. — Обіцяйте не кривдити графа Олексія Розумовського, безкорисливого мого друга. А також Івана Івановича Шувалова! — Сказавши це, заплющила очі, стомила. Великий князь приклав хустину до сухих очей, а велика княгиня невдавано плакала. «Невже це кінець?» — в жахом думала вона. Та от імператриця розплющила очі, глянула на племінника, зупинила погляд на Катерині і знову повторила: — Обіцяйте! Великий князь затремтів од хвилювання, гучно і не-

7*

195

доречно стукнув підборами, витягся, як солдат перед генералом, відрепортував:

— Обіцяю!

— Обіцяю, — прошепотіла Катерина. Глипнув Петро на нелюбу дружину, спаленів: «Що ти можеш обіцяти?»

Із заплаченими очима Єлизавета прошепотіла:

— Ідіть!

До кінця року імператриця не піднімалася з постелі. Розумовські не відходили від хворої, плакали ширими сльозами. Особливо страждав граф Олексій. Бачачи те, граф Аласуф'єв торкнувся руки старшого Розумовського, одвів у іншу кімнату і повідав останню волю імператриці.

— Вам нічого хвилюватися...

— Ах, Адаме Васильовичу, мені вже все одно... Не про себе я турбуюсь... Я люблю її і любив завжди... Одну на всьому світі, повірте мені!..

Єлизавету намагалися потішити, принесли радісну звістку, що російські війська вступили в Берлін, але імператриця цю звістку мало цікавила. Двадцять п'ятого грудня, о шістнадцятій годині тридцять хвилин, російська імператриця Єлизавета Петрівна назавжди закрила очі. В усі кінці землі руської помчали гінці, щоб сповістити — в бозі почала імператриця Росії Єлизавета, дочка Петра Великого.

Плакав і Фрідріх Другий, але від радості. Сталось так, як на те розраховував прусський король. Великий князь Карл Петро-Ульріх, рідний внук Петра Першого, двоюрідний — шведського короля Карла Дванадцятого і троюрідний брат дружини своєї Софії-Августі-Фредеріки Ангальт-Дербської, російської цесарівни Катерини Олексіївни, ставши нарешті російським самодержавним імператором Петром Третім, повелів припинити військові дії проти Пруссії, запропонувавши Фрідріху дружбу, а невзабарі уклавши мир.

Російські війська залишали землі прусського королівства. Фортецю Кольберг, завойовану з величезними жертвами, було віддано назад, усіх полонених відпущено, корпус генерала Чернишова відкликано з австрійської армії. Петро Третій радив Марії-Терезії укласти мир з Пруссією, бо скільки у Відні зводили з цим, то генералу Чернишову було наказано приєднатися з двадцятип'ятитисячним корпусом до Фрідріха і виконувати його накази в битві проти Австрії. Бачити серед прусських армій російські війська, які протягом п'яти років боролися проти них, було

схожим на сон. Навіть австрійські офіцери, що були полонені в Бреславі, спостерігаючи таку метаморфозу, вважали усе це не більше як витівкою прусського короля, який хоче підбадьорити своїх солдатів. І коли Чернишов з іншими російськими генералами і численним почтом поїхав до Фрідріха в Бреславль, то полонені австрійські генерали твердили, що ті сановники — переодягнені пруські офіцери.

Та ось корпус Чернишова з'єднався з армією прусського короля, усі сумніви зникли.

Павло Повело — гужовик, найменша скабка у великому військовому механізмі, а й той дивувався. Згадував невнично загиблих Гурія, Ничипора, Матвія і не міг збагнути: за що вони головами наклали? Але на це Павлове запитання жодна людина в світі не могла б відповісти. Хіба що сказали б: все од бога милосердного.

Імператриця Єлизавета померла двадцять п'ятого грудня, а з двадцять шостого іменні укази Петра Третього посипалися градом... Реабілітовано фельдмаршала Мініха... Повернено із заслання колишнього герцога Бірона з сім'єю... Реабілітовано Лестока...

— Ви забули про Бестужева-Рюміна, — нагадав імператору його ад'ютант генерал Гудович.

— Я маю підстави підозрювати цю людину в змові проти мене з моєю дружиною, і, крім того, я виконую волю моєї покійної тітоньки.

Виконав волю своєї покійної тітоньки Петро Третій і стосовно графа Олексія Розумовського. Правда, і сам граф потурбувався про себе. Серед вельмож російського двора чимало було людей, далеких од військової служби, але таких, що мали високі військові чини. Хоч би й граф Олексій Розумовський чи його брат Кирило Розумовський. Петро Третій зажадав, щоб кожний, хто має чин, щодня марширував зі своїм полком, за прусським звичаєм. Це виглядало досить комічно. Граф Кирило найняв офіцера і вивчав дома військову справу. Граф Олексій вчинив інакше. Дразу після похорон імператриці Єлизавети він упав у ноги імператору Петру Третьому і поклав перед ним усі свої нагороди.

— Віддаю вам, ваша імператорська величність, все, і чин фельдмаршала, одне лише прошу — залишити мені мої малоросійські маєтності, і я виїду з Петербурга назавжди.

Петро Третій розчулився, згадав, що йому заповідала Єлизавета, сказав:

— Устаньте з колін! Я не приймаю вашої відставки. Ви один на всьому світі чесна людина. Я залишаю вам ваші маєтності, чини і нагороди.

— Дякую, ваша величність... Одначе прошу уклінно увільнити мене від військової служби...— Петро Третій подумав, усміхнувся і дав свою на те згоду.

А через кілька днів з'явився указ: «Генерал-фельдмаршалу графу Олексію Розумовському бути звільненим од військової і цивільної служби з тим, одначе, що йому по його чину віддається повага і наша височайша милість». На знак подяки за це граф Олексій Розумовський подарував Петру Третьому мільйон карбованців. Цим великою мірою пояснюється великодушність імператора до Розумовських.

Ернст-Йоганн Бірон перед смертю Анни Іоаннівни умовив імператрицю зробити його регентом тримісячного імператора Івана Антоновича, а не його матір Анну Леопольдівну. В цій ролі Бірон пробув усього на-всього двадцять два дні, бо фельдмаршал Христофор Антонович Мініх здійснив переворот на користь Анни Леопольдівни, і Бірона з сім'єю було вислано в Ярославль. Після перевороту на користь Єлизавети вислано було з Петербурга Мініха. Тепер вони обидва — Бірон і Мініх — прибули з поклоном до імператора Петра Третього.

— Подайте один одному руки! Помиріться! — зажадав імператор і розреготався. Колишні вороги обнялися, але ворогами залишилися назавжди.

Чимало було видано іменних указів, за якими щедро роздавалися військові чини близьким до імператора Петра Третього людям. Але не всі укази імператор підписував, будучи у тверезому стані, і тому невідомо, кому належала ініціатива зменшити ціну на сіль, будувати в Петербурзі тільки цегляні будинки, а від дерев'яних відмовитись, звільнити дворян од військової служби, заборонити селянам подавати скарги на поміщиків, знищити таємну канцелярію, дозволити старообрядцям повернутися в Росію оселятися в Барабінських степах Сибіру та інших подібних місцях, не пригнічувати їх ні в чому, оскільки в Російській імперії і іновірці живуть, і магометани, й ідолопоклонники, а ті старообрядці, — говорилося в указі, — християни, і не виганяти їх треба, а діяти умовлянням розумно.

Зменшити ціну на сіль... Повернути старообрядців... Ці слова розлетілися по цілій Росії блискавично, обростали

легендами, що на російському троні опинилася нарешті людина, яка опікується долею простого народу.

А імператор тим часом, не розв'язавшись у Європі з однією війною (на цей раз разом з Пруссією проти Австрії), готувався до війни з Данією. Навіть Фрідріх не схвалював намірів російського імператора, але Петро був непохитний. Російську ж знать такі дії вінценосного блазня драгували. Петра терпіли як імператора, і водночас боялися. Він міг, наприклад, цілий день муштрувати графа Кирила Розумовського, ображати його за незнання солдатської премудрості і разом з тим цілими вечорами тримав біля себе, називав другом, обдаровував увагою. Граф Кирило в цей час виконував роль скоріше блазня, ніж гетьмана України і президента Академії наук. Петру було відомо, що утримання графа Кирила Розумовського на рік коштувало Росії дев'яносто вісім тисяч сто сорок вісім карбованців вісімдесят п'ять копійок. То, може, імператор хотів довести його до відставки, а на його місце призначити свого улюбленця Андрія Гудовича, як про це ходили чутки в Петербурзі? Хтозна... Одного разу Петро Третій хвалився перед графом Кирилом:

— А ви знаєте, що Фрідріх Другий дав мені чин генерал-майора пруської армії?..

— Ви можете йому віддячити більшим, — відповів дотепний і вигадливий гетьман, — призначте його російським фельдмаршалом.

Новий імператор завжди любив повторювати, що саме він буде справжнім продовжувачем справи діда свого Петра Першого, який, мовляв, насаджував у Росії європейську культуру й самочинно стриг бороди боярам. І почав з того, що в розмові з близькими до нього людьми цілком серйозно діявся своїми намірами розлучити усіх іменитих вельмож з їхніми сім'ями і підібрати кожному дружину на свій смак і розсуд. І збирався перший подати приклад, посадивши цесарівну Катерину Олексіївну в монастир, а самому одружитися на Воронцовій. Але цю свою реформу Петро відкладав надалі, бо на часі — огляд військ і підготовка до війни з Данією.

Якось генеральний прокурор запропонував сенату в знак подяки од дворянства за виявлену до них високу монаршу милість зробити його імператорській величності золоту статуетку. Сенат виклав свої міркування на папері і подав імператору. Петро Третій прочитав, усміхнувся і написав: «Сенат може знайти золоту корисніше призна-

чення, а я своїм царюванням надіюсь воздвигнути пам'ятник, тривкіший від золота, в серцях моїх підданих». Члени сенату перезирнулися, спитали один в одного:

— Чия це рука? Петра Федоровича?..

— На війну з Данією золото піде...

16

Російські і пруські війська перейшли Одер, спинилися разом. Як друзі. Наче і не були стільки років запеклими ворогами. Дивно Павлові! Дивно це російським і пруським солдатам. І Данилові на землях Орельської паланки в своїй Новоселиці. І Семену Гаркуші, що десь набирає сіл на мажі. І Омеляну Пугачову, що разом з донськими козаками перейшов Одер і чекає на зустріч із імператором Петром Третім.

Рівним строєм ідуть донці, кінь до коня, вершник до вершника. З піснями. А чого б і не так — війна закінчилася. А втім, може, ще й не закінчилася і доведеться воювати проти Австрії... Та це вже хай вирішують імператори... Так думають офіцери, так думають солдати, але не так думає Омелян. Він згадує засніжені дороги, недоїдання, безліч дезертирів, які тікали і з руської, і з пруської армії... Їх ловили, групами розстрілювали на очах у інших, щоб і вони не здумали таке зробити. Та минав час, і повторювалися нові розстріли, тортури, катування. «Солдатське життя — гірше каторги», — підсумовує Омелян і згадує в котрий раз, як полосував його отаман Денисов канчуком. Стискає зуби, не може забути образи. В бою не поранили, то свій отаман спину до крові сполосував.

«Підожди трохи!» — подумки каже Омелян, хоч і сам ще не знає, що мають означати ці неусвідомлені слова. Але вони вже існують, їх не витравити: «Підожди!»

Рівним строєм ідуть донці, і раптом шепіт, його розібрати важко, хто то шепоче і що хоче сказати. І раптом буря! То кричать його побратими — донські козаки. На повні груди.

— Здравія желаю, ваша імператорська величність!

Омелян не встиг вклучитись у цю бурю, вона пройшла стороною. Він питає, повертаючи голову:

— Де, де імператор? Де Петро Третій?

— О-о-о! Бачиш? О-о-о! Молодий, віку твого, дивись дивись!..

Але проїжджають донці швидким маршем і подалі від того місця, де стояв імператор Петро Федорович Третій і вітав їх м'якою випеченою рукою. Для донських козаків і для Омеляна Пугачова війна закінчилася. А для Петра Федоровича ще й не починалася. Війна проти Данії за маленьку свою власність Гольштінію.

Імператриця Катерина пильно стежила за вчинками свого вінченосного чоловіка. Будучи не раз приниженою імператором на великих куртагах, вона сиділа в Петергофі і нікуди звідти не виїжджала. Імператрицю час від часу відвідував її коханець Григорій Орлов, на якого вона мовлялась і якого обожнювала. Високий, широкоплечий, стрункий, вродливий, енергійний, нахабнуватий, але не безглузду, Григорій уночі прокрався в спальню своєї обраниці, стиха нагукав:

— Ваша величність, проснітьсь!

Катерина скочила з ліжка мов ужалена.

— Ой, хто тут?

— Це я, Катруско, Григорій Орлов.

— А-ах, налякав... Ну, як там?

— Вчора його імператорська величність всія Русі передав у сенат указ, щоб у Петербурзі повиннювали всіх ворон і собак навколо паладу, бо вони нападають на перехожих... Усе місто сміється... — Потягся, щоб обняти, але Катерина обережно відсторонила настирного невгомного коханця.

— Сподіваюсь, ти прийшов не ради того, щоб сповістити...

— Звичайно, звичайно... Так от — люди мої готові у вогонь і в воду за тебе, матушко... Наказуй!

— Твої, Гришененько, люди молоді та гарячі, це, може, й добре, але одного цього мало. Необхідно мати заруку старших і впливових державних мужів, які і зараз, і потім згодитися можуть... Скажімо, вихователь мого сина П'єла — Микита Іванович Панін, а з інших — граф Кирило Розумовський... І діяти необхідно дуже й дуже обережно. Ти ж сам бачиш — імператор не звільнив із заслання одного лише Бестужева-Рюміна... Це не просто... Щоправда, це на нього і твій кидає — інженер, мовляв, випускає, а до росіян виявляє немилість. Віроновщину насамперед... І, будь ласка (Катерина все-таки мала не досить чисту російську вимову, і варто було почути кілька ска-

заних нею фраз, щоб збагнути, що справу маєш з іноземкою)... І, будь ласка, про нашу розмову нікому, крім своїх братів, ані словечка.

Але Григорій Орлов довго чекати не збирався. Він діяв. Передав братам і цю нічну розмову з Катериною. Брат Григорія Олексій скочив з крісла, потім сів, але так, що воно розсипалося на друзки.

— Чорт! Піду до майстра! — І вилетів з кімнати. Брати Орлови перезирнулися.

Вночі Олексій Орлов розбудив графа Кирила Розумовського. Він коротко розповів про мету свого приходу і навімання сказав:

— Усе готове, затримка за Ізмайловським полком.

— Так-так, — пошкріб потилицю граф, хитро поглядаючи на нічного гостя. — Все? А Ізмайловський полк не готовий... Так-так! Це діло треба розжувати, — раптом збадьорився. — Треба поїхати до Паніна порадитись, він розумніший од нас із вами... Так-так! Доброї ночі! — погасив свічки і пішов додивлятися сон.

Тієї ночі брати Орлови недоспали. Невже всі їхні турботи виявляться марними? Скільки затрачено енергії і грошей! А досягнути до графа Паніна не так просто. Та недоспав тієї ночі і граф Кирило. На світанку подався в полк, зробив чималі подарунки офіцерам і солдатам, а одного офіцера з німців послав на Україну, щоб той наглядав за будівництвом палацу в Батурині і про все сповіщав графу. Нагородив і цього. Задоволений офіцер помчав що було духу виконувати дражливе завдання гетьмана і свого командира. Кирило Розумовський був готовий до виступу, але нікому про це не обмовився й словом.

Але найбільш діяльно виявилася княгиня Дашкова, неспокоїна романтична натура, філософ і поетеса. Ця маленька жіночка сміливо кинулася в бій. Перший, з ким вона вільно заговорила про переворот, був Микита Панін.

— Дядю, милий, ви не знаєте, як я вас люблю, — пригулилася до графа, поклала голову на плече.

— Кажі, коза, чого треба. — карету, коні?

— Я вам не коза. — Дашкова скорчила ображену міну.

— Заспокойся. Чого тобі треба?

— Послухайте уважно, — як ніколи стала серйозною. —

Усе готове для того, щоб здійснити переворот. Наш Петро божевільний, хіба ви не бачите?.. А Катерина?.. О, яка вона нещасна! — Приклала хусточку до маленьких рожевих губів.

— Ну, не може ж вона бути імператрицею — іноземка!.. Яка це династія Романових?

— А її син, ваш вихованець Павло, чим не?..

— Це справа інша... Цей пиріг з російською начинкою.

— То ви згодні? — заплескала в долоні маленька Дашкова.

Граф Микита Іванович Панін зареготав:

— Велика змовниця вісімнадцятого віку. А ще хто з тобою?

— Ні, ви кажіть, кого треба?

— Хм! Кого? Більше розумних людей треба. Теплова, скажімо, імператором він дуже невдоволений...

— А графа Кирила Розумовського?

— Цей сам готує переворот. Днює і ночує в імператора, а полк тайкома так настроїв, що він за ним в огонь і у воду піде. Хитрий хохлик. Зв'яжися з ним через Лагунського, а самій тобі зустрічатися з ним не треба.

Безперечно, що Дашкова порадувала Катерину. Залишившись наодинці, імператриця раділа і плакала: «А все-таки для Росії я чужа. З моїм приходом династія Романових закінчиться... Ну, нічого, поживемо — побачимо!..»

Невзбарі таємно дав знати імператриці Катерині, що він готовий на все, і гетьман Кирило Розумовський. Це й прискорило наближення перевороту. У числі змовників уже були: граф Микита Іванович Панін, князь Михайло Микитович Волконський, граф Іван Іванович Шувалов, граф Олександр Сергійович Строганов, Григорій Михайлович Теплово, не рахуючи Розумовських і Орлових.

Влітку імператор жив у Оранієнбаумі, імператриця — в Петергофі. Скоро Петро мав вирушити з військами на Данію, тоді й вирішили здійснити переворот. Трапилось, одначе, так, що одного із змовників було заарештовано. Він міг виказати решту, і тоді б усе загинуло. Ця обставина підлила масла в огонь. Усі занепокоїлися: пора!

В ніч з двадцять сьомого на двадцять восьме липня сядя сімсот шістдесят другого року Олексій Орлов приїхав у Петергоф, знайшов у Монплезірі Катерину, розбудив її. Імператриця, ні про що не розпитуючи, поспішно почала одягатися. Серце її часто колотилося. Разом із своєю улюбленою Шаргородською сіла Катерина в карету Орлова, а він на козлах. Поряд, везучи — Василь Ілліч Бібіков. За п'ять верст до Петербурга Катерину зустріли Григорій Орлов і князь Федір Барятинський. Не доїжджаючи до казарм Ізмайловського полку, Катерина зали-

шла карету і пішла пішки. Полк уже стояв напоготові, а побачивши Катерину, вигукнув:

— Умрем за матушку-царицю!

З приходом священника солдати присягнули імператриці Катерині на вірність. Один лише прем'єр-майор зволював.

— Де він? — спитала Катерина тремтячим голосом.

— Ховається за кіньми, — пожартував хтось чи сказав правду, але для Катерини цього було досить. Владним голосом наказала:

— Взять його під варту!

Коли солдати Ізмайловського полку скінчили присягати, Катерина сіла в карету і поспішила до Семеновських казарм, де її зустріли захопленими вигуками. В цей час примчав граф Кирило Розумовський.

— Ваша величність, необхідно поспішати в Казанський собор!

У супроводі усіх полків гвардії і численної юрби Катерина підїхала до собору, де на неї чекало духовенство та багато інших сановників. Катерина була проголошена імператрицею Катериною Другою.

В супроводі гетьмана і блискучого почту самодержавної імператриці Катерина Друга рушила до палацу, вийшла на балкон, тримаючи на руках перед собою, неначе щит, великого князя Павла Петровича. Потім почалася рада. Зібралися всі, хто брав участь у перевороті. Мовчанку порушила імператриця.

— Потрібно довести до відома... — почала вона, але докінчив граф Кирило Розумовський:

— Не турбуйтеся, ваша імператорська величність. Маніфест готовий, його надруковано минулої ночі в друкарні Академі.

Настав ранок. Одягнена в мундир офіцера Преображенського полку, з палацу вийшла Катерина. З розпущеним волоссям, в трикутному капелюсі, обкиданому дубовим листям, сіла на рудого коня. Розглянулася, у неї не було біля шпани темляка.

— Темляк! — злякано вигукнула Катерина.

Дев'ятнадцятилітній унтер-офіцер підскочив на голос, вірвав свій темляк, подав імператриці. Кінь унтер-офіцера узяв ногу з конем імператриці, і йому ніяк не вдалося збити його з ноги, одірвати од коня Катерини. Імператриця всміхнулася, глянула на почервонілого од сорому юнака, спитала:

— Як вас звать?

— Григорій Потьомкін! — сказав унтер-офіцер, рвонув повід.

Одна по одній в Оранієнбаум просочувалися чутки, що в Петербурзі повстання. Петро Федорович кинувся в Петергоф — Катерині там не було. Обнишпорив кімнати, сад — нема...

— Чого ж вона хоче? Чого домагається? — тупцював розгублений Петро перед Мініхом.

— Корони хоче, імператрицею хоче бути, — пояснив Мініх.

— А я? Куди ж мене?

— В кращому випадку в компанію до Івана Антоновича...

— А в гіршому?

— Неважко здогадатись... Краще б вам поспішити в Кронштадт. А чому ви не коронувалися, як розумно вам радив Фрідріх?

— Пізно говорити чому...

Пізно, однак, прибули і в Кронштадт. Віце-адмірал Іван Лук'янович Талізін встиг привести тамтешній гарнізон до присяги імператриці Катерині. Петро повернувся в Оранієнбаум. А згодом підписав зречення, складене Тепловим: «За короткий час урядування мого самодержавного... узнав я, що це силам моїм несогласно...» Опівдні двадцять дев'ятого червня тисяча сімсот шістьдесят другого року Григорій Орлов та інші в Оранієнбаумі перевезли Петра Федоровича в Ропшу — заміський палац за тридцять верст од Петергофа. І того ж дня Катерина Друга урочисто вїхала в Петербург.

День був безвітряний, спечний. У шинках і погребях господарюють солдати. П'яна вакханалія. Пий! Гуляй! Наливають із бочок хто в що попаде. Усяка посудина годиться.

Хазяї винних погребів і лавок з хитринкою в очах поліхаються, спостерігаючи, як підпилі викочують бочки — вино наполовину з водою. Цікаво, яке воно видається їм на смак? Випили! Та ще й хвалять. Імператриця Катерина пообіцяла сплатити шинкарям за вино. І за воду? А чому б і не так — свято для всіх... Пий! Гуляй!

А коли зайшла ніч, Катерина з Григорієм Орловим залишилися на самоті. Усі парадні позаду.

— Тепер ти моя, Катенько, навіки моя! Я твій муж, ти моя жона! Ти горлиця, я орел!.. Вип'ємо за це?

Катерина пригублює, пильно вдивляється в самовдоволене обличчя свого коханця, засмучено відповідає:

— При живому Петрові, Гришо? — і викиляє келих до дна.

17

А через тиждень після того, коли російською імператрицею стала Катерина Друга, в Петербург змиленими кінцями в'їхав закіптюжений ридван, зупинився біля шинку, де вже юрмилося чимало підпихих. Рудоголовий шинкар прямо з бочки набирав ковшем вино, безплатно наливав кожному, хто лиш підходив до нього. Бородатий кучер зіскочив з козлів, підійшов до шинкаря.

— Одваж келишок і мені!

— Хто такі? — спитав шинкар.

— Царя Петра вірний слуга, — викилив вино кучер.

— Хто-хто?

В цю хвилину дверцята ридвана відчинилися, і з них вийшов молодий чоловік, одягнений в мундир драгунського офіцера. Глянули на нього люди, остовпіли: імператор Петро Третій? Нещодавно ж вони бачили його в домовині!

— Ваша імператорська величність! — повалилося на коліна кілька тих, що стояли попереду.

Степан Черногор розгубився, шмигнув у карету, зачинив за собою дверцята, сказав прем'єр-майору Паскевичу, що сидів рядом і віз царю Петру скаргу на генерала Хорвата, не відаючи про те, що в Нову Сербію виїхали вже ревізори.

— Нічого не розумію, що це має означати?.. — Паскевич тільки плечима здвигнув. І відповів на запитання Степана Черногора лише тоді, коли дізнався від графа Алсуфєва про всі подробиці перевороту і смерті Петра Третього.

— Мужики прийняли вас за імператора. Більше того, вони повірити не можуть, що імператор помер, бо ховали його як звичайного офіцера драгунів. А ви в драгунському мундирі. І до того ж схожі на імператора. Де ви взяли цей мундир?

206

— Купив у одного шинкаря. Одяг мій зносився. А на форму я не зважив, аби було в чому ходити.

— Яка, одначе, азіатчина. Уклоняються мундиру, а не людині. Вийди отак на площу в царському облаченні, гукни, що ти цар, і всі посунуть за тобою.

Уважно слухав Степан Черногор прем'єр-майора Паскевича, довго мовчав і нарешті заговорив:

— Доведеться змінити одяг. А чим цей самий Петро Третій відзначився за свого царювання?

— Старообрядцям дозволив жити в Росії, ціну на сіль зменшив, мужиків од церковної повинності звільнив... Цього для початку досить, щоб сказати — він за народ, а тому й хотіли його вбити, та не вдалося, бо він утік, а поховали якогось драгуна... Отак навіть говорять... Бо коли люди чогось хочуть, то здається їм, що так воно і є...

Першим заходом імператриці Катерини Другої було виведення російських військ із війни. Фрідріх готувався атакувати укріплення австрійців, коли одержав з Росії неприємну для нього звістку про смерть Петра Третього. Пруський король мав підстави чекати, що корпус генерала Чернишова знову приєднається до Австрії, йому рідко вдалося роззброїти російську армію, але він на це не згодився. Веління російського двора покинути прусську армію, на прохання Фрідріха, трималося деякий час у таємниці від Австрії. За це Фрідріх щедро нагородив російських генералів, і особливо командуючого корпусом Чернишова.

Фрідріх скористався з того, що російським військам перед маршем треба було час на збори. Він вирішив негайно атакувати австрійські війська в їхніх ретрашементах, вишикувавши за згодою Чернишова російські війська в боєвій порядки, які на випадок нападу на них змушені були б захищатися. Пруський король кинув у бій всі свої резерви. Австрія не втрималася, тисяча чотириста солдатів полягло на полі бою, а вісімсот взято в полон. Російські генерали перебували біля короля як глядачі. Це був справжній воєнний спектакль, який Фрідріх давав росіянам, перш ніж розлучитися з ними, Фрідріх був задоволений собою, оскільки корпус Чернишова так і не був ним використаний у бою. Пруський король мав надію зближитися з російською імператрицею, хоч про Катерину у нього була своя думка. Англійський посланник граф Бенгінгам поцікавився, що думає король про Катерину Другу і той відповів:

207

— По справедливості, імператриці Катерині не можна приписати ні честі, ні злочину цієї революції. Вона молода, слаба, одинока, вона іноземка, напередодні розлучення і ув'язнення. Вона ще нічим керуватися не могла, а кинулася в обійми тих, хто хотів її порятувати. Змова їхня була безглуздою і погано організованою. Петра Третього згубила відсутність мужності. Не допомогли і поради хороброго Мініха.

— Дозвольте, мій королю, — заперечив граф Бекінгам. — Якщо імператриця Катерина домоглася російського трону, то, значить, змова була організована добре?

— Не забувайте, графе, хто був супротивником Катерини — боягузлива миша, яка боїться kota... Тому-то він і помер...

Але по всій Росії повзли чутки, що Петро Федорович Третій не помер, що він живе серед людей і чекає слушного часу, щоб виступити проти Катерини на захист російського мужика. Ці чутки гострим цвяхом уп'ялися у вуха Степана Чорногора, дійшли і до Омеляна Пугачова. Чутки ширлися, обростали новими подробицями, невідомо ким і коли сказаними, що Петро Федорович ненавидить панів і за це його... хотіли звести зо світу, але, на щастя, він порятувався. Докотилися ці чутки і до слуху імператриці. Катерина схвилювалася. А тут ще Григорій Орлов не дає їй спокою.

— Пора, Катенько! Удвох нам буде легше приборкати Росію, коли ми обвинчаємось...

Таку заяву Катерина вважала нахабством, але відштовхнути одного з найактивніших учасників перевороту, після якого іноземка стала імператрицею, вона не могла.

— Ти й так, Гришенько, при мені. А чи може імператриця офіційно обвинчатися, про сіє мені невідомо, — намагалася ухилитися від прямої відповіді.

— А Марія Терезія? — спалахнув Григорій.

— То Європа, а це щось інше.

— Приклади такі є і в Росії. Імператриця Єлизавета таємно обвинчалася з графом Олексієм Розумовським.

— Таємно? — прошепотіла Катерина. Григорій Орлов пожвавився.

— Таємно, про це відомо небагатьом, але відомо.

— Гаразд, душа моя, — холодно сказала Катерина. Я пошлю когось до графа Олексія Розумовського.

Григорій Орлов одержав чин фельдмаршала, але роль при дворі виконував другорядну. Бестужев-Рюмін, повернувшись із Орловим, він і наштовхнув його на думку одружитися на Катерині, як свого часу поєднав графа Олексія Розумовського з Єлизаветою. Коли б наміри колишнього канцлера здійснилися, то він знову міг би зайняти попереднє місце, на що він і розраховував. Однак проти цього повстали канцлер Воронцов і гетьман Розумовський. Григорій Орлов намагався залякати Катерину.

— Гвардія мені довіряє так, що протягом місяця я міг би здійснити другий переворот, — прохопився він одного разу.

На ці слова гетьман Розумовський усміхнувся і сказав:

— Можливо, через місяць ти і зробив би це, але ми тебе повісили б на два тижні раніше.

Катерина викликала до себе канцлера Воронцова і почала ділитися з ним своїми думками.

— Приготуйте проект указу... В пам'ять тітки своєї, імператриці Єлизавети Петрівни, государиня визнає справедливым дарувати графу Олексію Григоровичу Розумовському, вінчаному з імператрицею, титул імператорської величності, яко дань вдячності і пошани до попередниці своєї об'являєм йому і разом з тим робимо сіє гласним для всіх...

— Не розумію, ваша величність, для чого це робити?

— Слухайте, — відповіла Катерина. — А для цього візьміть у нього потрібні папери, щоб по них можна було скласти акт, який набрав би законної сили... Катерина усміхнулася і, кивнувши головою, дала зрозуміти, що розмова закінчена.

Графа Олексія Розумовського канцлер Воронцов застав дома. Він сидів у кріслі біля каміна і читав святе писмо. Після взаємних привітань Воронцов сповістив про цю його відвідин.

— Покажіть указ, Михайле Іларіоновичу! — підвівся граф Олексій.

Пробіг очима написане, повільно підійшов до комода, на якому стояла шкатулка чорного дерева, прикрашена сріблом і викладена перламутром, знайшов у комоді ключ, відімкнув ним шкатулку і витяг із її внутрішнього ящика папер, обмотані рожевим атласом. Постояв, повільно розгор-

нув атлас і, сховавши його назад у ящик, почав читати папери. Читав довго, мовчки. Потім поцілував їх, підійшов до образів, перехрестився і зі сльозами на очах і помітним хвилюванням підійшов до каміна, біля якого стояв канцлер Михайло Іларіонович Воронцов, кинув папери в огонь, сів у крісло, зачекав, поки папери візьмуться попелом, а вже потім сказав:

— Я не був нічим іншим, як вірним рабом її величності, покійної Єлизавети Петрівни, яка осипала мене милостями вище моїх заслуг. Ніколи не забував я, з якої долі і на який ступінь возведено мене десницею її. Я обожнював її як сердобольну матір і як ревну християнку і ніколи не дерзав мислю вближуватися з її царською величністю. Стократ змиряюсь, згадуючи минуле, живу в майбутньому, в молитвах до вседержителя. Подумки цілую руки царствующої монархині, під скіпетром якої спокійно в останніх днях життя вкушаю дар благодіянь, ізліяних на мене од престолу. Тепер ви бачите, Михайле Іларіоновичу, що в мене ніяких паперів нема. Дайте про це знати всемилостивішій государині. Я не бажаю ніяких земних почестей. Прощайте, ваша світлість, хай залишиться усе це між нами таємницею. Нехай люди говорять, що їм заманеться, а ми не повинні бути причиною пересудів. Граф Олексій Григорович замовк.

Канцлер Воронцов, на ходу витираючи вологі очі, по-мчав прямо до імператриці Катерини, розповів про все, що чув і бачив. Катерина уважно слухала, а коли Воронцов скінчив, подала руку.

— Доведіть сіє до графа Григорія Орлова. Ми розуміємо одне одного — таємного шлюбу не існувало.

18

В Петербург прем'єр-майор Паскевич приїхав з клопотанням, щоб його відкликали з Нової Сербії (не хотів бути в генералом Хорватом); і був радий, коли його посилали на Україну в Сербський полк, командиром якого був Петро Текелій. Паскевич зрадив землякові, маючи надію за його допомогою одержати підвищення по службі. Сербський полк мало був схожий на регулярну військову одиницю, ніхто з полкових командирів не думав про службу, а турбувався лише про власну кишеню. Полк був неповний, хоч гроші на його утримання одержували

210

сповна. А коли прибувала комісія, то в гусарську форму на час переклички одягали і денщиків. В ротах були офіцерські шинки, шинкарі оббирали гусарів і баришем ділилися з офіцерами. Полковий командир Петро Текелій мав свою лавку, де продавалася гусарська амуніція набагато дорожче, ніж вона того варта. В полку було чимало одружених гусарів, які возили з собою дружин і дітей.

Усі ці недоладності з'ясувалися одразу по закінченні російсько-пруської війни, і гусарські полки почали переформовувати. Увільнили непридатних до військової служби, набрали нових рекрутів. На Дону і на Запоріжжі закупили коней і таким чином укомплектували вісім ескадронів, як це й годилося по штату.

Теплий червневий день почався для Паскевича щасливо: він одержав повідомлення сенату про надання йому Чергового військового чину — підполковника. Зайшов по-здоровити земляка Петро Текелій. Та в цей мент прибув гінець, доповів, що їх обох викликає командир дивізії генерал-поручик Нумерс, людина сувора і діяльна.

— Чому досі не впорядковано ваш полк? — зустрів Нумерс Текелія запитанням.

Текелій затремтів.

— Я не дозволю, щоб зі мною розмовляли таким тоном у присутності нижчого чину!

— Що? Ви маєте на увазі підполковника Паскевича? — підвищив голос генерал-поручик. — Ви свиня! Даним мені правом її імператорською величністю я можу вас позбавити усіх чинів і змусити чистити чоботи підполковнику Паскевичу. Він чесний і досвідчений офіцер. До чого ви довели полк? Це зборище злодіїв, а не чесних воїнів!

— Винен! Я погарячкував...

— Погарячкував? Даю вам два тижні строку — або у вас буде полк, або ви пустите собі кулю в лоб, якщо ви офіцер, а не ганчірка. Зрештою, за вас це можуть зробити інші! Ідіть! А ви, Паскевич, лишіться!

Генерал Текелій клацнув підборами, вийшов. Нумерс здь посміхнувся.

— Поздоровляю вас із чином. Хвалю за службу. Скоро переведу вас в інший полк...

— Радий старатися!..

— Старайтесь, голубе! У сенаті вас знають як чесною офіцера. Скоро ми підемо на діло. І ви матимете змогу швидко одержати новий чин. — Приглянувся, спитав: — Ви чимось стурбовані? Які у вас до мене прохання?

211

— Не смію турбувати!..

— Кажіть!..

— Мій земляк помирає! Хотів би поїхати...

— Це далеко?

— У Новомиргородці... Одначе і тут справ...

— П'ять днів досить?

— Цілком, ваше превосходительство. Може, й менше...

— Ну, марно ви гуляти не будете.

Підполковник Паскевич, одначе, спізнився на цілий день. В будинку, де жив Аскольд, застав лише його дружину, пригнічену і заплакану. Нещасну розважав Данило. Приїхав до сестри із Запоріжжя в гості, а потрапив на похорон.

— Він так і не повідав вам своєї таємниці? — спіймавши слухну мить для такої бесіди, спитав Паскевич.

— Не встиг... Про Хорвата щось хотів розповісти, бо дай він провалиться, — відповіла заплакана Ганка.

— Та-ак, Ганко. Не пощастило вам у житті... Що тут скажеш... Коли допомога яка потрібна буде, не соромтеся... Візьміть от... Вітяг кілька золотих, поклав їй у долоню.

— Що ви?.. — злякалася Ганка, глянула на Данила.

— Зараз нічого мені не треба, усе в мене є...

— Нічого, згодиться... Ти не сама зараз, а з двома дітьми...

Ганка подякувала, хотіла поцілувати руку підполковника Паскевича, але той одсмикнув, сказав ніжно, як сестрі:

— Не треба, Ганко... Сам нагнувся, поцілував її по репану руку. — Прощайте, — повернувся до Данила, вклонився.

— Прощайте, Даниле! Тепер мене з Новою Сербією нічого не зв'язує, то й не скоро зустрінемось! — І підполковник сів у ридван, щоб вирушити в полк.

Ніч зоряна. Степанида і Данило сиділи на призьбі, немов молодята, довго помінали про справи.

— Треба б уже Петруся в науку віддавати, — вголос міркував Данило.

— Та треба ж... — неохоче відповіла Степанида.

Тільки тривожно погось у мене на душі, Данилочку. Нещаче лиха якого жду. — Замріялася, схилилася чоловікові на плече.

— Заспокойся!.. Нікуди я од тебе більше не підуювати Запоріжжя ні з ким не збирається... Он яка війна

на була, і то обминула нас... Господарюватиму. Може, тільки в чумачку одскочу який раз. Янек хату поряд ставити збирається... Веселіше буде. А там, дивись, і Ганку перетягнемо сюди... Хотів оце зараз забрати — не скотила...

Степанида пожвавішала.

— А знаєш, Данило, здається мені, подобається нашій Ганці Янек.

— Що йому вона подобається, то я це знаю. Але що не кажи — в неї двоє дітей...

— Двоє... Як і в нас... В один рік із Ганкою народила я Карпуся, щечече вже... Про тебе питав учора, де ти ходиш...

— Що ти кажеш, йому ж всього-на-всього рік і три місяці...

— Питав справді... А Петруся, може, й не треба в науку. Дід Ярохтей Зачіпка і писати його вже навчив... і читати...

— Треба, Степанидо! Нехай наші діти та будуть розумнішими од нас — грамотним легше живеться.

Треба!..

З тих пір, як Данило оселився на хуторі старого січовика Ярохтея Зачіпки, його не часто викликають на Січ, ніби він і не запорожець. А побратими його живуть, як багато інших запорожців, і зрідка навідуються до Данила в гості — Саливон, Егор, Янек. Не разом, звичайно, а поодиноці: приїде котрий, перебуде день-два, понарозкаже різних новин — і назад... Одного разу, неначе змовившись, Ганка і Янек в один час приїхали. І сестра Данилова так глибоко запала в душу запорожцеві, що, як він сам потім казав, втратив сон і спокій назавжди. Але Ганка не могла відповісти взаємністю настирному залицяльникові, бо в неї чоловік, та ще й до того хворий, то про які гулі може йтись. Хоч, правду кажучи, признавалася тайкома Степаниді Ганка, Янек їй подобається, але ж вона не вільна... І от Ганка вдова... Але дивно, що в час найбільшого свого са не згадала Ганка Янека, напевне тому, що кохала скольда.

Сидячи в своїй осиротілій хатині, згадує Ганка, як без батькового та материного благословення вискочила заміж. Так уже склалося її життя. Почалося це в той час, коли, провіджаючи Кузьму в дорогу з капітаном Паскевичем, уперше побачила дівчина чорногорця Аскольда. Побачила і закохалася. Лицем він трохи скидсь на капітана, але

пан — не для Ганки, а Аскольд — ото її пара. Побралися. Трапилось це в Новомиргородді. Збиралася з нареченим їхати в Бране Поле, а опинилася в Чорногорії, там і син її старший народився — Трохим.

Кілька років жила Ганка в Чорногорії, доглядала сина. Але якось вночі налетіли турки, почали грабувати й палити оселі чорногорців, убивати старих людей, молодих погнавши у полон. Будиночок Аскольда стояв високо в горах, забігли ще вище, переховалися, пересиділи лиху годину. Тим і врятувалися. А коли з гір спустилися — о боже! — батька й матір Аскольдових убито, худобу забрано, чудом хатина цілою залишилася. Напосілася Ганка на чоловіка їхати та й їхати в Бране Поле чи хоч у Новомиргородку. Аскольд не перечив, нічого більше його на батьківщині не тримало. Продав дві хати — свою і батькову, рушили у Новомиргородку. Спочатку в чужих людей куток наймали, потім побудували свою хатину. Якраз вистачило тих грошей, що виторгував Аскольд за дві садиби у Чорногорії. Так і жили... А потім покликав Аскольда генерал Хорват... Кудись мав їхати чоловік, та повернувся з дороги — занедужав. Гроші привіз, але не сказав, звідки вони в нього, пообіцяв потім розповісти, та й не встиг цього зробити... Служив трохи в капітана Паскевича, а вона, Ганка, кухаркою в нього була... Добрим словом згадує Ганка капітана й досі, добра людина...

Сидить Ганка, туманіє. Треба б ближче до Данила перебиратися, в Новоселицю...

19

Новоселиця вироста біля зимівника Ярохтея Зачіпки. Першим поставив хату Данило, а згодом до його обійстя почали тулятися інші будинки прийшлих звідусюди людей із сім'ями, хто з худобою, а частіше з порожніми, але здоровими мозолястими руками. Може, на географічні карти це село і не встигло потрапити, бо часто потім міняло свою назву, але в описуванні нами час звалася воно Новоселиця. Старші, правда, звали це Ярохтеївка, по імені козака Зачіпки, бо він першим оселився там, молодші звали Турівка, бо другим поселився там Данило, а деякі — навіть Легкоступівка, по прізвиську названого батька Семона Гаркуші. До зимівника покійного Ярохтея Легкоступівка верстов зо три буде, хоч щороку від Новоселиці ця від-

214

даль зменшується, а з часом, по всьому видно, то й зовсім зникне.

Як тільки Новоселиця розрослася і вже в ній було двадцять вісім дворів, люди, а надто старші віком, почали турбуватися, щоб їм було поставлено церкву. Зібрали гроші йа ходака в церковних справах, і той ось уже близько двох років хати власної не тримається ні весною, ні влітку, ні восени — усе в дорозі: то на Січі у архимандрита Володимира, то в Києві, одним словом — доручила громада діло святе, то чоловік його й витупкує. А що в нього сім'я, то й про неї подбали, забезпечили, щоб не бідували дружина з дитям. І прохач той не скаржився на долю, а коли саме церкву в Новоселиці буде поставлено, скавати достеменно нічого не міг. Та коли він занедужав, звернулася громада по допомогу до Данила. Той здивувався.

— Та чи не з глузду усі ви з'їхали, що хочете пононарем мене зробити? — не збагнувши одразу, чого од нього хочуть, розгнівався Данило.

А люди просили, щоб він поїхав у Київ до брата, отця Феодана, попросив, щоб той замовив словечко де треба за побудову церкви в Новоселиці. І гроші принесли на витрати в поїзді, але Данило від них відмовився. Він саме збирався поїхати до Ганки, а це ж якраз по дорозі, та забрати в неї сина її старшого Трохима, однолітка Петрусевича, — і сестрі буде легше, і Петрусевичу веселіше, бо менший братик його Карпо не компанія. Той із дідом Ярохтеєм подружився — біля бджіл з весни до пізньої осені пропадає, од хати, чортеня, одбилося, що навіть Степанида не щодня його бачить.

— Мабуть, я тебе, синочку, прив'язуватиму, щоб ти хати тримався, замазурик ти мій!..

— Коли я замазурик, то ти, мамо, замазурка, — відповідав малий пасічник, — бо тато казали, що я схожий на тебе...

Степанида реготала до слів. Розповідала потім Данилі про розмову із сином — сміялися обоє.

Красивою була Степанида дівчиною, красива з неї вийшла і мати. Ні разу вона не звищила голосу на дітей, хоч би й яку шкоду вони зробили. Завжди терпляче розповідь, чому потрібно так, а не інакше, і яка від того користь буде людям чи, навпаки, прикрість. Часто говорила: поділитися з людиною останнім, що маєш, не нагрімати на неї, щоб не завдати прикроїв, — це збагатити

215

власну душу, а відняти в людини останнє, привласнити чужу працю — це обкрасти себе.

Часто вечорами сідав Данило поряд із Степанидою на призьбі, обнімав її міцною жилавою рукою, казав:

— Ясочко ти моя! — і додавав перегода: — Невже це навіки таке щастя мені судилося?

— Про що ти, Данилочку?

— Дивлюся на тебе — надивитися не можу, милуюсь тобою — не намілююсь... На все ти багата: і на вроду, і на ласку, і на доброту, і на розум! І подумати тільки, що все це багатство мені одному дісталося! От устану зараз і загорлаю серед обійстя на всю Новоселицю, щоб аж до зимівника Семена Гаркуші докотилося: я найбагатша людина в світі! — І жартома поривався підвестися, та Степанида обнімала чоловіка, тулялася до нього, клала голову на плече, воркувала голубкою:

— Оглашений, і коли ти тільки вгомнишся!..

Вранці Данило запряг у візок буланого коника, Степанида поклала під сіно торбину з харчами і баклагу з водою... Данило, перш ніж до Києва правитися, заїхав до Ганки, нехай небіж у Київ з ним з'їздить, світу побачить. Ганка була рада братові, не знала, де посадити.

— Ой, яка ж я дурна, Даниле!.. — казала, ніяковіючи. — Унадився до мене побратим твій, хай щасливий буде, Янек... Щодня майже провідує господу мою. Гостинці привозить, до дітей лащить... А оце недавно... — закрила розпашіле обличчя руками, — приїхав звечора і давай жемитися до мене... Та не як-небудь, а вмовляти почав, щоб я заміж за нього виходила...

— І що ж ти йому відповіла? — посміхнувся Данило.

— Сказала, що про це зараз не може бути й мови — як рік мине, тоді видно буде... А він мені на це — хоч і сто років, каже, а ждатиму, аби тільки діждатися... Але навіщо ждати?

— І що ж ти йому?

— Сказала — не час про це зараз...

— Не прогнала ж ти його посеред ночі, звечора ж, кажеш, приїхав, — посміхався Данило.

— Не прогнала, братику... Куди ж проти ночі...

Вийшов Данило затемна в надії, що коли добре припече сонце, то зупиниться десь у холодку, щоб пересидіти спешку, а в опівдні і далі рушати. Трохимко, не по літах роз-

винений хлоп'як, усе допитувався в дядька Данила, чому тирса так сумно шелестить, а словами нічого сказати не може; куди сонце дівається, коли ніч настає?.. Данило відповідав, як умів, хлопець забавляв його... І коли сонце було вже над самою головою, Данило зупинився під височенним явором, щоб погодувати племінника, та й самому перекусити. Поки розв'язував торбину, Трохимко устиг видертися на саму маківку явора, гукнув звідти:

— Який степ великий! І ніде нікого!.. — Раптом замовк і вже швидко, як моторна білочка, сповзаючи з дерева, таємниче заговорив: — Там солдати на конях сюди їдуть! А посередині віз великий... Йй-бо! — І показував пальчиком, де саме він бачив таку дивовижу. Данилове чутливе вухо вловило скрип коліс і кінський тупіт, та це його не схвилювало — мало хто може їхати степом. Одначе зацікавило.

— Сідай, Трохимку, та їж, а я до торованки пройду, побачу, хто це там їде...

— І я з вами! — з готовністю наструнився макий. Пішли разом. Сонце припікало немилосердно, вітру не було, і над степовим різнотрав'ям колихалося марево. Стояли обіч торованки дядько і племінник, і Данило очам своїм не вірив: у відкритій кареті, супроводжуваний ескортом солдатів на чолі з командиром ескадрону, що їхав попереду, сидів закований у залізо колишній грізний правитель Нової Сербії генерал Хорват, похилив голову і, здається, бачив лише свої власні гострі коліна.

— Нема тут близько криниці чи струмка якого? — спитав ротмістр, і Данило показав на явір, з-під якого ключем біла свіжа прохолодна вода. Ротмістр сплинув ескорт, подався до явора, Хорват підняв голову, глянув на Данила. Очі їхні зустрілися.

— Аскольд помер, — сказав Хорват.

— Знаю, — відповів Данило.

— Не зміг я на поминках бути у земляка, — продовжував Хорват.

— А підполковник Паскевич був...

— Уже підполковник? — позаздрив генерал і знову схилив голову.

— Ну, щастя вам, генерале, на новій службі! Скатортиною доріжка! — повернувся і пішов до свого візка Данило, підштовхуючи за плечики Трохимка.

Ночували серед степу, а на ранок доб'їлися до села. Підїхали до криниці, щоб коня напоїти, тільки-но витягли

відро води, як у село з піснею влетів загін донських козаків.

Е-ех калинка, малянка моя!
Де не сяду, там і жінка моя!

Чільний вершник, напевне сотенний отаман, побачивши криницю, махнув рукою, і пісня одразу урвалася. Пора коней напувати, спішились. Напоївши коня, Данило од'їхав набік, але далі не рушав, приглядався, чи не зустрине кого знайомого.

— Омелян Пугачов? — підійшов Данило до козака, який видався йому знайомим.

— Василь Журба? — зрадів той зустрічі. — Прізвище твоє, як і батьківщина, — бідацькі.

— Впізнав? Це моє козацьке ім'я, а мати мене Данилом нарекла, а прізвище Тур.

— Он уже кілька днів толочимо український степ, і скрізь самі сльози... Серце болить на це дивитися, а що вдієш.

Одійшли од криниці до воза, де сидів на сіні черноокий Трохимко. Омелян жартома привітався.

— Добридень, козаче! Тебе як звать? — взяв на руки, підкинув над головою.

— Трохим! А ти не чіпай мене!

— Ух ти! — посадив хлопчика на місце. — Коли в мене народиться син, то я назву його Трохимом.

Почулася раптом здалеку знайома Данилові пісня, прислухався, до криниці підходив кобзар.

Заквиляла сива мати
З горя коло тину...

Примовкли донські козаки, обступили тісним колом сліпого кобзаря. Слухали. А як тільки скінчив співати, прозвучала команда сотенного командира:

— По ко-оня-а-ах! — чи то прокотився грім по небу, чи то знялася буря: — По ко-о-оня-а-а-х!..

Данило і Омелян тричі обнялися навхрест. А пісня гукала у їхніх серцях, неначе вони знайшли розрив-траву і ніякі кайдани їм не страшні.

20

Після закінчення російсько-пруської війни розбурхане життя Росії входило в свої звичні береги. Матері, дружини і наречені оплакували загиблех і покалічених на війні

218

солдатів, а там знову панщина, виснажлива, немов каторга, і не бачили люди мукам своїм кінця. Одначе це був відносний спокій, бо не брали на війну нових рекрутів, звідки молоді здорові люди могли ніколи не повернутися до своїх нужденних родичів.

Загибло на цій війні з обох боків близько мільйона солдатів і офіцерів, не рахуючи цивільних. Стихали пристрасті і серед придворних вельмож, що довго сперечалися, чи має право посісти царський трон Катерина.

Коронування імператриці в Петербурзі і особливо в Москві пройшло з величезним блиском. Досить сказати, що спеціально задля такого торжества Катерина одягла сукню із шлейфом довжиною сімдесят метрів, який несло п'ятдесят пажів. Із двадцяти п'яти сенаторів на коронування в Москву приїхало двадцять. Прибули також члени священного синоду і вище духовенство, придворні дами, генералітет, іноземні послы, губернатори, отамани, кошовий Січі Запорізької Петро Іванович Калнишевський з усією січовою старшиною та багато інших знатних осіб. Велика княгиня цесарівна Катерина Олексіївна стала імператрицею великої Російської імперії Катериною Другою. Потім були гуляння, бенкети, маскаради. Дорогі вишукані наїдки і напої, фейерверки, гарматна стрілянина; срібло, золото, коштовне каміння виблискувало навіть на застібках черевиків вельможної російської знаті, дивувало іноземців; розпалювало їхню заздрість, викликало захоплення.

В міжнародній політиці в перші місяці свого царювання Катерина збила з пантелику патентованих дипломатів і коронованих правителів Європи: Росія заявила, що вона буде вести політику незалежної держави, і Європа збагнула: до тверезого і сильного голосу Росії не прислухатися не можна. Росія запропонувала Данії припинити безконечні суперечки за Голштинію і виступила посередником для досягнення миру між Францією і Англією, попередивши, що воюватиме проти тієї країни, яка не згодиться на мир.

мир у Європі запанував, як того і домогалася Росія. Витрати на війну 1756—1763 років склали величезні суми, самій лише Росії вона обійшлася більш як тридцять мільйонів карбованців, незліченні людські втрати, а відшкодування дивовижно мінімальні. Та от війна закінчилась, підписані мирні угоди, запанував мир. Першими своїми указами, що стосувалися внутрішньої політики, імператриця Катерина Друга повністю реабілі-

219

тувала всіх засланих попередніми імператорами в Сибір чи інші місця, повернула багатьом із них чини і маєтності.

Приїхав із заслання і колишній канцлер Олексій Петрович Бестужев-Рюмін. Наближено до царського трону (брав участь у перевороті на користь Катерини) і Григорій Миколайовича Теплова. Але обидва не були вдоволені своєю долею. Теплому здавалося, що його в житті супроводить одне лише безталання, бо чекав більшого, аніж мав. Чини, села, кріпаки — от що було йому потрібно, а цього в бажаній кількості не було. Правда, Теплов розумів, що завинив перед Катериною, виказавши колись її таємне листування з гетьманом Розумовським і кинувши тинь на тодішнього канцлера Бестужева-Рюміна. Петро Третій не відмінив указу покійної імператриці про заслання Бестужева-Рюміна, але не забула про нього Катерина. А той, повернувшись із заслання і з'ясувавши, хто саме накликав на нього немилість, одразу дойовів про це Катерині. Теплов уже встиг прислужитися Катерині так, що відштовхнути його тепер від себе вона не наважувалася. Теплов це розумів дуже добре і намагався ревною працею заслужити милість і довіру імператриці. Але те, що він робив досі, будучи статс-секретарем імператриці, міг робити інший, і коли не краще, то в усякому разі досить пристойно. Одним словом, розмірковував Теплов, він нічого не зробив для імператриці такого, щоб вона звернула на його особу особливу увагу. І така нагода відзначитися випадає: усунути з дороги претендента на російський трон Івана Антоновича — сина Анни Леопольдівни й Антона-Ульріха Брауншвейгського. А раз народившись, ця думка стала напосідливою, турбувала Теплова вдень і вночі.

Був похмурий вечір. Теплов сидів біля каміна, вигрівав хворі ноги і думав. У цей час йому принесли лист, яким сповіщалося, що готується змова — змістити Катерину і посадити на трон Івана Антоновича. Теплов посміхнувся, з цього необхідно скористатися: лист було вручено канцлеру, а той попередив осіб, які охороняли Івана Антоновича, щоб вони не видавали в'язня живим, якщо хтось буде намагатися звільнити його з-під варті. Залишалось організувати напад. І погляд Теплова впав на особу Мировича, підпоручика Смоленського полку. Шукаючи спосіб збагатитися, Василь Мирович потрапив у масонську ложу, де й зустрівся з Григорієм Тепловим.

Масони, чи франкмасони, — так звалися члени релігійно-філософського братства, що виникло на початку вісімнадцятого століття в Англії і швидко поширилося по всьому світу. Найбільш цікавою рисою масонів був антиклерикалізм — боротьба проти влади церковників, а не проти самої держави. Російське масонство було схожим на західне. В центрі масонських інтересів було повне опанування таємницями гіпнотизму, спиритизму, містичної медицини тощо. Окремі російські діячі ставали масонами лише для того, щоб зайнятися містичною філософією, яка вела своє походження від гностиків перших часів християнства і середньовічних сектантів. На початку діяльності імператриці Катерини масони намагалися дійти таїнства, чи будуть вони знамениті і багаті та як саме цього досягти.

Василь Мирович був молодим і вродливим юнаком, щиро заздрихав Григорію Орлову, що той вибрався на вершину щастя завдяки своєрідним обставинам, які склалися на його користь в день перевороту. Немало молодих офіцерів тайкома звертали свої погляди на особу Івана Антоновича, щоб посадити його на російський трон і самому при тому прославитися і розбагатіти. Думав про це і Василь Мирович. Якось він поділився з Тепловим своїми думками. Теплов підтримав вродливого підпоручика і ввійшов з ним у таємну змову.

— А коли намір не здійсниться, — пояснював Мировичу Теплов, — тоді станеться ось що. Припустимо, що вас схоплять і на той час Іван Антонович буде мертвим. Сенат засудить вас до страти, а імператриця помилує, та ще й винагородить... І ви станете багатим.

— А де гарантія, що помилує? — вагався Мирович.

— За це вже поклопочуся я...

— Чекайте, Григорію Миколайовичу, то все може закінчитися, — в голові Мировича каламутилося, — тим, що Івана Антоновича уб'ють, а мене засудять?

— При хорошій організації перевороту цього не трапиться. Повторюю, при хорошій... Необхідно продумати все, зважити, ретельно приготуватися. Але не можна віддати і найгірший варіант. В усякому разі в обох випадках ви тільки виграте.

— Коли ж можна здійснити переворот? — байдуже кинув Мирович.

— Коли імператриці не буде в Петербурзі...

— Логічно... Ну, що ж, — зважився підпоручик — почав готуватися і чекати.

Спектакль розіграно. Сталося так, як і планував для себе Теплов: у той час, коли імператриця Катерина Друга виїхала в Прибалтику, в Петербурзі було здійснено напад на Івана Антоновича, якого вбила охорона, а Мировича схоплено і взято під варту. Невдовзі сенат засудив Мировича до страти, але той не сумував, коли йшов на ешафот, коли клав голову на плаху, сподіваючись на помилування. Кат підняв сокиру і, не вагаючись, опустив. Усмішка застигла на мертвих устах підпоручика Смоленського полку Мировича. Указ про помилування не спізнився. Його не існувало взагалі. Правда, про помилування Мировича натякала Катерина, але Теплову легко вдалося переконати її, що це може бути витлумачено так, ніби вона причетна до вбивства свого суперника на російській трон. Так Григорій Теплов прагнув домогтися виняткового довіря її імператорської величності Катерини Другої, щоб піднятися на вищий щабель по службовій драбині. Однак не допомогли йому ні вбитий Іван Антонович, ні скараний на горло Василь Мирович, тому-то позашлюбний син відомого письменника і церковного діяча Феофана Прокоповича нарікав на свою долю, що вона до нього немилостива упродовж усього життя.

Не була, проте, спокійною і Катерина, тому що в різних кінцях імперії спалахували час від часу заколоти, хвилювалися старообрядці, не бажаючи визнавати офіційної православної церкви, добрим словом згадуючи Петра Третього, який виступив на захист старообрядництва. І в знак протесту, що можуть бути скасовані укази Петра Федоровича про старообрядців, вони погрожували спалити себе на вогні. Катерина зажадала дати їй матеріали про виникнення старообрядництва. Допомогти імператриці розібратися в цьому запутаному питанні зголосилася княгиня Катерина Романівна Дашкова-Воронцова, та сама, що брала активну участь у дворцовому перевороті на користь великої княгині Катерини, за що була тоді щедро винагороджена. Дашкова переглянула силу-силенну матеріалів, що зберігалися в архівах сенату і священного синоду, і усю виклала наслідки своїх спостережень.

До появи книгодрукування книги, переважно церковного характеру, переписували монахи, часто малописьменні, і тому вкрадалися помилки, які переходили від однієї книги до іншої, з кожним разом кількість їх збільшувалась.

і через три-чотири покоління вони ставали канонічними. На цю ваду звернув увагу ще Іван Грозний, але церковники до сімнадцятого століття так і не наважувалися виправити в церковних книгах ці помилки. В середині сімнадцятого століття патріаршу оксамитну мантию одягнув Никон, людина освічена і неабиякої волі, до того ж близький до особи царя Олексія Михайловича. Він вирішив за всяку ціну видати виправлені книги і замінити всі існуючі, написавши «Службеник», в якому заборонялося хреститися двома пальцями, а лише трьома, при хрещенні не занурювати дітей у воду з головою, а лише обливати водою і таке інше... Ця категорична настанова змінити існуючі прогягом не одного покоління церковні обряди на смерть перелякала попів і мирян, ревних захисників старовини.

Невдоволення діями патріарха виявилось одразу в кремлівських теремах, розтеклось по московських церквах, а з Москви — по інших містах і селах. На захист старих церковних обрядів стали протопопи і священники: Микита — у Суздалі, Даниїл — у Костромі, Доггин — у Муромі, Никифор — у Симбірську, Андрій — в Коломні, Серапіон — у Смоленську, Варлаам — у Пскові тощо. Патріарх Никон на це не зважав і стояв на своєму. Сільські попи, одержавши нові книги, не читаючи, поклали їх на крилас і правили як раніш. Коли це стало відомо Никону, найбільш затятих попів закували в залізо і посадили в монастирські каземати, а подеколи ослушників волі патріаршої змиряли канчуками. Такі суворі заходи озлобили попів ще більше, вони стали упертішими, гадаючи, що страждають за правду. Простий люд вважав їх мучениками за стару віру. Цих людей разом з їх попами, які не сприйняли нових обрядів православної церкви, що їх запроваджував патріарх Никон, звали розкольниками, старовірами, старообрядцями.

Оскільки офіційна церква переслідувала старовірів, то чимало їх залишило межі Росії. Виїжджали в Швецію, в росію, в Польщу, в Туреччину, в Китай і навіть у Японію. Найбільш протоптанім і на той час недалеко від Москви був шлях за литовський рубіж. Чимало старообрядців знайшли там притулок недалеко Гомеля, на острові ріки Сожу, притоки Дніпра. Збудували першу слободу, яку по назві острова найменували Віткі. Власник тих земель пан Хемницький був радий, що острів заселено, бо мав з того постійний чинш і як міг захищав прибулих. Про життя у Вітці дізналися інші старовіри, і скоро поблизу

Гомеля виросло чотирнадцять слобід, де проживало близько сорбка тисяч старообрядців. Як з води виросли церква, чоловічий і жіночий монастирі.

На початку вісімнадцятого століття, коли гетьман Мазепа разом із шведським королем Карлом Дванадцятим по-зрадницькому виступили проти Росії, вітківські старообрядці поспішили на допомогу царю Петру розбити ворогів Росії, — напали на обози, на невеликі загоны, брали в полон шведських солдатів і відсилали особисто царю Петру. І за це російський цар повелів залишити вітківців у спокої. Але після смерті Петра гоніння на них продовжувалося. Російська цариця Анна Іоаннівна, дізнавшись, що у Вітці оселилося чимало людей російської крові, послала туди п'ять полків, і всіх вітківців зігнали з насиджених місць.

Переслідування старообрядців тривало і за імператриці Єлизавети, і тільки Петро Третій поклав йому край.

Княгиня Дашкова-Воронцова замовкла, складаючи папери, які прихопила з собою.

Імператриця Катерина Друга весь час уважно слухала, що їй говорила княгиня, нарешті ніби опам'яталася і тихо сказала:

— Старообрядці люди суть православні, руські, і богу протівно відмовлятися од них, і нам невігода...

— Браво! — заплескала в долоні двадцятилітня княгиня, підвелася з крісла.

Катерина повеліла змінити ставлення до старообрядців, кликала їх у Росію, дозволила носити бороду і відповідний одяг, а крім того, звільнила на шість років од всяких податків. Старообрядці збадьорились, почали повертатися на батьківщину. Лише вітківці залишалися на місці, зневірившись у царській милості. Однак всі ці заходи імператриці Катерини приписувалися Петру Третьому, от за ким шкодували старообрядці, більше того, вони навіть не дуже вірили, що він загинув.

21

Майже через рік після побачення з Данилом в сім'ї Омеляна Пугачова народився син, і його назвали Трохимом. Молоде подружжя збиралося охрестити дитя, лядяло голову, кого запросити в куми. Софія називала імена багатих козаків, але Омелян і слухати не хотів. Він не

224

любив водити компанію з багачами, хоч мати і дружина були не від того. Але Омелян стояв на своєму. Мовляв, може б, і згодився котрий із старшини кумом бідакові стати, щоб потім весь вік глазувати з нього — бач, і пригостити кума не мають чим, і посадити ні на чому.

— Олексія в куми візьмемо, — буркнув Омелян.

Олексій козаком не був, а жив у Зимовейській станиці, наймався на роботу до старшини і багатих козаків, займався полюванням, ловив рибу на харч і на продаж, одне слово — зводив якось кінці з кінцями. Високий і кремезний, Омеляну він нагадував чимось Данила, був навіть родом з України.

Теплими літніми вечорами, коли заковувалося за обрій сонце, любив Олексій вийти на берег Дону, схватися в його густих зарослях і довго слухати різноголосу музику ріки. Сидів Олексій завжди на одному місці, Омелян не раз його там бачив, а тому зараз дуже легко його знайшов.

— Здрастуй, братушко! — привітався Омелян. — Ловиться рибка чи не ловиться?

— Здрастуй, Омельку! Кому ловиться, а кому сама в руки йде!.. Сиджу ось, і сміх мене розбирає...

— Чого, братушко? — здивувався Омелян.

— Та-а, згадав про архієреїв, — махнув рукою Олексій. — Нещодавно почув од гребенських козаків... Дивина, скажу я тобі...

І почав оповідати про молодого монаха Афіногена, що прийшов до старообрядців, назвався на сповіді своєму духівнику архієреєм Лукою, йому повірили і визнали за архієрея. Потім він перейшов у католицтво, одружився з багатою шляхтянкою і став із самозванця-архієрея полковником чи навіть генералом.

— Так просто? Сказав і повірили? — спитав Пугачов.

День був теплий, роботи нагальної дома не передбачалося — сиділи собі і гомоніли про все на світі. Нарешті Олексій спитав:

— То в тебе, може, щось трапилось?

— Що? — замислився Омелян. — А-а, трапилось, братушко, — син народився, Трохим.

— То це ж добре, — нове життя народилося...

— А яким воно буде — нове життя?

— Це вже від тебе залежить. Дольо дітям батьки дають...

— Ну, не завжди, братушко. Батько мій, Іван, коли б

8 9-1267

225

міг, небо прихилив би мені, а й сам помер... Не завжди можуть батьки викувати дітям долю, яку хотіли б... То вугілля в горні не вистачить, то ковальський міх продіряться — латати треба... Ну, та я ось із чим до тебе прийшов. Раз народився син, то потрібний кум. Підеш до мене в куми?

На тому й порішили.

Людиною Омелян Пугачов був гордою і незалежною, хоч по його статках; здавалося б, нижче трави нахилитися необхідно. Необхідно? А чому він має принижуватися, хилити голову перед атаманом чи багатим козаком, чим вони кращі від нього? Що багаті? А чи чесною ж вони працюють розбагатіли? Говорив-от кум Олексій про Афіногена — бач, на обмані і в генерали вийшов... І, мабуть, винагає тепер, щоб уклонитися йому, а то й лозою січе за непокору. А другого лжеархієрея гребенські козаки втопили... І правильно зробили! Коли б Омелян був тоді поруч, то сам допомагав би каменюку до ребер прив'язувати, щоб не випливав... А Богомолу от обдурити не вдалося нікого... А задумав хитро, піп навіть повірив і приймав його в церкві при людях, як справжнього імператора, і всі йому вклонялися... А потім стража царська схопила і обох — попа й «імператора» — в кайдани, ніздрі повіривали, вуха пообрізували, язик вирвали... Одним словом, не лише на імператора, а й на людину став несхожий... Цікаво, а цей Богомол був схожий на Петра Федоровича? А втім, хто його коли бачив? Е-ех, робиться в світі щось таке, що тільки руками сплесни та й мовчи! Бо що вдієш?..

Імператрицю Катерину в цей час турбувало, яким чином утримати спокій на південних своїх кордонах. У Дрездені помер польський король Август Третій, прихильний до російського двору, і Катерину не могло не цікавити, хто після польський трон і яке буде його ставлення до Росії. Катерині відомо, що польська гоноровита шляхта веде справжню міжусобну війну, а разом зазіхає на південноруські землі. Знову може спалахнути війна, а до цього допускати ніяк не слід. Найкраще було б, щоб польським королем став Станіслав-Август Понятовський, людина, лояльно настроєна до Росії і самої імператриці Катерини, і, крім того, один із династії польських королів П'ястів. Але не лише по смерті Августа Третього думала про це російська імператриця. Іще за життя короля за-

певняла Катерина впливових польських князів Чарторизьких, що допоможе їм. І от слухна нагода дотримати свого слова настала.

Відчуваючи себе на силі, адже лише два роки тому розміняв шостий десяток, Григорій Теплов гадав, що час потурбуватися про себе і запропонувати свою особу на гетьмана України замість графа Кирила Розумовського. Але спочатку необхідно звалити нинішнього гетьмана, а вже потім підніматися самому. Та він уже й був гетьманом, і не один рік, бо граф Кирило Розумовський більше в Петербурзі сидів, а в Глухові верховним управителем залишався він, Григорій Миколайович Теплов. І нема зараз при дворі людини, яка знала б Україну краще, аніж він. Отже, коли вдасться звалити Розумовського, гетьманську булаву віддано буде лише йому, Теплому. Для такої посади не треба бути ні князем, ні графом, а лише мати досвід, знання, розум, а всього цього йому не позичати. Так розмірковує Григорій Теплов і починає діяти. Він поспішає зустрітися з графом Кирилом і на правах наставника і сердечного друга починає з ним розмову про спадкове гетьманство.

— Спадкове гетьманство? — здивувався Кирило Розумовський. — Признатися, ніколи про це не думав.

— А марно, — доливав собі вина Григорій Теплов, схилившись над столом, щоб не виказати хитринки в очах.

— Не думав і не думаю, — відкинувся на спинку крісла гетьман. Вони були в кімнаті лише вдвох, можна говорити відверто. Категорична відмова насторожила Теплового — всі його плани ламалися. Він одсунув келих з вином.

— Повторюю, марно, що не думали... Більше слушної нагоди домогтися спадкового гетьманства не буде. Імператриця ставить до вас найкраще і всяку вашу забаганку підтримає охоче...

— Забаганку, Григорію Миколайовичу? Це вже зацідото — добра мені забаганка!..

— Ну, я не так сказав... Ви будете в Петербурзі, гетьманом призначите вашого сина, а гетьманська старшина вестиме всі справи — люди там досвідчені.

— Я й так більше в Петербурзі...

— Але ж династія Розумовських, ви розумієте?..

— Заманливо, звичайно... Але для цього необхідно...

— Для цього необхідно, щоб вас підтримала старшина, київська митрополія... — поспішив Теплов.

— Заманливо, заманливо... Я подумаю над цим...

— Не думати треба, а діяти, і найактивніше... Кувати залізо, поки гаряче... А я з свого боку зроблю все, що від мене залежатиме...

— Радите? — потер руку об руку Кирило Розумовський, ніби вони в нього померзли.

— Ну, ви мене знаєте, поганого я вам не нараю... Скільки років разом... — підсунув до себе келих з вином Теплов.

— Ну-ну...

— Ви ж у Глухів ідете, от і дійте, та настирливіше, скоріше!..

Розмовляли доти, поки Григорій Теплов не впевнився, що ідея спадкового гетьманства повністю заволоділа графом Кирилом Розумовським. Тоді Теплов підвівся, обняв гетьмана на прощання і побажав успіху в його великій справі.

Кирило Розумовський замислився. На підтримку імператрицею цього заходу він розраховував повністю, адже немало зробив, щоб вона посіла царський трон, у сенаті сидів брат і майже всі його друзі, за винятком хіба князя Вяземського і Григорія Орлова. Та що вони йому, коли гетьман мав свого часу досить ніжне листування з самою Катериною і багатьма впливовими вельможами, коли його колишній наставник Григорій Теплов запевняє, що все буде гаразд?

І от чолобитна на ім'я імператриці готова. Старший писар генеральної канцелярії помчав у Київ, щоб переговорити про задуману справу з київським митрополитом Арсенієм Могиланським і архимандритом Печерської лаври Зосимою Валькевичем.

— Залиш мені, сину божий, це писання. Завтра прийдеш.

І коли писар вийшов, Могиланський звелів зробити копію в чолобитної гетьмана, а вертаючи другого дня папір гінцеві, сказав:

— Ніякої пропозиції, сину божий, од генеральної старшини і прочої громади про спадковість гетьманства в роді Розумовських мені не роблено, і нема на це благословення

государині, якій я присягав на вірність; а тому папір цей не підпишу.

Отже, у Києві гетьмана спіткала невдача. Але він не розгубився. Повелів зібратися в Глухові старшині, щоб підписалася вона. Старшина теж завагалася. Після довгих умовлянь підписалося лише кілька полковників.

І все ж, відчуваючи заруку впливових людей у Петербурзі, свою власну силу і допомогу Теплова, гетьман відправив чолобитну імператриці. Він не знав, що її копія вже лежить на столі у Катерини і вона попросила Теплова зробити коротку записку про стан справ на Україні і висловити свої міркування стосовно пропозиції гетьмана. Григорій Теплов не зволікав і через кілька тижнів приніс записку.

«Всі малоросійські міста, села, хутори, — читала Катерина, — не мають ніякого межування з орними землями... Поміщики часто нападають один на одного із зброєю в руках, щоб зайняти більше землі чи лісу, і часто це кінчається людськими жертвами... Справи у судах розбираються по десять-двадцять років... Козаки в себе дома передганяють хліб на горілку, пиячать, не займаються господарством, сіють пашницю лише для власного вжитку, а гетьманські ордери про вчасний збір хліба користі не дають, на них не зважають... Інколи за лінощами мужики менше сіють, ніж їм треба для прожиття, а тому або вмирають з голоду, або йдуть у найми... Найбільше лихо в тому, що людям дозволено вільно переходити від одного поміщика до іншого, а тому бідні поміщики ще більше бідніють, а багаті багатіють. Мужики ж стають п'яницями, ледарями і старцями, вмирають з голоду на багатій, родючій землі...»

Довго й уважно читала імператриця Катерина записку Теплова, а тоді запросила його до себе.

— Григорію Миколайовичу, — поклала руку на папері, — скажіть, усе, що тут написано, правда?

— Я ще не все написав...

— Чим же займався гетьман?

— Бенкетами та маскарадами в Петербурзі... Болячок українського народу гетьман Кирило Розумовський не знав, не знає і знати не хоче...

— А що ви скажете про чолобитну графа? — подала папери.

— Спадкове гетьманство? — проглянувши папери, вигукнув Теплов, — Коли батько довів Україну до убоже-

ства, то спадкоємці пустять її з торбами... Бідна Україна... — Теплов збирався ще щось сказати, але Катерина відпустила його.

Влітку тисяча сімсот шістдесят четвертого року гетьман Кирило Розумовський виїхав із Глухова в Петербург, залишивши за себе генерального обозного Семена Кочубея, генерального писаря Василя Туманського і хорунжого Данила Апостола. А в листопаді цього ж року зрікся гетьманства. Генерал-губернатором Малоросії було призначено графа Петра Олександровича Румянцева. Григорій Теплов прикинувся хворим і кілька днів не виходив нікуди і нікого не приймав.

Звістку про те, що гетьман України зрікся гетьманства, зустріли на Україні по-різному.

— О боже!.. Графа Кирила Розумовського у нас нема, — прибігла до Кузьми Тура Гелена.

— Ай, Геленко, — ніжно обняв дружину Кузьма, — тут віл здох, а ти мені про графа. Принеси лопату, по-графському я свого вола поховую.

Прибігла Варка.

— Чув, Кузьмо?

Але чоловік так був заклопотаний роботою, що не почув, — стояв по коліна в ямі, викидав землю. Гелена взяла сусідку за лікоть.

— Не займайте його, він воліві яму копає.

— Велика шкода, добрий був віл.

Пішла Варка до Марії.

— Чула, Марійко, гетьмана нема?

— Чула, Вардюню, таке горе. Але нам що до того?

Жила Марія тепер удовицею, бо Карпо Півторалиха привіз до Браного Поля невеселу звістку, що Ничипір, Матвій і Павло загинули і поховані в одній могилі аж у прусській землі. Сам Данило бачив хреста і напис на ньому прочитав. Але Павло Повело був живий.

Немов на крилах летів він до Івги та до сина з пруського полону, а застав пустку. Померла Івга. Що панська робота доконала, а що хворість, яку на панщині ж і заробила. Залишився син, у тітки Марії живе. Повернувся Павло з нічим ям, до якогось берега приставати треба. А з чого починати? До Якова Момота в найми? Або може, на великій дорозі з простягнутою рукою — дайте,

не минайте! Чи з ножакою?.. Та на таке нездатний Павло Повело. Пішов до Божичевого економа.

— Може, мельником будеш? Помер наш мельник, і вітряк опустів. Не доводилось?..

— Доводилось, — поспішив Павло, щоб економ не роздумав: «Хоч борошно в хаті буде, а це вже немало...»

— Чув, Павле, гетьмана нема, — сповістив новину економом.

— Нема? А хіба він у нас був?

— Тобі, видно, байдуже, а воно шкода... Ну, та... Ти ось що. Навідайся до полковника Божича. Шапку він забув тут. Так розхвилювався, що гетьмана не стало. Верхи їхати вмієш?

— Як на печі сидіти. Але я ще сина не бачив. У Марії він, а її дома нема. Це ж не зараз?..

— Можна й пізніше, то я жду.

На перший погляд може здатися, що цей економ Божичів добра людина. Ще б пак, поспівчував нещасному, роботу добру запропонував... Однак це не так. Економ дорожив людьми, бо останнім часом вони все частіше тікають од нього, а цей до двора сам прибився, то чого ж ї не обійтися з ним по-людському. Хоч би при першій із ним розмові.

Полковникові Божичу іще недужилося, коли примчав до нього на змиленому коні Павло Повело, Придуркуватий лакей не розібрався толком, хто прибув до господаря і в якій справі, пустив Павла в самі його покої.

— Ви забули шапку, пане полковнику. Ось вона, — поклав на стіл. — Економ прислав.

— Шапка, шапка, — мимрив собі під ніс полковник. — А ти знаєш, що гетьмана немає в нас?

— Знаю, пане полковнику. Шкода, — хотів сказати ще: невелика, але не встиг, бо перебив Божич.

— Що? Ти сказав — шкода? Та ж ти молодець! Усі шкодують! Без гетьмана дихнути чесному чоловікові нічим буде...

— А то так, уже й зараз нічим дихати... — брав на глази Павло Повело, але полковник не розумів цього. Нагукав лакея.

— Молодець! Ей! Піднеси йому в подарунок каптан козацький!

— Шаровари б іще! Дихати важко без гетьмана...

— І шаровари! — зітхнув полковник. — Ох і важко...

Тисячу карбованців колись видурив у мене, а повернув, ох!

Завітав Павло Повело до Марії під вечір. Жінка вже знала про долю чоловікову, плакала.

— Як же ви живете без мене? — гладив по нестриженій голівці дикуватого хлопця — сина свого, що одвик од батька.

— Хворію я, Павле, — наче вгадавши, що хоче їй сказати Матвій побратим, почала Марія. — Чи то перетрудилася, чи серце вже постаріло, сама не знаю.

— Тіло і справді відпочити слід, а серце й одмолодити можна. Дитина он прив'язалася до тебе...

— Мамо, — пролепетав Повеленко, і доля Марії і Павла була вирішена. Потім розповіла Марія про Арзулу, дитя якої взяла до себе, але воно швидко померло, не вберегла... Кілька разів Карпо приїздив, про Арзулу розпитував, але ніхто не бачив, щоб тіло її виплило, швидко, напевне, аж у окіян-море занесло нещасну.

23

Не вірилося Карпові, що втопилася Арзула, бо знав, плаває вона, як риба, — недарма на березі моря виросла. Були, правда, сумніви, що жінку вкинули у воду, як тільки вона дитя народила, то, може, ослабла чи ногу зсудило. Але ж ніхто не бачив утоплениці. Приїхав, отже, Карпо Півторалиха у Бране Поле знову, щоб річечкою живою поллвити вниз по течії до самого гирла, розпитати по дорозі людей, чи обійстя городами до ріки збігають, чи ніхто часом не чув про утопленицю. Спорядив для такої подорожі човна, взяв істівних припасів, одчалив од берега. І всі, з ким довелося зустрічатися Карпові, заперчливо хитали головами.

До ріки підїхала чумацька валка, Карпо і собі пристав до берега, і як же здивувався, коли побачив поміж чумаків Семена Гаркушу. Побачив і Семен знайомого за порождя.

— Що ви тут побите? — здивувався. — Добрий день!

— Добрий-то добрий, тільки солодом не приправлений. Ти куди?

— В Крим, куди ж... — Гаркуша знав усе про Арзулу і припускався думки, як і Карпо, чи не врятувалася вона в Крим не подалася. І запропонував їхати з ним.

232

— Спасибі за раду, тільки без коня мені як без рук, а свого я в Турів залишив, Кузьма догляне...

— Я свого позичу, о-он до воза пгипнутий... Добгий кінь! А з човном як?

— Та кину тут, добрі люди заберуть, не пропаде.

Від соляних озер Карпо Півторалиха, придбавши необхідний папір на вїзд у Крим, подався Семеновим конем у Кафу, щоб розшукати будинок, де жила колись Арзула, розпитати в сусідів, чи вони не бачили татарки. Один по одному — дійшло аж до хана, що запорізький козак приїхав у Крим, а з якою метою — невідомо. Ця обставина зацікавила хана. Він наказав пильно стежити за козаком і про його поведінку доповідати. Поки Карпо мотався по кримській землі, щодня приїжджали в ханський палац і відїжджали гінці, доповідали одне й те саме:

— Запорізький козак Карпо Півторалиха шукає якусь Арзулу. — Вносили у ханські вуха й те, що козак цілком вільно володіє татарською мовою. Це зацікавило хана, і він наказав:

— Приведіть його сюди! — Поправився: — Не приведіть, а запросіть! А то ще на аркані притягнете!

Сказано — зроблено. Через три дні Карпо Півторалиха був у ханському палаці. Нічого не втаїв перед ханом.

— Я вірю тобі... Інший би викручувався, а ти сказав правду. Я не можу тебе відпустити зараз, щоб не вбили по дорозі, бо такі наміри були — не випускати живим із Криму. Доповіли і про татарку, яку ти шукав, — вона в Криму.

— О мій повелителю, то вона жива?

— Жива, козаче. Моїм людям розповіла, що з нею трапилось у Браному Полі і як їй вдалося дістатися до Криму. Та скоро ти її сам побачиш. Я наказав привести сюди. Житимеш із нею в Бахчисараї, а в мене за товмача будеш. Всім я зараз про це скажу, щоб не чіпали тебе, але не здумай тікати звідси, бо тоді я не зможу тобі допомогти.

І Карпо Півторалиха залишився в Криму, хоч йому того й не хотілося. Та що поробиш — сам у полон приїшов, доброю волею. А як доведеться вибиратися звідси — волею чи неволею, поки що не надумав. Сумував. А Арзула була рада. Вона вже й не сподїбалася на зустріч із Карпом, примирилася зі своєю долею, що навіки самотньою залишиться, а коли появилася Карпо, щедетала, вгадуючи його намір виїхати звідсь непоміченими. Вона

233

вже була згодна і в Бране Поле їхати, аби тільки Карпо був з нею. Ожила, погарнішала татарка, бо вернувся Карпо, бо вернулося життя, її перше й останнє кохання.

По приїзді на Січ Семен Гаркуша поспішив до Степаниди та до Данила — розповісти їм про Карпа Півторалиха. Слухала Степанида оповідь Семенову і щасливо всміхалася. Виходить, не знала вона до кінця батечка свого; гордилася ним. Яка сила любові чистої, людяної відданості! Дай боже, щоб тільки знайшов татарку, щоб жива була Арзула.

Слухав Данило Семенову оповідь про те, як нужденно живуть люди, і щодалі чорніша хмара напливала на його вродливе лице.

— Живуть гірше худобини, а кати їхні розперезалися, стрижуть, як овець, до голого тіла, і того їм ще мало. — Згадав зустріч із Омеляном, посміхнувся. — Ото чортів Омелян! Та ти знаєш його... Такий на панів лютий!.. Про нас із тобою сказав, чого ж ми сидимо склавши руки, порядку не встановимо справедливого. Отак!..

— Хай пегше у себе на Дону поглядок наведе, а тоді й на нас покинує! — образився Гаркуша. — Я он до поща заїжджав, то Пгокла гозповідала... — Не забув, виходить, дівчини Семен.

— Прокла в душу запала? — добродушно всміхнулася Степанида.

— Не в ній діло, — знітився Семен. — В монастигських лісах гайдамаки збигаються, то не богу ж молитись!.. Велике щось зативається... Не всиджу і я, коли пожежа гогогиться... Пгокла казала, — знову згадав попівну, зиркнув спідлоба на Степаниду. Замовк.

— Давно порал — стукнув кулаком Данило по столу.

— Ну, я поїхав, — запоспішався Семен. Знову глянувши на Степаниду, посміхнувся.

— Закохався, Семеночку? — заспівала Степанида.

Щастя тобі, голубе! Ти нашої хати не цурайся... Семен Гаркуша поїхав. Але гостей цього дня в хаті Даниловій не зменшилося, а, навпаки, побільшало. Приїхали Єгор і Янек. Єгор збуджений, з сумовинкою в очах.

— Що це з тобою, дорогий друже? — обняв Данило побратима за плечі. Відповів Янек:

— Ще б не сумувати... Виявляється, Акулька в Браному Полі зараз, у маєтку полковника Божича. Кузьма розповідав мені, а коли я Єгору переповів, яка вона собою, то він potwierдив — схожа.

— Поїдемо шукати! — вирішив раптом Данило.

— У Бране Поле? — злякалася Степанида.

— Не поїдеш ти туди зараз, — спокійно сказав Янек. — І ось чому... Пані Ксаверію Божичеву вбили її дворові, це ти знаєш?

— Не знаю, але до чого тут пані Ксаверія?

— До того, що старий Божич вдруге одружився на пані Забілі, пригадуєш ти її?

— Он воно що... Пригадую, як же... Свиня свині шукає рівні... То сіль в очу, то скабка в п'ятці! Треба ж так... Ні-і, це вже, мабуть, кінець Божичу приходить... А палача він має надійного. — Янек презирнувся зі Степанидою, що то має на оці Данило — напевне, таки поїде!.. Та не вгадали — сказав, скрипнувши зубами: — Передай привіт пані Забілі. А втім, не треба, я сам, приїде час, передам у власні її рученьки... То ви удвох помандруєте?

— Удвох, Даниле! Ми й заїхали, щоб сказати... Зараз і вирушимо... Хотів би ще Трохимка побачити... Гостинець йому привіз... — Витяг невелику шабельку, показав Данилові.

— Ти диві, справжня... Сам зробив? — вернув Янеку.

— Тільки не давай ти її Трохимові, бо в одного буде...

— А ось і друга...

— А-а-а, ну то й добре... А чого це тебе так довго не видно було?

— З гайдамаками шляхту бити їздив.

— Своїх?

— Таких своїх, як у тебе Божич.

Гірко посполитому людові жилося на Україні, по жиному тілі порізаний на шматки з волі імператорів австрійських, королів польських і прусських, царів російських. Поавстріячити, покатоличити, попруссачити намагалися можновладці людей, і лише здореві голоси Росії усе частіше і настійливіше лунали на їхній заміст. Можна припуститися думки, що українці та росіяни за межами Росії-

своїй імперії дуже добре це розуміли і все частіше надочакали проханням, щоб їх узяла під свій захист, під свою руку Російська держава. Про старообрядців питання було вирішено — їм дозволено повертатися на батьківщину, і вони сходилися у Вітку на Гомедьщині, а звідти розтікалися у визначені російським комендантом землі. Що ж до православних у Польщі, то вирішено було діяти іншим шляхом — через впливових осіб змусити польський сейм надати рівні права католикам і православним українцям, білорусам і росіянам, які проживали на території Речі Посполитої.

Була весна. Зазеленіли, завітчалися луки, задзвеніло у піднебесі многоголосе птаство. Підполковник Паскевич милувався красою українських просторів, згадував вродливу свою трагічно загинулу дружину і красуню Ганку. Вони трохи схожі одна на одну. Якби ця Ганка та не була простою селянкою, то підполковник Паскевич запропонував би їй свою руку і серце. І це була б справжня подруга життя.

Охтирський гусарський полк, з яким ішов підполковник Паскевич, добувся до Житомира. На Слобідській Україні було п'ять козацьких полків, стільки ж їх і залишилося, але назви їх були інші: Ізюмський — командир бригадир Максим Зорич, Харківський — полковник Микола Чорба, Сумський — полковник Петро Ланов, Острозький — полковник Микола Сатін, Охтирський — бригадир Іван Підгорічанин. В Житомирі Охтирський полк приєднався до корпусу генерал-майора Петра Кречетнікова, а звідти війська вирушили до Бродів і там розквартирувалися. Підполковника Паскевича викликано до генерал-майора.

— А-а-а, ось ти який, — потиснув руку Кречетніков підполковнику Паскевичу. — Чував про тебе, сідай, вином пригошу!

— Не п'ю я, ваше високоблагородіє!

Генерал-майор анав, що так воно й буде, усміхнувся.

— Ну, не п'єш, то й гаразд. Тоді до діла приступимо. Бери один ескадрон Охтирського полку та дві сотні донських козаків, одей папір і декларації французькою польською мовами та й вирушай з богом у Брацлавське воєводство!

— Куди? — уточняв Паскевич.

— У Вінницю. Прибути треба тобі туди у п'ятницю ввечері, там на цей час має бути литовський підначий граф Потоцький.

Довго ще говорив генерал-майор Кречетніков. У Вінниці Паскевичу необхідно зустрітися з графом Потоцьким, який має повести справу так, щоб за згодою присутніх вибрати делегатів на сейм. Якщо Паскевич прибуде раніше визначеного строку, ніж граф Потоцький, то про мету свого прибуття нічого нікому казати не треба. Коли по дорозі в селах чи містечках, які проїжджатиме підполковник, будуть якісь зібрання, то організаторам треба порадити негайно розійтися по домівках. Але робити це необхідно з великим тактом. Декларації треба тихенько роздавати шляхтичам, хто якою мовою вчитає. Це створить потрібний настрій при виборах нового короля.

Не зволюкаючи, Паскевич наступного дня зі Зборова, де квартирував Охтирський полк, вирушив у Брацлавське воєводство, не знаючи ні дороги, ні місцевості. Простувались більшаком. Паскевичу, однак, пощастило, бо назустріч йому їхав ротмістр, що переганяв коней, куплених на Брацлавщині. Підполковник Паскевич зупинив його.

— Гарні коні. Де ви їх купували? Я от теж за таким товаром їду, то чи не поділитесь досвідом? — хитрував Паскевич.

— З дорогою душею. Ось. — Витяг свій записник і почав оповідати: — У Вінниці Брацлавського воєводства...

— Чекайте, чекайте... У Вінниці? А як туди їхати?

— Рухалися з великою обережністю, з малими перепочинками, лише б погодувати коней. В одному маленькому хуторці Паскевич зупинив ескадрон.

— Пане підполковник, — звернувся до Паскевича поручик, — дванадцять коней так охляли, що не можуть далі йти. Як бути?

— Купити інших, а цих продати чи кинути. — Але поручик не йшов. — Що там ще таке?

— Корчмар каже, що в містечку, милі за півтори звідси, чимало зібралось польської шляхти, а при ній військо. Для чого вони зібралися, він не знає.

— Клич сюди корчмаря, і питати треба вмючи...

Корчмар таки не знав. Паскевич вирішив заночувати у маленькому селі, щоб своїм нічним приїздом не налякати містечкової шляхти і вояків. Вранці зупинилися недалеко містечка. Паскевич послав офіцера до віта домовитися із ним про зустріч. Віт не відмовив. Узнявши з собою одного унтер-офіцера, двох гусарів і двох козаків, підполковник Паскевич подався в містечко. На нього вже чекав якийсь панок, попросив іти за ним. Паскевич зайшов

до зали. Посередині стояв чималий стіл, за яким сиділи люди. Вони повернули голови, оглядаючи прибульця, але не встали для привітання. Паскевич підійшов до того краю стола, де сидів пихатий чоловік з величезним хрестом на грудях, особа, видно, духовна.

— Хто з вас старший, з ким би я міг повести розмову? — спитав підполковник.

— А ось, ~~проше~~ пана, старший, — відповів один, — канонік, та ще пан поручик Речі Посполитої. А всі інші — шляхетні пани цього повіту. А ви хто такий?

Такого запитання Паскевич не чекав. Доводилося виткручуватися.

— Іду я, панове, по ваших місцях, щоб коней добрих купити. І при тому, — Паскевич витяг папір, — маю повеління, щоб проїздом роздавати у селах і судових містах нову декларацію від її імператорської величності государині всеросійської про гарантії, які служать на користь Польської держави.

Подав декларацію пану поручику, але той одразу передав її своєму сусідові. Канонік повільно розгорнув папір, підвівся, за ним підвелися й інші, і почав читати. Слухали з великою увагою, а коли скінчив, обвів поглядом усіх присутніх.

— Що скажете? — Уродzone панство зашуміло, захвилювалося.

— Що це має означати? Про яку гарантію йдеться? Адже ми й так при своїх вольностях залишаємось!.. Ви не можете пояснити, пане підполковник?

— Нічого я не знаю. Ці папери дали мені уже в Києві, а що це має означати, мені не казано.

— Що ж, так то й так, але час уже й шлунку дати роботу, на обід зайшлося. — Канонік запросив підполковника Паскевича до столу, посадив біля себе. — Ви не руський?

— Чорногорець. Перебуваю на службі її імператорської величності. А вам, ваша милість, і вашим звичаям я заздрю. Ви такі дружні, збираєтесь разом для вирішення господарських справ.

— Які там господарські, — усміхнувся канонік, — ми зібралися в справі церковній. У нашому місті закладено новий костюл, то для його побудови потрібні гроші. Завтра ми вже й роз'їдемося.

— А пан поручик теж у цій справі?

— Охорона наша, проше пана...

— Озброєна? Хто ж на вас нападає?

— Гайдамаки. Бунтують хлопи, виступають проти того, щоб ми ставили костюли...

Нарешті підполковник Паскевич із загоном дістався Вінниці. Дві доби чекав, а про литовського підчашого ніяких чуток. Третього дня надвечір в розташування російського загону прибув польський офіцер у німецькому мундирі.

— Я хочу говорити з вами тет-а-тет, — сказав офіцер Паскевичу. І коли вони опинилися на самоті, відрекомендувався: — Моє прізвище Мислецький, і служу я у воеводи київського. Я командир графського загону в містечку Браїлі. Ви підполковник Паскевич?

— Так.

— Прошу вибачення, обережність не заважає. Вам я привіз папір. Ось він. Я зумисне розшукав вас уночі, щоб ніхто мене не примітив. А папір цей від литовського підчашого графа Потоцького, його велено вручити вам особисто.

— Зайдемо до мого палацу, — усміхнувся Паскевич і рушив до присадкуватої селянської хатини, покритої соломкою.

Підсунувши каганця, почав читати. Граф Потоцький писав, що повноважний російський посол у Варшаві просив його приїхати до Вінниці. Туди зараз прибуло чимало шляхти, то варто було б усіх затримати до його приїзду. Але зробити це необхідно якомога коректніше і з великим тактом.

— Пане Мислецький, — прочитавши листа, спитав Паскевич, — хто тут із приїжджих панів користується найбільшою повагою?

— Князь Четвертинський і хорунжий Речі Посполитої цього воеводства Грохольський, їх шанує вся шляхта.

— Дякую сердечно!

Капітан Мислецький поїхав, а підполковник довго сидів у хатині, розмірковуючи, що йому робити далі. Нарешті зважився вдатися по допомогу до хорунжого Грохольського. Запросив його до себе.

— Що накажете? — спитав, посміхаючись, Грохольський.

— Не смію наказувати. Признаюсь лиш, що сподіваюсь у вашій особі знайти для себе приятеля. Не поконі я приїхав сюди, а в дуже цільній справі на вашу користь.

— Я так і тадав, — розуміюче посміхнувся хорунжий.

Грохольський. — Двісті донців і ескадрон гусарів по коні не посилають...

— Тим краще, що ми розуміємо один одного. Я не можу вам зараз відкрити всього, зачекайте днів чотири і про все дізнаєтесь. Отоді-то бажано, щоб зібралася уся шляхта. Прошу вас, оскільки ви йдете на зібрання, то знайдіть привід затримати шановне товариство днів на чотири.

Хорунжий Грохольський насторожився, помовчав. Нарешті звів допитливі очі на підполковника Паскевича.

— Не відаю, чи це можна зробити. Наша шляхта норовиста, боюсь, що й мене може не послухатися. Раджу вам годині об одинадцятій прислати в зібрання свого офіцера, щоб він зробив відповідну заяву. А я з свого боку зроблю все, щоб його підтримати.

Хорунжий дотримував свого слова і запросив підполковника Паскевича до себе в гості, як тільки зібрання погодилося відкласти свої справи на кілька днів. По обіді вийшли прогулятися. Паскевич розглянувся — кам'яний, старовинної архітектури дім, великий розкішний сад прилягав до липового парку, а далі — гай... Хорунжому не терпілилося.

— Під слово гонору шляхтича, скажіть, яку мету ви переслідуєте? — допитувався Грохольський. Паскевичу вигкручуватися було ніяк, і він відповів:

— Ви про все дізнаєтесь першим, але, вибачте, не зараз.

Минає два дні і три, а про графа Потоцького ніякої чутки. Четвертого дня посланець від капітана Мислецького сповістив, що литовський підчаший увечері буде у Вінниці. Паскевич одразу послав гінця до Грохольського.

— Згораю від цікавості...

— І я також... Вам першому, як і домовилися...

— Сам граф Потоцький із Варшави? — здивувався Грохольський.

— Так. Необхідно про це сказати всім. — Зібралися у призначеному місці. — Панове, — почав тихо підполковник Паскевич, — я вас просив одкласти ваші справи на чотири дні, і ви зробили це, за що я вдячний вам. А стосовно справи, то я маю сказати, що сьогодні ви дізнаєтесь про все із уст підчашого литовського графа Потоцького. Він сам приїде сюди із Варшави, щоб вирішити справу на вашу користь.

— Підчаший іде сюди? Сам граф Потоцький?

— Коли маєте сумнів, — спокійно відповів Паскевич, — то пошліть кого у містечко Браїлу і там його знайдете. Або по дорозі до Вінниці зустрінете.

У єзуїтському монастирі за наказом капітана Мислецького підготували помешкання для високого гостя. Потурбувалися і про те, щоб графу Потоцькому організувати достойну його особи зустріч. І от прибув графський поїзд — кухня, коні для полювання, інші підводи, навантажені всякими припасами, чимало слуг, маршалок графського двора.

Підполковник Паскевич поставив біля графської квартири двадцять чотири гусари на чолі з офіцером. Метушня була неймовірна. Підчаший прибув аж під вечір, коли все вже було готове. Почет його складався з кількох карет і колясок. З Браїли до Вінниці графа супроводжували драгуни. Зібралося чимало шляхти, штовхалися посполити, усім хотілося поглянути на таке диво. Нарешті графська карета зупинилася біля монастирських воріт, граф Потоцький виліз із карети. Усі присутні шанобливо вклонилися, а потім один перед одним поспішили до графа вітатися.

Паскевич стояв перед караулом. Як тільки граф Потоцький наблизився до підполковника, офіцер, що стояв поруч з шаблею наголо, голосно вигукнув:

— На-а кра-аул!

Загнали трубачі. Потому наперед виступив Паскевич і віддав рапорт. Граф Потоцький розкрив рот, і натовп завмер.

— Дя-аку-ую з-за прийом! — кивнув на знак привітання, ступив кілька кроків уперед і взяв підполковника під руку. — Ба-а-гато добрих слів казав про вас князь Репнін у Варшаві. Вельми радий познайомитися з вами, друже! — говорив досить пристойно німецькою мовою.

На знак графа маршалок запросив шляхту на вечерю. Всі були раді такій люб'язності, пили вино, жартували, бундючилися.

— Слово гонору, я тепер так своїх хлопів приструнчу!

— Бидло! У мене спалили костри...

— Гайдамаки... — почав говорити третій.

— Де? — сполошився голомозий висхлий панок.

Вечеря тривала недовго — граф з дороги, йому необхідно спочити. На прощання Потоцький сказав:

— Завтра, вельмишановне панство, прошу бути в монастирській церкві. Я маю сказати вам кілька слів на користь вітчизни і всієї Речі Посполитої. — Паскевича граф Потоцький затримав у себе і вже без свідків сказав йому: — Мені відомо від князя Рєпніна, що у вас є пункти, які завтра треба підписати. Прошу вас подати мені їх, щоб усі бачили, а про інше я вже потурбуюся сам. Крім вас, з вашої команди у зібранні нікого бути не повинно, щоб шляхта не подумала, чи нема з вашого боку тиску, щоб цим самим не зіпсувати великої, як мені здається, невизначено посміхнувся, — справи.

Вранці почала збиратися шляхта. Юрмилися навколо довгого, спеціально для такого урочистого моменту приготовленого стола, покритого червоним оксамитом. По обидва боки його стояли в три ряди лави. Як тільки граф Потоцький переступив поріг, залунала органна музика і почалася служба, по закінченні якої духовні особи залишили церкву і зачинили за собою двері. Граф Потоцький лїниво махнув рукою — знак сідати. Якусь мить панувала мертва тиша. Та от підвівся Паскевич і, щоб усі те бачили, подав декларацію графу, а Потоцький, ніби це його зовсім не обходило, байдуже передав папір секретареві Брацлавського воєводства.

— Читайте!

Секретар читав довго. Шляхта слухала уважно, перезиралася. Та от секретар скінчив. Граф Потоцький підвівся.

— Па-анове! Нам, обивателям вітчизни нашої, конче потрібно виправити суспільний стан, в якому нині порчає, яка не тільки в управлінні завелась, а й на всьому терені Речі Посполитої. — Говорив граф Потоцький повільно, щоб менше заїкатися, бо від природи був заїкою, і приховати хвилювання, яке опанувало ним. — Цей тягар ми повинні з наших плечей зняти, — добирав слова, — і подбати про наше суспільне благо, вольність, віру, закон і єдність за звичаями прапредків наших. — Передихнув, витер чоло хустиною. — Прапредків наших, щоб тим наші завжди користатися могли, тому... необхідно мати в замірах наших опору в сусідній державі, яка може допомогти бажаного досягнути. А оскільки її імператорська величність обивається до нас і обіцяє чинити у всяких випад-

ках підпору і поміч, то нам і належиться із всіх сусідів вибрати найнадійнішого — Росію. Перше, тому, що найдовший кордон з нею маємо, а друге, що ми суть слов'яни, тому наші справи і потреби ніким більше не можуть бути підкріплені краще, ніж Росією, яка нам гарантує супокій. Знаючи про справи, які готуються в державі нашої, я поспішив до вас, мої сердечні брати, для того, щоб порадитись з вами і довести справу до бажаного рішення. Необхідність вимагає, аби ми на початку конференції, а потім вибрали маршалка конфедерації, якого собі забажаєте. І сіє треба зробити зараз, не гаючись.

Граф Потоцький говорив стоячи, стояла і шляхта. Хорунжий Грохольський перший вихопився із словом.

— Кращого, ніж ви, ваша світлість, маршалка нам і не треба. Тільки завдяки вам ми досягнемо бажаного. Панове, прошу висловитися за пана підчасного, аби він був нашим маршалком.

— Князя Четвертинського! — вигукнув якийсь закустраний панок, і всі повернули голови на голос, виказуючи цим неабияке здивування недоречним нахабством.

— Графа Потоцького! — гукнуло кілька голосів одразу, і підчасний махнув рукою, даючи цим знати, що справу зроблено — пора сідати. Та найголовніше було попередити. Граф Потоцький витяг папір, який привіз йому Паскевич, помахав ним перед зібранням.

— Усім нам, вельмишановні браття, на початку треба скласти подяку її величності імператриці всеросійській за виявлену велику милість, потвердивши, що залишаємось під опікою її величності і всі запропоновані нам пункти декларації з охотою нами прийняті. У нашому зібранні присутній сей пац, підполковник війська російського, — кивнув головою в бік Паскевича, — щоб він міг волю нашу передати. Чита-ай пункти! — передав граф папір секретарю.

Зміст прочитаного схвилював шляхту.

— Як, православним давати рівне право з шляхтою?

— Ми з усім згодні, але про православних пункт викреслити!

Паскевич налякався, що справа може бути програною, глянув у бік хорунжого, потім на старого князя Четвертинського, з яким була попередня розмова, давши цим знати, щоб заспокоїли крбу розумілих шляхтичів. Піднявся Грохольський.

— Ми вже вибрали маршалком ясного графа Потоцького, який є сином Речі Посполитої, як і ми всі. Чи, може, хтось вважає себе мудрішим за підчасного? — спитав, переможно оглядаючи присмирнілу шляхту. — Його світлість іде у Варшаву, йому краще знати, що там робиться і що треба робити, а тому слід покласти на його розуміння.

Шляхта завагалася. Підвівся граф Потоцький.

— Панове, запевняю вас, що я опікуюся долею Речі Посполитої, як і ви самі. Запевняю також, що я більше докладаю зусиль, ніж будь-хто інший, щоб процвітала моя країна.

Ці слова графа Потоцького подіяли, папір було підписано. Прикликали духівників, і оголосили їм, що відбулася конфедерація, і подали їм читати підписаний папір. По тому почався молебень латинською мовою.

Коли нарешті церковна церемонія скінчилася, граф Потоцький усіх запросив до себе на обід і перший рушив до виходу.

До обіду було далеко, і Паскевич, не гаючись, поспішив на свою квартиру, почав писати листи головнокомандуючому генерал-майору Петру Микитовичу Кречетникову. Добрим словом згадав графа Потоцького, не забув і про заслуги хорунжого Грохольського. Спеціальний офіцер помчав з пакетом. Рапорт Паскевича про благополучне виконання наказу був перший. Офіцер Паскевича одержав подяку і наказ допровадити лист із підписами шляхти Брацлавського воеводства російському повноважному послу у Варшаві Миколі Васильовичу Репніну.

Тим часом в рефекторіумі монастиря було накрито стіл на тридцять шість персон, за який сіли найзначніші особи і між ними підполковник Паскевич з п'ятьма його офіцерами, хорунжим Грохольським і князем Четвертинським. В іншому, також чималому залі поставлено було ще два столи, за них посідала дрібніша шляхта, а найдрібніша обідала стоячи.

Граф Потоцький, як тільки йому подали келих, підвівся і звертаючись до підполковника Паскевича, проголосив тост за її величність імператрицю всеросійську Катерину. Перший тост супроводжувався стрільбою російських гусарів і графських драгунів.

Протягом чотирьох днів бенкетував граф Потоцький у Вінниці, на прощання подарував багатьом шляхтичам годинники, табакерки, обручки, гроші. Підполковнику

Паскевичу подарував коня, на ескадрон дав сто червінців, а козакам по півкарбованця на кожного.

— От і все, пане підполковник. Її імператорська величність у моєї особі має надійного слугу. Сподіваюсь, це стане їй якнайкоріше відомо.

— О-о-о, уже, певно, відомо!

— Дякую! Іду я у Варшаву, і як тільки зберуться маршалки новоутворених воеводських конфедерацій, тоді відкриється генеральна конфедерація у Варшаві, а потім будуть сеймики, щоб вибрати депутатів чи послів од воеводств, які візьмуть участь у відкритті генерального сейму. Я теж приїду сюди і сподіваюсь, що для більшого успіху справи ми з вами ще маємо тут зустрітись.

Паскевич провів графа Потоцького до Браїли і зупинився на нічліг у київського воеводи. Доля звела його з паном Ортинським, який повідав Паскевичу, що Потоцький, відкрито виявляючи відданість російському двору, виступає проти Станіслава Августа Понятовського, а на його місце хотів би поставити київського воеводу. Така звістка занепокоїла Паскевича, і він послав другого гінця. А перший гінець повернувся від Кречетникова і привіз наказ залишатися в Брацлавському воеводстві до проведення сеймика, на якому за допомогою того ж таки графа Потоцького домогтися обрання депутатами на Варшавський сейм обох братів Грохольських і підписати папір як настанову депутатам сейму.

І от настав час провести сеймик. Усе йшло більш-менш спокійно. Депутатами сейму обрано, як і планувалося, Грохольських. Залишалося виробити інструкції. Граф Потоцький підвівся.

— Панове, я маю ненадовго вийти, щоб переглянути деякі пункти інструкції, перш ніж вони будуть виголошені. Ходімо, підполковнику! — запросив граф Паскевича. І коли вони залишилися наодинці, Потоцький сказав: — Любий пане мій підполковник! Якщо ви не здогадуєтесь, які можуть бути з усього цього наслідки, то кажу вам під великим секретом, бо обіцянки, дані нами на конфедерації, розвиваються не в той бік. Настав час сказати, що я хочу розвинути супроти волі шляхетства, кажу це вам, як щирій і чесній людині, бо добре знаю: коли ми не підпишемо і не внесемо присланих вами пункти в інструкцію вибраним, ви можете бути нещасливи. Я знаю суворості вашої служби, хочу, щоб ваші старання були належно оцінені. Але, коли підпишемо ті пункти сьогодні, ви побачите, що з цього ні-

чого не вийде. На генеральному сеймі розгориться такий вогонь, який може кінець кінцем перерости в бунт або й у велику кровопролитну війну.

Усе це граф Потоцький говорив зі сльозами на очах. Така несподівана відвертість графа Потоцького здивувала Паскевича, він розгубився, не знаючи, що відповідати. Справді, розмірковував підполковник, якщо тих пунктів про православних підписано не буде, то йому дорікатимуть, що мало старався, і тоді не поздоровиться.

— Ваша свідлість, — почав Паскевич стурбовано, — я вельми вдячний вам за ваші турботи про мене, але мені дивно чути, щоб сталося саме так, як ви говорите. Може, комусь вигідно витлумачувати все не так, як є насправді. Росія намагається жити з своїми сусідами в злагоді й мирі, за це вже я можу поручитися.

Потоцький похитав скрушно головою.

— Так-так!.. Добра ви, підполковнику, людина. Це все, що я можу вам сказати на додаток до того, що вже сказав. Ходімо!

Секретар заготував інструкцію послам. Одначе пунктів, необхідних підполковникові, там не було, та й не могло бути, бо про них, окрім графа і підполковника, ніхто не знав. Паскевич підвівся, витяг папір, передав графу Потоцькому і сказав:

— Ви, графе, як маршалок цього воеводства і голова цього зібрання, прийміть від мене ці пункти, які прислані моїм командуванням і які слід внести в інструкцію депутатам, що будуть їхати на генеральний сейм у Варшаву. Ці пункти є не що інше, як вдячність від усього тут присутнього панства її величності імператриці всеросійській за виявлену високу честь до Речі Посполитої. Сподіваюсь, що ви, шановне панство, сприймете мої слова з повагою до її імператорської величності, яка стоїть на сторожі наших вольностей, прав і закону...

— Читайте голосно! — буркнув Потоцький.

Секретар прочитав. Буря знялася в монастирському залі.

— Православним ніякої вольності давати не треба!

— Вони не католики!

— Не дозволимо!

Паскевич розгубився. Він поглядав на своїх рятівників — панів Грохольських, але й вони попускали голову. На їхню користь усе вже зроблено — вони депутати великого сейму у Варшаві... Паскевич не гаяв даремно часу,

чекаючи маршалка у Вінниці. Завів широкі знайомства серед дрібних шляхтичів. Доводив їм, що нема ніякої різниці між православними і католиком, що імператриця російська хоче заступитися за всіх, однаково люб'язна і всім. Однаково бажає добра. Паскевич намагався знайти ключ до серця бідного шляхтича. І ці шляхтичі, щоб підтримати підполковника, тепер мовчали. За це він і був їм вдячний. Коли гамір почав помалу стихати, Паскевич звернувся до графа Потоцького, аби він сказав своє слово. Робити нічого — Потоцький підвівся.

— Панове! Оскільки ми вже сконфедерувалися і маємо підтримку її імператорської величності Катерини Другої, про що говорили тоді і тепер, то ті пункти, які пропонує внести пан підполковник, — Потоцький важко зітхнув, — введу, треба внести в інструкцію, але зажадати, щоб погадаю, треба внести в інструкцію, але зажадати, щоб поклали наші, будучи на генеральному сеймі у Варшаві, піклувалися про збереження нашої древньої вольності і святої католицької віри, а коли буде йтися про православних, прислухатися до голосу держави, хай дивляться, як голосуватимуть пани сенатори і духовенство і так само дадуть свої голоси од нашого воеводства.

На таку пропозицію пристали всі. Дрібна шляхта в захопленні загукала:

— Згода! Згода!

26

І залунала пісня, вільна і широка, як степ навколо, по якому пливли в ранковому серпанку донські козаки з Дону до Сожу, з Росії в Білорусію до розкольникого посаду Вітка недалеко Гомеля. Донські козаки вкладали в пісню всю душу, весь жар своїх гарячих загартованих у боях сердець.

Ой при лужку, при лужку,
При широкім по-олі...

заспівував густим баритоном чільний козак, і одразу стодужих голосів зливалися в один могутній вал, що владно котився по землі, пригинаючи долу маківки степової тирси.

При знайомім табуні
Кінь гуляє по волі!
Ти гуляй-гуляй, мій коню,

247

Поки не спійма-ю...
Як спіймаю — загнуждаю
Шовковою уздою!..

— Да-а, невесело, мабуть, загнужданим бути, хоч би й шовковою уздою, — коли скінчилась пісня, підсумував козак, що їхав обіч Омеляна Пугачова.

— Ми от з тобою, братушко, шовковою уздою і загнуждані, а співаємо, — невесело відповів Омелян.

— Правду кажеш, — підтримав майже удвічі старший від Омеляна сухий, мов тараня, козак.

— Знаєш, куди ми ідемо? — притишеним голосом спитав Омелян.

— Розкольників конвоюють... А хіба що?

— Отож-то — розкольників... — стишеним голосом говорив Омелян. — А хто вони — розкольники? Люди, наші російські люди, яких багато років переслідує царський уряд, і вони знайшли притулок на голому пустищі, обжилися, побудували церкви і монастирі, а ми їх... Конвоюють!.. Для конвою досить сотні донців, а це — скільки полків... Словом, не знаю, братушко, що й сказати... А тільки несправедливо це...

Не доїхавши кілька верст до посаду, генерал Маслов, якому було доручено керувати об'єднаними полками, викликав до себе командирів і отаманів, визначив для кожного маршрут дальшого просування і пункти, звідки починати оточення Вітки і всіх слобід, які прилягають до неї. Допитливий Омелян заради цікавості непомітно від інших козаків прокрався на раду, яка проводилася під відкритим небом, вибрав місце, щоб усе чути й бачити, а самому залишатися непоміченим. Генерал Маслов казав:

— Іменем її імператорської величності нам доручено оточити посади Вітку і слободи, що облягають її, а всіх людей, що проживають там, взяти під варту! Обшукати всі будинки і господарські будівлі, а також келії!.. Хто не багатиме залишати своїх хат, змушувати силою. Хворих і калік нехай забирають із собою, коли хотять... Нікому ніякої пощади! А після того, коли виведемо людей і худобу, посади Вітку, як найбільше кубло бродяг, зруйнувати! Воно нам випадає місце, куди стікався усякий непотріб — розкольники, бандити, старці і всяка інша наволочі!.. Коли це буде зроблено, сотня донських козаків поведе полонених у Чернігів і здасть особисто чернігівському генерал-губернатору.

Сотня донських козаків, у якій був Омелян, підійшла до слободи, де оселилися старообрядці. Донських козаків розставили на віддалі, щоб могли бачити один одного. Омеляну випало стояти під явором біля криниці, на цямрині якої стояла баддя і черепаший кухлик, щоб стомлений прохожий у спечну погоду міг погамувати пекельну спрагу. Ця дрібничка, якої не примітив би інший, зворушила Омеляна — от тобі й бродяги!.. І молодому донському козакові стало моторошно, що саме тут йому випало стояти, забороняти матері набрати з власної криниці вранці водички, якої попросило дитя. Люди потурбувалися про інших, поставили кухлик, а їх доведеться проганяти. Омелян був людиною вразливою. Він міг на повному скаку з коня розрубати навпіл свого супротивника в бою, міг повалити на землю одним ударом нахабу, що позбиткувався над беззахисною старою людиною, а коли хто дозволяв собі знущатися над дитиною, яка не може стати на свій захист, тоді Омелян не знав пощади, міг одразу вихопити шаблю і дати їй роботу.

Веселий світанок не забарився завітати в слободу, але світлого дня людям не приніс. Вранці до схід сонця примітив Омелян: од крайньої хатини відділилася постать людини і йшла прямо на нього. Приглянувся пильніше — чоловік, та ще й знайомий з лиця. Зір у Омеляна був завидний — навіть уночі бачив далеко. Мав неабияку пам'ять і тому одразу згадав: Семен Гаркуша. Він. Це ж Гаркуша перший розповідав Омелянові про розрив-траву. Коли її добудеш, то необхідно в опівнічну пору прикласти до кайданів, і вони одразу розпадуться на порох. Щоправда, лише тоді, коли людину закували в кайдани за те, що вона повставала проти поневолювачів. Чув Омелян разом із Василем Журбою і саму пісню. Таку послухав, не одразу заспокоївся. Але як же тут опинився Семен? І що йому, Омеляну, робити — не випускати із слободи? І сковався донський козак за яворину, нехай подумають друзі-козаки, що недобачив, якраз люльку розпалював. Порпався в глибоких кишнях шароварів, щоб не бачити, як проходить повз нього Семен. Одначе Гаркуша і не збирався ховатись, одразу збагнувши намір Омелянів. Підійшов упритул і наче вистрілив над самим вухом:

- Добридень, бгатику!
- Курити Омеляну зразу перехотілося.
- Добридень, Семене, як ти тут опинився?
- Пгиїхав із дядьком побачитись, бгатом батьковим.

Бо батько й мати померли, бгати й сестги гозбгелись, і дядько не знає, де вони. З голоду, напевне, вимегли. Отак, Омеляне... Сьогодні збгався до Новоселиці... Ти, мабуть, знаєш: ми майже сусидуемо з Данилом...

— З яким Данилом? Я такого не знаю...

— Знаєш,— Василь Журба...

— А-а-а, знаю. Надійна людина, одразу видно...

— То пгавда... А ти знаєш, що він близько тгбох го-ків у казанській в'язниці гпросидів? І нікому пго це словом не обмовився, навіть дгужині...

— Як же він виправдася, де йому довелося бути весь цей час?

— Сказав — важливі спгави затгмали...

— Розумна дружина, коли повірила і не допитувалася бгльше ні про що... Одначе нема в нас часу теревені правити! Бери свого коня і їдь, куди збгрався їхати, бо скоро облава!..

Омелян вгадав. Як тільки Семен сів на коня, одразу почулася команда: звужувати коло.

У першій хаті, куди зайшов Омелян, лежав на дубовому тапчані біля нетопленої груби старий чоловік, а три жінки, що сиділи біля нього, ридма плакали — помирав їхній батько. Дрібними ковтками хапав повітря, дихав часто і важко. Сива його борода тремтіла, неначе степова висхла тирса під легеньким вітерцем. Омелян у хаті побув одну мить і, не сказавши жорстокого слова — збирайтеся! — вислизав з дверей. У спину йому заголосили жінки, мов ножем по серцю полоснули. Терпкий клубок образи невідомо на кого підкотився Омеляну до горла: чого він тут? Мимоволі схопився за руків'я шаблі, висмикнув з піхов і знову кинув назад, неначе перевіряв, чи на місці вона. І, вже не спиняючись, ішов швидким кроком на околицю до явора, з-під коріння якого било джерело прозорої, як сама правда, води. Але вночі він був сам один, а зараз туди назганяли слободян — старих дідів і бабів, чоловіків і жінок з дрібними дітьми, парубків і дівчат, які спідлоба і зиркали на своїх кривдників, не втрачаючи людської гідності — були горді і незалежні. В їхньому становищі така поведінка могла здатися бравадою, якби не знав Омелян, хто вони і звідки прийшли.

Крамарі і лимарі, шаповали і кравці, ковалі і грубияки, муляри і теслі — хто оцінив по-справжньому їхню релігію, хто міг там, де вони народилися, майже по всіх губерніях великої Росії. Навіть діти і ті не плакали, з-під лобків

звірувато поглядали на чужих безсердечних людей з шаблями при боках, що вигнали їх за слободу. Визирнуло сонце, як примітив Омелян, і одразу сховалося за чорну хмару, неначе засоромилося того, що то діють люди людям. Омелян згадує, як важко було йому в походах, як не хотіли коритися солдати своїм командирам, бо надокучало призи трухлі сухарі і запивати іржавою водою, одморозувати ноги взимку і вмиватися солоним потом у спеку невідомо заради кого і чого. І Омелян згадує в котрій раз канчуки свого ж, донського козака отамана Денисова, і його пробирає холодний піт — узяв у деншики як найпроворнішого, а відлупцював як найостаннішого. Його відлупцював, Омеляна Пугачова, сина бідного козака, а синочка багатого донця, синочка свого кума чи родича, і не зачепив. А чому саме Денисов — отаман? Чому не його батько — Іван Пугачов? І чому ніхто за нього не вступився, коли отаман його батожив? Чому б Омеляну отаманом не бути? Адже він не дурніший від багатьох, і від Денисова також. Хіба зугарний Денисов зробити підкоп під фортецю, закласти на очах у ворога кілька бочок пороху і висадити її в повітря? Та ніколи. А Омелян може!.. Хіба одважиться отаман Денисов вклинитися в юрбу ворожих вершників з гострою шаблею в руках, двох чи й трьох покласти на місці, а решту змусити відступити? Та ніколи, хоч і отаман!.. То чому ж? Ага, у Омеляна немає десяти пар волів, немає двох десятків коней, немає... Чого нема, того нема. Тут Омелян з Денисовим не зрівняється. У Омеляна лиш кінь... Зрівнятися Омелян може з таким, як Василь Журба, як оці ось люди, що дивляться на нього спідлоба, готові проковтнути живцем як свого найлютішого ворога. А хіба він їм ворог?..

Протягом двох місяців товклася полки під командою генерала Маслова біля Вітки, поки знищили дощенту це, за словами генерала, кубло непослушників. Усі вони прагнули свободи і прийшли сюди... А хіба Омелян не хоче, щоб не збиткувався бгльше над козаками отаман Денисов? Хіба Омелян волі не хоче? Хочє, дуже хоче, а змушений супроводити до Чернігова колишніх поселенців Вітки, пильнувати, щоб не шугнув котрий убік... Куди — та, певне, на каторгу! Бо де вона, воля?!

Пакло грозою, хоч на небі бродили поодинокі кужелі темних, з присвілими вінцями хмарок. В середині шістдесятих років вісімнадцятого століття не було війни, хоч не причахали заграви пожеж то в одному воеводстві, то в іншому, то в одній губернії, то в іншій. То палали маєтки панські, графські, генеральські. Каторжна робота од світання до смеркання не приносила людям статку, а пані їхні багатіли, бенкетували, нахабніли. Не вистачало терпцю зносити нелюдське знущання, піднімали голови козлишні батраки, найбільш сміливі і горді, не хотіли більше німувати, хоч знали, яка на них чекає кара за вбивство поміщика, за пущений по вітру його маєток... Та краде вже коротка смерть, аніж довічна каторга.

Нападали на своїх державців посполиті, не корилися заводчани, боролися за свої привілеї донські і яйцькі козаки, потай од січової старшини ішла в гайдамаки запорізька голота... Пожежі, загаснувши в одному місці, спалахували в іншому, і так без кінця.

Не сиділа склавши руки і державна знать. Карателі вилівали непокірних, били канчуками і лозою, обливали на пекучому морозі водою, спалювали на вогні, вивалили ніздрі і висилали в Сибір або розрубували на шмаття і розвішували на большаках: дивіться і кайтеся, хто збирався повстати проти пана, хто тільки в гадку брав, але не встиг здійснити задуманого... Боролася проти гайдамаків і січова старшина, карала тих козаків, які намагалися, самочинно допомагаючи підневільним братам своїм, хоч на день розігнути натружену спину. Таких саджали в пушкарні, а найбільш непокірних відправляли в Глухів, де на них чекала розправа — виселення на каторжні роботи в далекі краї.

Одну таку групу непокірних січовиків готував до відправки кошовий Січі Запорізької Петро Калнишевський. Довго розмірковував, кому доручити охорону непокірних, і спинився на Кушівському курені, отаманом якого був його родич, людина обмежена і довірлива. Йому порадив кошовий підібрати для такого діла найнадійніших козаків, які виділяються силою і кмітливістю, і самому поїхати з ними. В цей самий час на Січі появилася Данило і потрапив на очі курінному. Той аж зрадів.

— Журба? І як я не згадав про тебе! Потрібний ти мені дуже!

— Для чого? Знову до Хорвата, то закували раба божого в залізо і спровадили, де Макар телят не пасе. Нема тепер Нової Сербії, а є Єлисаветградська губернія...

— Знаю! Іхати треба, але в інше місце... Кого б іще взяти?

Розповів, куди і з якою метою іхати, а значить необхідно вибрати для супроводу таких запорожців, які ніколи не гайдамачили...

— Ну, коли так, то взяти Саливона, Янека, ще когось... Тільки їх на Січі зараз нема. По Саливона послати можна когось, це недалеко, а Янек у Київ поїхав... Може б, і за ним з'їздити, коли справа почекає... Четверо було б нас тоді, восьмеро очей — догледіли б... Як ви гадаєте?

— Думаю, тобі за ними поїхати треба... Поки ти сюди та туди справишся, я тим часом пильніше до козаків приглянуся і ще кількох підберу... То як?

— Поїду! До брата Феофана заїду... Був у нього якість, щоб церкву допоміг у Новоселиці поставити, розпитаю і про це...

— От і гаразд. Не барися тільки!

Спочатку Данило вирішив навідатися до Саливона. Підїжджаючи до того місця, де мав бути хутір, здалека побачив хрест, що білів березовою корою, але ні хати, ні інших будівель не примітив. Чи потрапив не туди? Підїхав ближче — Саливон Вовнига без шапки бродив по згарищю, немов очманілий.

— Що трапилось, Саливоне? — зіскочив, Данило з коня.

— Сам не знаю — усе збіжжя, не кажучи вже про хату, згоріло...

— А Левантина де?

— Я перед тобою приїхав... — Розмовляли біля напівзруйнованого льоху, почули голос, допомогли виліти. Стояла Левантина змарніла, настрашена.

— Блискавиця запалила? — спитав Данило.

— Яка там блискавиця! Польські жовніри на загад Стефана Концовського... Він і сам тут був, казав, що відїжджаючи до Умані, знищити хоче це гайдамацьке кубло...

— До Умані? — замислився Данило, неначе знав, куди саме.

— Що ж ми робити будемо? Таке нещастя...

— Нову хату на страх ворогам поставимо, ще кращу. Люди допоможуть,— глянув Саливон на Данила.

— Звісно, поможемо... Та зараз я до тебе ось по якому ділу.

Довгенько гомоніли, нарешті Саливон кивнув головою.

— Назад вертатимеш — зайдеш... Поможете з Янеком, а тоді хоч у пекло...

— А може, в Новоселицю? Веселіше буде,— запропонував Данило.— Спочатку в мене побудете, а гуртом уже такий вам палац змайструємо...

— Ні, Даниле,— категорично запротестувала Левантіна.— Від могили діда Зосима Казки нікуди я не піду.

— Від могили? — здивувався Саливон.

— Від могили, Саливоне... Я тут народилася, тут народилися дід мій і батько... Тут дідова могила... Моя тут батьківщина і моя батьківщина. Кості наших праділів, казали колись дід Зосим, то папери на право володіння землями живущим. Повикидай з могил ті кості і втратиш усе...

Саливон і Данило стояли перед Левантіною, немов заджумлені. Уперше вони чують такі слова про рідні могили, уперше замислилися над цими словами. Данило розпрощався, поїхав. А Саливон, перше ніж викопати землянку та готувати дерево на нову хату, заходився витісувати дубового хреста дідові Зосимові Казці, щоб ніколи не вмерла пам'ять про цю добру просту людину.

Такого самого хреста ставив на могилі діда свого Кузьма Тур. Зібралися сусіди, родичі.

— Де то мій Ничипір кості склав? — прошамкотіла Секлетина Туриха і пошкандибала із кладовища до обійстя, немінна і мала.

Проз кладовище проїжджала пані Забіла, молода дружина полковника Божича, в новому критому ридвані. Боячись штурхонула кучера кістлявим кулаком у спину.

— Зупинись, побачити хочу, що там мої мужики роблять.— Підійшла до гурту, де ще затрималися всі, крім Секлетини Турихи.— Що тут таке, чого ви зібралися?

— Поминки по дідові справляли та хреста ставили,— відповів Павло Повело.

— А він, цей самий дід, коли вмер?

— А він ще не вмер... Ми спочатку поминки справляли та хрест поставили, а як помре — поховаємо...

— Ну, ти накажеш... Не хочеш мельникувати, то йди до мене на кузню...

— Я вмію тільки мак товкти, та й то не сам, а вдвох...

— З ким же?

— А хоч би й з вами...

— Ну-ну! Бувайте здорові,— попрощалась пані Забіла і поїхала своєю дорогою.

— Що це з нею? — здивувалася Марія.— Учора ще жіноч наказувала різками сікти, а сьогодні така, хоч до рани прикладай. Дивись, щоб за твої жарти та тобі маку не втерла... Мак товкти! Тьху!

— Приревнувала мене моя Марися до полковничихи! Знай наших!..

— Ану тебе!..

— А й справді, що це з панією, що така добра стала? — спитала й Гелена.

— Хіба не чули? Маєток Божича в Ніжині пограбовано, полковника побито, навряд чи й виживе,— відповів Кузьма, утрамбовуючи пухку землю навколо хреста.

Вечоріло, коли Янек і Єгор дісталися Браного Поля. На панській ниві жінки дожинали жито. Надїхали до них. Привіталися. Одна з дівчат зняла здивовані очі на вродливого козака та так і остовпіла.

— Єгор?

— Акулька?

Прибігла прямо з серпом, кинулася на груди. Не було рядом Божичів, не було економа, не було ланового. Тому й не вагався Єгор, посадив дівчину перед себе, і темна ніч стала для них рідною матір'ю.

Отець Феофан радий гостям. Тільки-но прийшов Данило, а за ним услід Єгор, Янек, Акулька. Гостей повна хата, а турбот ще більше. Та Леванда з усім справлялася, навіть рада була.

Єгор не покладав довго баритися в гостях, звичав його отець Феофан з Акулькою, і він готувався в дорогу бити чолом отаману Калнишевському, щоб виділиві йому ділянку в якомусь зимівнику, де б він міг хазяйнувати з молододою дружиною. Яке це щастя, що Акулька знайшлася!

— Ви як знаєте, а мене, проше пана, дружина жде, — запоспішався Янек. Данило всміхнувся.

— Ідь, свояче, та не зобиджай сестрички. Бо зо мною справу матимеш... І потім, не забувай, що нам їхати на-казано...

— Я почекаю тебе в Саливона, поможу йому...

— Я так і думав... А може, разом? Сідай! — І звернувся до Феофана: — Що нового в світі чувати, братику?

— Кепські справи, Даниле, — витирав лоба Феофан, наче він у нього брудний. — Дуже неспокійно в світі бо-жому. Переказилася шляхта, а особливо отці духовні ка-толицької церкви. Збиткуються над православними, до віри своєї навертають.

— Це вже було, Феофане, хіба забув?..

— Було, та не скрізь. А тепер на всій Правобережній Україні таке робиться; що не приведи господи. Велика сила збирається, Даниле, дуже велика...

— Ой, щось воно не так... Про гайдамаків менше чути. Наш отаман порозганяв їх, а козакам заборонив із ними навіть знатися. Вірно імператриці служить, недарма поче-пила на груди йому портрет свій, оправлений золотом і коштовним камінням. А його ж треба виправдати. Ми от маємо з Янеком козаків-гайдамаків до Глухова супро-вожувати... Повилювали, мабуть, уже скрізь...

— Не скажи, Даниле... Гайдамаків у лісах Київської лаври видимо-невидимо. Імператриця вислала свої війська у Польщу, щоб приборкати конфедератів.

— Що ти кажеш? Оце вже щось нове...

— Вона стоїть на тому, щоб на варшавському сеймі православним, словом не католикам, що проживають у них, дали однакові права з католиками. А шляхта відмагається, каже, що вони їм не рівня.

— Виходить, що Янек мені не рівня? — зауважив Єгор і всміхнувся, обнявши побратима.

— Виходить, що так, — розвів руками Феофан. Дослухався Єгор до мови братів, а сам про своє ду-мав. Неспокійно на Русі. А йому б хотілося спокою, рук, просилися до роботи. Оці здорові жилаві руки корчуба-тимуть пні чи тесатимуть камінь, аби з хліба на воду перебитися, аби Акулька була поряд та щebetала дитвора. Неспокійно на Україні. Такого козака, як Данило, і то з землі викорчували. А про нього й говорити нічого. Єгор згадує дядька на Яіку, який свого часу припрошував його до себе. Поїде, мабуть, він туди. Набачився та надивився,

пора й своє кубло мати. Поїде. І ділиться своїми думка-ми з побратимами.

— Як знаєш, Єгоре, людина шукає, де краще...

І Єгор поїхав, розжившись на однокінного візка та на-п'явши над ним шатро. Провели Янек і Данило побрати-ма і його дружину і самі почали збиратися.

Збирався в дорогу і президент Академії наук, колиш-ній гетьман України граф Кирило Григорович Розумов-ський. Зайшов оглянути конюшні, де стояли прислані йому з Угорщини коні, якими має їхати в закордонну мандрівку, і залишився ними вдоволений. А перед від'їз-дом влаштував розкішний бенкет з ілюмінацією і гармат-ною стріляниною. В перерві між танцями Розумовському доповіли, що помер Михайло Васильович Ломоносов. Він вийшов у сусідню кімнату, став перед іконою богоматері, перехрестив лоба.

— Мир праху твоему, великий учений-страднику! Чи-мало клопоту ти мені завдав, але я не тримаю на тебе зла. — Вийшов до гостей.

— Що ви скажете про смерть Ломоносова? — спитав Сумароков.

— Скажу, що осиротіла російська муза, велика свічка погасла в академічному храмі, темніше стало.

— По Україні, кажуть, другий Ломоносов ходить. Ви не знаєте, ваша світлість?

— Ви натякаєте на Григорія Сковороду?

— Так, я маю нагадати про Григорія Савича Сково-роду. Росія схильна на своїх вітчизняних вчених не звер-тати ніякої уваги, тоді як європейські авторитети підно-симо до небес. Ми захоплюємося справді великим розумом Вольтера, Монтеск'є, Дідро, Даламбера, Гельвеція, Руссо, але не примічаємо тих, які живуть поруч з нами, не чи-таємо їх...

— Ви рівняєте Сковороду?..

— Велике з великим не рівняють. Сковорода для Ро-сії, а особливо для України, не менший розум, ніж Воль-тер для Франції. Запам'ятайте це, ваша світлість!..

— Та хто ви такий?

— Друг його, Ковалінський...

— Ха-ха-ха! Скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти.

— Я про вас кращої думки, графе, хоч ви й називаєте

своїм другом Григорія Теплова. Маю честь! — І Ковалінський залишив спантеличеного президента Академії із своїми гостями.

Через кілька днів граф Розумовський з великим почтом на добрих конях виїхав у закордонну подорож.

28

Дорога із Січі до Глухова не близька, пішки в залізі довго сиру земельку топтатимеш, а тому гайдамаків посадили (сорок чоловік назбиралося) на п'ять підвід, три вози з провіантом, а один з кучером напереді — для курінного. Та зараз отаман сидів на сірому джанджурістому конику, пильно стежив за гайдамаками і вартовими, вгадував, чи не змовляються один з одним, не затівають втечі. Та не здогадувався курінний, що Данило, знаючи від отамана, за ким необхідно наглядати найпильніше, підіслав до нього ще на Січі Янека попередити, що по дорозі усіх відпустять десь за Черніговом. А до того нехай ведуть себе смирно і не дають приводу для підозри, що збираються по дорозі тікати. Про це знав ще Саливон, але інших шестеро наглядачів і не підозрювали, бо їм не зовсім довіряли. І ще сказав тоді гайдамаці Янек, що Данило Тур і Саливон Вовнига ставитимуться до них суворо, як до злочинців, може, й потягне котрий канчуком, то щоб не ображалось, бо саме вони — їхня надія й опора. З ними в слухний час можна говорити про все цілком вільно. Сам же Янек нікуди з Січі не поїхав, бо підвернув ногу, допомагаючи Саливоніві ставити хату.

Вирушили із Січі вранці, а надвечір зупинилися на хуторі Чорному, як звелів отаман. Гайдамаків розмістили в просторій клуні, нагодували. Зачиняючи на ніч двері, Данило сказав з притиском не так для них, як для курінного отамана, що стояв неподалік:

— Хто з вас посміє без дозволу вийти вночі з клуні, не нарікайте на долю, бо я за сто кроків з першого пострілу потрапляю білці в око! А п'яти ваші більші від білчиного ока, то вже влучу неодмінно!

Вартові зареготали, але й гайдамаки подали голос.

— Диви, який ревний служака!

Данило насупився, необхідно було зреагувати негайно, щоб не зіпсувати потім усієї справи.

— Хто це сказав?

Замовкли. Данило суворо і голосно повторив запитання, на його обличчі важко було прочитати, що він задумав. Та от вийшов стрункий середнього зросту чоловік з великими руками і широкими плечима.

— Ну, я сказав, то що?..

Данило з усього розмаху оперезав непослуха канчуком.

— А ось що! Марш у клуню, і щоб я писку твого більше не чув!

Гайдамака, ніби йому не боліло, знизав плечима, поплівся в клуню.

— За що він мене? Що я такого сказав? Тікати треба! Перебити усіх і тікати!..

— Чуєш, отамане, що він каже... Дозволь поговорити з ним, — сказав Данило курінному.

— Роби як знаєш, а я пішов спати... Ви із Саливонем вартуйте звечора, то й дивіться... А всім іншим спати!

І всі пішли. Данило прислухався, про що гомоніли гайдамаки.

— Із залізними обручами на ногах далеко не втечеш... — говорив якийсь розважливий, видно в літах, гайдамака.

— Нас сорок, а їх восьмеро, — заперечував той, кого потяг Данило канчуком. — Коли будемо у вісім кінців тікати по п'ятеро, то за кожною групою одному доведеться бігти... Хтось та втече... Стерво! Так плече болить! Ну, потрапить він до моїх рук! Я десять років молодобійцем був, накував сили, кінську підкову вузлом зав'язую... Схоплю за карк — не писне!..

— Не хвались, на бій ідучи, — почувся голос із кутка.

— Тебе як звуть? — спитав.

— Оверко Горох!

Данило почув, одчинив двері.

— Оверко Горох? А йди-но сюди!

Неохоче підвівся, вийшов, подзвякуючи залізом,

— Добити хочеш, сволюцюго?

— Саливоне, зачини двері та постережи, поки я вернуся... — Одійшов із Оверком за ріг, спитав тихо: — Ти про Василя Злого чув?

— Чув, а що?

— А я на нього як схожий?

— Господи, невже й справді... Отаман?

— Ч-ш-ш!.. Кадав же — білці в око стріляю за кроків...

— Чорт! Аж плече боліти перестало... Що ж нам робити?

— Вам необхідно зажадати, щоб із вас зняли залізні кайдани, бо ноги, мовляв, понатирали... На вас одягнуть дерев'яні — на отаманському возі везуть на такий випадок. Я постараюсь, щоб це зробив Саливон...

— Один з варті пропонував свою допомогу.

— Я його не знаю, може, він шпигун, то дивись... А краще не зв'язуйтесь.

— Та мабуть, що так... І що ж?

— Саливон позамикає колоддя і віддасть вам ключі. До часу будьте ягнятами, поки не скажу. Гарячкувати передчасно не слід...

Недалеко Чернігова, на хуторі дворів на п'ять, що належав чотирьом братам Черношкурам, курінний звелів зупинитися. Ніч була місячна, як у пісні співається, хоч голки збирай. Отаман, ніби підозріваючи щось, не ставив на варту Данила і Саливона разом, а призначав їх порізно і часто сам перевіряв пости. Ця обставина занепокоїла Данила, і він вирішив перевірити, що це має означати. Прийшов до отамана попроситися, щоб не стояти цієї ночі на варті, бо в нього такий розлад шлунка, уявити важко. Отаман, на Данилове здивування, охоче погодився, запропонував навіть випити разом з ним — одному веселіше буде, а другий скоріше вилкується.

«Ні, нічого не підозріває, то так лише здалося», — кепкував над собою Данило. І запропонував отаманові побитися об заклад — хто кого переп'є. Коли Данило — коня свого віддасть отаманові, коли навпаки — матиме сам зайвого коня.

— Гаразд, — погодився отаман. — А хто ж буде судити?

— Саливон! З півночі він чергує, хай судить...

— Знаєш, вам двом я тільки й довіряю, — признався курінний. — Таку віддаць здолали, і все гаразд обійшлося... Гукни мого кучера! — А коли той прибіг напівсонний, сказав: — Принеси-но сюди, козаче, барило, шинку, хліб! Та Саливона поклич! А втім, дай Саливонові все це, а сам іди мух давити... Стоять вартові?

— Стоять, пісню співають...

— Яку там пісню? Заборони! Скажи, що я заборонив!

Іди!

Саливон зайшов з карафою, поставив на стіл, та не встиг покласти хліб і шинку, як у кімнату вітром влетів Омелян.

— Хто тут хазяїн? — А глянувши на Данила, закричав повіками. — Василь Журба? Що ви тут робите? — стрельнув очима на отамана.

— Донський козак? Чого тобі?

— Старообрядців на ніч розмістити треба, — почав Омелян.

— Яких іще старообрядців?

— Із Вітки в Чернігів ведемо... Руських людей з дітьми...

— В кайданах?

— Що? В яких кайданах?

— Ну, в залізних, в дерев'яних...

— Ні, а ви в кайданах?

— Звісне діло — гайдамаків у Глухів супроводжуємо, як можна без кайданів. Так що йди звідси, іншого пристанища шукай.

Омелян глянув на Данила, ніби не вірив вухам своїм, то хотів, щоб той потвердив. Та й отаман підхоплював.

— Скажи ж йому, Василю!..

— А що казати — правда все, що пан курінний отаман говорять. Правда, Омеляне! — Поклав йому руку на плече, щоб той збагнув — не доведе Журба гайдамаків до Глухова.

— Так, значить, — почував потилицю, — ну, я вранці забіжу...

— Ходи здоровий, — перехрестив Омеляна в спину курінний, звелів Саливонові: — Наливай! А сам не пий! Вранці вип'єш чи як гайдамаків у Глухові здамо...

Саливон усміхнувся, наповнив келихи. Випили. Курінний кинувся до шинки, але Данило зупинив його:

— Тільки старці після першої чарки закушують!

— Ум-м!.. Ну, то... — Вихилили по другій.

— Бог любить трійцю! Заодно, отамане, а тоді й закусимо!..

— Ну, хіба так...

Випили по третьому келиху. Курінний одрізав добрий шмат шинки, а Данило, зойкнувши, вхопився за живіт.

— Ой, так же закрутило!..

Вибіг надвір, закрив два пальці в рот і вирвав усе, та тільки пив. Розчервонілий зайшов у хату, сів до столу.

одбатував шмат і собі і, смачно плямкаючи, почав по-жадливо їсти.

Тільки сьомий келих звалив курінного отамана з лави. Саливон і Данило поклали його на піл.

— Пора,— шепнув Данило, хоч отаман уже нічого не чув, спокійно хропів,— іди буди своїх напарників, а тим накажи, нехай ідуть спати! Оверкові скажи, нехай до Києва добувається, до Феофана зайде і скаже йому, де він буде, я його потім знайду... І скажи ще, щоб тебе і тих двоє зв'язали... Бо то непогані козаки, як мені здається...

Вранці, ще не сходило сонце, у хату, де зупинився на ніч отаман, кулею залетів Омелян Пугачов і остовпів. На полу, укритись одним рядном, в обнімку спали курінний отаман і Данило. Хропіли, аж виляски йшли. Він уже знав, що повтікали гайдамаки, і здогадувався, чия це робота. Бо чув, як із льоху кричали козаки, щоб їх вирятували звідти, а один, якого бачив учора тут, лежав зв'язаний і теж спокійно хропів, мов нічого не трапилось. Хотів непримітно, як і прийшов, вийти, та скригнули двері — повернув голову. Данило дивився на Омеляна і всміхався. Омелян не втримався — розреготався і швидко вийшов з хати.

Зачинених у льоху трьох козаків випустила вранці господарина дому, йшла доїти корову, то почула їх закличні вигуки. Один з них поспішив розбудити курінного отамана.

— Що там ще трапилось? — бурчав невдоволено.

— Гайдамаки втекли! — приголомшив отамана козак.

— Наздогнати! Повернути! — Розгублено дивився на Данила, який уже теж прокинувся.

— На чому ж доганяти? Усіх коней забрано...

— Випрягайте з возів...

— Вози тільки й zostались, а коней нема.

— Усі втекли?

— Усі.

— А варта?

— Два втекло з ними, Саливона розв'язують, а Василь Журба з вами спав...

— А кучер мій?

— Теж ніде нема... Напевне, з ними пішов, а може, змусили...

— Ну йди вже, йди! Прокляття! Василю! Що ж робити?

— Вертатись на Запоріжжя, а кошовому сказати, що все зроблено якнайкраще. Іншого виходу я не бачу. Бо й самим у пушкарню можна втрапити...

— А ці четверо, що лишилися, а Саливон?.. Вони ж розкажуть...

— Із Саливоном я побалакаю — мовчатиме, як риба... А тих трьох забийте в колодки, як винуватців втечі... Чому вони опинилися в льоху? Привеземо в Глухів і здамо...

— Чим повеземо? Та ти ще не протверезився... Ось що — є в мене гроші, купи добрих коней... Двоє у віз, троє із сідлами. А решту возів продай. Кучера наймемо, хоч би й синка нашого хазяїна...

— Розумно, — похвалив отаманову розторопність Данило.

По одному викликали вартових козаків, які найбільш ревно оберігали гайдамаків, роззброювали, набивали колодки на ноги.

— Ганчір'я, а не козаки, — лютував отаман. — Повеземо ми вас не в Глухів, а на Запоріжжя, нехай кошовий із вами говорить. Це ж він порадив узяти вас, а я й повірив...

Тільки через тиждень добули коней і продали вози, рушили в зворотню путь. Данило прочув розмову козаків, що вони теж не від того, щоб утекти світ за очі, але як це зробити?.. Підіслав Саливона, щоб той допоміг. І одного ранку новий переполох розбуркав отамана.

— А може, це й краще. Аби на Січі менше погані всякої водилося. Скажу кошовому, що здав, а що з ними зробили, то не моя справа. А синок хазяїна нехай додому вертає!..

— Звичайно, — погодився Данило, — тільки паперу про задачу нема.

Курінний нерозуміюче блиснув на нього і нічого не сказав. А Данило і Саливон, залишившись на самоті, довго реготали, як то вдало попустило їм ошукати курінного отамана, а самим залишитися поза підозрою.

Зима тисяча сімсот шістдесят восьмого року¹ видалася лютою, завійною. З гуком і свистом переносились снігові замети, вода у невеличких ріках промерзла до дна. Зате весна була дружною, нараз усе зазеленіло, зацвіло, заспівало. Обсіялися і обсадилися швидко. Тепер дощу б. А його все не було і не було. Молоде зело поскручувало при землі листочки, немов хотіло захиститися від безжального сонця.

Дід Ярохтей Зачіпка сидів на призьбі, підставляв воскове лице гарячому весняному сонцю, задихаючись казав:

— Останні дні, мабуть, доживаю. А пече, господи, а воно ж літо ще і не починалося. Як оце днями не буде дощу, то навряд чи й уродить.

— Горе, та й годі. Треба б у чумачку з'їздить, то хоч щось уторгую,— відповів йому Данило, що саме обкопував стовпи біля брами.

— Тож і я так думаю, синку. Хоч синиця, а в жмені. За кілька днів з Браного Поля приїхали чумаки — Кузьма, Павло Повело... Кликали Данила за отамана.

— Чому ж ти, Кузьмо, отця Феофана не запросив, хай би хоч раз з'їздив, світу побачив.

— Е-е, брате! Пристав наш Феофан до ігумена Мотронинського монастиря, та з ним, певно, вже у Чигирині.

— А Леванда?

— У Браному Полі з дочкою.

— А ти як, Павле?

— Живу, Даниле, багатію... Набрал багатства, аж голому поза пазухою повно...

Шістдесяті роки вісімнадцятого століття відзначалися великими народними хвилюваннями. В цей час для більшості селян закінчилися пільги, які їм давали поміщики при заселенні гульових земель, і почалася жорстока експлуатація посполитих. Число невдоволених з кожним тижнем зростало, люди почали об'єднуватися в групи для боротьби проти ненависних панів. Саме в цей час посилювався і наступ католицької церкви на православ'я. Крім того, в містечку Барі під гаслом захисту шляхетських прав сконфедерувалася польська шляхта і почала грабувати на-

селення, виганяти православних священників із парафій, руйнувати їхні житла і церкви, навіть спалювати православних церковнослужителів на вогні. Для боротьби з конфедератами і на захист православного населення Польщі царський уряд увів свої війська на Правобережну Україну.

Найбільш ревним захисником православної віри був настоятель Мотронинського монастиря Мельхіседек Яворський. Вольовий і рішучий, він розпочав активну боротьбу проти наступу єзуїтів та уніатів. Мельхіседек за власною ініціативою відвідав Жаботинський, Медведівський, Лебединський та інші монастирі і почав умовляти посполитих сільських громад і міщан, щоб не приймали уніатських поців, а оборонцям православної віри давали притулок. Пішов розголос, православні підняли голови.

— Гнать їх разом з панами їхніми! Сам ігумен за нас! Гнати!

— Псякрєв! — сполошилися князі Любомирські. — Хлопам довіряти не можна. Всі вони підтримують Мельхіседека. — А ігумен збирався їхати за Дніпро по заступництво до архімандрита. — Стефку! — покликав князь Любомирський свого економа. — Візьми надійних людей, схопи цього схизматика¹ і приведи сюди на аркані, немов псюку. Я провчу його канчуками.

Розмова ця відбувалася в сімейному колі. Та не спостеріг князь Любомирський, що все ним сказане чула Марія, немолода затуркана жінка, яка весь вік догоджала своєму панові. Князь їй довіряв, а тому й не примітив, як змінився при його словах вираз її обличчя. А Марія, як тільки пани повклалися спати, розбудила сотника жаботинської сотні надвірних козаків князів Любомирських і, важко дихаючи, почала прохати:

— Рятуй, Харку! Ой рятуй ігумена, голубе!
— Якого ігумена? — протирав очі колишній запорізький козак Харко. А коли збагнув, чого прийшла до нього заплакана жінка, розлютився. — Що? Так і сказав? Ну гаразд, іди!

¹ Схизма (грец. σχίσμα — розкол) — поділ, розкол всередині церкви при збереженні єдності в догматіці. Прикладом схизми є поділ християнської церкви в 1054 році на православну і католицьку. На Україні в XVI—XVIII століттях католицьке духовництво і шляхта зневажливо називали «схизматами» православних українців, які не прийняли Брестську церковну унію 1596 року.

Була ніч. Харко розбудив сотню, розповів про наміри князя. Сотня виявила готовність захистити Мельхиседека і допомогти йому втекти. Харко переправив ігумена за Дніпро, але сам наклав головою у Паволочі. Туди його заманув польський рейментар Воронич, щоб розправитися із схизматом. Кривава зрада не залишилася таємницею. Сліпий кобзар Грицько Оберемок, прочувши про цю подію, разом з Гаврилом склали думу, і зазвучала вона по містах і селах України.

Ой як став сотник, як став Харко у Паволоч уїжджати,
Ой вийшов же та пан паволоцький мед-вином пригощати, гей!
Ой як став же сотник Харко меду-вина напиватися,
То став сотник, сотник Харко про все горе забуватися, гей!
Ой як стали Харка, як стали сотника із світу згубляти,
Ой і став же його коник жалібно іржати, гей!
Ой заржав же вороний коник в стайні на помості,—
Та вже вбито Харка сотника в Морозовці на мості, ге-ей, ге-ей!

Польська панівна шляхта сполошилася. Схизмат! Бидло! Знайти кобзаря! Четвертувати!.. Знайшли... Посадили старого Грицька Оберемка на палу, а молодому Гаврилові Безрідному викололи очі, розбили кобзу та й пустили по світу. Та швидко знайшлася друга кобза і голосно зазвучала по Україні. Вона кликала покrievedжений український люд до боротьби проти поневолевачів, висікала слюзи з натруджених, нагорьованих сердець. Ге-е-ей! Ге-ей! Україна загомонила, захвилювалася.

Чумацька валка зупинилася серед степу. Чумаки повіяли прягали воли і пустили на пашу, розклали вогнище, збираючись варити куліш, коли почули людський лемент, що долинав із ближнього села. Данило сів на коня, здолав невелику віддаль швидко, біля чималої юрби зупинився.

— Що тут у вас таке?

Розступилися, і він побачив обгорілу людину.

— Уніати спалили церкву і в ній священника. О-о-о, то хто? — повернули голови.

Данило теж обернувся — кілька десятків козаків мчали в напрямку села. Про те, що це не панські жовніри здогадатися було не важко.

— Що тут? — спитав вусатий вершник, осадившись на коня.

— Людину спалили.

— От не люди! Крові їм мало? А ти місцевий?

— Ні, проїздом.

— За ділом ідеш, чи як? — зміряв Данила поглядом з голови до ніг.

— Ти що, піп, щоб я тобі сповідувався? Скажи перше, хто ти?

— Максим Залізник.

Усе врешті скінчилося тим, що Данило і Максим цілком порозумілися.

— То правда, що російські війська розігнали конфедератів у Барі і продовжують бити по інших містах? — спитав Данило.

— Правда, — потвердив Максим. — Сам польський король попросив у Росії допомоги для боротьби з конфедератами.

— Сам король? Дива, та й годі!

Максим розповів козакові, що гайдамаки заклали Січ у Чорному лісі, що невзабарі ігумен Мотронинського монастиря благословить їх на бій, та й вирушать вони в похід на конфедератів допомагати російському війську покінчити із ненависною шляхтою.

— Шкода, що я з валкою...

— Як надумаєш — шукай... А де нас шукати, я вже тобі казав, — усміхнувся Максим. — А ось і кобзар наш іде. Гаврило. От непосидючий. У нього теж є рахунки із панами — осліпили ж... Ходи сюди, Гавриле! Ти знаєш Данила Тура?

— І Данила, і весь його рід знаю. Я його по всіх усядах шукаю.

— Мене? Навіщо я тобі?

— Від Оверка привіт передати, жде! В Чорному лісі!

— Передай, скоро буду.

Ліс шумів сторожко і затаємничено. Притихав на мент, ніби відпочивав, і знову заклинав скаженим шумовинням. Вітер налітав дикою татарською ордою, жапав за маківки дерев і збиткувався над ними безсердечно і люто. І так поки не стомлювався, тоді зітхав і заспокоювався надовго. А потім знову тихо сторожко і затаємничено шумів.

І зненацька — вихор! Він вирвався з гушавини Чорного лісу.

го лісу на широку галяву, де юрмилися гайдамаки,— три баскі огирі від несподіваного світла стали цапа. Вершники позскакували з коней.

— Знайшли нарешті, де Максим Залізник? — крикнув Данило.

— Полковник Залізник,— поправив хтось із гайдамаків і кинув березове поліно у багаття. Навсібіч весело розлетілися іскри.

— Ти? — уважно вглядався в знайоме обличчя Данило.

— Власною персоною — Оверко Горох.

Враз більше двох десятків козаків виросли навколо Данила, зраділо тиснули руки. Давні знайомі. Ті, хто не доїхав.

— То де ж ваш полковник Залізник? — Примітивши Максима, що наближався до гурту, усміхнувся Данило і сам пішов йому назустріч.— Здрастуй, друже! Ніч зараз коротка, а діла повний міх.

— Так, часу в нас — порожня жменя! — ручкався з Данилом гайдамацький отаман.— Тепер я про тебе немало знаю. Оверко розповів...

— Грамоту¹ привіз,— підморгнув Данило.

— Грамоту? Яку? — звів на Данила розумні із сумовинкою очі Максим.

— Панів бити!..

— Царську? Де ж ти її взяв?..

— Барську... Янек роздобув...

— Щось я тебе не розумію... Кажі, що трапилось?

— Не спіши, Максиме! Давай краще посидимо та перекуримо, а тоді й прочитаємо. Голосно! Для всіх! Найкраще це Янек зробить, бо ж писана вона польською мовою, а Янек її по-нашому витлумачить.

Присіли до вогнища. Данило витяг із шапки складений учетверо папір, не поспішаючи розгорнув, віддав Янекові. Оверко приніс добру в'язку хмизу, кинув у багаття, воно збадьорилося — стало видніше.

— Починай! — нетерпеливився Максим Залізник. Янек нахилився над папером.

¹ Грамота тут — іронічно. Це відозва Барської конфедерації до воеводств, земель і повітів Речі Посполитої із закликом підтримати конфедерацію у боротьбі проти некатоліків і російського втручання у справи Польщі. Складена 12 березня 1768 року. Переклад з польської вміщено у збірнику документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.», К., «Наукова думка», 1970, с. 347.

— «Смутний і принижений час усього королівства,— почав читати Янек. Гайдамаки насторожились, нагострили слух.— В такому жахливому і нещасному стані принижені віра й воля Речі Посполитої. Конаюча вітчизна кличе до швидкого порятунку та благає своїх синів. Моляться громадяни в костьолі, та й люд убогий руки до неба підносить і до бога, рясні сльози проливає з гарячим і покірливим проханням. Весь народ під тягарем великих утисків стогне, зітхає та прагне негайного порятунку...»

— А правда, що стогне,— не втримався Оверко Горох.

— Та не про тебе пани печуться,— кинув Максим.—

Читай далі!

— «Як це в подібних випадках практикувалося раніше у Речі Посполитій, військо коронне спільно, злагоджено й урочисто укладе союз з об'єднаною конфедерацією для захисту віри й волі, візьме щити й панцирі та відважно добуде польські шаблі. Адже ж ми, сини однієї вітчизни, об'єднані святим союзом в конфедерацію разом з Річчю Посполитою, бажаючи в цілому і зокрема хоробро громити усі ворожі підступи та збройно протистояти озброєній силі... До дій і рішучості на захист віри і свободи закликаються і запрошуються всі пресвітлі воеводства, землі, повіти, всі шляхетні, гідні сини вітчизни, світські і духовні всіх станів. Так бажала доля, щоб взяла верх дисидентська¹ зухвалість, підбадьорена порадою й лихими стараннями деяких осіб і злих громадян та силою й міццю посла й російського війська. У бозі надія, що своя переважить, якщо вільні польські народи, визнавши, як їх зрадили, та відчуваючи, як їх утискають і кривдять, візьмуться дружно і сміливо до оборони...»

— Що це? Хто писав? — вигукнув все той же нетерплячий Оверко Горох, стежачи, щоб не загасло вогнище.

— Зараз прочитаю,— заглядав у кінець паперу Янек.— Ага. Підкоморій Рожанський, маршалок коронний

¹ Дисиденти (від лат. *dissidens* — незгодний) — в середні віки назва всіх некатоліків у країнах Західної Європи, в т. ч. в шляхетській Польщі, де панівною державною релігією було католицизм. Після Брестської церковної унії 1596 року шляхетська Польща широко розгорнула боротьбу проти дисидентів на загарбаних нею українських і білоруських землях. Намагаючись прикрити релігійною облоною свою політику поневолення українських і білоруських народів польсько-шляхетський уряд перетворив релігійні утиски на один з засобів нещадного придушення білоруського руху на Україні і в Росії.

Красінський, vareцький староста, коронний надвірний пи-сар, полковник, кавалер ордена святого хреста, зв'язковий маршалок коронного війська Йосип Пулавський, коронної конфедерації дорадник, секретар і військовий писар Яцко Антон Роля-Кохановський — от хто підписав...

— А підпису лимаря і нема... І кравця... І хлопа... — зареготали гайдамаки, дуже добре збагнувши, на чию ко-ристь складено відозву.

Максим Залізник знав, що в Барі збиралася шляхта, яка виступала проти рішення сейму, проти короля поль-ського Станіслава Августа Понятовського, проти Росії. Знав, що загони конфедератів, які складала головним чи-ном папська шляхта, уже нападають на православних. Знав, але відозви цієї читати не довелося. От хто його вороги — підкоморії, маршалки, старости...

— Читай далі! — металевим голосом сказав він. Да-нило відзначив, як зблід Максим Залізник, як заходили жовна, якою люттю налилися очі. А Янек читав:

— «Добрий і передбачливий бог готує нам приятель-ську допомогу й військові підкріплення від сусідніх, рані-ше нам неприхильних великодержав, які, побачивши шкід-ливі для їхніх інтересів наслідки, змінили свою позицію, про що маємо документальні запевнення...»

— А на кого вони сподіваються — на Туреччину, на допомогу кримського хана чи на?.. «Раніше неприхильні!..» Звісно, Туреччина!.. Бо вона раніше і завжди була най-лютішим ворогом Польщі, а тепер у друзі набивається? Мабуть, щоб руки погріти біля польського багаття!.. Чи не так, Янеку? Ти поляк? — допитувався Данило.

— Так! І дуже добре знаю панів Красінського, Пу-лавського і Роля-Кохановського... Не мої це друзі! Я і сам, коли б моя сила, накинув би зашморги на їх розгодовані гамалики!

Закінчивши читати відозву Барської конфедерації, Янек передав папір Максимові Залізникові. Той повертів у руках, обдивився з усіх боків, зіжмакав і кинув у во-гонь. Простежив, коли він взявся сивим попелом, тихо сказав:

— Отака їй дяка! Вогнем треба випікати все панське до самого кореня, щоб і попелу не залилося.

В кінці травня дні стояли погожі, теплі, майже літні. Вночі, щоправда, холоднішало і докучала мошкара, а тому

од вечора і до ранку не затухали багаття то в одному, то в іншому місці острова посеред правічного лісу.

Максим Залізник сидів серед гайдамацької юрби і по-тягав люлечку-носогрійку. Казав, спокійно, розважливо:

— Помаленьку та розумненько і виженемо звідусюди панноту!

На перший погляд він не справляв враження людини великої сили і завзяття. Був такий, як усі. Бідак з бідаків, рано втратив батька і матір, рано скуштував гіркого запо-різького хліба. Доводилося носити буйну свою голову і під шаблі... Та не всидів козак Максим на Запоріжжі, по-дався наймитувати в турецькі володіння. Невже-таки бути наймитом краще, ніж запорізьким козаком? Максим шу-кав, де краще... І не знайшов... Тепер він у Чорному лісі. Йому повірили, його назвали полковником більше як сімсот покривджених... Сидів Максим, дослухався до від-вертих людських розмов (бо де ж бути відвертим, як не тут, бо кому ж вивісти правду, як не Максимові), і серце обкипало кров'ю: забити, спалити, обібрали як липку, за-мордували на панській роботі... А панські синки і їхні найманці реготали, безсердечні, німі і глухі до чужого го-ря. То скільки ж можна мовчати? Краще зависнути на шибениці, краще сісти на палю! Але спочатку вони, гай-дамаки, змусять плакати своїх кривдників... За всі нару-ги, за всі страждання, за всі болі одна їм покара — смерть! Безжална, нещадна!..

Новоприбулих учорашніх селян навчали володіти шаб-лями, стріляти з пістолів, орудувати ніде не баченою збро-єю — косами, чапліями, вилами. За всім цим пильно сте-жив сам Максим Залізник і його вірні побратими Семен Неживий, Іван Бондаренко, Микита Швачка, Василь Жур-ба. Це вдень, а коли заходило сонце — точилися біля ба-гаття довгі розмови і спливали пісні... Та все більше туж-ливі, що виймали душу.

Увечері Максим Залізник мовчки сидів біля багаття, напружено стежив за язиками полум'я, що весело збли-скували в його великих сумовитих очах, а як тільки зійшло сонце і загамірило в гайдамацькому таборі, повстанський проводир наче переродився, стояв немовби вилитий із бронзи серед своїх найближчих побратимів, во-льовий, зосереджений, кидав короткі накази, слухав про-готовність іти на смертний бій... Микита Швачка! Іван Бондаренко! Семен Неживий!

— Готові, полковнику!

Василь Журба! Семен Гаркуша!

— Готові! Веди, наказуй!

І в цей час, як бойовий марш, почулася пісня Гаврила Безрідного... Замовкли, слухали.

То не буря грозова
Поле покриває,
То із лісу славне військо
Та й на битву вирушає, ге-ей!

Максим підійшов до кобзаря, торкнув за плече, і пісня урвалася. Скинув шапку полковник, привітався, і хоч не бачив того кобзаря Гаврила Безрідний, але на привітання відповів, бо знав, що так воно має бути.

— Іди, кобзарю, до людей, пісню розкажуй, що тобі серце наплакало, клич людей на бій! І нехай ніхто ніяких універсалів не чекає, а береться за зброю. Іди, голубе!

31

Неначе буря котилася Правобережною Україною — то йшли загони Максима Залізняка. Вихором пролетіли над Жаботином, Медведівкою, Смілою, Корсунем, Богуславом, Каневом, Кам'яним Бродом, Лисянкою. Розкувалися бідацькі серця, заговорила живою мовою кобзарєва пісня.

Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині
І помчав на Медведівку
Вітром по долині!
Сміла й Корсунь запалали,
Богуслав і Канів...
— Бийте! Ріжте! — на пожарі
Залізняк гукає.

Повстання спалахнуло майже на всьому просторі південної Київщини, Брацлавщини, Волині, відгукнулося в Галичині.

Польська шляхта, налякавшись розплати за кривди, заподіяні українському посполитому людові, кинулася шукати рятунку від повстанців за мурами магнатських фортець у великих містах Білій Церкві й особливо в Умані, найбільшому центрі поширення унії.

Максим Залізняк знав, що в Умані стоїть залага — близько двох тисяч кінноти і піхоти, чимало озброєної шляхти, більше тридцяти гармат. З тією тысячею повстанців, що з ними підступив Залізняк до міста, Умані йому

272

не взяти. Одначе полковник гайдамацьких загонів розраховував на підтримку місцевого населення, на козаків кінного надвірного війська, особливо на сотника Івана Гонту, який сам не раз заступався за покритвджених земляків і який хоч і служив Щенському-Потоцькому, але віри православної не зрадив, навіть дружина його, полячка, і та перестала відвідувати костьол.

Розрахунок був точний. Дуже швидко Максим Залізняк та Іван Гонта дійшли повної згоди. Об'єднали сили. Обидва вони вийшли із селян, обидва однаково зазнали кривд і поневірянь од панів і польських, і українських. Смолоскипом палав губернаторський будинок, уніатські дерев'яні церкви і в'язниці.

32

Двадцять сім вершників доганяють вітер. Молоді за смагли обличчя, вольові руки, міцні жилаві руки. Прикипіли до сидел, неначе народилися з ними. Вони пішли од батьків і матерів, од молодих дружин і наречених, покинули усі справи й поспішають до Максима Залізняка. Повстанський загін веде козак Семен Гаркуша. Дорогою заворачуть у село Степанівку, щоб поставити перед народним судом пана, який ледь не в ярма запрягав людей. Село розкинулося в долині, що горнулася до неширокої в очеретяних зарослях ріки. Притримали коней і здивувалися.

Був ранок. Безхмарне небо тільки-но випустило на волю сонце, але воно зчорніло від ядучого диму, що піднімався над селом.

— Що це? Хто? — болісно вигукнув поряд Семена парубок, степанчанин.

— А ти пгидивляйся! Цегква пгавославна згоїла, а костьол он бачиш — ні! — Показав рукою. — Конфедерати! — І гукнув голосніше: — За мною!

Конфедератів у Степанівці вже не застали. А люди так були налякані їхнім розбійницьким нападом, що поховалися хто куди. Коли повстанці кинулися гасити пожежу, повлазили із своїх кривок, плакали од радості, дякували:

— Велике спасибі!
— Бардзо дянькую!

273

Раптом відчайний крик пронизав усю Семенову істоту — то проз нього пробігла простоволоса жінка і подалася прямо до річки. Поки отямилась та побігла за нею, вона встигла кинутися у воду і більше не винирнула.

— Чиясь чужа, — хитали головами жінки.

— Звідки ж вона бігла?

— З попової хати...

Пішли юрбою туди. На подвір'ї нікого. Зайшли в хату. І одразу вийшли. Заходили і виходили інші... Чоловіки й жінки. Скидали шапки, хрестилися. Тільки Семен затримався, та от вийшов і він, несучи на руках дочку священика, бережно поклав на землю, скинув шапку. Мовчки вглядався у вродливе обличчя дівчини, яку встиг покохати першою великою любов'ю.

— Хто ж мені тепер скаже, чого ви сюди пегеїхали? Багатої пагафії шукали? Е-ех, Пгокло, Пгокло! — розглянувся навкруги, спитав: — Хто хоче зо мною їхати конфедератів доганяти?

— Я, отамане! — першим вигукнув з юрби білявий юнак.

— А коня і шаблю маєш?

— Батькову. Його конфедерати вбили.

Зголосилося більше десятка молодих парубків. Поїхало б і більше, та не мали коней. Семен Гаркуша пішки не брав.

Данило Тур із загоном був у цей час в Соколівці, де ще до приїзду гайдамаків було повішено місцевого пана, а кілька молодих шляхтичів сиділи в льоху, тремтіли з жаху, чекали смерті чи дива, що принесе порятунок.

— Добре, що ви приїхали, — сказав місцевий священик. — Ми всіх панських синків і дочок у льох кинули і послали гінця до Максима Залізняка, щоб сказав, що з ними робити.

— Ведіть сюди по одному! — наказав Данило. Загін його поповнився новими людьми, деяких він бачив уперше, а декого і на прізвище знав.

Привели першим молодого, хоч уже й під вусом, шляхтича.

— За що його? — суворо спитав Данило. Поряд з отаманом стояли Янек і Оверко Горох, прислухалися.

— Лях, — відповів священик.

— Цього мало, ми не проти ляхів, а проти панів повстали. Він багатий, кривдив бідних?

— Він мірошник, людей обважував...

— До стовпа, десять кив, і геть!

Привели вродливого юнака, майже дитя, блідого, наляканого.

— За що?

— Синок панський...

— Тьху! То синок же, а не пан.. Та й пани всякі бувають... Як тебе зовуть, чий ти? — спитав Данило.

— Ромуальд Каневський, — відповів тремтячим голосом юнак. — Можна, пане козак, я вам заспіваю...

— Що? — відсахнувся Данило.

— Заспіваю... Ось зараз... — поспішав, напевне, згадував, якої пісні заспівати, і не міг, а тому губи тремтіли, слези текли з очей. Нарешті блиснув очима, почав:

Пречиста діво, мати руського краю,
На небесі і на землі тя величаю...

Ромуальд співав і боявся зупинитися, вкладав у той спів усю свою душу, голос дзвенів схвильовано і чисто, виликаючи у присутніх замилювання і жаль.

— Лепсько, бісеня, співає, — сказав хтось із козаків. — Негоже такий чарівний голос убивати...

— Відпустіть його! Ромуальде, ти вільний, — поклав на плече хлопцеві руку Данило.

Побачивши, з яким зусиллям стримує біль поранений Янек, Данило порадив йому негайно їхати на Запоріжжя чи в Новомиргородку до Ганки та лікуватися.

— Вояки з тебе не буде — рана хоч і невелика, та крові багато втратив. Одлежатись кілька днів треба.

— А що з іншими ляхами робити? — почув.

— Випустіть усіх! — крикнув Данило. — Всіх до одного!

Увечері зустрівся з Максимом Залізником.

— Добрий із тебе, Даниле, отаман вийшов, — похвалив полковник. — Чув я, пісні навіть про козака Журбу співають. Міцно в руках шаблю тримаєш, а серце м'яке, дітей панських милуєш!

— З немовлятами я не воюю, Максиме! Не вірю, щоб і ти дитини не пожалів, хоч вона й панська... Дитина дитина!

— Дітей я не вбивав, інші, може... Хотіли, певне, панство з корінням вирвати... Пани ж із паненят виростають... Хліборобів із них не буде.

— Не буде, це так...— І звернув розмову на іншу стежку.— А де зараз Феофан може бути?

— Не знаю. Ігумена, певне, стереже чи шаблю об кістя панське тупить. Заварили ми кашу, Даниле,— земля горить!..

— Горить, Максиме...

— Генерал Кречетников кличе мене в гості.

— У гості? Цей Кречетников з Браницьким компанію водить, а ти йому нащо?

— Побачимо!— Витяг з кишені люльку.— Треба доходити якоїсь згоди. У них сила... А ти одпускай своїх хлопців та вертай додому. Досить крові. Візьми ось на пам'ять, на знак доброї приязні! Ну, прощай!— Блиснув очима, здивив коня і зник у вечірньому тумані.

33

Один із гайдамацьких загонів отамана Шила напав на шляхту в містечку Палієве Озеро поблизу турецького кордону. Шляхта кинулася тікати в турецьке місто Балту. Тоді повстанці оточили місто і зажадали видати їм утікачів. Турки відмовилися це зробити і вимагали, щоб нападники ішли від турецького кордону геть. Тоді гайдамаки вдерлися в Балту і почали громити не лише палієво-озерських втікачів, а й багатих турків. Цей випадок обурих турецького султана, і той заходився готуватися до війни з Росією.

Російський посол у Варшаві князь Микола Рєпнін докладав усіх зусиль, щоб переконати Туреччину, що напад на Балту вчинено без відома російського уряду, що винних буде покарано якнайскоріше і якнайсуворіше. Підганяв генерала Кречетникова скоріше виловлювати гайдамаків і відправляти, куди буде повелено, особливо тих, що брали участь у нападі на турецьке місто. Просив весь час тримати його в курсі справ.

Генерал Кречетников розумів усю складність ситуації і якнайдокладніше інформував князя Рєпніна.

«І тепер можу вашій світлості доповісти, що гайдамаків у моїх руках побувало більше тисячі і до графа Бра-

ницького відправлено більше семисот...» — старанно виводив під диктовку писар.

— Написав, ваше високо...

— Слухай!..

— Дозвольте доповісти! — підхопився на ноги юнак, стукнув підборами, труснувши гусячим пером, забризкав папір дрібною чорнильною росою.

— Що таке? — поморщився генерал.

— Усім тим семистам гайдамакам, одісланим на Правобережну Україну, граф Браницький поодрубав голови,— відрепортував писар і сів, не питаючи згоди.

— Дур-рак! — вилаявся Кречетников, і писар не зрозумів, кого мав на увазі генерал — його чи графа Браницького.— Найшов час! Пиши далі... А втім, перепиши начисто, забризкав...— І перегодя знову диктував: — «З тих гайдамаків найзначніші їх начальники в Умані взяті поручиком Кологривовим, у тому числі з наших запорожців полковник Залізняк та інші. А з тутешніх взято уманського сотника чи ротмістра Гонту, якого уже граф Браницький четвертував... Інші, послані графу...» — На цих словах генерал зупинився, пильно подивився на писаря, спитав: — Звідки тобі відомо, що всім семистам голови стято?

— Люди підполковника Паскевича казали...

— Гм-м... Ну, пиши! «Між тим маю вашій світлості доповісти, що з посланих до графа Браницького більша половина перевішана, і хоч це мене не стосується, побоююсь, що цей суворий присуд може підбурити посполитих до нового заколоту...»

В кінці липня тисяча сімсот шістдесят восьмого року київська губернська колегія винесла рішення:

— полковнику Залізняку і його отаманам дати по сто п'ятдесят ударів батогами, повіривати ніздрі, клеймувати лоби і щоки і вислати на довічну каторгу в Нерчинськ;

— інших гайдамаків клеймувати, бити батогами від п'ятдесяти до вісімдесяти разів кожного залежно від ступеня провинності і вислати на довічну каторгу в Нерчинськ...

Селянське повстання під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти, що ввійшло в історію України під назвою Коліївщини, було жорстоко придушене військами царської Росії і королівської Польщі.

Розправився з повстанцями швидко, на виду Європи, аби переконати, що Росія не має ніякого відно-

шення до нападу на турецьке місто Балту. Так воно було й насправді, але Туреччина уперто не бажала з цим погодитись, шукаючи приводу для розв'язання війни, яку російський уряд намагався будь-що відвернути.

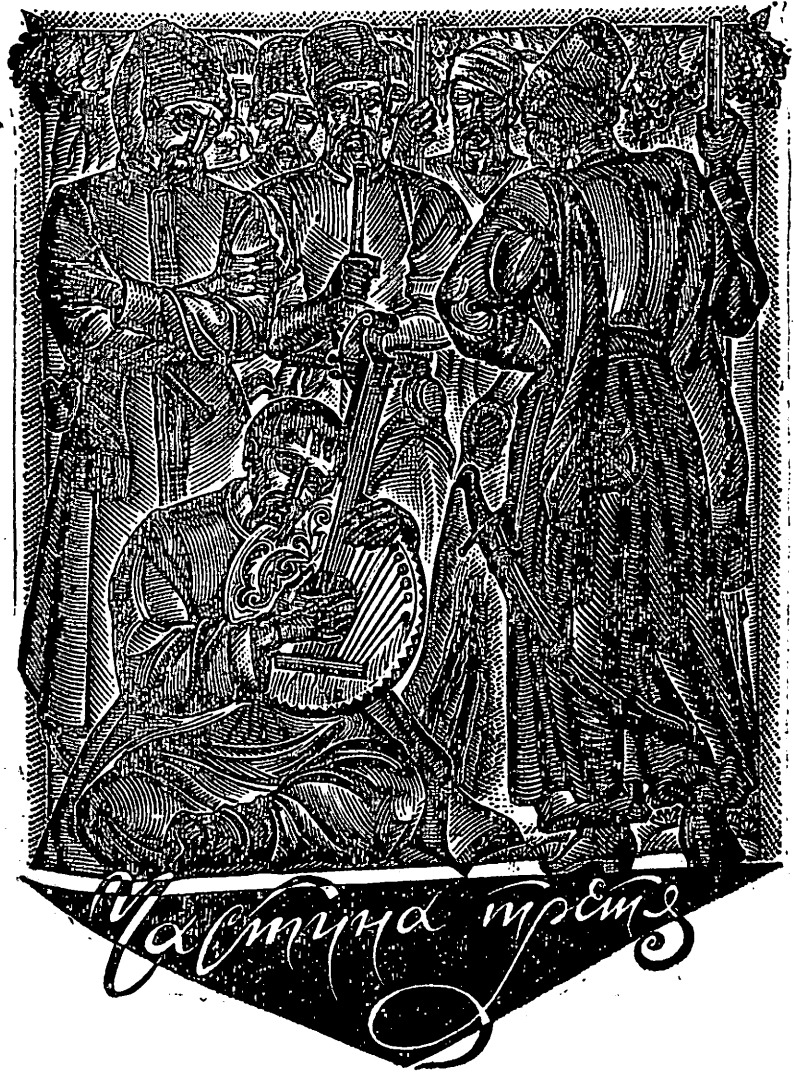
І завдяки своїй розсудливості, природному розумові і наполегливості російському послу у Варшаві князю Миколі Васильовичу Рєпніну вдалося переконати Європу, а тоді вже й Туреччину, що Росія до нападу на Балту непричетна. Оттоманська Порта зажадала підтверджень російського двора, що це саме так, і тому до Петербурга помчав гонець з депешею, щоб передати її у власні руки міністру іноземної колегії графу Микиті Івановичу Паніну.

Гонець поспішав, мок під дощем, не спочивав у дорозі, щоб скоріше доставити важливий папір за призначенням. Нарешті справу зроблено — депеша в руках Паніна. Він якраз сидів за картами, і йому страшенно не щастило в грі.

— Ваша світлість, Микито Івановичу, ви знову програли, — підсумував результат гри Григорій Орлов. Граф Панін поклав депешу в кишеню, не прочитавши.

— Справді!

Марно чекала на відповідь оттоманська Порта і російські резиденти — в Царграді Обрезков і у Варшаві — Рєпнін... Про депешу граф Панін забув, а коли згадав, було вже пізно — російсько-турецька війна почалася.

Частина третя

Кіївський генерал-губернатор Федір Воейков кілька разів застерігав кошового Січі Запорізької Петра Калнишевського, щоб той пильно стежив за поведінкою козацької голоти в час Коліївщини, не дозволяв залишати межі Січі, саджав у пушкарні неслухів і, тримаючи під суворою вартою, чекав вказівок, як з ними бути в подальшому. І кошовий старався, бо вважав генерал-губернатора ближчим його серцю, аніж козацьку голоту. Особливо був жорстоким до тих, хто повернувся на Січ після придушення Коліївщини. Козацька голота загула, як розтривожені бджоли у вулику, висловлювала невдоволення кошовим, нахвалялася, як настане день січової ради, переобрати кошового і вигнати за межі Січі. Потай від старшини козаки юрили навколо Василя Журби, дослухалися його поради як розважливого і хороброго козака, натякали навіть, що збираються обрати його кошовим отаманом Запорізької Січі.

— Є козаки старші і досвідченіші, — одмагався Данило. — Не про мене мова! А треба змусити кошового випустити з пушкарень побратимів! Нехай козаки нашого Курцівського куреня побалакають з козаками інших куренів, розтлумачать їм, що коли вони одмовчуватимуться і не домагатимуться, щоб кошовий розкрив двері пушкарень, то хтозна, як складеться їхня власна доля.

День двадцять шостого грудня тисяча сімсот шістдесят восьмого року видався морозним, вітряним. Зібралася рада. Уся запорізька старшина стала перед запорожцями, які вишикувалися, як і завжди, підковою. Не примітив кошовий, яке напруження панувало серед них. Пишномовно почав:

— Шановне товариство! Через кілька днів настає свято господне — різдво Христове! Я щиро бажаю старшині і всьому товариству запорізькому щасливого святкування! — Обвів уважним поглядом козацьку юрбу, чекав, що от зараз пролунає громоголосе «Дякуємо!» — але нічого подібного не почув, усі усмов оніміли. Калнишевський

насторожився. Бачив, як котив білу куряву по землі неспокійний морозний вітер, чув, як він голосив над лискучими хрестами церковних бань, а козаки мовчали. Кошовий крикнув голосніше, повторив уже сказане.

— Чого надриваєшся, чуємо! — почувся одинокий бав, а за ним вибухнув увесь майдан.

— А тим, що в пушкарнях сидять, якого щастя ти бажаш?

Кошовий був приголомшений.

— Відповідай, коли питають!

— Не таке ж, як у вас! — розвів руками кошовий, по-сміхнувся.

— Зуби скалиш, бугаяка? Зуби показуєш?

— Та в нього в роті хоч босий ходи... Лемішку йому їсти, а не кошевствувать... Звели випустити з пушкарень козаків! — вийшов наперед козак Самсон Криниця, який щойно стояв поряд із Василем Журбою.

— То не козаки, а злочинці! — заперечив кошовий.

— Що-о-о? А ти хто? — вихопив шаблю Самсон.

Козака підтримали інші — лють була написана на їхніх обличчях. На таке кошовий не сподівався, налився кров'ю, гримнув на весь майдан:

— Взять крикуна!

Але замість виконувати загад кошового, громовий го-лос із юрби полоснув по козацьких душах:

— Ах, ти ж, поганець! Мало тобі тих, що в пушкарнях!

Сотні козаків оголили шаблі. Пролунали над головою в старшини мушкетні постріли. Скоро і місце, де стояла старшина, проколало, та за нею ніхто й не гнався. Козаки подалися до пушкарень, вибивали двері і випускали тих запорожців, що брали участь у Коліївському повстанні.

— Ковганка? — зрадів Самсон, побачивши серед випущених із пушкарні козаків свого побратима. Кинувся обнімати. Через ліву щоку у Ковганки — басаман. — Це тебе?

— Суддя!..

— Головатий? Чуєте, козаки?..

Кошовий зайшов у вітальню — дома побуде, поки вимониться голода. Було вже таке, бачив. Щоправда, в старшину тоді не стріляли, шаблук на неї не витягали. Як

змаліла, до чого докотилося Запоріжжя! Повстання все-редині Січі, тьху!

За вікном — зима, свище й голосить вітер, а за плечима в кошового сімдесят вісім літ — давно минула молодість. Та він іще не відчуває слабості, він іще... І в цей час у вітальню заходить джура, неповороткий на язик козак.

— Чого треба? — супиться кошовий.

— Вітер кулика з даху поніс, — спокійно доповідає джура.

— Кого поніс? — дивується кошовий.

— Кулика, кажу, підняв...

Вітальня кошового схожа на антикварну крамницю, так багато порозвішувано на стінах ікон. Підлога встелена килимами роботи турецьких майстрів, на килимі біля лави — ведмежа шкура. В кутку вітальні — скриня, сріблом кована, в ній — мощі святих. Дорого заплатив за них ієромонаху Володимиру кошовий. Молодик, який привозив цей «скарб», засумнівався було, чи не ошукано бого-боязливого отамана, але кошовий нагримав тоді на свято-татця і непоштиво спровадив його з двору.

— Непотребовисько! — вилаявся голосно, видивляючись на ікону Марії-богородиці і згадуючи молодика. Раптом схаменувся, почав читати молитву: «Пресвятая троїце, помилуй мене, грішного! Господи, очисти од гріхів наших!»

Хоч і молився щиро, добре почув — на подвір'ї залезли пси, але мушкетні постріли швидко заспокоїли їх. Кошовий одразу збагнув, до чого йдеться, і шмигнув у сні, а звідти — на горище. Видряпувався по драбині, джура помагав. Стукнула ляда. Припав зморщеним вухом до щілини, слухав, тремтів з перестрахи і люті.

— Де отаман? — долетіло настійливе, грізне.

Кошовий насторожився: а що, як скаже джура? Ні, обзиву не почув. Розглянувся по горищу — крізь щілину в даху разом із снігом просипалося світло. Згадав — кулика ж вітром вирвало. А знизу чулися тріск, гупання, неначе молотники відчайо гатили ціпами, крута лайка на адресу кошового. І вигук, так розбірливо:

— Де ж він, стерво?

Калнишевський більше не чекав, перехрестився, поліз у дірку. Упав прямо на кучугуру, порачкував. Ніхто з козаків не міг навіть запідозрити, що кошовий отаман. Анна в такому похилому віці, зважиться тікати через дах

Тому-то Петро Калнишевський благополучно, хоч і з великою осторогою, по закутках добрався до будинку ієромонаха Володимира, де вже були суддя і писар.

— Що робити, отамане? — ніби аж зрадив писар кошовому.

— До новосіченського ретрашементу подаватися треба. Комендант в обиду не дасть. Але як туди дістатись?..

Ієромонах Володимир, що до цього часу мовчав, подав голос — порадив старшині переодягтися в чернечу одіж. Так і зробили. Дісталися до плавнів, забилися в невелику рибальську хатину, і хоч крізь щілини в стінах висвистував вітер, але тут усе-таки затишніше, аніж в очеретах. Бо завірюха не вщухає і не перестає нишпорити по землі хваткий, колючий вітер.

— Дожились, — не втримався писар, — з власної хати вигнали.

— До ретрашементу скоріше добиратися потрібно, — настійливо радив кошовий.

Але гінці отамана сповіщали, що дорога туди небезпечна — довелося чекати. І вирушити зі своєї холодної кривки старшині вдалося лише опівночі.

— Ну й ніч довга! — хукав на замерзлі руки суддя.

— Могла й покоротшати, якби до рук голодранців потрапили, — зауважив кошовий. — Все це бидло давно розігнати пора!

— Січ? — здивувався Іван Глоба.

— Січ? Нема вже давно Січі. Є ми з вами — січова старшина, є молодики наші — наймити, є військо наше — голодранці, але вони досі думають, що необхідно обирати щороку старшину, що можна цобкати нами... Минулося! Нема Січі! Бунт, хіба це Січ? — говорив по дорозі до ретрашементу. — Необхідно когось послати на Січ, — радив секунд-майору Микульшину — наляканому, що такі поважні гості змушені одягтися в чернечу одіж. — Ваших не зачеплять. А той, хто поїде, нехай пообіцяє, що вони жуть обрати нового отамана.

— Що-о? — разом скрикнули писар і суддя.

— Заспокойтеся, я знаю, що кажу. Тільки розмову треба повести так, щоб отаманом було обрано Пилипа Федоріва. А як усе втихомириться, ми повернемось на свої місця і вже тоді будемо знати, що робити. Я їм покажу, як повстання на Січі піднімати! Є така людина? — пильно вдивився кошовий на Микульшину.

— Знайдеться. Капітан Маркевич. Та ви його знаєте...

— Знаю. Перед відправкою я хочу з ним перебалакати. — Плюхнувся на лаву, почав стягати чобота, але замерзлі руки не слухалися господаря. — Поможіть же! — застогнав. Згадав: — А джура мій де? З ними? Голову йому геть!

Після недовгої розмови з кошовим капітан Маркевич з кількома гусарами вирушив на Січ. Там він довідався, що повстання спалахнуло повсюди — козаки палять будинки старшини і багатих запорожців, а тих, котрі навспор стають, убивають. Капітан Маркевич разом із ієромонахом Володимиром і курінними отаманами, які залишилися на Січі, велів скликати раду, і всі по черзі почали умовляти запорожців припинити повстання. І коли вони хочуть того, нехай обирають нову старшину. Більша частина повсталих згодилася з доказами курінних отаманів, але меншість затялася.

— До ноги випагубити кровопивців, а тоді вже й про старшину подумати! Ніякої ради!

Січова рада, одначе, відбулася. Кошовим обрано Пилипа Федоріва — сивоголового, з довгими білими, як молоко, вусами. Йому вручено булаву. Новообраний кошовий виступив наперед, зажадав од козаків розійтися по куренях.

Запорожці почали розходитись. Та не всі. Понад триста стояли на своєму: вдерлися в січову фортецю, а охорону перебили. Серед них було чимало коліїв, а багато й таких, які перейшли на бік повсталих уже після обрання кошовим Пилипа Федоріва.

— Знаємо його, не рядового ж обрали, а полковника! Та минув тиждень, і січова старшина на чолі з Петром Калнишевським повернулася на Січ. Зібралася нова рада. Пилип Федорів поклав під прапором булаву і зрікся кошевства на користь Петра Івановича Калнишевського. Запорожцям ніби заціпило від такої несподіванки — мовчали. Тільки голосно завивала хуртовина, тільки міцнішав мороз і лютував гострий, пронизливий вітер.

Ішов тисяча сімсот шістдесят дев'ятий рік. Те, що через тиждень після обрання кошовим Пилипа Федоріва Січ повернувся Калнишевський і знову став кошовим,

свідчило, що запорізька голота ніяких прав не має і збирається раз на рік лише для того, щоб потоптатися на морозі і потвердити волю старшини. Данилові здавалося, ніби його обікрали. Добре, що тестя, Карпа Півторалиха, не було на Січі в час повстання, бо зневірився б чоловік на останніх шаблях свого життя у тому, чому поклонявся, поранив би серце до крові, а чи вилікував би, хто й знав. Та чи здоровий він у Криму? Треба щось робити, щоб зволити чоловіка, бо не своєю ж волею залишився він там!

А Карпо рвався на Україну, і така нагода повернутися в рідні місця траплялася — разом із ханом. Неймовірно, але це так. Справа в тому, що, незважаючи на люті морози, кримський хан Крим-Гірей пообіцяв турецькому султану здійснити напад на Україну і готувався до походу. На зібранні знатних татарських васалів набіг було схвалено і вирішено зібрати двохсоттисячну армію. Барон де Тодт, коли хан відверто поділився з ним своїми намірами, заважав, чи не забагато війська, на що хан відповів:

— Щоб забезпечити успіх, ми повинні мати переважачі сили, тобто не менше трьох армій: сорок тисяч поведе на Донець нураддін, шістдесятитисячна армія з каагою на чолі піде лівим берегом Дніпра до Орелі, а я поведу армію на Новосербію, чи як її тепер названо — Єнаветградська губернія. Ви маєте намір супроводжувати мене в цьому поході?

— Моє звання резидента від імені Франції зобов'язує мене невідступно бути при особі хана і забирає можливість вибору, — відповів барон де Тодт.

— В такому разі одягніться відповідно, час не жде... Але не встиг барон потурбуватися про теплий одяг, як до нього підійшов церемоніймейстер у супроводі двох пажів і накинув на плечі чудову шубу з хутра білого ланцандського вовка. Барон повернувся до хана, щоб подякувати йому за виявлену честь. Крим-Гірей усміхнувся.

— Це я вам дав татарський похідний дім. У мене такий самий. Я хочу, щоб ми були в однаковому мундирі. Такий самий дім я дав ще моєму драгоманові. Карпо кож зі мною їде.

Разом з військом хана ішли сипаї — дворянська кіннота турецького султана. Вони були особливо жорстокими в набігах, не розбиралися, кому належали села і міста, якими проходили, а тому не залишили в спокої Балту і поруйнували доценту майже на очах у хана містечко

Ольмар, хоч воно було розташоване в татарських володіннях. Крим-Гірей лютував, але не виказував свого невдоволення сипаями.

— Нічого, морози їх приборкують, — буркнув сам собі під ніс і покосував на барона де Тодта, який жваво розмовляв із двома сипайськими офіцерами. Крим-Гірей підкликав Карпа, шепнув: — Давайте підкрадемося та послухаємо, про що вони говорять. Барона, здається, вони вважають за хана.

— Ячменю в мене нема. Моє військо добуває корм для коней із-під снігу. Раджу і вам скористатися з цього, — відповідав барон де Тодт.

— Ми будемо скаржитися султану, — гарячкував один із сипаїв.

— Як ти смієш погрожувати хану? — обурився барон. — Ану, — підкликав трьох татар, — скиньте йому штани та посадіть голим задом на сніг... — Крим-Гірей усміхнувся, підійшов до барона.

— Молодець! Звеліть посадити і другого, а потім киньте їх в ополонку, щоб і справді не поскаржилися султану. А коли скінчите, приходьте на вечерю в мій намет.

Крим-Гірей, барон де Тодт і Карпо Півторалиха зайшли в намет, посідали на килимі. Покірни і швидкі татари поставили перед ними шкіряну тацю, поклали сухарі, шинку з конини, ізюм, ікру.

— Як вам подобається татарська кухня? — усміхнувся Крим-Гірей до своїх гостей.

— Страшною для ворогів ваших, — відповів барон.

Карпо нахилив голову, наледве стримувався, щоб не викавати своєї ненависті до хана і його лакузи барона де Тодта, угорця за походженням, який, покинувши власну батьківщину, пішов на службу до французького короля і догоджає йому, будучи французьким резидентом у Бахчисараї. Резидент Франції схвалює розбійницький напад кримського хана на мирні села і міста! Неймовірно! Адже кримському ханству ніхто не загрожував, ніхто на Крим нападати не збирався, то про яких ворогів говорить барон? Крим-Гірей їде, не оголошуючи війни, крадеться, як злодій, щоб пограбувати і забрати у полон людей, щоб осиротити їхню землю.

Карпо Півторалиха відчуває себе зрадником, що перебуває в таборі ворога і нічого не робить для того, щоб хоч трохи полегшити долю своїх земляків. Правда, відвер-

нути це лихо Карпо Півторалиха не може, але щось же та може зробити, принаймні попередити їх про небезпеку. І, як постріл, спалахує думка: тикати!

Рухалися засніженим степом повільно. Попереду висока козацька могила. Виїхали на неї. Крим-Гірею заблаглося поглянути на свої війська з висоти, і тепер він милувався ними. Війська йшли двадцятьма правильними рядами. Кожний султан-сераскір з невеликим своїм почтом їхав попереду. Сорок загонів у шеренгу по чотири, право- і лівофлангові несли знамена, по десять з кожного боку. Головний конюший у супроводі дванадцяти коней і критих саней їхав услід за ними. Попереду загону вершників, що оточували хана, гойдалося знамено пророка, поруч ігнат-козаків, старообрядців. Крим-Гірей хотів показати щось Карпові, махнув рукою і вдарився пальцем об луку.

— О аллах, як болять!

— Болить? Що? — спитав Карпо.

— Палець нарвав... У мене жар...

— Звичайний нарив, — оглянувши палець, сказав Карпо. — Накажіть поставити намет і скип'ятити воду, я вас швидко вилікую...

Гострим лезом ножа розрізав Карпо чирку на хановому пальці — полилися гній і кров. Гірею одразу полегшало. Жар спав.

— Ти вартий найкращого подарунка. Преси, що хочеш...

— Дозвольте подумати, за вами, гадаю, не пропаде.

На той час татарська орда досягла ріки Інгулу — попереду фортеця святої Єлизавети. За нею Нова Сербія. Морози посилитись.

— Чимало загине людей на морозі, — сказав Карпо, коли одного ранку пив чай у ханському наметі. Два паки підтримували багаття.

— Я не можу змінити клімату, — сказав Крим-Гірей, лежачи на лівому боці, як римські патриції, — але я можу змусити моїх людей терпляче зносити холод.

Татарський набіг на Нову Сербію почався. Татари спалювали села, убивали старих і немовлят, інших забирали в полон. В одній церкві замкнулося понад тисячу жителів, але не врятувалися там — нападники спалили церкву. І всі люди, які ніколи і нічим не завинили перед ханом і бароном де Тодтом, згоріли живцем.

Одного вечора було особливо холодно. Карпо лежав у своєму наметі в хутрянній шубі і ніяк не міг зігрітися. Посеред його невеликого намету горіло вогнище, дим рівним стовпом тягло в діру над головою. Це означало, що мороз дужчає. Вогонь підтримував невисокий на зріст татарин Ахмед, який нещодавно був у полоні в козаків і знову виявляв бажання повернутися на Запоріжжя. Цей молодий іще парубійко охоче служив Карпові, мав надію, що козак виведе його колись із цього проклятого пекла. Розмовляли про це вони часто.

— Скоро, я скажу, коли саме, — кутався в теплу шубу Карпо. — Але непокоїть мене, чому ніхто не дає відсідати ханові? Ходить він по чужій землі, як у себе в гаремі. Ми ж із тобою двох посланців на Запоріжжя спорядили...

У цей час до намету наблизилися чийсь кроки, хтось відкинув запинало, що слугувало дверима, кинув усередину до самого вогнища мішка й одразу зник.

— Що це? — спитав Ахмед. Розв'язав і відчайсно скрикнув: — Людська голова!

Карпо схопився на ноги, придивився до голови і пополютив — то була голова Янека. Удвох з Ахмедом вийшли вони в морозяну холодну ніч, щоб оглянути полонених. Ніч зітхала і плакала. По небу плив місяць, боязкий, печальний, спотикався, натрапляючи на хмари, блід і плив собі далі.

До півночі Карпо і Ахмед бродили поміж полоненими, але Ганки ніде не було. Вернулися в намет стомлені, почали довбати мерзлу землю, щоб поховати голову Янека. Та виявилось, довбали лід якогось озера чи ріки. Робити нічого, вкинули в ополонку останки Янека, перехрестилися по-православному, помовчали. Піджили багаття. Невзабарі в притемнілу похідну господу Карпа завітав турок-сипай.

— Карош подарка? — спитав, вишкіряючи зуби.

— Це ти приніс? — спокійно спитав Карпо.

— Моя приніс, ти любиш сипай, тютюн давай куря...

— Дякую, але в цього чоловіка жінка була, де вона?

— Мій намет жінка, кусайся жінка...

— Приведи, гроші ось візьми...

Турок затремтів, побачивши золоті монети. Поминуло небагато часу, і до Карпового намету вийшла змучена вродлива молодичка. Але це була не Ганка, а Гелена. Вона розповіла, що приїжджала в гості до Ганки.

— Хіба ви не разом потрапили?
— У нього Ганка, він обох нас узяв... А Янека, що оборонявся...

— Знаю... Ахмедку, до жени сипая, приведи сюди Ганку!..

Юнак не забарився, був він міцнотілий, широкоплечий, завжди все робив швидко і вправно. Не забарився й цього разу, пішов. Карпо залишився на самоті з Геленою.

— А ви хто такі? — насмілилася полонянка.

— Степаниду знаєш? Батько її...

— Ой! Карпо Півторалиха!..

Вбіг захеканий Ахмед, тягнувши перестрашену жінку.
— Сипай здох! Сюди притяг сипай! Сніг великий, стежка нема...

— Тягни його в ополонку. Та скоріше. Переодягайтеся, дівчата, в татарський чоловічий одяг. Ахмед вас виведе звідси...

— А син? — затремтіла Ганка. — Його також взяв. Добре, хоч Трохим у баби був... у матері моєї.

— Ідь з Ахмедом, дитя я сам шукатиму.

— І я з вами.

— Тю, дурна! І себе загубиш, і дитини не порятуєш... Карпо вивів Ахмеда з татарського оточення в степ, вернувся в намет. Надворі потепліло, мороз ослаб, а на томість пішов сніг, падав та й падав на землю, покривав білим усе живе й мертве.

Вранці Карпо знайшов Крим-Гірея.

— Осмілюся просити, о мій повелителю...

— Проси, я твій боржник.

— Хлопчика хочу подарувати Арзулі.

— Хлопчика можна, а дівчинку ні! Іди й вибирай!.. Війська Крим-Гірея виступили з Нової Сербії вранці і рушили в Польщу, нав'ючені полоненими й отарами. Чоловіків і жінок гонили, немов худобу, малих дітей саджали в хутряні мішки, тільки голівки виглядали, і приторочували ті мішки до сідел.

Довго шукав Карпо Ганчиного хлопчика і ніяк знайти не міг. А сніг падав і падав, неначе хтось невидимий сильний безустанно гойдав велетенське решето хмар і сіяв на землю біле холодне борошно.

Татарське військо посувалося швидко, поспішало, щоб не зустрітися із запорожцями чи російськими полками; збройна сутичка в такий час їм була ні до чого, бо вже вони уже зробили — пограбували чужу землю, залишали

ся тікати. Татари завжди нападали зненацька, сміливо вступали в бій лише із слабшим супротивником, а при зустрічі з організованими полками тікали, розсипавшись по степу невеликими групами. Поспішали татари відступити непоміченими і цього разу, ішли іншою дорогою, продовжуючи палити села, забирати худобу і людей.

Карпо Півторалиха усе шукав Ганчиного сина. Полонених було близько двадцяти тисяч — старих і малих. Спробуй знайти голку в стіжку. Допомогав Карпові Ахмед. Він щасливо допровадив Ганку і Гелену в безпечне місце, випріг із саней коня, осідлав і повернувся непоміченим до Карпа.

В місті Саврані Брацлавського воеводства татари зупинилися, щоб розподілити здобич. Десята доля нагробованого належала хану. Крим-Гірею дісталось близько двох тисяч невольників. Свою частину він дарував, як орден за хоробрість, своїм воїнам і приближеним.

Карпо обнишпорив усі закутки, але Ганчиної дитини знайти не вдалося. Залишилося оглянути набуток каді¹, найбільш ненаситного і найпроворнішого в грабунку. Сивий, з довгою бородою каді лежав на килимі і розглядав свою здобич. Близько сорока полонених юрмилися в наметі біля вогню, косуючи на каді. Зайшов Карпо, розглянувся навкруг, сказав замість привітання:

— Поздоровляю з успіхом, війна, здається, принесла вам чималий прибуток!

— Це правда, хан щедро нагородив мене. Цими багатствами треба користуватися, щоб мати насолоду, а це вже для мене важко.

Карпо продовжував розмову татарською мовою, полонені не розуміли його.

— Якщо згадати принцип хана про навернення жінок, то він, напевне, розраховує на вас стосовно прозеліток!..

Каді ледь посміхнувся, заперечливо покивав головою.

— Коли ви прийшли, — відповів він, — то я займався тим, що шукав серед цих дівчат найбільш приємну. Пригляньтесь і скажіть, яка вам найбільш до вподоби, чи зійдемося у виборі?

Карпо обвів поглядом полонених. І йому впала в око одна змучена жінка, що тулила до себе хлопчика і приказувала:

¹ Каді (араб., суддя) — духовна особа в мусульман.

— Сирота ж ти, сиротиночка! Де ж це твоя мама по-ділася? Що ж із тобою тепер буде?..

— Що вона каже? — спитав каді.

Карпо переказав і звернувся до дитини, на здивування полонених, українською мовою:

— Як звати твою маму?

— Ганкою, — відповів хлопчик.

Карпо звернувся до каді:

— Чи не бажаєте за цього хлопчика взяти добрі гроші?

Війська хана правилися до Бендер, а Карпо з дитям готувався вирушити у зворотну путь. Не часто останнім часом кликав до себе хан Карпа, не приставляв до нього варту, тому Карпо і не був обмежений у своїх діях. Він попросив Ахмеда, щоб той разом з усіма татарами вертався в Крим і передав Арзулі, щоб вона поверталася на Карпів хутір, а сам, вкутавши якомога тепліше дитину, поспішив у Бране Поле. Прощай, Крим-Гірею! Прощай, душечителю України!

Прощався Карпо Півторалиха з ханом, а хан у цей час прощався із світом. Його отруїв Сірополо, лікар вольського господаря, за намовою першого міністра хана Емін-паші.

Коли барон зайшов до Крим-Гірея, то застав кількох жінок, які не встигли вийти, так були налякані недугою свого повелителя. Крим-Гірей, закінчивши свої справи в диван-ефенді, показав барону на папери, що лежали біля нього, і сказав:

— Оце моя остання праця, а вам я відаю останні хвилини. Ваша чутливість могла б стурбувати мене, але я стараюсь заснути веселіше. — І хан подав знак шістьом музикантам, щоб починали концерт. Послушні музиканти взялися за інструменти. І довго лунала музика, та не дослухав її до кінця Крим-Гірей — помер.

3

Війна Росії з Туреччиною набирала дедалі ширшого розмаху. Докотилася вона і до Браного Поля. Побрали людей відбувати гужову повинність, а серед них Павла Поведа і Кузьму Тура. Браному Полю відомо, що таке

гужова повинність! Ревіще стояло над селом, хоч вуха за-тикай. За Кузьмою і плакати було нікому. Гелена до Ганки поїхала та досі не вертає. Секлетина послала Трохима по невістку, а він і сам як у воду впав. От і сиділа на лаві під образами Секлетина в новій, поставленій Кузьмою хаті і вмивалася слізьми. Старий пес лежав біля її голих, з вузлуватими синіми п'явками ніг, тихенько скавулів, не наче намагався приголубити сумну свою господиню. Плакалася на свою долю Секлетина і не чекала розради. Іздила в Новоселицю, дітей та невісток побачити хотіла, тайкома послала Петруся, щоб дядька Феофана знайшов, а він і сам ледве не загубився. Дізналась потім, що Феофана у Сибір спроваджено, там він і скніє, коли живий... Кузьма ледве стягся на вола, бо старий здох, і одразу хазяї знайшлися — погналі Кузьму... Леванда в селі живе, невісточка, спасибі їй, заходить інколи, плаче — нема ні отця Танасія, ні Феофана... І Степаніда скаржитися — запропастився батько її, Карпо Півторалиха, покинувши хутір напризволяще. Арзула, виходить, слава всевишньому, не втопилася, поїхав по неї Карпо, а чого ж досі не вертає? Навідується деколи на Карпів хутір Секлетина, чорнобривці біля тину посадить, соняхи, хату вимете, щоб пустокою не віяло: може ж, усе-таки вернеться?.. Ждала! Тяжко ждати старій, коли нема надії, що діждешся!

А Карпо тим часом віз Ганчиного сина, але довести зумів лише до Новомиргородки. Померло дитя. Хворіли Ганка з Геленою, то Карпо сам і поховав, викопав могилу поруч з батьком, Аскольдом. Залишився Карпо на деякий час біля хворих, щоб і їх доглянути, і недогорілу Ганчину хату підправити. Та от приїхав Трохим, і робота поживішала.

Настала весна. Київський генерал-губернатор звелів усьому запорізькому війську негайно виступити із Січі і вирушити до фортеці святої Єлизавети, отаборитися поміж ріками Зеленою і Жовтою, біля Широкої балки і чекати дальшого наказу. Понад сім тисяч заporожців повів на захід кошовий отаман Петро Калнишевський, наказавши полковнику Пилипу Стягайлу, у якого під орудою було тридцять вісім військових байдаків, чекати вказівок. Данило і Карпо Півторалиха були в загоні полковника Пилипа Стягайла. Вночі вони стояли на вістях, неголосно розмовляючи.

— Дивина, Даниле! Воюємо з турками і татарами, а коли розібратися, чи варто? Ахмед — татарин, сестру твою і братову од полону допоміг порятувати, Арзулі переказав, щоб на мій хутір їхала, а тепер із якимось татарським загоном проти нас іде!.. Не вдалося, казала Арзула, разом із нею втекти, затримали, бо чоловік, а в такий час він повинен носити зброю... проти нас... Не щастить нам із цим Кримом, скільки знаю — ворогуємо! А навіщо нам ті гори?..

— Е-е ні, не скажіть... Гори-то гори, а за горами море, а воно не лише татарам та туркам потрібне, а й нам... І не заспокоїться до того часу Росія, поки на море не вийде... Та й те сказати, Чорне море колись Російським звалося, мабуть же, не випадково. Виходить, колись на його берегах русини жили. Феофан казав, а він в учених книгах вичитав, що кримська земля — то земля руська, а татари осіли на ній та й не пускають до моря, ніби їм тісно на ньому... Бити їх треба, а не цілуватися з ними... А ви готові аллаху молитися, так вас хан причарував! Чи, може, хан лише для православних та для католиків яму копає, а для своїх — батечко рідний?

— Де там! Коли б ти бачив, як він зі своїми поводиться, то сказав би — звірюка! І слова іншого не підібрав би!..

— Отож-то!.. Нападають, беруть у полон двадцять тисяч, а потім ріжуть на шматки, кидають, як падло!.. Чорти за мене думали, що згодився отут на вістях стояти!.. Ні-і! При першій нагоді — в бій! Маю гостру шаблю, то треба ж колись і притупити!

— Правду кажеш, Даниле!.. Але на таких, як Арзула чи Ахмед, рука в мене не підніметься, — скрушно говорив Карпо.

— Так, батьку! — згоджувався Данило з тестем. — Я знаю Арзулу — гарна людина, таким допомагати треба, вірю, що й Ахмед такий. Але ж приходять у хату, тягнуть із хліва останнього хвоста, силоміць беруть дитину і дружини. І то ж не хан, не емір, а звичайний вояк. Данило видано? — ніяк не міг заспокоїтися. Та от Карпо взяв Данила за лікоть.

— Ану послухай молодшим вухом... Тупотняву ніби чути!

Данило насторожився — справді! А коли обидва побачили татарський роз'їзд, то одразу заходилися розпалю-

вати солом'яного куля, щоб вогнем подати знак про наближення татар іншим козакам, які стояли на вістях уже ближче до запорізьких полків. Коли, сухий сніп добре розгорівся і вогонь можна було побачити далеко, Данило і Карпо сіли на коней, подалися до своїх. Але запорожців помітили татарські вершники і кинулися їм навперейми. Оглянулися козаки — вогонь добре розгорівся, виходило, що роз'їзд був не з числа досвідчених, не кинувся гасити, а прагнув легкої перемоги — тікають же козаки! Збагнувши це, Данило здивив коня, повернув і помчав на татар. Карпо Півторалиха — услід.

Зав'язався короткий, але жорсткий герць. Шаблі скреготали і висікали блискавку. Поранено Данила, але він не відчував болю. Два татарини попадали з коней, поповзли рачки. Карпо примітив на плечі у Данила кров, рвонувся вперед, але... Татарин, що переслідував сивоусого запорожця, рубонув його збоку, Карпо зойкнув і почав з'їжджати з коня. Забувши за власну рану, Данило вивалив із сідла ще одного, а два інші кинулися навтікача. Нахилився Данило над Карпом, і в очах у нього потемніло — праве плече тестя було розрубано до кістки. Перев'язав рану, глянув угору, щоб визначити, в який бік їхати, — гарячими краплинами крові дивилися на Данила стривожені зорі, ніби підказували, щоб не барився козак.

Привіз Данило Карпа в Новоселицю, а звідти пораненого повезли в Бране Поле Трохим, Гелена і Ганца.

Того дня приїхав із Києва на канікули Петрусь. Обняв матір. Привітався батько з сином і одразу прощатися почав — війна! І Запоріжжя не стоїть осторонь... Петро спочатку розгубився, а потім сказав матері, коли за Данилом вляглася дорожня курява:

— Може б, і мені услід за батьком?.. На війні всяке може трапитись. Коли б не було батька поруч з дідусем Карпом, то хто б їм допоміг? А довчуся я після війни, вже мало й залишилось.

— Ну що ж, сину, одягайся в козацький убір! А я проведу тебе трохи, провіюся, бо недужиться чогось. Братик твій з дідом Ярохтеєм побуде, не скучатиме. Та й так його не бачу — усе з дідом на пасіці!..

Під ранок Степаніда і Петро були в Кам'янці, зупинилися, щоб перепочити і розпитати в людей, чи не проїжджав Данило... Яка наївність. Скільки людей в такий час іди та туди їздять — хто що може сказати?.. Проїшла ніч.

— Вертайтеся вже, мамо, я сам поїду далі.
— Гаразд, сину! Давай тільки спочинемо трохи, а потім...— І прилягла розпашіла на зволожілу прибережну траву. Лягла та й заснула. А коли прокинулася — голова була важка, палахкотіла жаром, в грудях давило...

Вранці увесь Дніпро був укритий людськими тілами. А сталося таке. Як тільки татари довідалися, що кошовий вийшов із Січі, то одразу двома ордами напали на Запоріжжя. Перша орда хотіла перевезтися через Дніпро біля гирла Кам'янки, щоб напасти прямо на Січ, але полковник Пилип Стягайло з військовими байдаками перепинив татарам дорогу, потопив кілька суден із людьми. Друга орда продерлася крізь російське військо генерала Берга, що стояло понад річкою Конкою, зненацька наскочила на Кальміуську паланку, і хоч запорожці оборонялися завзято, татари усіх їх побили і, рушивши на північ, поруйнували Самарську, Протовчанську й Орельську паланки.

Полковник Порожня, що був за старшого на лівобережних запорізьких землях, мав по всіх паланках усього лише тисячу двісті шістьдесят козаків, яких не встиг зібрати до купи, тому-то він і не зміг оборонити лівобережного Запоріжжя. Татари попалили чимало зимівників і слобід, забрали в неволю більше трьохсот душ, і між них шістьдесят запорізьких дідів-пасічників, погнали за собою дві тисячі голів запорізької худоби, в тому числі шістьсот коней самого кошового.

Збагнувши, нарешті, що Данила в цьому скаженому вирі війни не знайти, Степанида і Петро поспішили навряд у свій зимівник. Якби не хвора мати, певно, Петро поїхав би на розшуки батька, але тепер він про це не міг і думати — необхідно було рятувати матір, яка пахла жаром і важко дихала. З великими труднощами дісталися до зимівника і наледве впізнали його. Будівлі спалено, худобу забрано. Січового діда Ярохтея Зачіпки теж не бачили, а з ним не стало і дванадцятилітнього Карпа Тура.

Петро зсадив матір з коня (нездужала встати), поклав на землю горілиць жовту, як віск, і гарячу. Ворушила пошерхлими губами, ледве видобулася на слово:
— Води!

Зажурився юнак. Перша зморшка перекривала чоло.

В російській імператриці Катерині Другій причини для радощів були досить вагомими. Російсько-турецька війна, яка почалася для Росії так нещасливо, увійшла в свою колію — Туреччина зазнавала поразки за поразкою. Перед російськими військами під командуванням Петра Александровича Румянцева склав зброю гарнізон Бухареста. Господарі молдавський і волоський були в полоні. Катерина підганяла Румянцева скоріше взяти Бендери, оволодіти Азовом і Таганрогом. Тепер думки російського двора були зайняті тим, щоб на Азовському морі побудувати флот, прихилити на свій бік Кавказ, переконати татар, аби вони відступили від Порти.

Імператриця ревно стежила за ходом воєнних дій, цікавилася підготовкою військового спорядження, особисто листувалася з Паніним і Румянцевим, опікувалася флотом, який мав зіграти вирішальну роль у війні на користь Росії. В цей час проявилися її державний розум і воля. Вона вміла підбадьорити, заохотити, вселити віру в перемогу. Для відданих їй людей вона не шкодувала нічого, а безпорадних без галасу усувала від справ, відкачала до Петербурга, винагороджувала. І всі чи майже всі були задоволені імператрицею. Вона говорила інколи:

— Відзначати людину за її заслуги потрібно голосно, щоб про це знали всі, а виговорювати її за її недбалість треба тихенько, при закритих дверях.

Повним ходом ішла війна на суші, яку вели армії Румянцева і Паніна. Готувався морський похід під орудою Олексія Орлова...

Якось Катерині доповіли, що свого часу Чорногорія, одвічний ворог Туреччини, була досить прихильною до Росії. Якби, мовляв, підняти чорногорців і сербів та вдарити по турках з тилу, це дуже допомогло б російським військам. Катерина зацікавилася, всміхнулася. Вона в цей час пильно стежила за своєю зовнішністю і одягом. Їй дуже хотілося подобатися всім. Розум, лукавство, жіночі чари — усе годилося для досягнення мети.

— Але ваша величність має знати, що повелителем Чорногорії є Петро Федорович Третій. Катерина цього не знала. Швидко оправилася від замішання — розреготалася, а потім спохмурніла.

— Негайно вислати в Чорногорію надійних людей!

викрити самозванця. Він що ж, привласнив чуже ім'я заради власної наживи, оббирає земляків?

— Дозвольте заперечити, ваша імператорська величність! Саме він найбільше опікується за долю своїх підданих, ліквідував міжусобиці, і народ шанує його...

— Все одно не можна допускати до подібних недобств.

— А коли не вдасться без допомоги Степана Малого скинути на свій бік Чорногорію? — всміхнувся князь Долгорукий.

— Схилити за всяку ціну! І це зробите ви! І, як людина з тверезим розумом, діяти будете так, як вам підказуватиме ваша совість. Наберіть надійних людей, може, візьміть когось із знатних чорногорців та й вирушайте!

— Слухаю вас, ваша імператорська величність! Дозвольте взяти з собою полковника Паскевича.

Була середина літа. Головнокомандуючий граф Румянцев сидів у селянській хаті в оточенні генералів і полковників. Йому доповідали обстановку.

— Велике скупчення турецько-татарських військ помічено при впадінні ріки Прут, — доповів князь Рєпнін, що замінив померлого від чуми Штофельда.

— А-а-а-а...

— Козаки запорізькі робили вилазку. Кажуть, що сто п'ятдесят тисяч...

— Та-ак! Багатенько! Що ж гадаєте робити?

— Невже наступати? — злякався генерал-майор Підгоричанин, намагаючись відмовити головнокомандуючого від його наміру. Генерал-фельдмаршал Петро Олександрович Румянцев і не глянув у той бік, де сидів нетерплячий генерал, а, постукуючи пальцями по столу, повільно обвів поглядом командирів, почав говорити:

— Ми захищаємо честь великої Росії, з якою після прусської війни почала нарешті рахуватися Європа. Слава і достоїнство наше не можуть потерпіти близької прикритості супротивника нашого, а вимагають негайного й успішного наступу! Негайного й успішного! Тільки так і не інакше! — Румянцев підвівся, був суворий і рішучий. — Що скажете, генерале Олія?

— Цілком поділяю ваше рішення — наступ! — виринув генерал.

— Генерал-поручик Племянников?

— Ваша правда — наступ!

— Генерал-поручик Брюсс?

— Наступати!

— Генерал-поручик Салтиков?

— В ім'я слави Росії — наступ!

— Генерал-майор Рєпнін?

— Негайний наступ!

— Генерал-квартирмейстер Бауер?

— Вважаю, що необхідно...

— Що? — насупив брови Румянцев.

— Наступати!

— Артилерії генерал-майор Мелесіно?

— Готовий до наступу!

— Генерал-майор Потьомкін?

— В ім'я Росії і матушки-імператриці Катерини — наступ!

— Дякую! Тоді слухайте! — не глянувши на генерал-майора Підгоричанина, Румянцев почав викладати план своїх дій.

5

У загоні отамана Андрія Носача, підпорядкованому безпосередньо головнокомандуючому генерал-фельдмаршалу Петру Олександровичу Румянцеву, був і Данило Тур. Він сидів на коні, готовий до бою, пильно вглядався в далечинь, нагостривши зір і слух, чатував на ворога, щоб поквитатися за кожну сльозинку на материних щоках, за кожну краплину крові, що запеклася на курному шляху, за всі кривди.

У Данила не було жодного сумніву, що битва закінчиться перемогою російської зброї, але він знав також, що січа буде жорстока, що, може, і його буйна голова покотиться у степову тирсу, але це мало турбувало його.

— По ко-оня-ах! — вловив нарешті чутким вухом команду отамана Андрія Носача, зрісся з конем, мимоволі пошкодував, що нема поряд тестя, завзятого рубаки Карпа Півторалиха, і одразу ніби поширив у плечах — битися доведеться за двох, а може, й за трьох, бо немає поруч і Янека...

— В ата-аку-у, марш! — гукнув уже на повні груди отаман Андрій Носач, і одразу з-під коня Данило Тур вирвалася земля. Страшний і красивий був Данило Тур

у своєму гніві, зі списом у лівій руці і з шаблюкою в правій, він мчав наче вихор на свого супротивника. Ось він догнав одного татарина, прохромив списом, вихопив його із сідла і зопалу ніс деякий час перед собою, неначе куліка збирався на хату подавати. Данило так захопився боєм, що втратив лік, скількох брав на спис, а скількох зарубав мечем. Він був громом і блискавицею, гострим караючим мечем, суцільною раною, яка не переставала боліти і кричавитись: за Янека! за Єгора! за Карпа! за Аскольда! за рідну українську землю! за велику Росію!..

Гінець із Петербурга приніс головнокомандуючому два пакети. Румянцев у кімнаті був сам, швидко розірвав один з них, то був лист імператриці. Почав читати: «Ви посядете в моему столітті, безсумнівно, найкраще місце керівника розумного, вмілого і відданого. Вважаю за обов'язок віддати вам цю справедливість, щоб усі знали мої думки про вас і мое задоволення успіхами вашими. Посилаю вам орден святого Георгія першого класу. До цього прикладаю реєстр тих сіл, які негайно повелено сенату віддати вам у спадок довічно...»

Дочитавши лист до кінця, граф Румянцев одкинувся на спинку крісла, заплющив очі. Він був задоволений. Розпечатав другий пакет, звелів розшукати полковника Паскевича, передав йому папір князя Долгорукова.

— Вам велено виїжджати негайно. Часу для передачі полку у вас нема, я сам потурбуюсь про це... Ідіть збирайтеся. Бажаю успіху! — Румянцев підвівся, потиснув Паскевичу руку і провів до дверей.

Якось на марші Паскевич примітив серед гужовиків бранопільчан і серед них Кузьму Тура. Зараз згадав про це. Звелів покликати козака.

— Поїдеш зо мною! Дорога знайома, чоловік ти тямуший...

Так Кузьма Тур знову вирушив разом з полковником Паскевичем у далеку Черногорію.

Війна на суші тривала. Оттоманська Порта зазнавала поразки за поразкою. Уже змінено було два візирі, призначено третього. Халія Бєяті із ста п'ятдесятитисячної армією переправився через Дунай в надії розгромити російські війська, що ледве досягали сімдесяти тисяч.

Зустріч відбулася на березі ріки Кагулу, біля Троянівського мосту. Була мить, коли численні яничари потиснули російських солдатів, але головнокомандуючий генерал-фельдмаршал Румянцев кинув на противника усі свої резерви: Загриміла артилерія, в штикову атаку пішли гренадери. Перемога або смерть!

Турецька армія не зуміла стримати натиску російських військ. Відійшла до Дунаю. Генерал-фельдмаршал Румянцев був задоволений, спішно диктував своєму ад'ютанту листа для її імператорської величності.

«Хай дозволено мені буде цю справу зрівняти зі справами древніх римлян, котрих ваша величність мені і веліла наслідувати: чи не так армія вашої величності тепер і чинить, коли не питає, які має сили противник, а шукає тільки, де він...»

Розгромлений візир відступив до Дунаю, але частина його війська, що прикривала обоз, переправитися не встигла, наспів генерал Бауер і змусив його скласти зброю. Ізмаїл здався генералу Потьомкіну, Акерман — Ігельстрому, князь Рєпнін взяв Кілію.

Після такої перемоги сенат почав міркувати, які вигоди повинна мати Росія по закінченні війни на випадок підписання мирного трактату. Йшлося головним чином про те, щоб назавжди вирвати Крим з-під турецького контролю і домогатися його незалежності під покровительством Росії, залишивши за собою порти на його берегах для створення Чорноморського і Азовського флотів. На таку пропозицію Росії татари приставати не хотіли. Хан Каплан-Гірей, який посів місце отруєного Крим-Гірея, відповів графу Паніну:

— Ти переконуєш мене, що твоя імператриця бажає дати нам попередні татарські вольності. Але подібні слова пусті. Ми це знаємо. Оттоманською Портою ми цілком задоволені і насолоджуємося благоденством. А раніше, коли ми були незалежні від Порти, тоді всередині Криму точилися міжусобні війни, про що відомо всьому світові. В цьому твоєму намірі, крім пустослів'я і дуристі, нічого нема. — Ставленник турецького султана кримський хан Каплан-Гірей був фамільярним, бундючним, зарозумілим.

Граф Петро Іванович Панін різко підвівся. Хан не затримував його. Та в цей самий час убіг захеканий пошаний хана, забелькотав розгублено:

— О сонце півдня! Турецькі війська під Ларгою і Кагулом розбиті русами! О аллах!

Граф Панін нарочито пришвидшив крок, прямуючи до дверей, але його затримав хан, люб'язно усміхнувшись. Генерал Панін на усмішку не відповів. Подумав: «От, виявляється, якою мовою треба розмовляти з ханом!..»

Незабаром ногайські татари присягнули імператриці на вірність. Турецький султан перелякався, що Каплан-Гірей зробить те саме і приведе до присяги кримчаків, змістив його і призначив ханом Селім-Гірея. Росії залишалося одне — силою змусити кримських татар до присяги.

В той час коли успіхи Румянцева на суходолі внесли розбрат в татарське середовище, почав діяти російський флот. Флот вели адмірал Спиридов і контр-адмірал Ель-фінгстон. Керівником експедиції призначено Олексія Орлова, який на той час лікувався на Капрі. Діставшись берегів Італії, адмірал Спиридов узяв на борт Орлова, обігнув Грецію і увійшов у води архіпелагу. Фортами Наваріна оволоділи швидко і висадили їх у повітря.

Турецький флот наздогнали біля острова Хіос, поблизу Чесменської бухти. Він складався з шістнадцяти лінійних кораблів, що мали на бортах понад тисячу гармат, шести фрегатів і дев'яносто одного судна. Росіяни мали всього дев'ять кораблів з високими бортами, кілька брандерів і дрібних допоміжних суден. Орлов засумував, але відступати було пізно.

Двадцять четвертого червня тисяча сімсот сімдесятого року почалися воєнні дії на морі. Турецький флот розташувався між скелястими берегами острова Хіос і міліною — маневрувати було майже неможливо.

Російський флот двома колонами вирушив на противника.

Не змовкаючи гриміли гармати. Російська ескадра поволі наближалася до турецької. Корабель «Євстафій» боровся проти трьох турецьких кораблів і однієї шебеки. Два турецькі кораблі запалали, а потім вибухнули. Всі інші почали відступати до Чесменської бухти. Безперервно палили з гармат.

Вночі атаку повторили. Врізалися в саму середину... І Чесменський бій закінчився славою російського флоту. Загибло шістдесят п'ять турецьких кораблів і близько двадцяти тисяч матросів і каторжників. Граф Олексій Орлов вийшов на капітанський місток із засуканими рукавами, помахав великим кулачищем у бік Стамбула:

— Це тобі не Латинська імперія, а Русь! Русь!

Російсько-турецька війна тривала. Полковник Паскевич разом із почтом на кілька днів зупинився в Угорщині, де розташувалася російська резиденція. Аж дивно Кузьмі, що там, звідки він приїхав, точиться кровопролитна війна, а тут тиша і спокій. Полковник Паскевич не з великою охотою поїхав у Чорногорію — наказали, а він звик виконувати накази. Зустріч з батьківщиною викликає у нього сумні спогади про загиблу сім'ю. Тож і ходив похмурий, мовчазний. Кузьма як міг старався догодити Паскевичу, бо ж немало доброго зробив він для Турів.

Допізна просидів Паскевич з князем Долгоруким, радився, як краще прибрати до рук чорногорського самозванця. Князь Долгорукий тримав у руках указ імператриці Катерини, його необхідно було довести до відома чорногорців.

— Треба б його прочитати сербською мовою...

— Я зроблю переклад...

— Мабуть, що так... Позавтрьому вирушаємо, будьте готові!

При в'їзді в Чорногорію перекинувся ридван, полковник Паскевич зламав ногу. Читати листа чорногорцям доведеться комусь іншому, добре, що хоч переклад з російської устиг зробити. Полковнику наклали шину і залишили в найближчій чорногорській хатині, Кузьма подався шукати лікаря, але всі чорногорці, до кого звертався, в один голос радили:

— Кращого лікаря, ніж Степан Малій, розшукати важко. Тільки Степан Малій — владика наш Петро Федорович Третій...

— То Петро чи Степан? — здивувався Кузьма.

— Доведеться, мабуть, вертатися. У Відень поїдемо.

Збирайся в дорогу, Кузьмо... — простогнав Паскевич.

Кузьма пішов на ярмарок, щоб купити дещо в дорогу, і раптом почув:

— Степан Малій! Степан Малій!

Подивився Кузьма в той бік, звідки їхав на коні чорногорський владика, і здивувався. Степан і його варта позіскакували з коней, враз їх оточили люди. Кузьма, вправно працюючи ліктями, протиснувся ближче до владика. Так, він не помилявся. Посеред людського степида стояв чоловік середнього віку з білим випещеним обличчям, кучерявим, зачесаним навад чорним чубом, одягнений у темний одяг.

ний в шовкове, білої тафти плаття, на голові шапочка з білого сукна, з лівого плеча звисав тонкий позолочений ланцюжок, а на ньому іконка в шитому футлярі. Голос мав тонкий, говірка швидка.

— Степан Черногор? — здивувався Кузьма. Черногорський владика одразу зреагував на вигук незнайомої людини, усміхнувся, заговорив російською мовою.

— Веди себе так, ніби ти не знаєш мене...

— Як же ти?..

— Не запитуй мене більше ні про що. Скажу тільки, що прийшов я сюди настановити мій народ на путь істини, позбавити міжусобних воєн, не допустити нашествия турків на нашу землю. Мене тут ще називають Петром Третім. Поголос такий пішов, що Петро Третій живий... Але я ніколи й нікому словом не обмовився про це. Завжди вивертаяся, коли питали, відповідав загадками... А люди поклоняються таємницям скоріше, ніж голій правді. А тепер іди. Хай благословить тебе бог на добрі діла! — перехрестив Степан Малий здивованого Кузьму, сів на коня і поїхав своєю дорогою.

Князь Долгорукий уперше побачив Степана Малого, коли той був у монастирі. Ні з ким не радячись, він наказав губернатору Черної Гори взяти самозванця під вартовий охорону до Цетінського монастиря, куди зібрався черногорський люд. Перед великим зібранням було прочитано грамоту, якою викривався Степан Малий. Юрба стояла і слухала мовчки, ніяк не реагувала на слова чужинця. Долгорукий домігся лише того, що черногорці присягнули на вірність Росії, і заспокоївся. Одначе наступного дня ця юрба прибігла до Степана Малого по заступництво. Тоді Долгорукий кинув Степана Малого у в'язницю. Дізнавшись про це, черногорці стали на захист Степана Малого. Ледве вдалося князю погамувати юрбу. Звичаї черногорців були незрозумілі йому, і князь Долгорукий не мав можливості ніяк налагодити з ними контакти. На всій Черної Горі не виявилось людини, яка б розуміла князя, за винятком Степана Малого. Степан умів вчувати в довіряючих черногорців, грав на їхніх релігійних почуттях, важив слави провидця.

Зневірившись будь-що зробити на Черної Горі, проклинаючи дикі звичаї черногорців, Долгорукий звільнив Степана Малого з в'язниці, узяв з нього клятву на

вірність Росії, одягнув у мундир російського офіцера і, доручивши йому головне розпорядження на Черної Горі, покинув незрозумілий йому край.

Як тільки полковник Паскевич почав, хоч і з милицею, ходити, він одразу подався в діючу армію, куди його запрошував сам головнокомандуючий. По дорозі сказав Кузьмі:

— Повертайся, голубчику, додому... Коли хочеш, візьми з собою і друга свого, якщо живий... Дома на вас сім'ї чекають, а в армії ваша роль дуже незавидна. — І коли прибув до місця, подарував Кузьмі і Павлу Повелу по коневі, як плату за службу.

Та не встигли бранопільчани виїхати з військового розташування, як зустріли в обозі з підвішеною на хустині рукою Данила. Був серед хворих і поранених і Омелян Пугачов, з яким Данило під час штурму російськими військами сильно укріпленої турецької фортеці встиг подружитися ще більше.

Після падіння Бендер Пугачов тяжко захворів — на грудях і ногах появилися виразки. Данило й Омелян час-то тепер гомоніли про життя.

Данило познайомив бранопільчан з Омеляном. Ввечері сиділи разом біля вогню, розмовляли. Кузьма розповідав про Степана Малого, що був колись коновалом, а став правителем Черногорії.

— І його князь Долгорукий випустив? — дивувався Омелян.

— Випустив, бо не кривдить він людей, і вони шанують його...

— Дива, братушки! — плескав себе долонями по колінах Омелян. — Знав, що самозванець, і випустив...

— А ти куди поранений? — спитав Павло Повело Омеляна, не примітивши зовнішніх ознак поранення.

— Та, мабуть, у саме серце, — різко махнув рукою Омелян і одразу скривився від болю.

Кузьма умовляв брата їхати лікуватися додому, але Данило відмовився. Скоро, мовляв, одужає, рана неглибока... На цьому розмова й закінчилася. В три боки розійшлися шляхи: Омеляна — на Дон, чумаків — у Бранополе, Данила — на турків.

У цей час усе запорізьке військо було поділене на три частини: головне (близько семи тисяч козаків) на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським було віддане під команду князя Прозоровського, низове (близько трьох з половиною тисяч) під орудою військового старшини Третяка на чотирьох десятках байдаків увійшло в лиман під Очаків, нарешті, третя частина (близько тисячі козаків) під командою полковника Порохні підпорядкована полковнику Бергу, військо якого стояло на річці Конці.

Загони першого війська запорожців стояли біля Очакова, з невеликими втратами здобули його передмістя і дісталися до Дністровського лиману, де не давали супротивникові спокою. Все літо вишукували запорожці в лиманах ворогів і нарешті підійшли байдаками під стіни Кінбурнського замку. Сюди після одужання потрапив і Данило.

Ніч була зоряна. Притискаючись до берега, байдаки стрілою полетіли в бік фортеці. Козаки переднього байдака першими відкрили вогонь по замку. Полетіли ядра і з інших байдаків. Громовицю зняли таку, що її почули в Очакові, вислали одинадцять турецьких кораблів.

— Відступай, не стріляй! Триматися на відстані, щоб турки бачили нас,— командував Третяк.

— Для чого так? — поцікавився Данило.

— Зараз узнаєш...

— Пане полковник,— прибіг вістовий,— Семена Потилицю вбито.

— Добрий козак, та дурень, коли вбило. Гайда,— глянув на Данила,— туди, на байдак! Приготуй гармати, та не гарячкуй мені. Нам необхідно вийти до дніпрового гирла, а там ще й на берегах цяцьки стоять... Іди!

Данило обійшов байдак — усі на місцях, як і має бути в цей бойовий час.

— Суши весла! — наказав Данило, і байдак захитав на хвилях.

— Що трапилось?

— Не видно турецьких кораблів...

— Та ні ж бо, одного видно!

— Чого стали? — почулося з другого байдака.

— А доки ми будемо відступати? Слухай, отамане! Поки місяць за хмарою, давай пропустимо зо два кораблі, ти бий по третьому, а я піду на абордаж.

— Боже ж мій, Данило, чи пак Василь Журба? — радісно вигукнув Саливон Вовнига, один з найкращих логманів Запоріжжя. — Давай, як ти сказав... Приховаємось біля островів та й ударимо в спину.

Вовнига прихитрився майже непоміченим підійти до одного турецького корабля і відкрити по ньому вогонь з гармат. На кораблі спалахнула пожежа. Інший корабель відкрив вогонь по Саливонівому байдакові, не примітивши, як до другого його борта причалив Данило і козаки вибралися на турецьке судно. Закипів рукопашний бій. З турецького корабля раз у раз падали в воду людські тіла. Гармидер, одначе, скоро стих. Гребцями на веслах були полонені, взяті татарами при нападах на Польщу й Україну і продані туркам. Козаки зняли з них іржаве залізо, яким приковували нещасних передбачливі господарі, і турецький корабель ліг на курс. Старшим на ньому був Данило Тур. Він наказав гармашам зайняти свої місця й чекати на його команду.

Місяць із-за хмари так і не виплив. Він виявився цієї ночі справжнім запорожцем, бо чи не найбільшу роль зіграв у тому, що Данилові і козакам вдалося захопити турецький бойовий корабель. Саливон поспішив до військового старшини Третяка.

— Один корабель турецький у наших руках. На ньому хазяює Василь Журба.

— Ти збожеволів! — зрадів Третяк. — Котрий?

— Третій.

Третяк вирішив, що настав час дати бій. Наказав відкрити вогонь з усіх гармат. Відкрив вогонь і Данило. Турки не сподівалися, що свої битимуть по своїх, отетеріли. З козацькими байдаками вони ще могли змагатися, бо гармати з байдаків били тільки на коротку дистанцію. А от із своїм кораблем...

Боротьба тривала запекла. З одинадцяти турецьких кораблів потоплено було сім, а один, цілий-цілісінький, залишався в руках у козаків. Світало...

— Ваша світлість,— просив Третяк генерала Паніна. — Чи не можна дати війську запорізькому хоч би дві гармати, які б стріляли далеко, як турецькі?

— Чому не можна? Дамо. А де той сміливець, що захопив турецький корабель? Покажі мені його.

— На жаль, не можу, ваша світлість, він, здається, поранений чи вбитий!

Восени головні сили війська запорізького вийшли під Очаків. Разом з ними підступили до міста донці і карабінери — колишні українські козаки з гетьманщини.

Князь Прозоровський, під команду якого були віддані головні сили війська запорізького, сидів з Григорієм Потьомкіним і кошовим отаманом Січі Запорізької Петром Калнишевським у просторій світлій хатині. Говорили про різні небиліці, чекаючи командирів загонів і полків. Почали сходитися курінні отамани та військові старшини: Яків Воскобойник, Михайло Дігтяр, Пилип Стягайло, а за ним Іван Бурнос вів під руку пораненого — високого на зріст запорожця.

— Хто це? — спитав Потьомкін.

— Це той козак, про якого граф Панін розпитував, щоб нагородити за відбитий у турків корабель.

— Молодець, нічого не скажеш, — підвів голову князь Прозоровський. А Потьомкін підійшов до Данила, обняв його і поцілував у щоку. Подивився на свою руку — вона була в крові.

— Ти поранений, тобі лікаря?..

— Є в мене лікар, скоро прийде...

— Який лікар? — здивувався Потьомкін.

— Перемога його прізвище, хіба не чули, генерале?

А це так, подряпина!

— Молодець, козаче, — схвально сказав Потьомкін, одійшов на крок, похитав головою. — Ну-ну, йди!

Перед ранком заговорили гармати, почався штурм Очакова. Коли вихлюпнулася з фортеці турецька залога близько п'яти тисяч з гарматами, запорожці, донці, карабінери в першу мить розгубилися. Відступають, як це здалося туркам. І вони кинулися «добивати» ворога. І одразу наткнулися на ліс шабель. Закипіло людське море. Билися, відчайвно, дико, люто.

Поранено курінного отамана Михайла Дігтяра. Його оточили турки, та на допомогу примчали Данило і Савва. Порозкидали врізнобіч ворогів, підхопили курінного отамана, передали іншим козакам, а самі знову кинулися в бій. Не чулися, як опинилися посеред доброї сотні турків.

— Назад! — гукнув хтось, та козаки того недоречного окрику не чули. Сили, одначе, були нерівні, і вони не втримали б такого скаженого натиску, якби не підоспіло ще кілька козаків та не вирятували одчайдухів

біди. Це була остання сутичка цього дня. Невзабарі все стихло.

— Гегої! Ну й ну! Скільки вогогів ви на капусту покжишили!

Данило отямився, буркнув невдоволено.

— Усі наші! — приглянувся. — Семен? — скрикнув. — Свят-свят!

— Він і є... Семен Гагкуша! А це ось Яким Гулий! Та ще десь Лагивон Огчик має бути! Чи не вбито його? Добре губався!.. Що це в тебе з обох гукавів тече?

— Кров? — глянув. — І справді!

Князь Прозоровський в час бою спостерігав за Данилом та його побратимами. Козаки своєю дикою відвагою, вправністю орудувати шаблями припали йому по душі. Після бою він звелів їх усіх покликати до нього: Данила, Саливона, Семена Гаркушу. Були донці, карабінери, старі й молоді.

— Від імені її імператорської величності дякую вам за службу! Молодці! Ви скільки ран маєте? — спитав Данила.

— Що там! Курчат рахують восени, а рани після перемоги, — зціпив зуби.

— Що, болять?

— Та... пожалило! Але це пройде... — Насилу стояв на ногах, кріпився, врешті-таки не витримав, захитався і ледве не впав. Його підхопив Гаркуша.

— Лікаря до нього, — наказав Прозоровський.

7.

Дорого обходилася російсько-турецька війна Туреччині і не менш дорого — Росії. І все ж війна тривала. Хоч російські війська у війні з Туреччиною мали безперечний успіх, державна казна Російської імперії порожніла, люди убожили від непосильних податків, умирали на полі бою, господарство занепадало. Уже на другий рік війни, коли російськими військам було зайнято Крим, Валахію і Молдавію, уряд Росії почав думати про укладення миру з Туреччиною на вигідних для себе умовах. Війну почала Туреччина, змусивши Росію понести величезні матеріальні затрати, не кажучи про людські. Необхідно було, отримавши приборканих нападника, хоч би частково відшкодувати війною спричинені збитки. Але не так міркували австрійці.

ські, французькі і пруські дипломати, вони робили все, щоб Росія не мала нічого або майже нічого, намагаючись погріти руки біля чужого вогнища.

Особливу активність у цей час проявляв пруський король Фрідріх Другий, який грав роль енергійного посередника між Росією і Туреччиною. Фрідріх розумів, що Росія в жодному разі не поступиться Кримом, але він розумів і те, що зміцнювати Росію — це означає занести дамкльовий меч над власною головою, і переконував російську імператрицю Катерину Другу, щоб вона відмовилася від Валахії і Молдавії, інакше війна може затягтися на невизначений час. Більше того, Фрідріх форсував події, йому хотілося скоріше покінчити з Польщею, а потім уже братися за інші справи. Він не боявся ділити Польщу, бо в поділ візьмуть участь Росія і Австрія. Він боявся дальших перемог Росії на турецькому фронті, а тому що далі, то ближче сходився з Австрією, недавнім своїм ворогом. Фрідріх Другий писав Катерині:

«Австрія лише тоді згодиться на вигідний мир для Росії з Туреччиною, коли сама разом з Пруссією матиме рівнозначні вигоди за рахунок Польщі з метою збереження рівноваги».

А у Відень сповіщав:

«Росія може відмовитися від Валахії не інакше як одержавши собі винагороду за рахунок Польщі...»

Часто бачився в ті дні пруський король з австрійським послом фон Світенном. Розмови точилися круг Росії.

— Стосовно ж незалежності татар, — говорив Фрідріх Другий Світену, — то Росія від Криму не відступить, тому що від цього залежить майбутня безпека її кордонів. Це її державний інтерес, проти цього заперечувати важко. Я знаю, що ви не можете погодитися зо мною, але я бачу ясно, до чого це може призвести. Ці люди нізащо в світі не відступлять від Криму, і правильно зроблять. Але вони помиляються в своїх розрахунках: кримські гавані незручні для побудови портів, вони служитимуть лише для торгівлі і будуватимуть лише торгові кораблі. Тут уже Фрідріх лукавив, але він за всяку ціну домагався згоди австрійського двора, щоб Крим залишився за Росією, хоч внутрішньо і противився цьому, йому скоріше хотілося урвати шмат Польщі.

— А хто може поручитися за це? — заперечував фон Світен.

— Ви боїтеся, що Константинополь буде під постійною загрозою росіян? Але росіяни не почнуть війни одразу після миру!..

— Роки, королю, — усміхнувся фон Світен, — це хвилини в політиці, необхідно мати на думці віки.

— Ну що ж, — не здавався Фрідріх, — нехай росіяни рано чи пізно нападуть на Константинополь, тоді ви і будете вести з ними війну...

— Нерозумно дозволяти Росії збільшувати її могутність, а вже потім противитися її намірам, — цілком резонантно зауважив фон Світен, торжествуючи, що припер логікою своїх міркувань короля Пруссії до стіни. Але Фрідріх не збирався відступати.

— Ви так говорите, ніби маєте силу зупинити Росію в її намірах. Не думайте, щоб ці люди побоялися вступити з вами у війну! Вони до неї готові, і скажу вам відверто, — це вже був виклик, — якщо ви виступите проти Росії, то я опинюсь в тяжкому становищі...

— Ви нам погрожуєте розривом? — насторожився фон Світен.

— Я сказав те, що сказав. І не більше. Не приховую від вас, що турки самі згодні залишити Крим самостійним, але росіяни від цього ніякої вигоди не матимуть. Татари все одно нападуть на Росію, а коли їх схотять за це покарати, вони кинуться в обійми до Порти.

— А вільна торгівля на Чорному морі?

— Що росіяни повезуть у Константинополь? — спитав король, передбачаючи перемогу.

— Різні товари, між іншим, хутра, і поширять торгівлю до Левантських островів.

— О, це вже не ваша справа. За це нехай у французів і в англійців голова болить.

Вся ця тяганина навколо російсько-турецького питання привела кінець кінцем до того, що австрійському послу в Туреччині було наказано форсувати початок мирних переговорів. Він повинен був прямо оголосити Туреччині, що недалеко ведення війни турками є головною причиною того, що Австрія вимагає відкритих переговорів. Якщо ж Австрія оголосить війну Росії, щоб допомогти Туреччині, то король пруський виступить проти Австрії. Турецького султана, який до цього часу розраховував на допомогу Австрії, така новина приголомшила. Він сказав:

— Я не вимагатиму цього від вас, від віденського двору і тому добровільно відмовляюся від усіх вигід, обіця-

них австро-турецькою конвенцією. Якщо завдяки підтримці Австрії на конгресі буде укладено мир, з яким дунайські князівства і татари підпадуть під мою владу, то я виконаю всі умови конвенції. Якщо ж Росія на такий мир не пристане, то конвенція розпадеться сама собою, але я не вимагатиму повернути уже сплачені Австрії три мільйони піастрів за те, що вона не виступала війною на боці Росії проти Порту.

Виходить, що незалежно від того, чим закінчаться переговори, віденський двір був уже в бариші.

Росії мир був потрібний, як повітря. Вона була згодна повернути Порті Молдавію і Валахію. Казна порожня. Катерина приховувала це від усіх, але від армії цього не приховаєш. Імператриця збрала воєнну колегію.

— За такої перемоги, яку ми маємо, у Відні можна було б наполягати на незалежності Молдавії і Валахії, — висловив свою думку Григорій Орлов.

І з його репліки стало зрозуміло, що він не посвячений у всі таємниці державних справ. «Виходить, Катерина не всім ділилася зі своїм фаворитом. Значить, правду нашіптують кумасі при дворі, що Катерина замилувано поглядає на другого Григорія, Потьомкіна, про що теперішній фаворит і не здогадується», — одразу зміркував граф Микита Панін і тому сміливо заперечив Орлову:

— Згодившись на віддачу цих князівств, непристойно висувати заново свої вимоги про надання їм самостійності. Може, варто під гарантією віденського і берлінського дворів поновити їхні права, порушені турками.

— Так, але Криму я не віддам у жодному разі. — сказала Катерина, щоб перепинити порожні балачки. — Які настрої Порту?

— Порто згодна на перемир'я і висилку уповноважених на конференцію, що має відбутися в Бухаресті.

— Я волю, — підвелася імператриця, — щоб дії весної кампанії були проведені з немалим успіхом... Бо надія на мир тепер і більша, та останні донесення свідчать, що турки посилено готуються до наступу. Прошу подумати, щоб ця кампанія готувалася з користю і славою для Російської імперії... Весна вже близько... Зволікати ніколи...

— Необхідно зачекати, — заперечив Панін, — відповіді із Відня і Константинополя, щоб, дізнавшись про наміри

віденського двора, можна було прийняти правильне рішення.

— Якщо у австрійців станеться розрив із турками, — категорично заявила Катерина, — то я не бажаю, щоб вони діяли разом із нами. Хай кожний веде війну самостійно. Інакше ми можемо понести великі втрати і нічого не мати взамін...

— Дозвольте, ваша величність, — підвівся граф Чернишов. — Армія до весняної кампанії буде забезпечена всім необхідним.

— Я маю інші дані від Румянцева — деяким полкам не вистачає рекрутів... Зважте на це!

На початку весни тисяча сімсот сімдесят першого року Петербург дізнався, що Порто уже призначила уповноважених на конгрес. Катерина категорично заперечила, щоб конгрес відбувався в Бухаресті, де не обійшлося б без інтриг, і вказала на Ізмаїл. Але на це не пристали турки, мотивуючи тим, що в Ізмаїлі сухе повітря і багато комарів...

— Комарів? — здивувалася Катерина. — Вони бояться комарів?

— Не в комарах тут справа, — пояснив граф Панін. — Мечеті в Ізмаїлі зайняті під склади...

Зупинилися на Фокшанах. Одначе згоди не дійшли, переговори розладналися.

В цей самий час почалася шалена боротьба за переділ Польщі. Дипломати і королі чіплялися за найменшу зачіпку, лізли в найменшу шпарину, щоб мати для себе вигоду. Поляки, скажімо, натрапивши на слабку струну головнокомандуючого російськими військами у Польщі О. І. Бібікова, намагалися вплинути на нього через жінку — дружин князя Любомирського і гетьмана Огінського. Канцлер спеціально для Бібікова викликав дочку віце-канцлера Литовського. Нічого не допомогло. Доля Польщі була вирішена: поділ. Новий російський посол Штакельберг зустрівся з польським королем. Станіслав-Август дав повну волю своїм почуттям.

— Стерпівши стільки страждань за вітчизну, скріпивши кров'ю дружбу і прихильність до імператриці і багачи, що державу мою оббирають, а мене самого доводять до жебрацтва, я розумію, що можу вскочити іще в більшу халепу, та я вже готовий до всього і нічого не боюсь. Вби-

тий, майже вмираючий з голоду, я наважився — загинути...

— Красномовність вашої величності і сила вашої уяви вельми похвальні, — стояв на своєму Штакельберг. — Та все це не може служити предметом нашої розмови. Зважтеся згадати історію Польщі. Що станеться з вами, коли сотисячне військо увійде в Польщу, візьме контрибуцію, змусить сейм підписати все, що вигідно сусіднім державам, і піде, залишивши вас жертвою ваших ворогів?

— Що ж робити? — зблід король.

— Скликати сейм і відмовитися від усяких інтриг, які здатні завести поляків на манівці.

— Я все зроблю, — поспішив запевнити Штакельберга Станіслав-Август. Однак другого дня сказав протилежне: — Я відправляю графа Браницького в Париж з протестом проти поділу Польщі.

— Нічого мені більше не залишається, — спокійно відповів Штакельберг, — як тільки довести до відома свого двора про ваш вчинок. Поспішний, я сказав би, вчинок. Бо що зробить Франція проти трьох держав, здатних поставити на коліна всю Європу?

Доводи Штакельберга були більш ніж логічні, але польський король Станіслав-Август залишався спокійний, навіть дуже спокійний.

— Я виконав свій історичний обов'язок перед моїм народом. Я знаю, що імператриця Катерина прихильна до Польщі, що поділ Польщі вимагають віденський двір і особливо прусський король, і Росія не може стояти осторонь, і все ж я хочу довести моему народові, що я король польський!..

Нічого, однак, не допомогло — поділ Польщі став фактом. Польські події тісно пов'язана з ними російсько-турецька війна призвели до того, що частину Білорусії з містами Полоцьк, Могильов, Гомель тощо було воз'єднано з Росією. Катерина раділа, розуміючи, що вона ввійшла в історію як об'єднувачка руських земель. Радість, однак, була передчасною. Тривала війна з Туреччиною і кінця їй не видно. Для ведення війни необхідні все нові нові рекрути і гроші, гроші... Розуміла це і Катерина. Та одна справа розуміти, а друга — відчувати на власній шкурі, як це відчував народ Росії в найдаальших її закутках.

Дивні збіги обставин трапляються в житті. Данила так пошматовано в бою, що здорове місце знайти важко. Судильна рана. Ледь живого козака поклали на підводу, щоб одвезти на Січ... А поруч з Данилом поклали тяжко пораненого в голову полковника Божича. Їх супроводжували троє козаків. Після великої втрати крові обидва — полковник і козак — більше спали і, пересидюючи біль, стогнали на вибоїстій дорозі. Щоб менше завдавати болю пораненим, їхали нешвидко.

Данило перебирав у пам'яті усе своє життя, від тої миті, коли вперше побачив Степаниду, до останнього бою. Немало-таки горя завдав родині Турів Божич, і ось тобі, лежи недужий поруч із своїм найлютішим ворогом. Повернув голову, щоб пересвідчитися, чи не сниться йому. Ні, не сниться. Це справді Божич. Той самий, що наказав забити киями діда Петра, той самий, що не одного козака нетягу звів у могилу. Зіпхнути б його оце з воза у дорожню куряву чи здушити непомітно за горло — та й по всьому. Але Данило не поворухнув і пальцем, щоб здійснити свій намір. «Турки — вороги мої і Божичеві, — думає Данило, — і полковник — мій ворог, а зараз ми з ним в одній упряжці. Як це збагнути?» Данило знає, що він ішов на бій за батьківщину, за рідну землю! Ріки слов'янської крові пролилися на цій землі, то невже ж для того, щоб поступитися нею басурманам? Та ніколи!

А Божич думає інакше. Ця запорізька голота, вмираючи сотнями, допомагає царським військам доконати одвічного свого ворога, а доконавши, загине сама. Бо навіть тоді і Запоріжжя, коли впаде Крим і Росія замириться з Туреччиною? Додумавшись до такого, полковник посміхається, повертає голову до Данила:

— Не спиш?

— Не сплю, — відповідає знехотя Данило, — думаю...

— Спати пора!..

— Не завадило б...

Підвода з пораненими стояла просто неба серед голого степу. Ніч була тиха, тепла. Данилові приснився страшний сон. Неначе спинився він у густому правічному лісі і ніяк не може вийти з нього. Що дороги не знає, а що потвори різні не пускають. Ступити у праву руку — зустріч витикається кудлата голова лева з широко роззявленою пащекою; прямо піде — ціла тічка вовків чигає на

нього; ліворуч гляне — незвичайні потвори дивляться злими очисами, простягають до нього довгі з пазурами лапи, лучать схопити. Нема куди подітися Данилові. Глянув угору, а з гілки високого дерева впала на нього гадюка, поповзла по тілу, обвила шию, здушила. Вчепився Данило правцею у холодне слизьке тіло гадюки і прокинувся, тримаючи за руку полковника Божича. І одразу збагнув усе. Одкинув од себе руку полковника. Божич скривився од болю, але нічого не сказав. Це було вночі. А вранці Данило попросив одного з козаків, що супроводжував поранених:

— Випряжи мого коня та наклади сідло.

— Для чого? Зараз далі вирушаємо.

— Сам поїду... — І почав зсуватися з воза, допомагаючи здоровою лівою рукою. Козак поспішив на допомогу. А коли Данило стояв уже на землі, похитуючись і тримаючись за полудрабок, добродушний вайлуватий козак пошкріб потилицю.

— Куди тобі самому...

— Кістки цілі, стою, то, значить, і їхатиму... Випрягай коня! — сказав таким тоном, що відмовити йому козак не наважився.

— Тоді, мабуть, і я з тобою...

— Як хочеш... Допоможи мені поки що сісти, підведи коня он до того горбочка, — показав, — нижче сідати буде. Але тяжко пораненому сидіти було важко (і обіпертися нема об що), тому Данило з допомогою козака ліг кошею на спину. В цей час він перебував у тому стані, коли дійсність плутається зі сном. То на нього нападав цілий ескадрон турецьких сипаїв, то враз нахилилася до нього обличчя усміхнена Степанида... А то раптом ішла до нього сестра його Ганка і несла Янекову голову в руках... А коли вдивлявся в глибоке голубе небо — марево зникало. Тоді запитував подумки: «Ганка? Як же ти тепер?»

А Ганка в цей час їхала в Новоселицю. Допроводила разом з Геленою і сином Трохимом рятівника свого чекала на Півторалиха до його хутора, де вже на нього чекала Арзула, погостювавши деякий час у матері, Ганка вирішила повернутися в Новомиргородку, а по дорозі заїхати до Степаниди.

Жила Степанида з сином Петром у землянці. Давно вже й вичуняла, то удвох ставили нову хатину. А які вони

майстри? Горе, та й годі! Приїзд Ганки був дуже вчасним, бо Трохим виявився на диво кмітливим парубійком (в економії Божича старий стельмах Семен Пуп навчив його працювати з деревом). Взятися ото до роботи разом — Трохим і Петро. Жінки їм допомагали. Хату поставили дерев'яну, обмазали глиною зсередини і знадвору. Зібрали хлівця, навозили пакілля і обгородили нове обійстя. Все було б гаразд, якби не краяла Степанидине серце журбота про меншого сина та про чоловіка.

Трохим і Петро подружились. Вечорами вели довгі бесіди про гайдамацьке повстання, про відважного Залізняка, про Гонтю.

Сюди, в Новоселицю, і добувся нарешті поранений Данило.

— Петрусю! — гукнула сина якось вдосвіта перелякана Степанида. — Боже ж ти мій! Це ж наш батько! Що з ним?

Данило лежав на кінській спині, закладними руками тримаючись за гриву. Кинулися до нього. Наледве зсадили з коня, поклали на траву. Степанида розірвала одягу на грудях, наслухала, чи дихає...

9

За тиждень приїхав у Новоселицю і Саливон Вовнига. Розповів, що дружина його Левантина, яка ні на один день не згоджувалася залишати насидженого місця, де поховані її батько і дід, раптом покинула обійстя і поїхала однокінним візком шукати чоловіка в далекому Сибіру. Ніколи не сподівався Саливон, що Левантина здатна на таке, не здогадувався навіть, що так безмежно віддана йому. Адже було не раз, що залишав домівку Саливон і на місяць, і на рік, і вона ніколи не питала, куди й на скільки часу він іде... Думав, байдужий він дружині!.. А виходить, помилявся...

Як тільки стало відомо, що гайдамацьке повстання закінчується, а всіх його учасників виловлюють царські і козацькі війська, Саливон одразу подався на Січ, ходив тихіше води, нижче трави, в козацькому повстанні участі не брав, бо був поранений, до чого не навідувався. Почалася російсько-турецька війна, пішов проти неї в бій за Очаків був поранений. Тоді-то і поїхав на хутір лікуватися, бо ніхто так не знається на травях, як

Левантина, — од діда Зосима Казки навчилася... Приївав Саливон, але дружини дома не застав: в його хатині проживала одинока бабуся, що її Левантина попросила приглянути за господарством.

— Не пускала я голубочки, одговорювала, де ти його шукати будеш? Не послухала мене горопашниця! За висланими повстанцями, казала, їхатиме... І коли в дорозі не зустріне, то аж у Нерчинському якомусь шукатиме... А ти, виходить, на Січі був...

— Ну що ж, Саливоне, хай тобі щастить у дорозі, — сказав Данило, вислухавши Саливонову оповідь, — може, і Феофана зустрінеш... — Та й замовк, знав, що на це марна надія.

Спорядили Саливона в дорогу. Кінь у козака добрий, дали візку, легкого в ходу, нап'яли халабуду, як ото в циган, потурбувалися про питво і їжу... Поївав Саливон Вовнига.

Данило почав одужувати, вже намагався допомагати Степаниді по господарству. Помічник з нього поки що ніякий, та все ж чоловіча рада. Він сидів якраз на даху, пошивав куликами, які йому подавала Ганка, хату, коли підїхав до двору Кузьма.

— Боже вам поможи! — гукнув, розсупонюючи коня.

— Казали боги, щоб і ви помогли! Яким це вітром занесло тебе в наші краї? У чумачку зараз ніхто не їздить... Та й пізно, на осінь зайшлося...

— Та дійшла звістка, що ти повернувся недужий, то, може, допомогти що треба.

До дощу Данило й Кузьма встигли вивершити дах. Потім посідали вечеряти в новій, хоч і не зовсім добудованій хаті.

— Чого засумував, Кузьмо? Полковник Божич не докучає? А знаєш, він мене задушити хотів...

— Тебе? Такого здорованя? А чого ж не ти його?

— Тяжко пораненого? Ні, брате, на лежачих я напам'ятаю, брате? Про Феофана, отця Танасія та про Єгора нічого не чути? А тесь мій як там?..

Сумне було оповідання Кузьмине. Карпо Півтораліха правда, живий-здоровий, а про інших — ні слуху ні духу.

Вийжджаючи з Києва, Єгор мав намір правитися на Яік, та в переліску недалеко Севська зустрівся незнайомий чоловік і почав просити підвезти його трохи, бо ноги намуляв, та й охляв до того. Відмовити такій людині Єгор не міг.

— Звідки ж ти? — спитав його.

— З Таганрога я... З прусської війни втік та й поневіряюся, щоб не спіймали, треба кілька років перебитися якось. А зараз оце добираюся в Москву, — сидячи на возі, розповідав чоловік. — Знайомий там у мене є один... Пан, щоправда, але й пани бувають різні...

— Добрий пан, поки руку в твоїй кишені тримає...

— Та то так... А це рідний племінник архієпископа Амвросія — Бантиш-Каменський... Гадаю, pomoже, бо послугу я йому зробив неоціненну — од смерті порятував... Дякував він мені тоді, казав: «Коли важко тобі буде, Іване, приходь, допоможу...» От і...

— Іваном тебе зовуть?

— Еге ж, Іваном, а по прізвищу — Білий. Залишив я дома, у Таганрозі, стару матір. То переказували люди, що дружина козака Симона Павлова доглядає. Поруч з нами їх хата. Федося — жаліслива жінка. Він її аж із Зимовейської станиці привіз, знав, що робив чоловік.

— Із Зимовейської? — здивувався Єгор. — Був я там, Омеляна Пугачова знаю.

— Чудасія! — вигукнув Іван Білий. — Зустрілися чужі, а виходить, спільних знайомих маємо... Таж Омелянова рідна сестра Федося і є дружиною Симона Павлова.

— А коли б і я у Москву поїхав, знайшов би роботу?

— Легше легшого, — пожвавився Іван Білий, — та й цей мій знайомий пан Бантиш, певно, pomoже, слово за тебе замовлю...

— Ти що думаєш, Акулько? — Дружина знизала плечима, мовляв, її байдуже. Єгор вирішив уже категорично. — Мені також однаково, де бути, аби робота прибутна та жінка поруч. — Акулька всміхнулася.

До Москви дісталися благополучно, розшукали Бантиш-Каменського, він влаштував Івана Білого на роботу при Чудовому монастирі, а Єгору порадив зайнятися привокзальними будівництвом. Продав Єгор візку, додавив трохи грошей.

купив фаєтончик... Найняли кімнату в церковного сторожа — раді. Зажили утрьох.

Не знав Єгор ні про повстання гайдамаків, ні про татарський напад на Нову Сербію, ні про смерть Янека, який останні свої гроші віддав, щоб не бідував чоловік у дорозі, поки до діла якого пристане. Та коли почалася російсько-турецька війна, Москва схвилювалася, стала діяльнішою — багаті міщани багатіли, бідні убожіли. Сутужніше стало жити і Єгорові, і він думав інколи, чи не покинути первопрестольну столицю та не податися на Які. Завів про це розмову з Іваном, але той більше розчарував, аніж порадив. Майже три роки живе він у Москві — ні дружини, ні дітей не має. А кілька місяців тому знайомого зустрів — тісна, виявляється, земля, — і той розповів, що мати плаче, хворіє... Отож сам Іван Білий збирається п'ятами накивати з Москви, але воно скрізь однакове... А одна обставина і зовсім засмутила Єгора. Якось він підвозив двох панів, лікарів, як зрозумів із розмови, і їхня суперечка вкрай схвилювала Єгора.

«Ви помиляєтесь, пане Шафонський, — казав один з них, — і перебільшуєте... Я ретельно оглянув хворих і не побачив жодних ознак, які б підтверджували ваші міркування... Ви уявляєте, що значить — чума в Москві?»

«Дозвольте, пане Ріндер, — заперечував другий, — дуже добре уявляю, а тому й пікуюсь... Ви знаєте, що на суконному заводі померло сто тридцять чоловік і на померлих були чорні плями, карбункули, — явна ознака чуми?»

«А я все одно згодитись із вам не можу, це, коли хочете знати, — гнила гарячка... Головнокомандуючий граф Салтиков скликав медичну раду, і я там стоятиму на своєму — гнила гарячка, пане Шафонський, і не більше! І ніякої чуми, згадаєте моє слово».

На цьому пасажири зупинили фаєтон, розплатилися. І Єгор поспішив додому, щоб оглянути себе й Акульку, чи нема в них на тілі чорних плям. Коли їхав по Пречистській, то побачив прямо посеред вулиці мертву людину, чорними плямами на обличчі, налякався ще дужче, розвернув бричку і поїхав іншою дорогою. Вирішив піти з Акулькою в церкву, щоб прикласти до святих ікон, помолитися всевишньому і тим порятувати себе від чумної зарази.

У церкві не протовпитись. Худі і обірвані москвичі слухали з побожністю і надією проповідь священника.

— Сестри і брати! Страшну хворобу наслав на місто наше диявол! За гріхи наші, за непослушаніє наставникам нашим...

Говорив довго, а коли скінчив, парафіяни кинулися цілувати ікону Пречистої богоматері. Ледве дотовпилася до залізаного, заслиненого дерева Акулька; цілувала гарячими спраглими устами і немов закам'яніла — молилася за себе і за Єгора... Іншим парафіянам здалося, що вона надто довго затрималася біля ікони, відтягли її силоміць, виштовхнули набік. І Єгорові вже було не до того, щоб і собі причащатися святих таїнств, узяв дружину за руку, насилу вибралися з юрби. Через кілька днів Акулька померла. Бережно доглядав хвору дружину Єгор, ніжно гладив по волоссю, цілував гарячий лоб. Доля була жорстокою і до нього. А Іван Білий, навіть не заходячи в кімнату за своїми пожитками, виїхав із Москви.

Була весна. І хоч гноїлися в Омеляна Пугачова на грудях рани, хоч було невпрогорт роботи по господарству, та коли наказано іти в похід, то тут уже нічого не зробиш — видай печене й варене, вирушай! Така вже доля донських козаків. Тим більше, що продовжувалася війна, Росія відмобілізувала всі свої сили на розгром Туреччини. Була весна тисяча сімсот сімдесят другого року.

— Видно, що Катька без донських козаків з турком справитися не може, — гірко пожартував Пугачов.

— Ти, Омеляне, не шануєшся, — посміхаючись, зауважив Симон, що приїхав навідати хворого батька і зайшов до брата своєї дружини, — то родичем царя Петра називаєшся, то імператрицю Катькою називаєш.

— А чого ж вона донським козакам спокою не дає... Що ж, виходить, козаків, як новобранців, гонять на війні, скоро й зовсім позбавлять давніх козацьких прав!..

— Схоже на це, то за що ж і воювати, га, Омеляне?

— Справді! — здивувався такому відкриттю Пугачов. — Справді, за що воювати? Деякі он тікають од цієї війни та шукають спокійного життя...

— А то так... До мене заходить Іван Білий, то він утік ще з прусської.

— Може б, ти, Омеляночку, напцив за себе козака,

— Хрест на грудях родимий, чи що... — підвівся Олексій.

Після цієї, здавалося б, невинної розмови з кумом довго не міг заснути Омелян — думав. Згадував сотні людей, яких доводилося зустрічати, подумки говорив з тими, які найбільш запам'яталися — запорізькими козаками Василем Журбою, щирим, розважливим і сильним, із Семеном Гаркушею, гарячим і кмітливим, — де вони зараз? З турками, напевне, воюють, коли ще не одвоювалися. Шкода, коли загинуть! А за що? За що?..

— За що-о? — викрикує так голосно, що прокидається перелякана дружина, тремтячим голосом питає:

— Погане щось приснилося?.. То подивись на вікно, і сон забудеться! Сиріе...

— Сон забудеться, Софійко. — заспокоює її Омелян, а все інше — ніколи! — І міцними жилавими руками обнімає розтеплілу, що пахне свіжим хлібом, дружину.

12

Як у воду дивився Омелян, не обминула війна і Семена Гаркушу. Три дні відпочивали козаки Андрія Носача, турки не нападали, дні стояли теплі, погожі.

— Хоч коні відпочинуть, — раділи козаки.

Андрій Носач виїхав на високу могилу, розглянувся навкруг — вдалечині, сягаючи хмар, виднілися мінарети міста Хаджибей, а в степу, ближче до козацького табору, паслося кілька табунів коней. Скотився військовий старшина у видолинок.

— Ну, Семене, діло знайшлося! Щоб ти тільки бачив, скільки коней турецьких сипаїв розсипалося по степу!.. Ми зараз оточимо їх, а коли появиться охорона, розженемо її, а коней заберемо...

— А що, так і згобимо, чим не воєнна опегація, — пожавився Семен.

Охорона виявилася більша, ніж сподівалися. Зав'язалася перестрілка. Семена поранило, він не зважив на це.

— За мною! — скомандував, ніби він був старшим, і козаки кинулися на сипаїв. Бій був коротким і скінчився тим, що козаки погналі табун турецьких коней у степ подалі від Хаджибея. А Семен Гаркуша раптом зблід і сповз з коня. Андрій Носач, оглянувши рану, сказав:

324

— Рана й невелика, але крові ти втратив чимало... Так що їдь на Січ, вилежуйся!..

Добувся Семен Гаркуша до Новоселиці під вечір. На околиці зустрів Данила і Степаниду — сіно з луку везли. Зрадів.

— Заходь, Семене, до... — закашлялася Степанида і довго не могла погамувати кашель.

— Що це з Степанидою, чи не захвогіла?

— З воза впала, а то простудилася...

— Не бегежеш ти джужину, Даниле... Таку джужину!..

— Хіба її вбережеш, Семене... Сама, якби могла, все переробила б — і за сина, й за чоловіка...

— А ти ж як?

— Шкандибаю потроху, але, гадаю, пройде, видужаю...

— Як війна закінчиться? — всміхнувся Семен.

— Може, й так... Але я справді не зовсім ще оклигав...

Майже через день навідувався Семен Гаркуша до Турів, подружився з ними ще більше. Степанида промивала йому рану горілкою, замотувала білим полотном.

— Що ж далі збираєшся робити, Семене? — питав Данило.

— Кгім хати, усе батькове майно я погодав, добгі г'оші взяв, це ти знаєш... На Слобожанщину поїду! Килими там дешеві...

І коли загоїлася трохи рана, найняв Гаркуша наймитів, купив десять возів із кінями, зайнявся торгівлею. Побував у Ічні, Миргороді, Ніжині, Глухові... Одного разу, повертаючись із Харкова з товарами, Гаркуша сказав своїм побратимам:

— От що, бгатці! Погано тут тогується, поїдемо ми в Мозиг... Отам загобимо! Готуйтеся як слід, бо шлях далекий!..

13

Ніч була біла, впав туман. Стиха шумів ліс, посапували коні, пошепки перемовлялися Семенові наймити, потайки перебравшись через кордон на польські землі.

— Чує моє серце, не скінчиться це добром, — виказував своє невдоволення один із іздов... Після Колівщини кого тільки зловить польська варта, то одразу на роз

325

праву веде рабів божих, а там їм усім плаха готова. І іншої карі чи помилування не жди...

— Боятися, щоб знову зброї не понавозили та нове повстання не підняли,— додав другий.

— Не кахай,— сказав Семен,— тобі, бгатику, тільки на печі сидіти та квашу їсти.

— Якби ж то вона була,— признався парубок.

— Ну потегпи. Як вегнемося з Мозига на Січ, не такої заспіваєш... Я ж без шеляга зостався, усе витгатив на товаги...

— Тихіше, шум якийсь...— покрався один на голосі і раптом сновістив незвичайну новину. Гаркуша не повірив. Одбіг подалі од возів, видерся на маківку високого дерева, побачив — прямо до його стоянки наближався кінний прикордонний об'їзд. Нарахував п'ять вершників, але, здавалося, це були не всі. Побачив, як дременули усі його наймити — хто куди. Вичікував слушної нагоди, щоб і собі зникнути непоміченим. А товари з підводами покинути. Шкода, але іншого виходу не було.

Попід самим деревом, на якому сидів Семен, проїхало кілька дозорців.

— Псякрев! — раптом скрикнув один з дозорців.— Ви тільки гляньте.— І почали порпатися у возах.

— Зброя? — злякано спитав другий дозорець.

— Сало! Хутра! Рыба! Ого, та тут цілий ярмарок! Купці до нас добивалися...

— Знайти!

— А навіщо? Покинь і думати про це, вони і нощі зараз не виткнуть...— Поспигували з коней, розкривали вози, тягли, що хто собі найшов...

— То моє, псякрев!

Уся охорона захопилася дармовинкою і шукати власників залишених добр і не збиралася. Коней пустили на попас нерозсідланих. Один кінь підійшов до дерева, на якому сидів Семен Гаркуша. Козак не довго розмірковував — безшумно зліз із дерева, спритно сів на коня і шукати лікою подався геть із лісу.

Семен Гаркуша врятувався, а яка доля спіткала його спільників, не знав. Він не міг повертатися на Запоріжжя обікрадений до нитки. І подався в новомлинські ліси, що біля Борзни. Розсупонив коня, стриножив і пустив пастися, а сам пішов дещо купити. Коли повернувся, коня не було. Гаркуша ходив по лісі, приглядався до слідів, але нічого втішного прочитати по них не міг.

Настав ранок. Теплий, веселий. Чимало всякого люду поспішало в Борзну на ярмарок. Нога за ногою плівся на ярмарок і Семен Гаркуша, низько похиливши голову. Розмірковував, як далі житиме. Проз нього проїжджали карети, ридвани, візки. Але для Семена Гаркуші не існувало зараз нікого. «Невже таки нікого?» — спитав сам себе, підняв голову і з жахом помітив, як прямо на нього мчав вулицею ридван. Не встиг одскочити набік, як почув свист гарапника і пекучий біль через усю спину.

— А не ходи босий! — почувся в спину глузливий вигук, і ридван зник за рогом. Семен скрикнув, схопив рукою забите місце і почув інший голос:

— Баб-ба-ба, Семен?...

— Іди своєю догогою! — не глянувши, відповів Гаркуша.

— Я.— Юхим Білявський... Невже не впізнав? Семен опам'ятався.

— А-а-а, Юхим! Здастуй, бгатику! А хто ото почастував мене канчуком? Пегед тобою він їхав...

— Аполлінарій Божич, внук подковника.

— Доброго басамана позичив мені! Невже ніколи боггу не доведеться віддавати?

— А треба б!.. Батечко його ледве останню сорочку не стягнув з мене. Треба б... Сідай, Семене, на віз, заїдемо на ярмарок, а тоді до мене!.. Бачу, непереливки тобі...

Довго просиділи того вечора Семен Гаркуша і Юхим Білявський за розмовою, перелопачуючи свою немілостиву до них долю.

...Пантелеймон Божич обдурив Юхима, бідаком залишив, а сам розбагатів... І в суд на нього не подаси, бо ніде правди не знайдеш... А хіба Пантелеймон такий один, а хіба такі, як він, одного обікрали?

...Забрали все, що було і в Семена, тільки якісь копійки й zostалися... Правда, Семен покинув сам, щоб голови не позбутися. Тепер його коні, вози і всі товари стражники продадуть багачам за безцінь, щоб скоріше збути...

...Отже, забрати в багача своє...

— І моє! — поправив Юхим.

— І твое,— згодився Семен.— Забигати в багатих і віддавати бідним...— розмірковував у голові Гаркуша.— Я думаю так: для початку вийти на польську стогону, біля Канева я знаю багача, здати гігішого бути не може... От до нього пегшого й савідаємось... Ти як?..

— Я готовий хоч до чорта в пекло!..

— Мало нас... Та це спочатку... А коли про добрі діла наші почують люди, прибіжать... І ти не смійся, Юхиме! Говбоєм я займатися не буду, не вбиватиму... Взяти в багатого і віддати бідному — хіба це не добре діло? От якби Данило був з нами! Його також обігало життя! Людина вігна, той і в лісі не блукав, а розгив-траву бачив.

— А де він зараз, Данило?..

14

Настав час розібратися Данилові, що робити йому далі, до якого берега прибиватися. Безперечно, Петру Калнишевському відомо, що повстання 1768 року на Січі організоване ним, Василем Журбою, а оскільки взяти зразу не вдалося, то й вичікує кошовий слушного часу, терпить, бо точиться війна, а Василь Журба взяв у ній активну участь, навіть відзначений царськими генералами за хоробрість. Це й стримує кошову старшину переслідувати запорожця. І хоч Василь Журба після тяжкого поранення знову на Січі, в Новоселиці, ніхто його не зачіпає. Пронього згадають після закінчення війни, знайдуть привід розправитися, щоб позбутися небезпечного суперника, бо досі козацька сірома невдоволена, що кошовим обрано не Василя Журбу. А він, виявляється, ще й гайдамачив, та не простим гайдамакою був, а отаманом, самого Максима Залізняка знав. Звичайно, такої слушної нагоди кошовий не пропустить, скористається з неї негайно, закує в кайдани... Може, справді шукати нового пристанища на інших землях — ну, піти, скажімо, на Дон, до Омеляна... І стати не запорожцем, а донським козаком... Кажуть, ачимало там гульбових земель... Не менше, певне, і на Слобожанщині, але там у Данила нікого знайомого немає, а це в такому дражливіму ділі не вадить. Мабуть, найкраще все-таки у Зимовейську до Омеляна Пугачова...

Розміркувавши так, Данило вирішив з'їздити на Дон добре все роздивитися, розпитати Омеляна, а вже по і сім'ю перевозити.

Степанида, провівши чоловіка й сина в дорогу (Данило вирішив Петруся взяти з собою, нехай світу побачить), довго стояла біля хвіртки і дивилася услід, поки й видно було. Вона вже збиралася іти в хату, коли почула тупіт копит з протилежного боку, повернула голову і, побачивши незнайомих вершників, схвилювалася. І недаремно, бо

328

два запорожці підїхали прямо до неї, спитали, чи сюди потрапили, і передали волю курінного отамана, щоб Василь Журба негайно їхав на Січ, з ними. А коли Степанида відповіла, що його нема дома, обшукали всі закапелки і, переконавшись, що це справді так, поїхали, нічого не сказавши. Сонце тільки-но блиснуло. Трохим іще спав. Степанида розбудила його і Ганку, розповіла, що Данилові загрожує небезпека, і обидві жінки почали споряджати хлопця в дорогу, наказуючи будь-що догнати дядька Данила і передати йому, щоб додому до часу не вертав, а тим більше на Січ.

Трохим наздогнав родичів аж тоді, як, вкрай стомлені, вони пополюдували й, пустивши на попас стриножених коней, прилягли на часинку під старим дубом.

— Ну, молодець, добре, що попередив! — похвалив племінника Данило. — Якщо вже такі справи, то вертайте додому обидва, бережіть матерів, ви тепер за старших, а я з часом дам звістку, що його далі робити.

— А ще, дядьку, мало не забув, не доїжджаючи до байраку, що по дорозі, зустрів я Саливона, отого, знаєте?..

— Саливона! Ти говорив з ним? — зацікавився Данило.

— Не говорив, поздоровкався тільки...

— Куди ж він їхав? Конем? Сам?

— Не знаю куди... Возом, хвору чи мертву людину вів... засмучений такий, що ледве головою кивнув у відповідь на вітання.

Розпитавши добре, де саме Трохим зустрів Саливона, вирішив Данило перетнути ліс, щоб перейняти побратима. Чоловік, видно, в біді, підтримка йому потрібна. А в цих краях свого часу доводилося бувати, заблудитися Данило не міг.

Довго мовчки їхав лісом і потрапив у розташування гайдамацького загону. А може, не гайдамаків, а розбійників? У такий час все можливе.

— Хто ви такі? — намагаючись бути спокійним, спитав Данило, а сам приглядався до облич, чи нема серед них знайомих.

— Гайдамацький загін Василя Злого, — відповів один, захопивши Данилового коня за уздецьку. — Гарний коник, доведеться тобі розпрощатися з ним.

— Що? — зареготав Данило. — А де Василь Злий? Ведіть мене до нього!..

329

— Он чого схотів — до Василя Злого! Ми тебе до отамана нашого одведемо, Оверка Гороха!

Данило скочив з коня.

— Де отаман? — гукнув так, що Оверко сам поспішив на голос.

— Кого я бачу? Сам Василь Злий? — І кинувся обнімати Данила.

Данило нашвидку розповів Оверкові, яка лиха година занесла його сюди, і отаман одразу спорядив три групи по чотири чоловіка в кожній, щоб їхали шукати Саливона, а сам запросив Данила до свого куреня.

— Це добре, що ти приїхав, — радів Оверко. — Пора б силу більшу зібрати, щоб не давати панам спокою, та я сам не зважувався на таке, боявся, що не зумію дати раду всім, коли більше сотні набереться... А люди просяться... Та вже тепер...

— Не збирався я, Оверку, за це діло братися, думав спокійно пожити. Та, видно, не вдасться!.. — Скільки в тебе людей?

— Двадцять дев'ять.

— Малувато.

Сонце вже й зайшло, а вони все говорили і говорили: згадували, яких і коли кривд завдано трудящим людям державцями, вірних побратимів, яких загубили на життєвській дорозі, що вже, мабуть, ніколи і не знайдуть таких — Небабу, Неваженого, Гонту, Залізняка... Гай-гай, які то люди були! Та невже їхня праця, заповзяття, мрії великі задаремно пропали, зачахли і вітер попільцець розвіяв?..

— Не пропали, Даниле! Такі великі думи і діла не пропадають ніколи... Були великі люди, а вони і зараз, а буде ще більше!

— Про кого ти?

— Про запорізького козака Василя Журбу. Бачив я тебе в бою! Та коли я тільки голос твій, бувало, вчу: за мною! — аж серце заходилося... Схвачувався в безтямі йшов на ворога. Ти ще не знаєш себе, Даниле.

— Ах, Оверку! Більше б таких, як ти. Та ще Саливон, коли доля його не зламала. Чого ж це ніхто не вертає? І кого то він віз? Дружину чи іншого кого? Знаєш, про що я думаю? Але скажи, як гадаєш — охоче люди підуть до нас?

— Тисяча? Дві? Скільки треба? Просилися до мене люди, але багатьом відмовляв. Деяких брав тільки з кіньми.

— Тисяча, дві — це занадто... Можна б і кількасот, але не зразу. Їх усіх годувати треба, вчити, діло знайти. У Максима Залізняка було багато запорожців, що досконала знали військову справу, а прибулих селян він сам уже навчав, ти це знаєш... Бо коли серйозно, то можливі сутички з царськими солдатами, муштрованими до сьомого поту, а деякі наші люди думають інколи, що на гульки у ліс пішли. Наскочив, пограбував — живи, як твоїй душі жається, а коли вбили — не страшно, бо краще вмерти, аніж так жити, як вони жили. Так, Оверку? Не заперечуєш? Тоді от про що я думаю — розділити твій загін на двоє. Тобі частину залишити, щоб ти тут вирішив деякі справи... А другу половину з тямковитим отаманом на чолі відправити на Слобожанщину. Дати їм провіант, інструменти, щоб у якомусь глухому кутку лісу збирали сили, готувалися до зими, навчалися і чекали нас. І коли ми приїдемо, то одразу таку люльку розкуримо, щоб чортам у печі чхалося!.. І такий чоловік, який би організував на Слобожанщині справу як слід, є. Це — Саливон Вовнига. Коли він, звичайно, дасть на це згоду. Що ти скажеш?..

— От бачиш, — схвильовано заговорив Оверко, — до такого я й не додумався. Але зрозумій мене — не піду я звідси, поки пані Забіла небо коптить... Як ти собі там хочеш, а не піду. Залила вона за шкуру сала добрим людям, у всіх з нею рахунки. А Саливон, сподіваюсь, не заперечуватиме.

— Цілоком з тобою згодний... Але чого так довго посланці твої не повертаються?

Посланці повернулися аж вночі — усі три групи. Приїхав з ними і Саливон Вовнига. Кілька років розшукував чоловік Левантину, а знайшов лише хустку її — на ярмарку продавалася. Розповів, що бачився із каторжними гайдамаками.

— Допомогти усім їм не міг нічим, то вирішив хоч одному — Леванда просила дуже... Не знаю, чи й казати, — глянув на Данила, — бо і тому випадку не допоміг.

— Помер Феофан? — здогадався Данило.

— В дорозі помер. Одного його вихопив я з кайданів, до Браного Поля довезу чоловіка, і не вдалося. От і поховав я його тайкома біля чужого кладовища. Тре...

ба б тобі глянути, де могила, може, перевезти холодної пори брата надумаєш...

— Спасибі тобі! — тихо сказав Данило.

— Ет, за що спасибі... Коли б живий!..

— Ну, не ти в цьому винен... Що ж думаєш робити?

— На хутір поїду, коли він ще є. Якщо дома Леван-

тина — житиму, а коли нема — нащо й життя таке!

— ~~А~~ ти до нас приставай! — запропонував Оверко.

І передав Саливонів всю розмову з Данилом. Саливон пожавився.

— А це діло! Два загони під орудою отаманів Вовниги і Гороха, а на чолі полковник Журба...

— Ну який я полковник! — знітився Данило.

— Тоді каші не зваримо, — усміхнувся Саливон чи не вперше за багато останніх років.

— Хай і так, то домовились?

— Звичайно. На хутір лише з'їжджу, про все дізнаюсь: якщо нема Левантини — рубатиму, зціпивши зуби; якщо дома — з посмішкою в серці!..

З поверненням Саливона з хутора Зосима Казки (вдруге подарував хустку Левантині) скликали раду, утвердили Василя Журбу полковником, а отаманами — Вовнигу і Гороха. Данило виступив із словом. Коли зашлося про навчання, один нетерплячий молодий гайдамака, Федір Вовк, перебив промовця.

— Ми й без учення — ого! — похвалився.

Данило нахмарився.

— Пістоль у тебе є? Дай сюди! Поверну, кидай! — Федір неохоче кинув пістоль, Данило вхопив за рукоять і ніби й не ділячись, натиснув гачок, збив з Федорової голви шапку. Це було так несподівано, що парубок не встиг здивуватися, кліпав лише повіками. Потім нагнувся, підняв з трави шапку, вертів у руках — не знав, що робити з нею.

— А тепер лови пістоль та збий так само шапку з мене! — Федір вагався. — От воно як — то треба чи не треба вчитися?

— Та мабуть-таки, що треба! — чував потилицю Федір Вовк.

— Отож-то! — кивнув Данило.

Разом з птахами прокинувся Омелян. Після вчорашньої розмови з кумом Олексієм наледве заспокоївся, а на ранок вирішив остаточно — нікуди він більше не поїде із Зимовейської станиці. Хвороба допоможе йому звільнитися від служби. За кого і за що воювати? На Дону безладдя якесь, не знаєш, на яку ступити, навіть імператриці не слухають козаки... До отамана! В Черкаськ треба їхати! А коли вже Омелян вирішив, то ніхто його не зіб'є зі стежки. Легенько торкнув розпашілу руку дружини, і Софія одразу розплющила злякані очі.

— Що, Омеляне? Сплять діти?

— Сплять, не хвилюйся! Поїду я сьогодні в Черкаськ. — І розповів про свої наміри: — Ніяких походів знати більше не хочу! Досить! Господарюватиму! Візьму з собою два пуди борошна і стільки ж пшона, продам на ярмарку в Черкаську та коня куплю доброго... Може, ще й доплатити доведеться, та то нічого, аби худобина добра попалася. До сестри заїду в Таганрог...

— Добре робиш, Омеляне, дуже добре.

Схопилася з постелі, швидко одягалася. Не примітила заклопотана дружина незвичайного блиску в чоловікових очах. Видно було, що Омелян на щось зважився, може, й сам до пуття не знав, на що саме, але дружині сказав не все. Збирається їхати в Черкаськ до отамана, щоб звільнив од військової служби, купити там коня і заразом заїхати до сестри... Певне, не вірить у те, що отаман задовольнить його прохання, то чого ж і їде? І не вже це саме зараз треба їхати в Таганрог? Ні, не все сказав Омелян дружині, щось більше він задумав, але що?

— Лягай в лазарет, коли ти хворий, та й лікуйся! А як хвороба й справді невеликовна, тоді й звільнимо, — відповів отаман.

Омелян вийшов від нього, неначе вогню вхопив. Згадав козака родом із Черкаська, з яким разом під Бендерами воював... Мати його від багатьох хвороб людей лікує... Знайшов, де живе, але козака дома не було. Старенька виявилася людиною щироюсердною, оглянула Омелянові рани, сказала:

— Залишся в мене на кілька днів, а тебе й Софію рету вилікую. — І гайнула по Черкаську напитувати.

зарівав чи різатиме барана, то щоб залишили для неї баранячі легені.

Протягом трьох днів пробув Омелян у вдови Скоробагатої, по кілька разів на день прикладала вона до болючих ран на грудях і на ногах тонко нарізані пелюстки баранячих легенів, і, на превелике диво, рани почали очищатися від гною. Козак ожив, розправив плечі. Продав пшоно і борошно, купив доброго коня — поїхав у Таганрог.

Коли Омелян переступив поріг сестриної хати, то застав зятя свого Симона Павлова дома, але, крім нього, на лаві сиділо два незнайомих козаки, які, видно по всьому, жваво про щось сперечалися, а коли побачили незнайому людину, одразу замовкли, розпрощалися і вийшли. Федося кинулася братові на шию, обнімала, плакала від радості. Радо привітався з Омеляном і Симон. Посідали снідати, Омелян, як годиться, спитав про життя буття.

— Кепські наші справи, голубе, — поскаржився Симон.

— Чого так?

— Позбавляють нас, донців, прав козацьких, солдати ми хочуть поробити, хіба це життя?

— Відстоювати права свої треба, боротися!..

— Е-е, боротися... Нічого не вийде! Хто пробував, давно у Сибіру!.. Тікати буду! І не я один такий! Поки що нас четверо... Двох ти бачив, тільки при тобі вони нічого не хотіли говорити...

— Куди ж надумав? — спитав Омелян, ніби йшлося про звичайну буденну справу, а між тим втікачів із донського війська, та ще й у час війни, царський уряд переслідував як дезертирів і карав навіть тих, хто переховував втікачів. Про це знали всі донські козаки.

— На Русь! Або на Запоріжжя! Коли на Русь, то з дружиною, а коли на Запоріжжя — сам!

— Нема куди тікати, братушко, — відмовляв зять Омелян, і сестра його Федося вдячно глянула на брата. — Коли на Русь втечеш — ввіймають, коли на Запоріжжя поїдеш, то за дружиною заскучаєш, а як прийдеш до неї сюди, схоплять раба божого — і не писнеш...

— То куди ж, куди? — гарячкував Симон,

— Сиди вже! — не стрималася і Федося, молоді, новолоса, проворна, як і брат, молодий. — Слухай, Омелян каже, — нема куди тікати! От тобі що!

— Але я не хочу сидіти склавши руки, поки мені на шию сядуть отамани! — гахнув кулаком по столу Симон. — Не хочу, чуєш?

— Все-таки тікатимеш? — примирливо спитав Омелян.

— Тікатиму! І, мабуть, таки з дружиною!

— Тоді найкраще — на Терек! І будеш не донський, а терський козак! Живуть там уже козаки. І отаманам дозволено приймати втікачів. Розпитував, знаю!.. Іншого шляху я й для себе не бачу, — виказав раптом найпотаємніше Омелян.

— Х-ха! — розреготався Симон. — Ти чуєш, Федосю?

І Омелян з нами іде! Ну, з тобою не страшно!..

— А ти візьми в ротмістра дозвіл на проїзд Федосі в Зимовейську до родичів, а сам тижнів через два-три теж... І рушимо!

— Голова в тебе, Омеляне, царська! Домовились! Давай за це! — Коли наливав у келихи горілку, руки дрібно тремтіли.

Протягом п'яти днів їхали Омелян і його сестра з дітьми. Проминули Черкаськ і зупинилися на березі ріки Тузлов погодувати коней; там їх і наздогнав Симон Павлов з товаришами.

— Ну, справу зроблено, — зітхнув він полегшено, — тепер уже відкладати нікуди! — посміхнувся до Омеляна.

— Ти збожеволів! — розгнівався Пугачов. — Казав же тобі — через два-три тижні. А так ти втопиш себе й мене!..

— Що ти плетеш! Чим скоріше, тим краще! Раз надумали, то чого зволікати? Всі ми тут, і вирушаймо!..

— Невже-таки всі? — зіронізував Омелян.

— Всі! Більш нікого не треба! — відрубав Симон.

— Щось я Софії з дітьми не бачу... Дружина твоя з тобою, дитина також, а моєї й близько нема...

— Ти що ж, з усім виводком тікати збирався? — розізлив Симон Павлов Омеляна, і той скипів:

— А ти прикуси язика! У мене діти, а не курчата! Дружині я сказав, що повернуся, про втечу й словом не обмовився, то про що говорити... Думка була — за Терек, то правда, але ж тільки думка.

— Назад я не вернуся! — категорично заявив Симон.

— Ну гаразд, — відповів примирливо Омелян. — Хіба і так. Людей на Тереку чимало, мав і рік вистачить, жити можна.

Далі їхали разом. Біля Зимовейської станиці зупинилися — Симон з трьома козаками залишилися в лісі, Федося з дітям до свекрухи поїхала, Омелян поспішив додому. Розповів про зустріч із отаманом, розкрив свої наміри про втечу з Дону — рідні заплакали... Всі, навіть діти!.. Сльози людські завжди викликали біль в Омеляновому серці. Він сказав:

— Нікуди я не поїду! І заспокойтеся!..

Вже другу добу Омелян вдома. Цієї ночі особливо ласкавою була до чоловіка Софія, неначе вони вчора побралися. Заглядала в очі ніжно, гладила по голові, в очах блищали сльози. Омелян завважив настрої дружини, притяг міцною рукою до себе, ще раз potwierдив, що нікуди не поїде. І в цей час обоє почули, як хтось обережно постукав у раму. Софія кинулася до вікна. Стривожилася й Омелянова мати. В хату зайшов Симон Павлов, зиркнув на родича вовком.

— Чого не спиш, а людей по ночах колошкаєш? — зрозуміла Софія причину Симонового приходу. — Вас уже шукають, а ви по хатах вештаєтесь.

Симон Павлов онімів, повірив у вигадку розгніваної жінки. Збагнув також, що вагається й Омелян, але Симоніві без нього не обійтися, він наполягає, щоб збирався.

— Нікуди я не поїду. Чув, якої Софія співає? Як тіаьки ми вирушимо, одразу до отамана побіжить.

— І побіжу, — пообіцяла Софія.

— Ну гаразд, — нібито примирливо сказав Симон, — покажи нам дорогу на Терек! — попросив, маючи надію вирвати Омеляна з-під впливу сім'ї. Пугачов збагнув, до чого хилить зятьок, розгнівався.

— Ти їздив на Манич по сіль, тримайся цієї дороги, і вона доведе тебе до Тереку!

Симон розгубився. Омелян у своїй станиці, лікується, а він — уже втікач.

Ще кілька діб просидів Симон з козаками у лісі і знову прийшов до Омеляна просити, щоб той хоч через Дону його перевіз. Пугачов погодився, хоч і здогадувався, що Павлов готує пастку. Тому був обережний. Посадивши у човен Симона, Федосю і двох козаків (третій злякався і втік), сів на весла.

— Тут! — сказав нарешті Омелян, причалив до берега, перший вискочив з човна, допоміг вийти сестрі, потім вернувся, викинув на пісок клунки, взявся за весла, різко відштовхнув човен від берега.

— То ти не їдеш? — розлютився Симон і, вихопивши шаблю, кинувся до Омеляна, пірнув по шию, вернувся.

— Сказав, не їду! — крикнув Пугачов і поплив далі мовчки, не озираючись.

— От стерво! — просичав Симон! — Ти ще згадаєш мене!

Протягом трьох тижнів блукав Симон з дружиною і двома козаками, дорогу на Терек не знайшли і повернулися в Зимовейську станицю. Їх спіймали, і Павлов признався, що через Дон їх перевозив Пугачов. Софія перелякалась. Знала: хто самочинно перейде Дон чи допомагатиме іншим — голову геть! Отже — тікати! Тепер уже сама дружина намовляла Омеляна не гаятися. Іншого виходу справді не було. Омелян подався в степ. Два тижні блукав бездомним бродягою, на третій непомітно прийшов додому.

— Вчора Павлова з дружиною відправили в Черкаськ, — сповістила новину Софія.

— Вчора? Тільки вчора? — зраділо вигукнув Омелян.

— Що ти задумав, навіжений?

— В Черкаськ їду! Скажу, що нікуди я не тікав.

— Як знаєш! Треба щось робити, бо далі так не можна.

Пугачову вдалося випередити Симона Павлова, він поспішив до дядка Колпакова, показав йому паспорт, виданий свого часу отаманом Зимовейської станиці Трохимом Фомінім, сказав:

— До мене дійшла чутка, ніби мене розшукують за втечу, а я нікуди не тікав...

Колпаков довго читав паспорт, нерозуміюче стелував плечима:

— Якого дідька пишуть, що ти тікав, коли маєш паспорт?

Однак другого дня Колпаков не був уже таким добреньким. Він лаявся, тупав ногами.

— Шмаркач! Молокосос! То він і мене хотів обвести круг палця?

Після розмови з дядком Пугачов заспокоївся, приїхав у Зимовейську, розповів дружині про зустріч у Черкаську, і обоє довго сміялися з того, як легко вдалося уникнути неприємності. Не спали до півночі, розмірковували, що їм треба зробити по господарству, яку подяганку придбати дітям, скільки дров припасти на зиму. Прокинулися, бо розбудила сестра Уляна — побігла, щоб переконатися,

справді брат її дома. І рада розповіла своєму чоловікові, Федору Брикалову, що Омеляна ніхто не переслідує, а той одразу пішов до старшини. Омеляна Пугачова заарештували.

— Що ти зробив? — сполошилася Уляна.

— То моя справа, — відповів суворий завжди Брикалов, — голову на плаху класти навіть за брата твого я не збираюся!

— Рідний же він мені... — намагалася розжалобити чоловіка.

— Він злочинець! Дезертир! І замовкни, бо й канчуком почастию!

Уляна витерла сльози, вийшла з хати.

Та Омелян під вартою в своїй рідній Зимовейській станиці засиджуватися довго не збирався — через дві доби після арешту втік, ще дві доби тинявся за межами станиці голодний, а на третю нишком повернувся додому. Одна лише Софія знала про це, знала і мовчала. Тепер уже Омелян остаточно вирішив — тікати.

— На Терек поїду! Не знайшов туди дороги Симон, а я знайду! Приживуся там і тебе до себе заберу, жди!

Софія витирала сльози, збираючи чоловіка в дорогу. Вона буде молитися всевишньому, щоб послав Омелянові удачу, щоб напутив повернутися до дітей.

Широкоплечий, тонкий у талії, легкий у ході, Омелян надів лисячий малахай, підперезався білим шовковим поясом, постояв біля сонних дітей і тихо вийшов надвір. Пронизливий, холодний вітер одразу обсмалив йому лице. Софія стояла маленька, заплакана. Омелян притяг до себе дружину, поцілував, поправив при боці шаблю і з маху скочив на коня. Іхав, не питаючи шляху, обминав станиці і застави, — добував до Тереку. І таки знайшов хатину свого знайомого Івана, двоюрідного брата кума Олексія, постукав у двері. Він знав, що в цій станиці живе чимало нових поселенців, і розміркував, що серед них легко загубитися.

— Як живеться, Іване? — спитав господаря.

— Яке в біса життя! Платять мало, провіанту дають обмаль.

— А ви ж куди дивитеся? Вас оббирають, кривдять, а ви по норах, як руді миші, поховалися, — обурювався Омелян.

— То правда, але хто за нас заступиться? Між собою ляпають язиками багато, а щоб куди піти за людей обстати — нема охочих.

— Я за це візьмусь...

— Ти? — здивувався Іван, а по паузі сказав: — А чого ж, якщо охоту маєш... Ти до нас надовго?..

— Мабуть, назовсім... Вїхати мені звіди треба, бо хворію, а тут для мене якраз добре... З ким поговорити?

Отаман Татаринцев, як на перший погляд, виявився людиною добродушною, зажадав казати тільки щирю правду. І Пугачов почав розповідати, що він, Омелян Іванов, рік тому поселився на цих землях. Не хоче сторонитися царської служби і просив зачислити його в терське сімейне військо. Отаман Татаринцев повірив Омелянові вигадці і приписав його до Дубовської станиці. Дуже швидко увійшов Омелян у довіря товаришів і домігся, що його обрали отаманом. Однак Пугачова так само швидко й викрили, посадили на гауптвахту і прикували залізними ланцюгами до дубової лави. Йшла війна. Омелян знав, чим це може для нього скінчитися, а тому ламав голову, яким робом виборсатися на волю.

— Чуєш, ти, служивий! — почав розмову Пугачов з вартовим. — Діти в тебе є?

— Звісно, е... Як не бути. Я в такому віці, що без дітей не можна. Четверо. Найменшому рочок минув... Рочок? Та я вже два літа дома не був... Три, значить... Е-ехма! Тобі для чого?

— Чи живі твої діти? Чи є в них що їсти? — блиснув Омелян насмішливим оком.

— Цього не відаю. Тебе за що посадили?

Однак замість відповіді Омелян Пугачов повів іншу розмову.

— Чув, що в Царицині імператора Петра Федоровича впіймали, а він утік?..

— Як не чути...

Пугачов збадьорився, у його свідомості спалахнула навія на порятунок, але він не виказав хвилювання.

— Цей Петро надумав робітним людям волю та землю дати, а за це його Катька до світу звести хотіла.

— Тихіше, — зашепотів вартовий. — А ти не знаєш, де він зараз?

Омелян Пугачов необережно дзенькнув ланцюгами сполошився.

— Близько нікого нема?

Вартовий розглянувся, знову зашепотів:

— Нема, нікого нема.

— Він тут, — кивнув головою Омелян.

— Де? — відсахнувся служивий, роззираючись навкруг, але нікого, крім Пугачова, не побачив. — Ти? Свят, свят, свят!

— Тихо! Нікому ні слова. Служив ти Катьці вірно, а що їй, німкені, до російського мужика! До ваших дітей! Хай умирають з голоду! А я тобі дам усе!

Три доби сидів Пугачов і лише тепер зважився на таку розмову. Іншого виходу не було. Багато чого передумав за цей час: як бив його отаман Денисов, як другий отаман відмовив йому у відставці... Згадав про Степана Малого, який лиш натякнув темним чорногорцям, що він людина царської крові, і йому повірили, визнали за владу. А коли відчули, що їхній владика бажає їм добра, то ніяка сила не могла їх збити з думки, що він не імператор. Навіть князь Долгорукий, що хотів вивести самозванця на чисту воду, і той відмовився від свого наміру, бо за Степана заступився народ. А якби цей Степан та сказав, хто він є насправді, то чи став би правителем Чорногорії? Чорта з два!

Уперті ходять чутки по Росії, що Петро Третій живий. Що його було спіймано, але він утік. Хто розпускає їх? Хто зацікавлений у тому, щоб Петро Третій був живий? Безперечно, ті, хто хоче полегшити свою долю. Раз за Катерини живеться погано, а вона вбила чи хотіла вбити законного російського царя, то він був кращий від неї. Люди хочуть, щоб він був живий, то, значить, він живий. Народ звик до царя, інакше свого життя він не міслить...

Думки в Омеляна Пугачова плутаються. Омелян, скажімо, був отаманом, отаманував незгірше свого попередника, його поважали, йому вклонялися. Міг би, напевно, бути і чимось більшим, ніж отаман... Царем? А чому б і не так! Вийти до людей і сказати: «Слухайте! Я бажаю вам добра, я вас виведу з убожества! Ідьте за мною! Я повішаємо всіх панів на одній гілляці, а на найвищому суку — Катьку-німкеню! Ідьте за мною! Я вам дам усе, щоб не бідували ваші діти! Я ваш цар Омелян Пугачов!» Ну, це вже занадто, засміяли б... «Омелько Пугач — цар! Ха-ха-ха! Цар! Таких царів багато!...»

Прокляття! І Степана засміяли б... Тому він і назвався царем, поки не прийшов до влади, а потім звелів себе називати Малым, ніби натякаючи цим на своє далеко не

царське походження. А коли б і йому отак... Що? — налякався Омелян. Чи не божеволіти він починає? А втім... може, це допоможе йому хоч би із гауптвахти звільнитися... І, дометикувавшись до такого, Пугачов затіяв розмову з вартовим. Затурканий козак повірив. Витягся перед «Петром Федоровичем».

— Ваша величність! Я одіб'ю ланцюги — і тікаймо! Разом!

І вони втекли. Омелян Пугачов і його страж. Тікали від самих себе, де вже там про царювання думати. Бути вільним — ото найкраще. Який він цар, коли не може одного свого рятівника ошчасливити. Дякую тобі, чоловіче добрий, за порятунок! І бувай здоровий! Омелян залишає в дорозі вартового і повертається додому. Оце його царство — дружина і діти.

Софія рада і стурбована водночас. Рада, що не забув, не покинув, вернувся до рідного дому, а не кличе її з собою, бо нема куди, бо сам змушений переховуватися, щоб знову не забили в колоддя. А Омелян посміхається, мов нічого з ним не трапилось.

— А знаєш, Софіюшко, що я на Тереку й отаманом був, — сповіщає незвичайну новину.

— Та ну тебе, — відмахується обома руками — не вірять.

— Правда, був! Три станиці доручили мені їхати в Петербург у їхній справі, двадцять карбованців дали, свинцеву печатку... Ах, не вдалося!... — стукає незлобиво кулаком по столу.

— Ну й що? — зацікавилася Софія.

— Поїхав я в Моздок припасів на дорогу закупити, а мене й запали — посадили на гауптвахту, прикували ланцюгом... — всміхнувся невесело.

— І як же ти?

— Втік. Чотири доби лише пробув, а на п'яту — дай боже ноги!

— Навіжений! А ланцюг?..

— А в мене розрив-трава була! Приклав я до заліза травичку, а воно на попіл обернулося.

— Яка розрив-трава? — не переставала дивуватися Софія.

— Ет! — махнув рукою Омелян. — Все одно не паєш!..

— Ой Омеляне, чує моє серце: не помреш ти своєю смертю. Якийсь ти такий...

— Який?

— Ну, не такий, як усі.

— Кращий чи гірший?

— Не знаю, що й сказати...— подивилася пильно.— А мабуть-таки, кращий! А для мене — найкращий з усіх людей на світі!

— Для тебе...— спохмурнів Омелян.— Для тебе, звісно діло. Я для людей старався, добре діло для них зробити хотів, так ні — не можна! За карк голуба сизого та в кайдани!

— Що ж ти далі надумав робити?

— У монастир піду! Послушником господнім стану, мніхом,— випалив так серйозно, що Софія голосно розреготалася.

— Ой, насмішив...

— Ти чого?

— Весь монастир догори ногами поставиш...

— І поставлю! Давно пора і в монастирях порядок навести! А як насправді, то сходи до станичного отамана та скажи йому, що я дома, нехай присилає козаків та забирає...

— Може, не треба?

— Як це не треба? — здивувався Омелян, що йому посміли заперечити, хоч би й дружина.— Чим я тобі допоможу, коли замкнений сидітиму? Прийму кару та буду, як усі... Іди, не гайся! Розпитував я, голову на гамалику залишать, а тіло потовчуть... Було вже, витримав...

Козаки не забарилися, одвели Омеляна до отамана, а той направив у станицю Чирську, до старшини пошукової команди Михайла Федотова.

— Що, попався, голубе сизий? — добродушно спитав старшина.

— Сам прийшов. Звелить зняти кайдани!

— Звелю! І відпустити можу, соколику...

— Буду вдячний.

— Ет,— махнув рукою,— що мені твоя вдячність! Сто карбованців на бочку — і запишу тебе на службу...

Пугачов усміхнувся, вирішив поторгуватися, бо знав: ласі до грошей хабарники ніколи не пропустять випадку взяти хоч і менше, аби скоріше давали. Тому Омелян прикинувся казанським сиротою.

— Ста карбованців у мене нема, а п'ятдесят можу дати. Тільки дістати їх треба!

— Гаразд, іди й діставай! — Покликав для супроводу двох вартових.— Зніміть з нього залізо та нагляньте!... Далеко Омелян Пугачов не ходив, а завітав прямо до станичного старшини Карпа Денисова, попросив позичити п'ятдесят карбованців.

— Позичу, але спочатку скажи, для чого тобі так багато?

— На хабар старшині пошукової команди Михайлу Федотову, щоб на службу мене записав.

— Для такого діла дам,— усміхнувся старшина Денисов, прикинувши, скільки то він злупить зі свого колеги по хабарах.

А другий старшина, Федотов, здивувавшись, що Омелян так швидко приніс гроші, також поцікавився:

— Де ти взяв?

Можна було б і збрехать, бо водив Омелян за собою вартових до багатьох господарів, у деяких і не питав ні про що, а в деяких просив дати води напиться, та його самого зацікавило, як же реагуватиме старшина Федотов, що гроші йому на хабар позичив старшина Денисов. І Омелян сказав правду.

— І він знає, для чого ти позичав гроші?

— Ну що ви, як можна,— збагнувши, що справа може не вигоріти, відповів Омелян.

— Ну все одно — хрін чи редька! Він свій брат, полковник, як тільки дізнається про те, що я брав у тебе гроші, то доповість по начальству, і мене за це розжалують. Іди геть!

І Омеляна разом з іншими козаками повезли в Черкаськ. Сидить похнюпившись Пугачов, сам себе картає, що так трапилось.

В станиці Цимлянській зупинилися. Омелян виглядає з вікна станичної хати, куди завели арештованих, бачить: його добрий знайомий, з яким разом воювали в російсько-пруську війну, Лук'ян Іванович Худяков, молотить на току жито. Омелян попросив, щоб йому дозволили поговорити з Худяковим. Підійшов до Лук'яна.

— Боже поможи, братушко!

— Здрастуй! Куди це ти зібрався?

— А, чорт! Таке прикинулось, що й казати собі не розумієш, старшина наш Роман Пименов, та ти його веш, хапугу, геть розорити мене надумав, ну я й не втримався.

мався — заїхав разок по карку, що той і на ногах не встояв. Ну й...

— І правильно зробив, чого мовчати? За таке в Черкаську не довго тримають, відпустять... Не суши собі голову!

— Звідки ти взяв, що суши? Звісно, випустять! Та інше непокоїть мене: поки довезуть водою, поки розберуться — часу багато промине, а приходять пора пшеницю сіяти... Зовсім розорюсь... За мене старшина Аловленський Михайло Макаров старається, писав до військового осавула... Відпустять, але коли... Візьми ти мене, бога ради, на поруки та одвези в Черкаськ, а я тобі шість карбованців дам, заплачу за труди!..

— Гаразд! — не примітивши нічого підозрілого в словах Омелянович, сказав Худяков. — Давай гроші! Погуляй до вечора, а завтра з моїм сином поїдете!..

І пішов до старшини, що супроводив арештованих. Той добре знав Лук'яна Худякова як людину добропорядну і статечну, відпустив Омеляна. А коли з'ясувалося, що Пугачов усіх обдурив і втік од Лук'янового сина, кинулися доганяти, але він був уже далеко, — аж на ріці Койсусі, в розкольнічій слободі Чернігівці.

Опинившись у середовищі старообрядців, Омелян прикинувся ревним прихильником їхньої віри, аби втертися в довіря добродушного Івана Каверіна, виказував йому найпотаємніші порухи своєї душі.

— Для бога послужити хочу, Іване, та не знаю, де знайти богобоязливих людей. Не хочеться в козаку командувати, коли по ширості тобі признатися... Ой не хочеться! — важко зітхнув.

— Козаки — вірні слуги цариці, а того й не відають, що переслідує ця німкеня нашого брата. А Петро Федорович, той волю нам дав, з Польщі на рідні землі вернув...

Омелян на знак згоди хитав головою, сидів смирніший смирного, перехрестився навіть двома пальцями, щоб І повірив у його ширість.

— Мало зосталось надійних людей, щоб за віру нашу головою постояли, дуже мало... — скрушно говорив Омелян, прикладав кулаки до очей, що навіть Іван Каверін не втримався од сліз.

— Золота ти людина, Омеляне, воістину золота! Правду говориш, що мало таких, як оце ти, ревних охоронців віри нашої... Коли хочеш, зведу я тебе з Йосипом

Коровкою, чоловік він тямущий, порадить... Далеко тільки до нього звідси... В Кабаній Слободі Ізюмського полку живе...

Ковтаючи слюзи, Омелян Пугачов кивнув головою, важко видавив:

— Чого не зробиш заради віри нашої, поїду!..

Під вечір прибули на хутір, де жив Йосип Коровка. Відчуваючи, яке враження справив на Каверіна, Омелян послав його до господаря, щоб спитав, чи зможе він прийняти незнайому людину, бо тепер, мовляв, чимало вештається всякого люду, а трапляються й такі, кому і довіряти не годиться. Розрахунок був точний. Перше враження про прибулого у Коровки склалося досить прихильне; тому він і вийшов до Омеляна сам, ні про що не спитав, зауважив тільки:

— Усі домагаються кращого життя. Але як ти доскочиш до нього? Кажуть, що цар Петро Федорович живий... Якби це було так, легше було б нам з тобою.

— Легше... — прошепотів Омелян. Потім пошвавився: — У мене під Кременчуком скарб закопано — срібло, одяг. Під Бендерами добув. Та чума не пустила привезти. А під Бендерами, чуєш, нові слободи ростуть, жити там людям вільно.

— Чув я про це, — відповів Йосип Коровка.

Але в словах його Омелян не відчув, що господар хоче залишити прибулого в себе, а тому поспішив сказати:

— Коли діло трапляється, то робити треба його не зволікаючи. А тому не залишусь я в тебе ні на один день, а одразу поїду в Бендери, розвідаю, чи справді селяться там, а тоді повернусь назад, щоб про все вам розповісти...

— Діло кажеш, діло... — зрадив Коровка. — Коли там і справді добре та вільно людям живеться, то поїду і я з сином...

Розлучилися обидва задоволені: Коровка — що відізнався незнайомого, а Омелян — що переконав-таки старого в тому, що має скарб, і поспішив, але не в Бендери, а в сусіднє село Протопоповку, найнявся, щоб дарма не гаяти час, до попа на роботу, заохав у себе попадію, і працював стільки днів, скільки необхідно було витратити часу на дорогу до Бендер та назад. Бо суди йому без документів потикатися!.. Омелян Пугачов став обережнішим і винахідливішим.

— Ну як, Омеляне Івановичу, вдалося тобі до Бендер

дістатися? — спитав Коровка, коли Пугачов знову прийшов до нього.

— Вдалося! — оком не моргнувши, відповів Омелян. — Та щоб оселитися там, самому треба їхати, щоб указ одержати на поселення.

— Сам я не можу зараз їхати, а пошлю з тобою свого сина Антона. Візьми пару коней, мій паспорт, п'ятдесят карбованців, та й з богом!

Омелян був радий і, щоб заспокоїти старого, категорично сказав:

— Ти тут хліба не сій, сіна не коси, бо цього разу невідмінно звідси вийдеш, шкода буде залишати, бо ж посієву з собою не забереш! — Усміхнувся, підморгнув хлопцеві, стрибнув на віз, свиснув батогом над кінськими спинами.

16

Уквітчана сліпучими зорями, схилилася над селом тиха серпнева ніч. Лише легенький вітерець пустує у верхів'ях дерев, злегка шарудить сонним листям. Спить земля, заснули люди і птахи, поховалися по норах звірята. Тільки Семен Гаркуша з побратимами заснути не можуть. Вони збираються громити маєток недолюдка пана Сорочинського.

Пробратися в обійстя пана непомітно майже неможливо — подвійний частокіл, подвійні ворота, а по коридорі тому вдень і вночі гасає ціла тічка справжніх вовкодзів — жарту з ними погані. Тож і вирішив Семен обхитрити передбачливого пана, а таки домогтися свого. Найближчі Семенові побратими — Роман Подолянко, Юхим Білявський, Яким Босенко, Максим Стягайло та інші — надійні, віддані Семенові люди — не підведуть.

— Якись люди заїхали на ночівлю до Сорочинського, — доповідає Семенів касієр Максим Стягайло.

— Хто такі? Скільки їх? — Приглядається до Яким, що досі наймитує в пана, а вчора навіть на конюшні лежав під ударами, але то останній раз, цієї ночі він розраховується з ним, не любить Яким боржником бути, тому й прийшов до Семена.

— Двоє однією підводою приїхали, сказали, що купці, документи показували і залишилися ночувати...

— Зі збоєю?

— Не примітив. Але, мабуть, нема.

— Ну, вони нам не страшні! Нас багато, та які козаки-люди!.. Гидван готовий? — дивився на Романа, зодягненого в мундир майора.

— Так точно, ваше превосходительство! — відрпортував Подолянко Семенові Гаркуші, що був у формі генерала.

— Младець, хвалю за службу! — Кілька «інших чинів» пирснули зо сміху, але Семен покосував на них, зауважив: — Щоб я цього там не чув! Гобіть усе так, як я вам уже сказав... Згозуміло?

Закивали головами. Подалися до шинку. «Майор» розбуркав шинкаря, доповів, що приїхав генерал і шукає пристойного місця на постій. Сонний чоловік розгубився.

— Який постій у шинку? Ходімо вже в хату!

«Майор» одразу зарепетував:

— Ви хочете, щоб я дозволив собі увести в цей свинюшник генерала? Мовчать! — гаркнув раптом, хоч йому ніхто й не заперечував. — Ей, ти!.. — колов очима шинкаря. — Невже в цьому богом проклятому місці нема порядної хати, де можна було б відпочити генералові? Мовчать!

— Есть! Есть! — забелькотів шинкар. — У пана Сорочинського... Двоповерховий дім, порядний господар...

— Веди нас до нього! Що? — заревів. — Веди!

— До пана, ваше... Не знаю, як вас величати...

— Що? Ти заперечуєш? Мовчать!

— Як бога кохам, зараз, зараз...

Незабаром шинкар затарабанив у ворота пана Сорочинського і почав умовляти сторожа, щоб той відкрив ворота та приборкав собак, які зняли такий неймовірний гвалт, що важко було один одного почути. Генерал сів у ридвані, шинкар його і в очі не бачив.

— Без дозволу пана не можу, — кричав сторож, — суворо наказано!

— Клич пана! Клич, заради бога, пана!

Довго тривали переговори, нарешті брама розчинилася.

— Генерал Дормедонт Аристархович Задунайський! — гаркнув що є сили «майор».

Сорочинський кивнув сторожу. Три офіцери на конях вїхали в двір, за ними генеральська карета, за нею критий ридван, за ридваном — генеральський почет. А ад'ютант генерала, майор Подолянко командував:

347

346

— Зайнять пости! — і почав називати, де кому стояти. — Усіх цивільних гнати з двору!

Сорок-Сорочинський лупав очима, нічого не розумів. Ад'ютант підлетів до нього:

— Куди накажете вести генерала?

— Га? — розгубився Сорок-Сорочинський.

— Кімнати для генерала готові? Мовчать!

— Я зараз! — схаменувся Сорок-Сорочинський, поклав слуг.

«Генерал» увійшов стомлений, ліва рука висіла у черезплічнику, голова забинтована, на скроні крізь білу пов'язку проступала кров. Чорні вуса звисали нижче бороди, чорні бакенбарди робили обличчя видовженим. Важко було вгадати, якого віку ця людина.

— Заходьте, ваше превосходительство, — припрошувала пані Сорок-Сорочинська, боячись глянути на генерала, якого вперше в житті пощастило зустріти. Дві дочки пана виглядали крізь напіввідчинені двері, цікаво розглядаючи високого гостя.

Генерал підійшов до стола, сів у крісло, за спиною став ад'ютант, біля дверей — два солдати.

— Догмедонт Агистагхович Задунайський, — відкомендувався Семен Гаркуша.

— Евкул Домнович, — уклонився пан Сорок-Сорочинський.

— Може, повечеряєте з нами? — підкотилася товстуха, дружина господаря, пані Сорок-Сорочинська.

— Дякую, не відмовляюсь.

Вечеряли мовчки. Ад'ютант стояв мов укопаний, до страви не торкався, та його й не припрошували. Два солдати — охоронці особи генерала стояли біля дверей, як дві живі мумії. По вечері генерал подякував господині, знайшов очима ікону, перехрестився.

— Ну як, Евкуле Домновичу, живете?

— Жилося б і нічого, ваше превосходительство, так Гаркуша...

— Пагдон! Гагкуша — це хто?

— Розбійник, ваше превосходительство, грабіжник... Ну, потрапять він до моїх рук, — пригрозив Евкул Домнович.

Генерал повернув голову, люто зиркнув на ад'ютанта.

— Приведіть сюди Гагкушу!

— Ваше превосходительство, я не знаю, де його шукають!

— Що? — схопився на ноги генерал. — Ти не знаєш? — налився кров'ю, вихопив з піхов шаблю, рубонув нею — одбатував ріжок стола. — Гагкушу сюди негайно!

Ад'ютант кулею вилетів з приміщення. Господар злякано кліпав повіками, тіпалася, мов у пропасниці, господня.

— Та навіщо вам той Гаркуша!.. — наледве вичавила пані. Благов і Сорок-Сорочинський:

— Не треба, ваше превосходительство!

Але генерала спинити було годі.

— Як це не треба? То ви з ним заодно? Бунтівник! — кинув солдатам. — Зв'яжіть його і киньте в льох! Завтра ж доповім генерал-губегнатогу! Гозвелосся злочинців! Усіх у льох! — показав очима на пані і панночок, що поховалися в сусідній кімнаті.

— А що з купцями робити? — спитав ад'ютант.

— Сюди пгиведіть! — І як же здивувався Гаркуша, коли в одному з купців упізнав Омеляна Пугачова. Побачив, махнув рукою, щоб вивели, сказав: — Щоб жодна соломинка з воза в цих купців не впала! Скажи там!..

У цей час у кімнату забіг молоденький офіцерик, гукнув:

— Ваше превосходительство, гінець!

— Від г'афа Гумянцева? — швидко зреагував генерал. — Іду! А ти, — звернувся до ад'ютанта, — згоби обшук, чи нема якихось папегів пготи імпегатгиді. І вслід за мною!

Коли в хаті і надворі все стихло, слуги визволили хазяїв в льоху. Пан увійшов до вітальні брудний, пом'ятий.

— А-а-а де генерал?

— То не генерал був, — відповів лакей.

У цей час у сусідній кімнаті почувся відчайний лемент пані Сорок-Сорочинської та її дочок. Всі троє забігли до вітальні.

— Пропали ж ми, пропали! Усі гроші і коштовності забрано!..

А Семен Гаркуша і його побратими, переодягнувшись, відраховували, скільки грошей і на яку суму коштовностей їм «позичили» вони в Евкула Домновича, щоб допомогти бідакам. Власною рукою відраховував Гаркуша триста кар-

бованців, дав Якимові і суворо наказав передати їх тому купцеві, що назветься Омеляном Пугачовим.

— Той, що нижчий на згіст. Не впізнав він мене, ма-
буть, також подумав, що я генегал... Ха-ха-ха!..

— А де вас шукати, коли передам?

— Або у Вовчому лісі зустрінємось, або там, звідки
виїздили... Тільки г'оші пегедай!

— Передам, не турбуйся, отамане! Але у Вовчий ліс
не йдїть, хіба мало інших байраків та лісів?

— Чому не йти?

— Бо там Василь Злий отаборився...

Гаркуша цього не знав. Чув про Василя Злого, роз-
повідали йому, що цей отаман утричі більшого од Семен-
нового загону нападає на великі поміщицькі маєтки і все-
народно судить господарів за їх збиткування над людьми.
Не милує і грабіжників, впіймали якось у Василівці трьох,
вчинили суд і повісили потім на очах у пограбованих се-
лян. То коли у Вовчому лісі отаборився Василь Злий, за-
важати йому Семен Гаркуша не буде. Може, навідається
коли...

Вранці далеко від села, де жив пан Евкул Домнович
Сорок-Сорочинський, вийшов Семен на берег ріки і зу-
стрів кобзаря Гаврила Безрідного з молоденькою повада-
таркою.

— Добгидень, кобзагю,— привітався Семен.

— Гаркуша! А послухай лиш, що я тобі скажу...—
торкнувся Гаврило струн.

Ге-ей! Іде Семен крізь болото,

Слово мовить пану:

— Давай, пане, срібло-злото,

Дорогі жупани!—

Ге-ей! Бере Семен срібло-злото,

Виверта кишені,

Собі шеляг, а голоти

Сипле повні жмені, ге-ей, ге-ей!

Гаркуша розгубився. Стояв мов укопаний. Ударив
хвиля в берег, зашелестів у вербовому гіллі швидко-
лий вітерець, вивів із задуми. Семен стрепенувся, зірвав
з голови шапку, вдарив нею об землю.

— Е-ехма! За люд пгаведний і головою накласти не
стгашно! Пісні співають... То вігять же, вігять Семенові
Гаркуші! Хоч і мало я згобив для них... А тгеба більше!
Якогога більше!..

— А так, Семене... Заходив я до Турів у Бране По-
ле — бідують... Та хіба тільки вони!..

Через кілька днів після розмови Семена Гаркуші з
кобзарем Гаврилом Безрідним в обійстя Турів зайшов
лідусь просити милостиню. Секлетина Туриха врізала
скибку хліба, дала нещасному. Бідкалася:

— Зубожіли ми, нема чого й дати. Посидь на призьбі,
голубе, погрійся на сонечку, поки юшка скипить, то попо-
їси гаряченького.

— А де Кузьма, матінко? — спитав старець.

— На роботі, голубе... На панщині! І невістка там...

— А Павло Повело?

— Також на роботі, із сином... А звідки ти їх знаєш?

— Я? Тихіше тільки, не зчиняйте галасу, я — Семен
Гаркуша!

— О-о, чого б це я кричала...

— Візьміть сто кагбованців та Кузьмі віддайте...

А це — Павлові, хай не бідуює чоловік. А де Леванда?

— Вигнали її з хати, бо то попівська... Поки церкви
не було — жила, а потім... До Варки вона перейшла. Мож-
на було й до нас, та Варка настояла, щоб не так сумно
було самій... Вони сьогодні, здається, дома...

— Зайду і до них... А про Данила нічого не чути?

— Чути-то чути, та чутки невеселі... Шукають його,
Семеночку. Що Божич, а що кошовий... До Степаниди
кілька разів наїжджали, розпитували... Ох, життя! Що
тільки робиться на світі божому... Петрусь там за стар-
шого.

Довго їхали Омелян Пугачов і Антон Коровка, побу-
вали у Кременчуці, потім у Крюкові. По дорозі дізнали-
ся, що під Бендерами вже ніяких поселень нема, і виріши-
ли їхати в Стародубські слободи. В монастирі зустрілися
із старцем Васи́лієм. Це була літня людина, розважлива
і мудра. Омелян Пугачов довірився йому і розповів про
свою долю, нічого не втаївши.

— Де ж мені тепер голову прихилити та як влашту-
ватися по-людському? — допитувався Омелян у старця.

— Вірю, сину мій, що правду глаголиш. А пораджу я
тобі от що: ідь у Вітку, а потім з'явчися на добрян-
ський форпост, що на Чернігівщині, навчешся вихідцем
звідти, і тебе поселять де забажаєш... Багато хто так
робить...

Омелян гірко всміхнувся — свого часу він їздив у Вітку виганяти нещасних, а тепер сам прямує туди в надії на порятунок. Дорога відома, необхідно лише непомітно перейти польський кордон і прикинутися вихідцем із Польщі. Протягом трьох днів добувалися Омелян і Антон вовчими стежками до Вітки і поселилися у заможного селянина Семена Крилова.

— Плату наперед! — зажадав Крилов. — А коли нема чим платити, ідіть геть або наймайтеся сіно косити! Чимало тут всякого нагороду товчеться, нікому віри нема!

— Господи, прости його, грішного, — перехрестився Омелян. — Сам не знає, що творить.

— Грошей, бачу, в тебе нема, — пом'якшав Крилов, — а робити згодний?

— Згодний! — кивнув Омелян.

І хоч гроші в нього були, він не спішив їх витратити. Протягом тижня працював Омелян у Крилова. «І Семен Крилов, і Семен Гаркуша — обидва білоруси, — думав Пугачов, — один усім добрим людям — брат і товариш, а другий три шкури намагається з ближнього здерти... Неоднакові Семени живуть на світі!»

— Добрий з тебе робітник, Омеляне! Залишайся назовсім!

— Дякую! Я сам хотів просити вас про це... От тільки навідатись до матері треба, побачити, як живе, а тоді вже я вас ніколи не покину.

— То чого ж, поїдь!..

— Боюсь. Документа в мене немає, що я місцевий житель. Якби ви допомогли дістати, я б вам цілий рік дурно робив...

Семен Крилов спокусився Омеляною обіцянкою, допоміг дістати документ, і Пугачов, залишивши у Вітці Антона Коровку, подався на добрянський форпост, показав папір, що він прибув із Польщі, і заявив, що хоче повернутися на рідну землю в Росію. Та перш ніж одержати паспорт, Омелян повинен був протягом трьох тижнів перебути в карантині. А щоб без діла не сидіти, то раз із сусідою по нещастю Логачовим найнялися збудувати Кожевникову баню. Працювали дружно і з натхненням... Купець Кожевников був задоволений роботою, а коли дізнався, що обидва ідуть на Іргиз, просив кланятися отцю Філарету і дав на дорогу хлібину.

— Прочитай, Олексію Семеновичу, що тут у паспорті написано! Тільки, читаючи, води пальцем, щоб я бачив,

де ти читаєш... — З Олексія Логачова читача був, як п'яний ходить, наслу подужав те писання.

— «Пред'явник сього, що вийшов з Польщі і прибув на добрянський форпост, віри розкольніцької Омелян син Іванів Пугачов, за бажанням його для життя определений в Казанську губернію, в Сибірську провінцію, на ріку Іргиз, якому по тракту чинити вільний пропуск...»

— Уф, візьми! — стомився Логачов. — Краше ціпом цілий день махать, аніж в мудрації такій розбиратися.

— «Чинити вільний пропуск...» — замріявся Омелян. — Слухай, Олексію, що я думаю... Вільний пропуск — це на папері тільки, а я хочу дати волю усім людям, таким, як ми з тобою...

— Ти що ж, цар Петро Федорович? Ні, Омеляне, покинь і думати, бо потрапиш з вільним своїм пропуском в каземат...

— А ти ж для чого паспорта шукав? — дивувався Омелян.

— Не хотів бути вбитим на війні невідомо заради чого... І от врятувався, дійду до місця і житиму спокійно...

— Спокійно?

— Як і всі... А спокою зараз ніде нема. А ти, як я подивлюся, не тільки про себе думаєш... З тобою ще в халепу векочиш.

— Не бійся, скоро ми розійдемося... Зроби мені на прощання одну послугу: розкажи усім, що я багатий і що в мене товари і гроші закопані, що взагалі я людина незвичайна...

— А це правда — незвичайна і є... Грошей чортма, а кажеш, що їх у тебе кури не клюють...

Омелян збагнув, що переборщив, довіряючись Олексієві, а тому засунув за пазуху руку, витяг сто карбованців і дав Логачову.

— Візьми, дарую! Хотів перевірити, чи ти чесний. І запам'ятай, що грошей у мене справді багато і я виведу козаків з неволі...

— Царський подарунок! — вигукнув Олексій. — Людина, прямо скажу, загадкова... Може, й справді...

У багатьох селах і містах довелося побувати Омеляну Пугачову, зустрічатися з різними людьми, поки нарешті добувся в село Маликовку, де одержав дозвіл залишитися на кілька днів. Не гаючись подався в Мечетну слободу

до ігумена монастиря отця Філарета. Колишній московський купець сподобався Омеляну, і він розповів йому про свої митарства. Поскаржився, що ніяк не може допомогти ні собі, ні людям. Просив заступництва і допомоги.

— Знаєш, Омеляне, що зараз на Яїку робиться? Козаки бунтують, отаманів не слухають — порохова бочка! Нема кому сірника витерти та до тієї бочки піднести...

— На Яїку? — зацікавився Омелян. — Поїду, намовлю їх до втечі, стану їх отаманом, переселюсь на Кубань.

— Вірно чиниш, сину. Катерина недостойна, щоб їй служити, — схвальновав намір Омеляна отець Філарет. Молодий, спритний донський козак з чорною бородою і живими блискучими розумними очима так сподобався отцю Філарету, що він викликав до себе художника-мніха, щоб той зробив йому на пам'ять Омелянів портрет. Пугачов не заперечував.

У цей час на Яїк збирався їхати купець Семен Філіпов, і Омелян найнявся до нього в помічники. Пугачов скрізь пильно приглядався до життя яїцьких козаків, прикидав, чи справді легко підбурити їх до повстання. Зупинився він у козака Дениса П'янова, знайомого Філіпову. Якось господар у вільний вечірній час спитав Пугачова:

— Чутка йде, що в Царицині цар Петро Федорович об'явився... Що ти на це скажеш?

— А ти вір, — заблищав очима Омелян, — вір! Суцця правда, що його в Царицині спіймали, а він утік і замість нього іншого замучили... Почекай трохи, братушко, він ще й сюди заявиться!..

— Як то може статися? — дивувався Денис. — Адже ж Петро Федорович помер... Про це й указ священник у церкві читав...

— Е-е, мало що можна написати... А хіба всіх тих, кого хапає старшина, втримаєш, коли втекти захотять? Отак і Петро Федорович... Так то ж цар, на нього кайдани не накладуть... Живий Петро Федорович, надія наші!.. Живете ви — не дай бог нікому, а мовчите... А чого мовчите, то й самі до ладу не знаєте. І як вам, яїцьким козакам, не соромно, що ви терпите такі утиски у ваших привідеях! Е-ех! — похитав головою Омелян і замовк. Але слова його зачепили за живе Дениса П'янова.

— Нема кому навчити, що робити, от і...

— Та хіба ви без голів, хіба самі дومتитувати не можете — покинути Яїк і податися на гульові землі!.. Хіба мало таких куточків, де можна знайти притулок?

— Як то можна — покинути все надбане!.. А грошей де на переїзд взяти?

— Ну, на вихід грошей вам дам я!..

— Ти? — здивувався Денис. — Смільки ж ти можеш дати?

— Для початку по дванадцять карбованців на сім'ю, щоб не сутужно було, а там видно буде...

— Що? — вибалушив очі яїцький козак. — Що ти сказав? По дванадцять карбованців?

— Це для початку... Ти думаєш, мало?

— Мало? То ти можеш і більше дати? Та звідки в тебе такі гроші?

— Купець я закордонний, чув про таких? Закордонну торгівлю веду... — Пугачов не наважувався назватися імператором Петром Федоровичем Третім, він хотів почувти це з уст яїцького козака, але той, як видно, був не в кмітливих.

— Дива-а, — зовсім розгубився вкрай спантелечений Денис П'янов. — Коли в цьому, що ти тут наговорив, бодай половина правди, то... Та ні, нікому більше ти не кажи про таке, бо коли дізнаються, то одразу закують у кайдани й вишлють, де Макар телят не пас... Як злісного підбурювача...

Омелян Пугачов розвів руками.

— Ваша справа, козаки, я із своїм добром не набиваюся. Але шкода мені вас, ой як шкода! — Він картинно вхопився за голову, сперся ліктями об стіл і заплакав.

Денис П'янов і зовсім розгубився — щоб то людина, так за чужим горем побивалася. Ні, не проста це людина, якась незвичайна... І почав тайкома стежити за Омеляном, поки він із Семеном Філіповим жив у нього. Примітив: на ярмарку купив доброго краму на сорочку, не торгувався, навіть надбавив плату. Запропонував Денис, щоб його невістка пошила Омеляну сорочку, він не відмовився, а тому було цікаво знати, як же він віддячить... Не хотіла невістка (за намовою Дениса) брати плату, але Омелян розгнівався, так люто блиснув очима на Дениса, що той знітився, махнув рукою, закашлявся.

Повертаючись разом з купцем Філіповим у Мечетну слободу, Омелян всю дорогу говорив, як він підніме яїцьких козаків, стане їхнім отаманом, а купець зробить старшиною.

— Та в тебе що — царська казна?

— А я цар Петро Федорович і є! — торокнув Омелян.

У купця Філіпова очі полізли на лоб. І коли він прибув на місце, то поспішив до управителя, розповів йому про розмову з Пугачовим. Омеляна заарештували і відправили спочатку в Сибірську провінціальну канцелярію, а потім у Казань.

— Хто ти такий? — допитувалися в Пугачова.

— Розкольник я. Без вини страждаю за хрест і бороду!..

— Не Петро Третій?

— І день і ніч молюся я за Петра Третього, царя-батьошку нашого, — хрестився побожно Пугачов, зачочуючи під лоб очі.

— Тьху!

До Пугачова в камеру підсадили вивідчика, та йому нічого не вдалося дізнатися від хитрого ув'язненого.

— Ох, гріхи мої, — молився вдень і вночі бородатий, — за що я караюся! Чи не можеш ти, чоловіче добрий, передати старцю Філарету, що я тут безневинно страждаю?..

Вивідчик дивувався, передав по начальству, що це справді якийсь релігійний фанатик, і на Омеляна махнули рукою, послабили варту. І знову Пугачову вдалося втекти з в'язниці на Яік. На цей раз Омелян зупинився в козака Оболяєва, з яким уже був знайомий і якого за безглузду в розмові примовку прозивали Яремина Куриця.

— Ну, Яремина Куриця, приймай гостей.

— Боже мій! — зрадів господар.

Тепер Пугачов думав, як довести козакам, що він — Петро Федорович, імператор всеросійський.

— Затопи мені, Яремина Куриця, баньку. З дороги я...

У баню запросив Пугачов і Оболяєва.

— Що це в тебе на грудях? — спитав господар, показуючи на шрами, що залишилися від наливів і мали вигляд хреста.

— Не кожний достоїн мати такі знаки, — усміхнувся Пугачов і поплескав голого Оболяєва по плечу.

— А ти скажи, скажи!.. — допитувався Оболяєв, коли вийшли з бані.

— Царські знаки, Яремина Куриця, — спокійно сказав Пугачов.

— Славно ти брешеш, — не повірив Оболяєв.

— Брешеш? Та як ти смієш говорити таке! Що ти рівня мені? — Спалах гніву був такий страшний, що Оболяєв упав на коліна, почав просити прощення. — Пробачте... Тепер пробачте, — уже спокійно говорив Пугачов.

Устань з колін! Я тебе прощаю! А Катюді, дружині моїй, не прошу! Павла Петровича тільки шкода, сінка того... Тільки про це нікому, чуєш? Жодній душі!

Оболяєв тремтів мов у пропасниці: Адже йому випала честь бачити на грудях Петра Федоровича царські знаки. І, звісно, не стримався, усім розп'якав, хто в нього живе. Пугачов на це сподівався, а тому тримався незалежно, набундючено.

— Ваша величність, — попросив одного разу Пугачова Оболяєв, — дозвольте тайність вашу козаку Григорію Закладову одкрити!

— Не дозволяю! — сказав таким тоном, що Оболяєв ще більше впевнився — цар!

Канючив:

— Дозвольте, ваша величність!

— Сьогодні не дозволяю, завтра приходь!

Пугачову того тільки й треба. Бачив, як стрімголов побіг Оболяєв до Закладова. Хвилювався.

— Ну, що ти примітив ще? — питав козак.

— Цар! — категорично ствердив Оболяєв.

— Та ну? — скинув шапку Закладов.

— Істинний Христос, не брешу, — перехрестився Оболяєв, — знаки, голос і весь... Віні! Цар!

— Ну, значить, не поминув нас господь милістю своєю. Слава тобі, вседержителю!

Чутка, що Петро Третій живий, ширилася, обростала легендами. Кілька козаків чомчали до Оболяєва, аби доступитися до Петра Федоровича, переконатися, що це не порожні балачки. Пугачов приймав їх без зайвої метушні, терпляче пояснював посланцям яїцьких козаків:

— Я даю вам свою обіцянку утримувати ваше військо, як донське, давати по дванадцять карбованців платні і по дванадцять четвертей хліба. Дарую вам безмитно ріку Яік з усіма протоками, сінними покосами і риболовлею, землю й угіддями. Дозволяю вам везти сіль на всі чотири боки, хто куди хоче. А ви мені послужіть за це вірою й правдою...

«Знає, все знає, що треба козакам», — хитали головами посланці, затаївши подих. Яїцькі козаки розправляли плечі, заговорили голосніше, почали погрожувати отаманам: почекайте, не так з вами поговоримо! Отамани прощали про самозванця, кинулися заступити, але він устиг втекти в іргизькі ліси. Забрали Оболяєва, почали допитувати.

— У тебе хто проживав?

— Цар! Петро Федорович, — сміливо відповідав Оболяєв.

— Та ти знаєш, що говориш? — захлинався від люті отаман.

— Знаю, — стояв на своєму козак. — Я знаки бачив...

— Які ще знаки?

— Царські... Як у баню ходив, однією водою з його імператорською величністю мився. На грудях, хрестом!

— На грудях? Тьху! А більше ніде знаків не було?

У Таловий Уметь Пугачов приїхав, коли господаря ще не було дома. На нього чекали козаки — Чучков, Караваєв, Шигаєв, М'ясников і Зарубін-Чика. Щоб не наразитися на Катерининих сатрапів, зустрілися в степу. Козаки без вагань пристали до Пугачова, хоч і не всі вірили, що він цар, Петро Федорович. Але це їм було байдуже, важливо інше — людина, яка поверне їм давні їхні права, повинна бути людиною прийшлою, не званою яїцькими козаками.

Пугачов почав діяти. Шигаєва і Караваєва він послав у Яїцьке містечко, щоб сповістили війську про появу Петра Третього, а сам із Зарубіним-Чикою, М'ясниковим і Чучковим виїхав у степ до Узеня.

Чутка про самозванця швидко докотилася до старшини і коменданта Симонова. В погоню за ним на річку Усиху відправили загін, але прихильники Пугачова попередили його. На вказаному комендантом місці нікого не виявилось. А між тим повстанців, які стали на бік Пугачова, нараховувалося близько вісімдесяти. І серед них дев'ятнадцятилітній козак Яків Почиталін, один-єдиний, що вмів читати і писати. Цьому козакові і продиктував свій перший маніфест Омелян Пугачов:

«И которые мне, государю, императорскому величеству, Петру Федоровичу, вѣнныя были, и я государь Петр Федорович, во всех винах прощаю и жаловаю я вас: рякою вяршин и до усья и землею, и травами, и денежным жалованьям, и свинцом и порахам, и хлебным правиянтам, я великий государь амператор, Петр Федорович».

Маніфест було прочитано в хуторі Толкачові сімнадцятого серпня тисяча сімсот сімдесят третього року. І як падає добірне зерно в родючу ниву, щоб потім дати буйні сходи, так слова цього маніфесту глибоко западали в душі

повстанців. Вісімдесят пар очей іскрилися радістю і палали вогнем.

— Оце імператор! Оце!..

По хуторах і містечках розіслали гінців збирати людей під государеву руку. Потім розгорнули знамена і рушили до Яїцького містечка. По дорозі Пугачову, як государю, були передані подарунки від киргизького Нур-Алі-хана. Пугачов послав хану листа з проханням на знак вірності прислати йому сто чоловік озброєних киргизів. Нур-Алі-хан не забарився.

До Яїцького містечка Пугачов посувався повільно, обростаючи одностудцями. У Сластиних хуторах було скоплено Скворіна, прихильника козацької старшини. Пугачов хотів його одпустити, але повстанці домоглися, щоб Скворіна повісили. Це була перша страта, здійснена за вказівкою Пугачова.

Оминувши Яїцьке містечко, Пугачов рушив до Ілецького. По дорозі зім'яв яїцькі форпости і захопив гармати з зарядами і їстівні припаси. Ілецьке містечко здалося добровільно, жителі зустріли Пугачова хресним ходом. Отамана Портнова, що не визнавав Омеляна Пугачова за імператора, було повішено.

Потім взяли фортецю Розсипну. Гарнізон перейшов на бік Пугачова, а офіцерів і священника повішено.

Фортеця Нижньоозерна вирішила оборонятися, але після короткої перестрілки здалася на милість переможців. Коменданта фортеці Харлова, який наслідився чинити опір, порубано на шматки.

Після недовгої сутички здалася фортеця Татішево. Тут Пугачов захопив велику суму грошей, провіант і краді в краї гармати. Тепер уже Пугачов був не просто розбійник, як про нього говорили царські генерали, а сильний противник.

18

Селянська війна під проводом Омеляна Івановича Пугачова по-справжньому занепокоїла імператрицю Катерину, і тому вона спонукувала скоріше кінчати російсько-турецьку війну, яка йшла до переможного, хоч і дорогою ціною здобутого кінця.

— Негаймо почати переговори! Доручити це роботу Румянцеву! — наполягала Катерина.

359

— У випадку невдачі наступальні дії армії зупинити і перейти до оборони! — радив Микита Панін Румянцеву.

— Наступати! — відреагував по-своєму головнокомандуючий Румянцев. — Узяти Шумлу! Там зараз візир. А коли візьмемо Шумлу, турки будуть поступливіші. З нами бог! Дійте!

Розбивши п'ятитисячний загін турків, генерал-поручик Каменський зайняв Базаржик. Румянцев з головною армією рушив на Шумлу. Візир вислав назустріч Каменському сорок тисяч війська, але воно було розбите генералом Суворовим. Російські війська зупинилися табором за п'ять верст від Шумли. Візир зажадав перемир'я. Румянцев цю пропозицію категорично відхилив. Візир запропонував відновити конгрес. Румянцев не згодився і рушив двома піхотними полками і двома ескадронами в село Кучук-Кайнарджі, роблячи вигляд, що йде на з'єднання з корпусом Каменського. В Кучук-Кайнарджі прибули турецькі уповноважені і попросили почати мирні переговори.

— Ні про які переговори не може бути й мови. Це тільки діти граються у війну, а ми воюємо. Не ми почали цю війну, то нехай турки і пожинають плоди свого безглуздя! Нема мені часу на порожні балачки! Я поспішаю!

— Ваша світлість, турецькі послі наполягають, — доповів укотре ад'ютант.

— Ні на які поступки я не піду!

І турки стали поступливішими. Десятого липня тисяча сімсот сімдесят четвертого року Кучук-Кайнарджійський мир було підписано. За умовами миру, кримські татари визначалися незалежними в своїх ділах політичних і громадянських, а в духовному мали повне право чинити по закону магометанському. Всі землі і всі фортеці в Криму, на Кубані і на Таманському півострові віддавалися татарам, крім Керчі і Єнікале, які приєднувалися до Росії, як і замок Кінбурн з його околицями і всіма степами між річками Бугом і Дніпром. За Портою залишалися Очаків, Молдавія, Валахія та інші місцевості на вигідних для жителів умовах.

Торгівля і мореплавання купецьким кораблям Росії дозволялися у всіх водах.

Порта зобов'язалася заплатити Росії за воєнні витрати чотири з половиною мільйони карбованців.

Переговори за дорученням головнокомандуючого вів князь Репнін, він же і повіз у Петербург звістку про їх результати.

Російсько-турецька війна закінчилася. Але всередині країни продовжувалася селянська війна на чолі з Омеляном Пугачовим, що оголосив себе Петром Третім. Ця війна набирала такого широкого розмаху, що Катерина занепокоїлася. Звістки, щодень тривожніші, дратували її слух, доводили до відчаю.

Один лише Григорій Потьомкін, новий фаворит Катерини, єдина її втіха і розрада в той час, умів заспокоїти імператрицю, підказував, що варто було б зробити, і його підказки ставали законом, обов'язковим для всіх. Потьомкіна ненавиділи, боялися і водночас шукали його товариства. Про нього говорили, що це або божевільний, або шарлатан, або ж геній. Як би там не було, але, починаючи з весни тисяча сімсот сімдесят четвертого року, жодна державна справа не вирішувалася без відома Потьомкіна, він фактично був віце-імператором, незалежно від того, чи був у Петербурзі, чи далеко за його межами. Хто ж він, звідки прийшов і яким чином йому вдалося повелівати долями мільйонів людей і впливати на хід історії?

Григорій Потьомкін народився в дворянській родині в селі Чижеві поблизу Смоленська, рано втратив буйного, неврівноваженого батька Олександра Потьомкіна, по смерті якого разом з матір'ю переселився в Москву, де й жив під опікою родича, президента камер-колегії Григорія Матвійовича Козловського. Там він навчався в школі Літнела.

— Ким ти будеш, Григорію, коли виростеш? — питали молодого Потьомкіна товариші по навчанню, і той, не замислюючись, відповідав:

— Архієреєм або міністром. Так-так, — уточнював, — почну з військової служби, а як не зумію солдатами командувати — попами управлятиму.

Це був, звісно, жарт, але з нього видно, що уже в молодих роках Потьомкін мріяв піднятися на високий ступінь суспільного буття. А поки що вчився. Вчився без ніякої системи; поезія, філософія, богослов'я і мови, латинська й грецька, були його улюбленими предметами. Багато читав. Пам'ять у Потьомкіна була феноменальна: раз прочитавши книгу, він запам'ятовував написане на все життя, міг дослівно цитувати цілі сторінки. Двічі нічого не перечитував.

Після закінчення школи Літнела в Німецькій слободі Потьомкін успішно почав навчання в Московському університеті, мав золоту медаль за успіхи, у числі краді-

вихованців університету в 1757 році був представлений імператриці Єлизаветі, кілька тижнів провів серед придворної знаті. Повернувшись із Петербурга в Москву, Потьомкін накинувся на книги, перестав відвідувати лекції, і з університету його виключили.

Як і всі дворяни, Потьомкін числився на військовій службі, його підвищували в чині: кінної гвардії рейтар, капрал, каптенармус. Позбавившись можливості вчитися, поспішив на пораду до Амвросія Зертис-Каменського, архієпископа Крутицького і Можайського, що був на той час у Москві. Розповів йому, що хоче присвятити своє життя військовій службі, і попросив грошей на дорогу.

За царювання Петра Третього в Петербурзі став вахмістром, його було взято ординарцем до принца Георга Голштинського, водночас він командував ротою. Коли по Петербургу прокотилася чутка, що готується переворот на користь Катерини, Потьомкін одразу приєднався до змовників, умовляв солдатів проголосити імператрицею Катерину, жінку розумну, розсудливу, яка, хоч і іноземка, опікується долею Росії. Старання Потьомкіна не пройшли марно. Він одержав чотириста душ селян, чин підпоручика, десять тисяч карбованців, а через чотири місяці Потьомкін став камергером і мав право вільного входу в царський палац. Кар'єра тільки починалася, але Потьомкін був натурою нетерплячою, йому хотілося скоріше піднятися на вершину слави, і він намагався за всяку ціну звернути на себе увагу імператриці. Залишитися з імператрицею на самоті Потьомкіну ніяк не вдавалося — її особу надійно оберігали Орлови. Потьомкін довго розмірковував і вирішив діяти досить оригінальним способом.

Потьомкін вмів артистично копіювати мову різних людей, і це так сподобалося Орлову, що він поділився своїми враженнями з Катериною. Імператриця попросила привести до неї Потьомкіна. Не підозрював тоді фаворит, що це невинне побачення Потьомкіна і Катерини, під час якого вона реготала до сліз, було початком його падіння. Пізніше, дозривши, він розповість братам, за Потьомкіним почнуть стежити.

І раптом Потьомкін з поля зору Катерини зник. Перестав ходити на придворні бенкети, не відвідував італійських опер. Катерина не знала, що й думати, але розпитувати не наважувалась.

— Ви пам'ятаєте, ваша величність, Григорія Потьомкіна? — спитала одного разу Катерину статс-дама.

— Звичайно... — зацікавилася імператриця. — А де він зараз? Григорій Потьомкін, здається мені, сміливий і дотепна людина!..

— Справжній афінейський Альбіціад, вродливий тілом і душею, — поспішила статс-дама, — але з ним трапилося нещастя!.. Він втратив одне око...

— Око? Як же це?..

— Різні кажуть... Одні, що Потьомкін іще в дитинстві поранив собі його ножицями, а тепер воно витекло, інші, що хтось ударив м'ячем, а ще... Що око йому вибили Орлови за те, що він любить вашу імператорську величність...

— Орлови? Не може того бути! І що ж — ока в нього нема?

— Око є, але він ним нічого не бачить.

— Де ж він зараз?..

— Дома сидить. Відпустив бороду, з ранку до вечора читає, а близьким каже, що хоче піти в монастир.

— В монастир? Та він збожеволів!..

— І ще кажуть, що одна красуня до нестями закохана в нього, але він знати нікого не хоче, крім вас, ваша імператорська величність. А оскільки й мріяти про це не може, то збирається в монастир.

Після цієї розмови Катерина одержала листа, яким Потьомкін просив імператрицю послати його на війну «в каком званні вашему величеству угодно будет». Розрахунок був точним — не звернути уваги на Потьомкіна імператриця Катерина не могла. І перші його більш-менш вдачі військові успіхи були відзначені досить щедро: Потьомкін одержав чин генерал-майора. Він брав участь у боях під Хотином, під Фокшанами, в штурмі Ізмаїла, розгромив турків біля ріки Олти, спалив місто Цибри, з допомогою запорожців захопив чимало турецьких кораблів. Румянцев не міг не примітити ревної служби свого нового генерал-майора, його відданості імператриці, його бажання бути поміченим і прославленим. Не міг не помітити, що імператриця ставиться прихильно до Потьомкіна, а тому не перешкоджав йому, а, навпаки, намагався піднести в очах Катерини. І тому вона, дізнавшись від Румянцева про нові перемоги і сміливі дії Потьомкіна в Сілістрії, написала листа:

«Господин генерал поручик и кавалер! Вы, я чаю, столь упражнены глазеньем на Силестрию, что вам некогда читать письма. И хотя я по сию пору не знаю, про-

успела ли ваша бомбардирада, но тем не менее я уверена, что все то, что вы сами предприемлете, ничему другому предписать не должно, как вашему горячому усердию ко мне персонально и вообще к любезному отечеству, которого службу вы любите. Но как с моей стороны я весьма желаю ревностных, храбрых, умных и искусных людей сохранить, то вас прошу по пустякам не вдаваться в опасности. Вы, читав сие письмо, сделаете вопрос: к чему оно писано? На сие вам имею ответствовать: к тому, чтобы вы имели подтверждение моего образа мыслей об вас, ибо я всегда к вам весьма доброжелательна. Екатерина. Декабря, 4 числа, 1773 года».

Це вже було щось більше, аніж звичайна турбота про підлеглих. Потьомкін зрозумів, що більше в діючій армії йому залишатися нічого, і почав збиратися в дорогу...

Рівно через місяць Потьомкін був уже в Петербурзі, весь час розмірковуючи, яким чином зустрітися йому з Катериною, щоб зрозуміти, який її справжній настрої. Минав тиждень за тижнем, а ні до якого рішення Потьомкін не приходив, зрештою зважився і написав листа імператриці, випрохуючи в неї (не більше не менше!) чин генерал-ад'ютанта, «якщо вона вважає його заслуги достойними себе». Відповідь Григорій Потьомкін чекав недовго — Васильчиков, що посідав місце Орлова, одержав багаті дари і виїхав у Москву, а його апартаменти зайняв Григорій Потьомкін. Катерина була у захваті від нового свого фаворита. З ним радилася, його не могла ослухатися. Але найбільше в цей час точилося у них розмов про «маркіза» Пугачова, як глузливо називала його Катерина.

— Це ж ні на що не схоже, — обурювалася вона. — Такі досвідчені полководці, як Міхельсон, і не можуть приборкати розбійника!

— Нічого собі розбійник, коли має кількатисячну армію!.. Треба призначити командуючим, думаю, Петра Івановича Паніна.

— Бог з тобою, Гришо!.. Він мій ворог. Брат його, граф Микита Панін, і він не хотіли, щоб я стала імператрицею... Я просто не в силі це забути!..

Потьомкін стояв на своєму. Не в його інтересах було відмовляти Паніним, бо можуть йому згодитися в боротьбі проти Орлових. Катерина всміхнулася, вона дуже добре розуміла свого обранця, але давати згоду вагалася.

— Слухай, Гришо!..

— І слухати не хочу.

— Ну й ну! — розреготалася вона. — Ні в чому я не можу тобі відмовити. Хто імператриця — я чи ти? — грайливо тупнула.

— Я не можу бути імператрицею уже тому, що я запорізький козак — Грицько Нечоса, — звів розмову на жарт Потьомкін.

— І все-таки, — не здавалася Катерина.

— Катерино-матінко! У тебе є син, який перебуває під великим впливом Микити Паніна. З Панініми не можна легковажити.

— Але не завадить бути обережними... Повної влади давати їм не можна... — ледве чутно сказала імператриця.

— Безперечно! І не випускати спадкоємця з-під нагляду.

Григорій Потьомкін переміг. Микита Панін дякував йому, що він дотримав свого слова. Двадцять дев'ятого липня тисяча сімсот сімдесят четвертого року імператриця писала головнокомандуючому по знищенню армії повстанців під керівництвом Пугачова генералу Петру Паніну:

«Намір наш в дорученні вам від нас цієї державної справи полягає не тільки в тому, щоб по можливості скорочувати пролиття крові заблуканих, а повертати їх на шлях виправлення через знищення облуди, яка затьмарила їх».

Під командування генерала Петра Паніна надходили усе нові й нові військові сили. Волконський передав йому загін генерала Чорби — три тисячі сто сімдесят два чоловіка і вісім гармат. Решта військ підходила до Москви чи восереджувалася в інших місцях, охоплених повстанням.

На кінець липня проти Пугачова було виставлено вісім полків піхоти, дев'ять легких польових команд, вісімнадцять гарнізонних батальйонів, вісім полків регулярної кавалерії, чотири полки донців та багато інших частин. Безпосереднє переслідування військ Пугачова покладалася на Міхельсона, Муфеля і Мелліна. Катерина у відчай писала Петру Паніну: «Проти злочинців стільки війська споряджено, що навряд ця армія не страшна була б і сусідам нашим», натякаючи, чи не забагато для досвідченого генерала військ, щоб хоч цим принизити його.

Стогнуть люди в Браному Полі: жити під молодим Божичем виявилось не так-то й легко, а особливо в останній час. Прийшов якось до Кузьми Семен Пуп. Змарнілий, очі глибоко западали, блищать.

— Дожився я, Кузьмо,— нема в що тріски збирать. То прийшов, може, борошенця позичиш — ну ні пучки тобі нема... Коли Гаркуша на волі був, то помагав трохи, а оце вже відколи не чути його... Схопили, кажуть, у залізо закували та й... А Божиченко, бодай би на нього лиха година...

— То правда, розперезався Божиченко. Та що робити — на небо не скочиш, а в землю живим не закопаєшся. В інших селах теж не краще. Кажуть, коні Божиченка понесли, ридван перекинула, ледве богові душу не віддав. Та одходили знахарі звірюку на нашу голову. Тому, мабуть, і гнівливий такий,— прикидав Кузьма.

— Е ні, не скажи... І зовсім не тому. Старого Божича, діда Аполлінарієвого, вбито, і пані Забілу чорти вхопили, от він і казиться...

— Не чув... Де й коли це було?

— В Конотопі пані Забіла жила, туди й полковник поїхав з онуком... Ну, онук вернувся, а всіх якийсь полковник Журба у царство небесне одправив. Ну, може, не сам, то люди його... Гомонять так... Бач, як Семена Гаркуші не стало, то Журба об'явився. І ще кажуть, що вісім панських маєтків поруйнував, панів кого повбивав, а кого перевішав та й зник...

— Журба? — замислився Кузьма.— А як його звати, не знаєш?

— Не знаю... Що не чув, то не чув, брехати не буду... І ще я хотів тобі сказати, може, скаргу генерал-губернатору на молодого Божиченка напишемо, зовсім знахабнів нелюд.

— Що знахабнів, то свята правда, а тільки з того нічого не вийде. Дідусь Петро писали — не помогло, батьків везли — те саме, Данило казав, що майже в самі руки гетьмана супліку передав, а що з того?.. Позичу я тобі борошенця, та й іди з богом, Семене! Може, хто інший поведе, щасливіший од Турів, то вже як хочуть... Нема правди, видно, її зі зброєю в руках добувати треба...

А на Карповому хуторі впала з драбини хвора Арзула, знепритомніла. Білила хату під самою стріхою, прибігло брикливе теля, звалило драбину... Заніс Карпо Півтора-лиха дружину в хату, поклав у постіль, питав, що в неї болить, але не почув обзиву. Через три дні вона померла.

Без Арзули хутір Карпові видався пусткою. Сів корову подоїти — півдїйниці молока перекинула. Теля в ліс забігло — наледве знайшов. Кури по городу розбрелся — не скличеш, хоч і проса насипав... Горобці поклювали... Чорт! Вивів коня, осідлав, поїхав у Бране Поле. Кого ж покликати, щоб допоміг?.. Може, Секлетина хай на якийсь час перейде до нього, а потім... Е ні, хутір свій Карпо продавати не буде ні за які гроші. В своїй хаті і під лавкою тепло, а в чужій і на печі холодно. Іхав до Турів, але нікого дома не застав. Зайшов до Варки.

— У церкві вони всі,— зашебетала вдовиця.

— А ти чому дома?..

— Не ходжу я тепер у церкву, не можу...

— Розумію, без отця Танасія яка церква?..

— Не те, Карпе! Отець Танасій був для мене як брат рідний... Добре ж ти знаєш, скільки настраждалася я на своєму віку! Все життя любові та спокою шукала, а до цього часу не знайшла. І не знайду, напевне,— сивина в косах сріблиться, про старість нагадує... У тебе справи до Кузьми?

— Не знаю, й до кого... Арзула померла.

— Арзула? Як час летить, налігачем не втримаєш.

— Час летить, Варко! Летить. Здається, ніби вчора в піжмурки грався, а вже внуки дорослі. Мое життя також не солодом приправлене. Приїхав я оце до Кузьми, щоб відпустив матір на кілька днів до мене. Сваха ж моя — найближча рідня.

— Хворіє вона, Карпе, ледве до церкви йшла.

— Шкода! Що мені тепер робити, і не придумаю.

— Може, я тобі допоможу?

— У тебе своя хата, господарство...

— Яке там господарство — кури? Візьму в собою, чи Леванда нагляне. Хороша вона, роботяща. Теж сама встала — син шукати кращої долі подався.— Усміхнулася.— Павло Повело до неї вчашає, до нього переходити пропонує. Вона б і не від того, але ж не знає, як в Феофаном... Нічого ти про нього не чув?

— Нічого, Варко. Ні про Феофана, ні про отця Танасія,— замислився.— Мені б до Степаниди навідатися тро-

ба. Я недовго. Останніми днями про неї тільки й думаю, чи не захворіла часом...

— Ідь, Карпе! Я за твоїм хутором нагляну. Сьогодні ж і перейду, бо й корова там недоєна...

— Дякую тобі, рідна!..

— А так, голубе, усі бідні люди — рідня одне одному.

Та не лише про Степаниду думав батько. Дійшла і до Карпа Півторалиха чутка про дії великого гайдамацького загону під орудою полковника Василя Журби, то хотілося дізнатися, чи це не Данилова робота. А коли так, то Степанида там сама і нічого про чоловіка не знає.

І от Карпо Півторалиха в Новоселиці. А тут — новина.

Сиділа одного вечора Степанида на призьбі, склавши на колінах важкі натружені руки, й думала про своє самотнє, без чоловіка, життя. Де-то він зараз? Сини вже повиростали, до діла треба пристроювати, а воно скрізь таке робиться...

І зненацька заторохтів на курній дорозі віз та й спинився біля їх воріт.

— Тут живе Степанида? — спитав хрипкий чоловічий голос.

— Тут, а для чого вам?

— Одчиняй ворота, та не кричи так голосно!

Забула і про втому, хутко відкинула важку дубову штабу, пропустила приїжджого у двір. У віз було запряжено трое коней, а на возі, прикритий рядниною, блідий як крейда юнак.

— Боже ж мій! — скрикнула Степанида, але незнайомий узяв її за плече, дав знак, щоб мовчала, і тихо мовив:

— Кланяється тобі чоловік твій, полковник Журба. А це його бійовий хрещеник, просив, щоб доглянула. Нікого з рідних у хлопця немає.

Одуже вже хлопець, але де і як його порубано, і не каже, мовляв, не пам'ятає. Підсів якось до нього Карпо, і юнак про все йому розповів.

— То кажеш, хлопче, багато гайдамаків у бою загинуло?

— Та, мабуть, не менше ста...

— А Данила, значить, у полон взяли...

— Полковника Василя Журбу, дядьку... І отамана Оверка Гороха. А Саливон на Слобожанщині чекає на

них, і нічого не знає. У нього близько трьохсот чоловік. Та близько двохсот залишилося із загону Оверка Гороха... Довго ми билися, щоб Василя Журбу звільнити — не вдалося. Мене поранено. А Федір Вовк одвів решту в ліс. Та не у Вовчий, а запасний був табір, він знав про це. Але в якому місці Саливон чекав нас, знав тільки я, бо, будучи зв'язковим у полковника Василя Журби, мав туди їхати, щоб сповістити. Скоріше б одужати... Полковник Журба завжди мені казав, в разі чого, синку, до Степаниди їдь.

— Лежи, лежи... Відпочивай, а потім докладніше мені розповіси, де саме Саливон зупинився. Слобожанщину я добре знаю...

— Ви самі поїдете? От спасибі!

Увійшла Степанида. Хлопець заплющив очі, сказав тихо:

— Мабуть, я трохи засну, стомився дуже...

Наступного дня Карпо Півторалиха поїхав. Легко знайшов Саливона, але тому, виявляється, все вже було відомо. Він готувався передатися Омеляну Пугачову, чекав решти Оверкового загону, куди послав гінця, і ще... ждав Данилового знаку.

— Данилового? То він же... — здивувався Карпо Півторалиха.

— В Оській в'язниці він, недалеко Казані... Чоловіка прислав, щоб я не поспішав. Як він зміг!.. Ну, та Журбі все під силу!..

— Е-ех, де мої літа молодії? — крикнув Карпо. — Ну, прощай, Саливоне! Щастя вам на вашій дорозі!

І поїхав. Добувся до свого хутора опівночі, постукав у вікно.

— Ой, хто там? — зойкнула з хатини Варка.

— Це я, Карпо!..

— Карпо? Слава тобі господи! Я зараз, зараз, рідний!..

Після зустрічі з купцем Довгополовим Омелян до ранку не зімкнув повік. Хто він, цей Довгополов, — спільник його чи царський лакуза? Приїхав, по всій справі, що привіз подарунки від Павла Петровича, зайвий раз по свідчив наближенням до Пугачова людям, що Омелян і є

самий справжній цар, Петро Федорович. Знав, що брехня, а клявся, не всміхнувшись. Ах, бестія! Підслав хто, розбагатіти забаг купчик, руки погріти біля чужого багаття? Ну, та хай!

По всіх усюдах прокотилася чутка, що синок Петра Федоровича подарунки «батькові» прислав, і тепер до Омеляна валом повалять люди, а це якраз йому й потрібне перед наступом на Казань. А за купчиком треба пильно наглядати!

Ой, який затурканий, заляканий люд! Вони вірять у царя! В доброту царську! От він, Омелян Пугачов, Осу взяв без бою, тисячний гарнізон склав перед ним зброю лише тоді, коли старий підсліпуватий гвардієць посвідчив, що він справді Петро Федорович, і всі жителі Оси впали перед ним на коліна. А Омеляну хотілося б скликати війсьсько, гучним голосом гукнути до всіх: «Я не Петро Федорович! Я, братушки, Омелян, син Іванів Пугачов! Я прийшов дати вам волю і землю!» Ні-і, розбрелось б усе військо по домівках, а його самі ж і повісили б. Козаки повісили б козака. А царя не чіпають! От і не можна до часу розкривати народу своє справжнє лице... Ось коли буде взято Москву, первопрестольну столицю імперії Російської, коли він поставить на коліна Петербург, коли простих козаків поробить графами, тоді підпише указ і розповість, хто він є насправді. Назове себе імператором Омеляном Пугачовим, а спадкоємцем зробить сина свого Трохима!..

Замріявся Пугачов. Та за його наметом зчинився галас, розірвав нитку солодких дум. Хтось домагався зустрічі з імператором, а його не пускали, доводили, що відпочиває його величність і турбувати в такий час не велено.

— Що тут таке? — Це вже хтось із старших чинів поспішив до намету, намагається з'ясувати, що трапилось.

— Та ось цей велет назвався наставником Павла Петровича, листа, каже, привіз від сина батькові — Петру Федоровичу нашому!

— Тоді треба розбудити, — чує Омелян з намету, — де лист? — питає отаман Білородов.

— Велено вручити самому імператору! — чує Омелян другий голос, і здається він йому дуже знайомим. «Ну, цього я завішу на гілляці, — каже подумки Омелян, — коли з нечистими намірами прийшов». І в самій близькі тонкого білого полотна, накинувши на плечі шовковий халат, Омелян відхиляє запону намету, кричить у натовп:

— Пропустіть! Та засвітіть свічки! — а коли ввійшов давнього свого побратима Василя Журбу, звелів усім вийти. — Де лист?

— Зараз, ваша величність, покажу! — розвів руками, даючи цим знати, що ніякого листа в нього нема.

— Гаразд, потім!.. А що в Петербурзі? — говорив нарочито голосно, знав, що за наметом сотні вух прислухаються до розмови.

— Павло Петрович, ваша величність, синок ваш, послає вам п'ятсот козаків на допомогу, треба тільки відправити когось по них.

— Це потім, нагадаєш після Казані!.. О-о-о, а в листі Павлуша пише, що я можу розраховувати на твою допомогу... Виходить, ти полковник? А-а, замирилися, значить, з Туреччиною... Треба, значить, скоріше наступати... От що — на Казань ми підемо чотирма колонами... Першу поведу я, другу — отаман Білородов, третю — підполковник Мінеєв, а четверту — ти, братушко, Василь Журба. Я зараз накажу поставити тобі намет поруч з моїм і принести полковницький одяг. Прапора ось візьми нашого... Бережи його... Тебе де взяли?

— Під Осою... Посадили у в'язницю... А коли ви, ваша величність, звільнили місто...

— Чого ж ти зразу не прийшов до мене з листом?

— А я його переховав, щоб у в'язниці не відібрали, поки знайшов... — посміхався Данило, але цього не могли бачити підслуховувачі.

Десятого липня тисяча сімсот сімдесят четвертого року повстанські загони Омеляна Пугачова зупинилися за двадцять верст од Казані. Пугачов зібрав отаманів і воевод.

— Людей у нас близько двадцяти тисяч, — сказав він, — а зброї мало. За нами назирці йде Міхельсон. Тому необхідно готувати наступ на Казань негайно! Більше як два дні на підготовку дати не можу! Ми повинні взяти місто до приходу царських військ! Це, по-перше, підніме бойовий дух нашої армії, і, по-друге, ми заберемо в місті зброю, порох, продовольство, гроші... Усе це нам згодиться, щоб протистояти Міхельсону і врятувати потім на Москву! Я гадаю, що...

Та до Пугачова підлетів на вороному коні козак, доповів, що з Казані вийшов останній загін на чолі з пол-

ковником Толстим. Омелян терпляче вислухав козака, окинув зіркими очима отаманів і воєвод, зупинив погляд на Василеві Журбі.

— Ану, полковнику, розімни свої кісточки, покажи моїм отаманам, як воювати треба! Розгортай прапор, братушко! Сянок мій, Павло Петрович, покладається на тебе, не підведи!

Данило мав близько чотирьох тисяч війська, але добре озброєних не було й тисячі. Він одібрав дев'ятсот чоловік і утворив три загоны. Сам став на чолі одного, що сковався в рідколіссі і мав ударити зненацька з лівого крила, другий — з правого і, не розвиваючи наступу, імітувати відхід, третій ударить в лоб і також почне відступ, отоді вихором налетить своїм загonom сам полковник Василь Журба, а другий і третій одразу кинуться йому на допомогу... Тактика проста і невибаглива, але вона себе виправдала цілком. Царські війська полковника Толстого зазнали поразки, частина загону перейшла на бік повстанців, сам полковник Толстой загинув у бою. Василь Журба приїхав доповісти, що все щасливо закінчено.

— Хороший початок! Спасибі, братушко! — похвалив Омелян і того ж дня наказав усім військам підійти верст на п'ять ближче до Казані. Пугачов давав останні вказівки. Вислав групу розвідників, яка мала стежити за просуванням солдатів Міхельсона, зажадав чіткої дислокації військ на ближніх підступах до Казані.

Штурм міста почався о четвертій годині ранку дванадцятого липня. Колони Білобородова і Мінеєва рушили до Арського поля і, ставши на Сибірському тракті, відкрили вогонь із гармат по першій лінії оборони. Розвиваючи наступ далі, загін Мінеєва оволодів заміським губернаторським палацом, вибив при активній допомозі загону полковника Василя Журби з позицій гімназичний корпус і зайняв Богородицький монастир.

Пугачов із своїм загonom успішно розвивав наступ з лівого крила в напрямку озера Кабан і Суконної слободи.

Полковник Василь Журба лівим флангом свого загону торкався загонів Пугачова, а правим — Мінеєва. Все наперед було продумано, передбачено, а тому кожний начальник діяв на свій розсуд залежно від обстановки, яка складалася на його ділянці.

Усі діяли рішуче, безстрашно, особливо командири загонів, і їхній настрій передавався повстанцям. Та найбільш

безстрашно вів себе Пугачов. На білому красивому коні, в червоному жупані, підперезаному в талії шовковим квітчастим поясом, у високій шапці, стрункий і граційний, перелітав він з місця на місце. З'являвся перед солдатами, що сиділи в засідках і могли вбити його одним пострілом, але, заворожені його знадливим поривом, відмовлялись підкорятися наказам своїх командирів.

Інколи за імператора приймали полковника Василя Журбу, вольового й енергійного, також на білому коні, в червоних штаних і голубому каптані, підперезаному поясом, тканим із золотих і срібних ниток. Це було щось єдине — кінь і людина. І коли мчав полковник назустріч царським кіннотникам, то здавалося, ось-ось виростуть в коня крила, змахне він ними і полетить... І не дарма ніхто не хотів підставляти плечі під блискавичні удари полковника Василя Журби, перед ним розступалися, від нього тікали, йому здавалися в полон.

І от два красені, два воїни зустрілися — Пугачов і Журба. Омелян показав на кремль, і обидва зразу зняли вітром, полетіли. За ними — хмарою курява. Та вони спізналися — Спаські ворота кремля були зачинені. Пугачов махнув рукою, і гінець помчав до Мінеєва, який одразу почав обстрілювати фортецю двома гарматами, поставивши їх на паперті собору Казанського богородицького монастиря.

Казань горіла в багатьох місцях. Уціліли лише цегляні будинки, яких було дуже мало, і будинки старообрядців, які Омелян повсюди щадив. Місто опинилося в руках повстанців. Однак битва за Казань не закінчилася. Опівночі Пугачову стало відомо, що до міста підійшов Міхельсон. Зав'язалася жорстока січа, і повстанцям довелося відступити. Вони втратили артилерію, дві тисячі убитими і пораненими, п'ять тисяч разом з отаманом Білобородовим потрапило в полон.

Полковник Журба із двома сотнями найбільш досвідчених і добре озброєних повстанців з великими зусиллями стримував натиск солдатів Міхельсона, даючи можливість іншим вивезти майно, провіант і вивести людей. Та ось із двохсот залишилося всього-на-всього вісімнадцять, і тоді лиш він відступив.

Переправивши вцілілі повстанські війська через Волгу, Пугачов вийшов на московську доріжку. Полковник Журба наздогнав Омеляна, доповів, що його втрати порівняно не-

великі — близько п'ятисот чоловік. Омелян кивнув головою.

— Де ти був раніше, полковнику? Більше б мені таких... Білобородова шкода... Е-ех!.. Ну, та...

— Ваша величність, ви просили нагадати...

— Так, просив... Нікому я не вірю, пойдеш сам... Візьмеш мій указ, збирай на Україні людей, та побільше...

— Куди ж їх вести?

— Під Москву, — підказав отаман Творогов, що їхав поруч. Пугачов блиснув на нього злими очима, відповів:

— Під Камишин...

— Був же намір під Москву? — неначе глузував Творогов. Омелян промовчав, але за нього відповів полковник Журба:

— Під Москву, кажеш? Без артилерії, без провіанту? Крім того, з нами не підуть башкири, а це добрі воїни, бачив я їх у бою... А по дорозі на Москву — голі степи, недорід, голод... То можна йти на Москву чи ні?

— Я повторив слова імператора... — І знову це звучало як знущання. Але й на цей раз нічого не відповів Пугачов. — Може, так порадив діяти синок імператора, Павло Петрович?

Полковник Журба здивив коня, ніби ненароком вивалив Творогова із сідла. Той схопився, висмикнув з піхов шаблю. Але Журбу і Творогова одразу оточило тісним кільцем сімнадцять воїнів з рішучими злими обличчями, з шаблями наголо.

— Пробачаюсь, отамане! — сказав полковник.

— Охолоньте, ви! — гаркнув Омелян і наказав полковнику Журбі негайно вирушати в дорогу.

— Якове! — нагукав Почиталіна. — Дай йому мій царський указ! Творогов, — звернувся до отамана, — візьми людей полковника Журби під свою руку!

Селянська війна під проводом Омеляна Пугачова охопила величезну територію. Повстанці контролювали понад п'ятнадцять металургійних і металообробних заводів, суковні і полотняні мануфактури, міста Перм, Осу, Симбірськ, Самару, чимало сіл і хуторів. Територія, зайнята повстанцями, складала близько мільйона квадратних верст. Коли Почиталін доповів про це Омеляну Пугачову, він посміхнувся і відповів:

— Мало ще, дуже мало... Людей чимало втратили, і полководців щедалі менше стає — Салават Юлаєв поранений, Білобородов у полон потрапив, Іван Никифорович Зарубін-Чика далеко...

— Але ж, ваша величність, Зарубін-Чика живий і відчутно нам допомагає, надсилаючи продовольство і гармати...

— Це так, але й під рукою такого не вадило б мати...

— А полковник Журба? — нагадав Почиталін.

— Вірний мені чоловік... Зараз я його відправляю на Україну, щоб козаків привів під Камишин... А потім пошлю туди надовше, щоб повстання піднімав та схилив на наш бік Запоріжжя... Послав я свої царські укази кошовому, та щось він ні кує, ні меле, вірно Катьці-німкені служить. От і...

Тим часом Данило, одягнений у селянську свитину, наближався до місця розташування загону, який зібрав отаман Саливон Вовнига. Заїхавши в ліс, Данило переодягнувся, як і слід полковникові, і так в'їхав у розташування гайдамацького загону. Першим потрапив на очі Федір Вовк. Упізнав і закричав на весь табір:

— Полковник Журба! Братці! Кличте скоріше отамана!

Саливон Вовнига не забарився.

— Ну, нарешті! Коли виступати?

— Коли готові, то хоч зараз! — Витяг прапор повстанських військ, віддав Федору Вовку, наказавши берегти, як зіницю ока. — Обмотай навкруг себе, там розгорнемо! — Потім прочитав указ Омеляна Пугачова, який закликав виступати проти поневолювачів за правду та волю.

— Цар таке пише? — здивувалися гайдамаки.

— Мужичийський цар по-мужицькому й пише!..

Поки люди лаштувалися в дорогу, Данило із Саливоном перемовилися кількома словами.

— Може, заглянеш на кілька днів у Новоселицю в дружиною побачитися? — запитав Саливон.

— Ні, часу нема... А тесть не казав про моїх?

— Ні... А хрещеник твій одужує...

Ранок видався свіжий, безвітряний. Омелян вийшов із намету, потягнувся. Задивився в небо — пролітав лелечий ключ над головою. Поруч стояли отамани Творогов і Федульєв.

— Скоро осінь, — кинув Пугачов, але ніхто не підтримав розмови. — Непередбаченого за ніч не трапилося? — спитав уже суворіше.

— Саратов цієї ночі взято, ваша величність, — без особливого ентузіазму доповів Творогов. — А що робити з грішми, яких у Саратові взяли силу-силенну? Може, людям роздати чи покинути... Бо для їх транспортування необхідно виділити не менше п'ятдесяти підвід, а грошей кіт наплакав.

— Покинути? — спалахнув Пугачов. — Як це покинути? Це ж гроші...

— Які ж це гроші — мідь! — Творогов і Федульєв перезирнулися. А коли залишилися на самоті, загомоніли, сторожко роззираючись — який це, мовляв, цар Петро Федорович, коли за мідну копійку тремтить?..

— Ні, не імператор він, а самозванець! Потрапимо ми з ним у халепу! Слова прочитати не вміє, жінку в обозі возить, а каже, що це дружина його друга Омеляна Пугачова...

— Та він сам Пугачов і є... Полонений офіцер казав, пам'ятаєш, той, якого ми потім повісили...

— За голову Пугачова обіцяють великі гроші... І помилювання, звичайно... Треба б із Бурновим та з Железновим побалакати, вони теж невдоволені, що встряли в цю халепу... Послухали, а кого? Вбити його мало!..

— За живого більше обіцяють...

Такі настрої серед купки наближених до Пугачова не залишалися таємницею для багатьох. Але сила впливу Пугачова на народні маси не слабшала, хоч між повстанцями частіше лунали голоси, що Пугачов не цар, а донський козак, тому так і вболіває за долю трудящої людини...

Біля Камишина в лави повстанців влилися два загони полковника Василя Журби. Пугачов повеселів. Наказав розгорнути наступ на Царицин. Але туди вже підступили війська під командуванням полковника Міхельсона.

І от останній бій. Недалеко Чорного яру царські війська наздогнали і розгромили війська повстанців. Повстанська армія втратила близько двох тисяч убитими і близько шести тисяч пораненими. Сам Пугачов врятувався від полону лише тому, що встиг з невеликим загonom утекти за Волгу.

Зупинилися серед широкого зеленого луку. Пугачов легко зістрибнув з коня на присивілу траву. Глянув на сонце, воно стояло над обрієм велике, сліпучо-біле, недосяжне. Омелян кинув повід козакові, зірвав з голови шапку, пригладив густу чуприну, з полегкістю зітхнув. Збоку глянути — не тужить людина, а зупинилася відпочити після переможного бою. Обвів поглядом невеличкий гурт людей, що стояли осторонь, і це найбільше вразило. Пугачов прикидав, де, скільки він збере війська, щоб позмагатися з царськими військами. Він мислив зараз масштабами Росії. Знав, що легкодухі блазні можуть його зрадити і навіть убити... Але не втрачав віри, що коли оця пучка людей піде за ним далі, то не все ще програно і він здійснить задумане до кінця. Він розішле надійних людей по всій Росії з царськими указами, які скликатимуть поневолених стати під його знамена. Омелян Пугачов не складе зброї. А біля отамана Творогова зібралися однодумці, пововчому зиркають на свого недавнього нехай і не царя, але хороброго вождя і мудрого полководця. Вони збираються ув'язнити Пугачова. Омелян це відчуває, але не може осягнути розумом, як можна зрадити тій великій справі, яку він почав. «Боягузи! — скрегоче зубами. — Своя шкура їм дорожча над усе! Позаду стільки перемог, а вони дошукуються — цар чи не цар! Наволоч! Повісити б їх на одній гілляці разом з царськими генералами і поміщиками!..»

Вечоріло. Омелян розмірковує, як переконати Творогова й інших, щоб не чинили людям зла, щоб збагнути зрештою, що боротьбу необхідно продовжувати!..

Зупинилися, щоб зачекати на тих, кому пощастило переправитися через Волгу неушкодженими. Не бачить Пугачов серед врятованих Почиталіна, Журби... Шкода Омеляну, коли вони загинули чи втрапили в полон... Шкода й гармат... І ніяк не може збагнути Омелян, чому всі гармати раптом вийшли з ладу. Артилерія якій отаман Чумаков намагається не дивитися Омеляну в очі... Невже зрада, не вже і Чумаков?.. І Пугачов каже отаманів на рідку.

— Ну, що ви порадите, братушки? — питає бадьорим голосом — Приміркуйте, куди тепер...

Творогов перезирнувся з Федульєвим, сказав, знизавши плечима:

— Хто й зна! Вас послухати хочемо!.. Вам видно!.. — сказав таким тоном, що Пугачов зрозумів — нікуди далі йти він не збирається. Глянув на молодих повстанців, що сиділи віддалік. Вони от вірять йому, молоді, одчайдушні, їм треба воля...

— Хочете знати мою думку? Скажу! Йти вниз по Волзі і, зібравши на полях хліба, пробратися морем до запорізьких козаків, а там поблизу є в мене двоє знайомих князьків. І в одного набереться тисяч сімнадцять війська, і в другого тисяч десять, вони за мною куди завгодно підуть!.. — Обвів пильним поглядом кожного, чекав, що йому на це скажуть. Ще раз повторив, що князьки — люди надійні, ніякого ризику нема. — Як гадаєте, братушки?

— Поїдемо, бачка-осудар! — одразу зголосився невисокий на зріст з рідкою борідкою калмичок, підхопився на ноги, залентував, виявляючи повну готовність йти на Запоріжжя, про яке ніколи не чув. — Де мій кінь?

— Зажди, Араш! — махнув рукою Омелян. І втупився колючими очима в Творогова. Погляди їхні скрестилися.

— Ні, ваша величність, не підемо ми нікуди зі своєї землі! Що нам робити на Запоріжжі? Чого нам тікати від своїх сімей? Хоч голови нам рубай, а туди ми не підемо! — Пошукав очима в п'ятні Івана Федульєва, Тимофія Железнова, Дмитра Арипова, Івана Бурнова, Чумакова — вони з ним заодно...

В цей час до їхнього гурту наблизилось кілька вершників, один з них спішився, підійшов до Пугачова.

— Чого це ви засумували, ваша величність? Людей збирати треба! Та побільше! Та повсюди!

— А звісно, що так, братушко! — зрадів Омелян Пугачов раптовій появі полковника Журби. Розмови не відбулося, отамани розійшлися.

— Якщо ці запорожці крутитимуться біля нього, то не вдасться нам здійснити задуманого! Тьху! — плюнув на зелену лугову траву Творогов, на третину витяг шаблю з піхов і з силою кинув назад.

Омелян Пугачов і Данило Тур залишилися наодинці, пішли лугом. Але з них не спускали очей ті, хто збирався

ув'язнити Пугачова і видати його царським генералам. Проте не здогадувався полковник Журба, бо коли б хоч на мить засумнівався в безпеці свого побратима, то в нього вистачило б сили і кмітливості з тими десятками запорожцями, що були з ним, вихопити Омеляна з небезпечного оточення.

— О великий безкрайній луже! — розглядався навколо Данило, прищокнувши язиком. — Є де коні випасати!

— Великий Луг — це так! — задумливо похитав головою Пугачов. — Почитаєш підрахував — близько мільйона квадратних верст займає.

— Що? — не збагнув Данило.

— Мільйон квадратних верст землі руської охоплено повстанням... А виходить, мало, дуже мало...

— А коли доточити повстання гайдамацьке та повстання на Запоріжжі, то Луг і поширає...

— А ще повстання в Москві... — схвально похитав головою Омелян. — Та коли то бул! Ось яка моя думка, Даниле, — підняв голову Омелян, дивився на сонце, що наполовину сховалося за обрій. — Я підніматиму людей на Волзі, а ти на Дніпрі... Разом, як ми вже говорили... Передавай привіт Гаркуші! Виручив він мене свого часу, нехай теж не сидить склавши руки. Пора прийшла гаряча, прохолоджуватися ніколи, братушко!

— Розумію, Омеляне! Але бережись! Творогов мені твій не подобається!..

— Що поробиш — люди всякі бувають, але більшість — за мене. Так що поспішай!

— Поспішатиму! Прапор твій при мені, біля серця його бережу. Голубий, вицвілий, почервонів од крові Федора Вовка, який беріг його... Добрий вояка загинув...

— Чимало добрих вояк загинуло!.. — сумно сказав Омелян, розглядаючи спішених людей, що прибули з Данилом. — А то хто з тобою — піп?

— Був колись, а став такий козак, що шаблюю бриється... Танасію! — нагукав Данило.

Підійшов кремезний бородатий чоловік з молодим, блискучим, ледь усміхненими очима.

— Кликав, віця господня?

— Кликав, отче! Благословіть нас на воєнне діло ратне!

— Благословляю! Та ви й без мене благословення — вже не віщі господні, а орли піднялись! Святе діло сотво-

ряєте! Благословляю, соколи ви мої! — змахнув отець Танасій сльозу з лица.

— Ну йди, Танасію! Та скажи там, щоб у дорогу готувалися!..

— Це всі, що залишилися з твого загону? — спитав Омелян.

— Кілька десятків із Саливоном Вовнигою я на Слобожанщину відправив... Бачив би ти отамана Вовнигу!

— Ну, нехай тобі щастить, полковнику! — Омелян Пугачов і Данило Тур тричі обнялися на прощання.

— Нехай і вам щастить, ваша імператорська величність! Діло наше справедливе, не ми, то діти наші, внуки чи й правнуки понесуть твій обагрений кров'ю прапор до перемоги!

— Спасибі, братушко! — зітхнув полегшено Омелян.

Данило хвацько вистрибнув на коня, махнув Омелянові на прощання рукою і подався зеленим лугом у напрямку Волги, збиваючи з вечірньої трави срібну росу. Омелян постояв, поки зникли з очей запорожці, глянув на небо, простежив, як упала зірка, прокреслила золоту смугу, ніби показувала шлях, куди треба їхати повстанцям, і згасла. Але тисячі інших підморгували Омеляну Пугачову, горіли яскраво, манили і кликали вдаль. Пугачов збадьорився, підійшов до свого білого коня.

22

Як не поспішав Данило, щоб догнати Саливона Вовнигу з рештками його загону, це йому не вдалося. Та й те сказати — не відкритим лугом їхали вони, не торованкою поспішали, а обхідними шляхами, щоб не наразитися на засаду та не потрапити до рук царських сатрапів. Не трімався прямої дороги і Данило, тому й пощастило йому добути до Вовчого лісу, але там на них чекала засідка пікінерів. Це було так несподівано, що зникнути непомітно не було можливості, залишалося прийняти відкритий бій. Близько трьох десятків озброєних пікінерів на ситих вигуляних конях кинулися на жменьку повстанців. Блишугуляни під місяцем шаблі, лунали постріли, коні кусали копей. Обіч Данила хоробро рубався Оверко Горох, не відступаючи ні на крок від полковника, якого шанував. Та ось вони вирвалися з лісу, подалися вулицею. Зне-

380

нацька Оверків кінь, поранений у ногу, спіткнувся і впав. Данило схопив Оверка за руку, посадив на коня перед себе.

— Цілий? — спитав.

— Так, — видихнув Горох.

Чотири пікінери, стріляючи на ходу, доганяли двох на одному коні... Данило встиг передати повід Оверкові, збираючись сплигнути, та його намір випередила куля, впилася в тіло, звалила в рів. І цього не примітила погоня, погналася далі за самотнім вершником з невеликого загону полковника Василя Журби.

Відчуваючи теплоту крові, Данило все-таки звівся на ноги, розглянувся. Побачив, що в одному з вікон панського будинку жеврів вогник. Обережно проліз під парканом, виріс перед вікном, примітив молоду служницю, що поралася біля печі. Постукав ледве чути в раму...

Протягом трьох днів переховувала молода жінка Журбу, а на четверту ввечері сказала:

— Все вже я вам на дорогу приготувала, та й рана трохи зажила, — і додала скоромовкою: — А знаєте, на кого чекали в засідці солдати? — І сама ж відповіла: — На якогось Семена Гаркушу!..

В селянській поношеній свитині, в личаках, з торбою за плечима і грушевою патерицею в руці кілька днів добувався Данило до Новоселиці. Докучала незагоєна рана, але не зупинявся чоловік, не зважав на неї... Ніхто не зустрівся йому по дорозі, ніхто не їхав за ним кінями чи волами, щоб підвезти...

При одній лише згадці про рідний дім серце його билось частіше і радісніше. Тамуючи біль, пришвидшував крок, аби скоріше дійти до Новоселиці, де сподівався зустріти Степаниду, свою любов і своє життя, але не знав і не здогадувався навіть, що в його обійсті вже хазяйнують син з невісткою і маленьким Данилком.

На околиці села, недалеко від церкви, стояло кілька свіжовитесаних хрестів — кладовище. Не зайшов — кого йому там шукати! Скоріше додому! Он Ганчина хата... Але Данило спочатку знайде в свою, а по Ганку пошле Степаниду — стомився!..

Ноги затремтіли, коли скринула хвістка. Спинився, почувши з хати дитячий плач. Не сюди потрапив? Обі-

381

перся об стовп, розглядався по обійстю... Та ні... Але дитина!..

З хатніх дверей вийшла молодиця, помітила незнайомого їй чоловіка і одразу шмигнула назад. Та от на порозі виріс молодий господар, приглянувся, скрикнув, побіг, упав на груди.

— Тату!

Данило витяг з-під свитки густо зрошений кров'ю прапор повстанських військ Омеляна Пугачова, віддав синові.

— Сховай, Петрусю, до часу! А де мати?

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША	5
ЧАСТИНА ДРУГА	127
ЧАСТИНА ТРЕТЯ	279

Чумак Р. М.
Ч-90 Великий Луг. Роман. Язык украинский. К., «Молодь», 1979. 384 с.

«Великий Луг» — продолжение романа «Браное поле», впервые опубликованного в 1969 году. В остросюжетной форме автор воссоздает социально-политическую картину жизни Украины в 50—70-х годах XVIII века, рассказывает о совместной классовой борьбе угнетенных народов царской России.

Ч 70303—032 БЗ—20—36—78. 4702590200
М228(04)—79

У2

Роман Моисеевич Чумак
ВЕЛИКИЙ ЛУГ
Роман
«Молодь»
(На украинском языке)

Художне оформлення В. І. Лопати

Редактор М. П. Довга
Художній редактор Р. Ф. Ліпатов
Технічні редактори М. Г. Чередник та Н. О. Бондарчук
Коректор Н. І. Кравченко

Здано до набору 20.07.78. Підписано до друку 01.02.79. БФ 24801. Формат 84×108^{1/32}.
Папір друк. № 3. Гарнітура академічна. Друк високій. Умовн. друк. арк. 20,16. Обл.-вид.
арк. 21,72. Тираж 30 000. Зам. 9—1267. Ціна 1 крб. 50 коп.
Орден «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 252004, Київ-4, Пушкін-
ська, 28.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
Держкомвидав УРСР, 252057, Київ-57, вул. Довженко, 3.